ГАРРИЭТ БИЧЕР-СТОУ

ТОМ ТОҒАНИНГ КУЛБАСИ

ИККИНЧИ НАШРИ

Н. ЦЕЙТЛИН расмлари

NI 18473 3g.

1961 ГБ УзССР 25387

Ўзбекистон ССР Маданият министрлиги
Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
„Ёш гвардия" нашриёти
Тошкент—1960

Детгизнинг 1940 йил нашридан
Ш а р и ф Р и з о таржимаси

БИЧЕР-СТОУ ВА УНИНГ КИТОБИ

I

Унинг номи Гарриэт.

У қувноқ қиз эди, уни қўшиқ айтгани ҳам, ўйинга тушгани ҳам қўймасдилар. У ҳеч қачон болалар билан ўйнамасди. Унга эртак айтиб, қизиқ шеърлар ўқиб беришмасди. Унинг битта ҳам гулдор кўйлаги йўқ эди. Гарриэт вақтичоғликни гуноҳ деб ҳисоблайдиган жуда диндор оилада туғилиб ўсди.

Унинг отаси домла эди. Гарриэт кичкиналик чоғида отаси ўқиб берган биринчи болалар китобчаси: «Худонинг қаҳрига учраган гуноҳкор бандалар» деб аталарди.

Бу китоб мазмунан жуда ваҳимали бўлиб, унда агар болалар шўхлик қилсалар, ўлганларидан кейин дўзахда қаттиқ азобга тушадилар, деб ёзилганди.

Домланинг ўнта боласи бор эди, домла ҳамма болаларига: Сизлар ёмон гуноҳкорсизлар, тез-тез ибодат ва тавба қилиб туринглар, деб насиҳат қиларди.

Бундай жаҳолатпараст тарбия, ғайратли ва шўх Гарриэтнинг йўлига ҳар қадам сайин ғов эди.

Унинг опаси Катерина қўшни шаҳарда кичкина бир мактаб очди. Гарриэт ўн уч ёшга кирганда бу мактабда

ўқитувчилик қила бошлади. Унинг кўпгина ўқувчилари ўзидан катта эди, лекин улар олдида у, ўзини катта кишилардек тутарди. Мактабда ўқитувчи етишмасди. Шунинг учун у, нимжонлигига, жуда қаттиқ чарчашига қарамай, мактабда эртадан қора кечгача ишларди.

Гарриэт Америкада 1811 йилда туғилган. У туғилган жойдаги одамларнинг кўпчилиги унинг каби оғир кун кечиришарди. У жойларнинг аҳолиси меҳнаткаш, диндор, хафақон, ўзларига ҳамда бошқаларга қаттиққўл бўлган одамлар эди. Агар биров, оғир касал бўлмаса-ю, лоақал бир якшанба черковга бормаса балога қоларди: бундай кишидан ҳамма қавм-қариндош ва ошна-оғайнилари юз ўгирарди. Уни ишидан қувишар, у оч-яланғоч қоларди.

Гарриэт болалик чоғини ўтказган жойнинг урф-одати мана шундақа эди. Бу кенг ўлка Янги Англия деб аталади. Унга Американинг энг эски штатлари киради. Бу ерда XVII асрда океаннинг нариги томонидан қочиб келган инглизларнинг биринчи колониялари пайдо бўлди. Янги Англиянинг қоқ ўртасига жойлашган Коннектикут штатидаги Личфилд шаҳри Гарриэтнинг ватани эди.

Гарриэт йигирма бир ёшга кирганда, отаси оиласи билан Ғарбга — Огайо штатидаги Цинциннати шаҳрига кўчиб борди. Катерина у ерда ҳам қизлар учун мактаб очди. Гарриэт бу мактабда ҳам аввалгича иштиёқ билан география ва бошқа фанлардан дарс бера бошлади. У жуда банд эди, ҳатто шундай ойлар бўлардики бир марта боққа чиқиб, бирпас сайр қилгани вақт тополмас эди. Оқшом, ўқитиш тугаган ҳамон, ўзи ўқий бошларди. Лотин, итальян ва француз тилларини ўрганар, чизмакашлик ва рассомлик билан шуғулланарди. Ҳатто, баъзан овқатланишга ҳам вақти бўлмасди: овқатни тўғри синфнинг ўзига олиб келишарди.

Унинг еттита ака-укалари бўлиб, уларнинг ҳаммаси оталарига тортиб домла бўлишди. Гарриэт йигирма

беш ёшида, Цинциннатида турмушга чиқди. Унинг эри ҳам домла эди. Эри камбағал киши бўлиб, китоблардан бўлак ҳеч қандай мол-мулки йўқ эди. Гарриэтнинг бор-йўқ сепи — баҳоси ўн бир доллардан ошмайдиган идиш-товоқдан иборат эди.

Қўнгилсиз оилавий ҳаёт бошланди. Бу аёлда жуда зўр истеъдод яшириниб ётганини ва вақти келиб миллионларча кишиларни ҳаяжонга солажаклигини у чоқда ҳеч ким ўйламаганди. Пул топиш учун у, майда-чуйда мақолачалар ёза бошлади. Бу мақолалар майда журналларда босиларди.

1849 йилда Цинциннатида вабо бўлиб, унинг ўғли Чарли ўлди.

Гарриэт, ўғлини кўмгандан кейин, оиласи билан ватани Янги Англияга кўчиб кетди. Эри янги хизматга жойлашди. Мана шу ерда, Мон штатида, 1851 йилда еттинчи боласи янги туғилган кунларда ҳафтада бир марта чиқадиган «Миллий давр» номли журналнинг ноширн унга негрлар ҳаётидан катта ҳикоя ёзишни таклиф қилди. Бу вақтларда негрлар қулликда яшардилар ва улар ҳақида Америкада негрларни қулликдан озод қилмоқ керакми ёки умрбод ўз хўжаларининг асоратида қолиб кетаверсинларми, деган мавзуда узундан-узоқ мунозаралар борарди. Мунозаралар йилдан-йил қизғинлаша борди. Кўпгина ёзувчилар каби Бичер-Стоу ҳам бу мунозараларда актив қатнашди, шунда у қора баданлиларнинг ҳаддан зиёд оғир ҳаётларини тасвир этмоқни хоҳлади, мақсади — энг беғараз китобхонга ҳам қулдорликнинг жамиятда шармандали ва жиноий бир ҳол эканлигини англатмоқ эди.

У повестига «Том тоғанинг кулбаси» деб ном қўйди ва даставвал Том тоғанинг фожиали ўлими тасвирланадиган бобларни ёзди. У: «Повесть кичик бўлар ва журналнинг тўққиз ёки ўн сонида тамом бўлар», деб ўйлаган эди. Аммо ёзган сайин унинг сюжети кенгая борди. Унинг қалбида қулликка қарши нафрат тобора

авж ола берди, натижада повестнинг ҳажми кенгайиб, уни тугаллаш учун журналнинг қирқдан ортиқ сони талаб қилинди. Повестни ишлаш, безаш учун Бичер-Стоунинг ҳеч қандай имконияти йўқ эди, чунки ҳар боб охирида «давоми келар сонда» деб ёзиб қўйиларди, шунинг учун ҳам шошиб, давомини ёзиш керак эди. Ҳар ҳафта сайин у, бутун бир бобни ёзиб тугатарди.

Журналда бу повесть унча шов-шувга эга бўлмади. Бичер-Стоуга унинг учун жуда оз ҳақ бердилар.

II

Орадан икки-уч ой ўтгач, бир қашшоқ ношир шу ҳикояни алоҳида китоб қилиб босиб чиқарди. Мана шунда ҳеч кимнинг хаёлига келмаган бир ҳол юз берди.

Бу китоб шу қадар зўр муваффақият қозондики, ундгача ёзилган ҳеч бир китоб бундай муваффақият қозонмаганди. Китоб босилиб чиққан куниёқ сотилиб бўлди.

Франция, Англия ва Американинг машҳур ёзувчилари бу китобни энг гўзал санъат асари деб, астойдил табрикладилар. Биргина Лондоннинг ўзида бу китоб ҳар кун ўн минг нусхадан сотиларди. Бу китобни босиб чиқараётган нашриёт, китобхонларнинг талабини гарчи қисман бўлса ҳам қондириш мақсадида янгитдан бир мингта ишчи қабул қилишга мажбур бўлди. Китобни йигирма уч тилга: француз, немис, рус, швед, дания, испания, арман, итальян ва бошқа тилларга таржима қилдилар. Ҳамма жойда бу китобдан завқланган янгидан-янги ўқувчилар чиқарди.

Турли мамлакатларнинг драматурглари бу повесть асосида кўпгина пьесалар ёздилар ва бу пьесалар Европанинг деярли ҳамма пойтахт шаҳарларида ва Американинг барча Шимолий штатларида жуда кўп марталаб саҳнага қўйилди. 1853—1854 йил қишида Нью-Йоркдаги катта театрларнинг бирида «Кулба»ни бир ҳаф-

тада ўн саккиз марта саҳнага қўйганлар ва ҳар сафар театр одамга тўла бўлган. Қишини шу нарса ҳайратда қолдирадики, бу пьеса Нью-Йоркда ҳанузгача қўйилади ва уни томошабин илгаригидек зўр хайрихоҳлик билан кутиб олади.

«Қулба» пайдо бўлгандан буён тўқсон йилдан ортиқ вақт ўтиб кетди. Бир вақтлар шуҳрат қозонган ўн мингларча китоблар бу давр ичида эскириб, ўқувчининг ёдидан кўтарилиб кетди. Аммо «Том тоғанинг кулбаси» эса ҳозир ҳам миллионларча китобхоннинг диққатини ўзига тортади. Бу китоб жуда умрли бўлиб чиқди, инсоният уни унутишни ҳеч бир истамайди. Бунинг ўзи китобнинг ўз замонида адабиётда қанчалик зўр ҳодиса бўлганидан далолат беради.

Қиши назаридан узоқ жойда, фақирона яшаган кўп болали қирқ яшар камтар аёл бутун дунёга машҳур ёзувчи бўлиб ном чиқарди.

1853 йилда у, ўзининг кўпдан буён дилида сақлаб юрган орзусига етиб, Европага саёҳат қилди. У, оғир меҳнат ва оилавий ташвишлар билан шундай ҳолсизланган эдики, уни пароходга олиб келганларида оёғида зўрға турарди.

Англияда уни шундай қизғин хурсандлик билан кутиб олдиларки, у чарчаганларини ҳам унутди. У қаерга бормасин, ҳар бир станция ва ҳар бир пристанда уни минг-минглаб одам кутиб олар ва уни кўрган ҳар бир киши ўзини бахтиёр ҳисобларди. Деҳқонлар, ишчилар, басовлат эркак ва аёл лордлар, катта мансабдорлар, машҳур ёзувчилар, болалар уни самимий табриклардилар. Айрим кишилар ва ҳар хил жамиятлар негрларни озод қилишга сарфлаш учун кўпгина пуллар бердилар. Англиядан у Францияга, кейин Германия ва Швецарияга борди. Бу ерларда ҳам унинг саёҳати катта тантанага айланиб кетди. Қамишдан тўқилган оддий шляпа ва кул ранг камзулча кийган, ранги қонсиз, озғин аёлни ҳамма бу ерда бутун инсони-

ятнинг озодлиги ва бахти учун курашаётган буюк курашчини кутгандек кутиб олардилар. У, ўз китобида фақат негрларнинг озодлиги учун курашса ҳам, бутун жаҳон китобхонига бу асар ҳар қанақа зулм ва қулликка қарши курашга чақириқ бўлиб кўринди.

III

Негрлар кўпчилик эътибори билан мамлакатнинг жанубида — жазирама қуёш нури остида пахта, шакарпоя ва маис[1] унадиган жойларда қул эдилар.

Жануб плантаторларига бу арзон ишчи кучларидан жуда кўп фойда келарди. Улар калтак зўридан ҳар йил минг-минг акр[2] ҳосилдор ерларда ишлардилар. Плантаторлар XVII асрда Африкадан зўрлаб ёки алдаб-суладаб олиб келинган жуда кўп негрларни сотиб олгандилар.

Шимолий штатларнинг аҳолисига эса, у чоқда қуллар меҳнати даркор бўлмай қолди. Шимолда шакарпоя ва пахтазорлар йўқ эди. Шимолда машина асосига қурилган фабрика-завод ишлаб чиқариши жуда ўсган ва эрксиз қул меҳнатидан кўра ёлланиб ишловчи ишчи меҳнати фойдалироқ эди.

Қуллик мамлакатнинг бундан кейинги иқтисодий тараққиёти учун катта тўсқин бўлиб қолди.

Шимолда ва Жанубда хусусан ёшлар орасидан, олижаноб, фидокор ва бамаъни кишилар чиқиб, ўзларининг бутун кучларини негрлар озодлиги учун сарф этдилар. Улар негрларга хўжайинларининкидан қочишга ёрдам беришар, қулдор-помешчикларга қарши курашиш учун жамиятлар ташкил этар, ҳар дамда муюлишдан отиб ўлдирилиш хавфига қарамай, қулдорлар яшайдиган энг

---

[1] Маис — Жўхорининг бир тури.
[2] Акр — (инглизча) ер ўлчови, 4017 квадрат метрга тенг.

узоқ жойларда улар қаҳрамонларча ташвиқот ва тарғибот юргизардилар.

Ўша вақтда Америка бир-бирига душман бўлган уч лагерга бўлинди. Бир лагерда қуллик тарафдорлари, иккинчисида — негрларни дарҳол озод этиш учун курашчилар турарди; иккинчи лагерь тарафдорларини у вақтда аболиционистлар деб атардилар.

Бу икки лагерь ўртасида, ғоят нуфузли ва сони кўп учинчи тоифа турарди. Булар —«аста-секинчилар»— либераллар бўлиб, негрларни муътадил йўл билан озод қилиш тарафдорлари эди. Улар шундай дердилар: Албатта озодлик жуда соз нарса, аммо негрларни эҳтиётлик билан, қўзғовчи нутқлар сўзламасдан, қонли қўзғолонсиз, аста-секин озод этиш лозим, акс ҳолда революция бўлиб, бутун давлат ҳалок бўлади.

Гарриэт Бичер-Стоу ҳам анча вақтгача мана шу «аста-секинчилар» орасида бўлди.

Цинциннати шаҳрида қуллар йўқ эди, чунки бу шаҳарни ўз ичига олган Огайо штати қулдор штатлар жумласига кирмасди. Аммо Цинциннати қулдор Кентукки штатига чегарадош бўлиб, бу қўшни штатдан дарё орқали қочиб ўтган кўпгина негрлар, табиий, шу шаҳарда яширинарди. Гарриэт ва унинг оиласи қочоқларга тортинмай бошпана берар, уларга овқат, кийим-кечак ва пулдан ёрдамлашарди, аммо бошқа ҳамма либераллар каби, у, негрлар келажакда тўла озод бўлишлари лозим, деб ҳисобларди.

Бироқ шимолликлар билан жанубликларнинг кураши кун сайин шиддатли тус ола бошлади. Тезда шундай воқиалар юз бердики, ҳатто муътадил либераллар ҳам қулларнинг дарҳол озод этилишини талаб этиб, қаҳрли нутқлар сўзлай бошладилар.

Ҳукуматнинг 1850 йилда чиқарган бир қонуни уларни, айниқса ғазаблантирди. Бу қонунга биноан ҳукумат, Шимолга қочиб ўтган барча қулларни жануб плантаторларига дарҳол тутиб беришни шимолликлардан талаб қил-

ди; ҳатто қочиб ўтганига бир неча йил бўлган қуллар ҳам тутиб хўжайинларига берилиши лозим эди.

Бу қонун Гарриэт Бичер-Стоу ҳаётида жуда катта роль ўйнади. Ундаги муътадил либерализмдан ҳеч нарса қолмади. Уни бу янги қонун жуда ҳам ғазаблантирди ва қонун чиққан кунларидаёқ у, мақола ёзиб, ҳукуматга бўйсунмасликка чақирди. Худди шу вақтда «Миллий давр» журнали негрлар ҳақида қулликни дарҳол йўқотишни тарғиб этувчи повесть ёзишни таклиф этди.

Бичер-Стоу мана шу мақсад билан ўз повестини ёза бошлади.

IV

Повестда шундай бир воқиа ҳам тасвирланади.

Қутурган золим плантатор Легри содда дил ва ювош негр Томни уриб ўлдирмоқчи бўлади. Лекин чўрилардан бири ёвуз Легрига аллақандай дори бериб, қаттиқ ухлатиб қўяди.

— Золимни ўлдир,— дейди чўри, Томга.— Агар уни ўлдирсанг, умрбод озод бўласан... Ўз қаҳрамонлигинг билан сен муқаррар ҳалокатга маҳкум бўлган ўнларча кишини озод этасан.

Саховатпарвар Том, ўзининг қул биродарларига жуда-жуда раҳми келса ҳам, золимнинг жазосини беришдан қатъий бош тортади, чунки, у ғоят художўй негр; дин эса унга: «қул ҳар қанча жабр-жафо бўлса чидаши керак, бунинг эвазига худо уни қиёматда абадий бахтиёр қилади» деб таълим берган. Хўжайинларга қарши ҳар қандай норозилик билдириш, ҳар қандай исён кўтариш, Томнинг назарида жуда катта гуноҳ ҳисобланарди.

Бичер-Стоунинг фикрича ҳам, Том ўз хўжайинини ўлдирмай жуда тўғри қилган: унингча китобхон, Томнинг ўлгандан кейинги бахтга бўлган алангали эътиқодидан ҳаяжонланиши лозим.

Лекин бу ерда қизиқ бир аҳвол юз берди. Ёзувчи, динни миллионларча қора қулларнинг ишончли таянчи деб мақтамоқчи бўлган-у, аммо ўзининг асл муддаосига зид бўлгани ҳолда бу қуллар ҳаётида диннинг жуда ёмон роль ўйнашини, уларнинг ўз озодликлари учун ва одамгарчилиги бўлмаган хўжайинларига қарши курашларига халал беришини, бу диннинг фақат Легри ва Гэли каби қулдор плантаторларгагина фойдали эканини кўрсатиб берди. Агар Том болалик чоғидан бошлаб «нариги дунё роҳати» деган беҳуда сўзлар билан алданмаганда эди, ўзидаги ақл ва жисмоний куч билан, олижаноблик ва мардлик билан негрлар қўзғолонини уюштирар ва ўзини ҳамда бошқаларни озод этарди.

Плантатор Шелби, Томни ўтакетган хоинларча, бир аблаҳга сотади. Эртасига саҳарда Томни кишанлаб олиб ватанидан, хотини ва болаларидан ажратиб, ҳалокатга олиб кетишлари керак, аммо Том бу ҳалокатдан қочиб қутулиши мумкин. Лекин у қочмайди, ҳатто у хўжайинидан гина ҳам қилмайди, чунки инжил унга: жабр-жафога бардош бер, душманларни айблама, балки уларга яхшилик тила, деб таълим берган.

— Ундан гина қилиб бўлмайди, унга бўйсуниш менинг бурчим,— дейди у хотинига хўжайини ҳақида.

Бичер-Стоу қулларнинг муридларча содиқлиги қулдорларга нақадар фойдали эканлигини китобида бир неча бор баён қилади. Қулдор бу йиртқичлар, уялмай-нетмай: «Тақводор негр учун икки ҳисса ортиқ пул тўласа арзийди, чунки тақводор негр — аъло сифатли мол»— дейдилар.

Ёзувчи ўз китобининг кўп жойида кўрсатади: негрлар севиб ўқийдиган барча диний дуолар, барча инжил ҳодисалари ва оқлар тарқатаётган барча диний тарғиботлар негрларнинг онгига биргина нарсани сингдиради, у ҳам бўлса жабр-жафога чидаш кераклиги ҳақидаги насиҳатдир.

Хуллас, Бичер-Стоу ўз ғояcига зид бўлгани ҳолда китобхонни бир нарсага ишонтиради: негрларнинг диний тарбиясидан шу мақсад кўзда тутиладики, улар ўз хўжайинларига қарши бош кўтаришни хаёлларига ҳам келтирмасинлар, балки то ўлгунларича уларнинг бўйинтуруқли моли бўлиб қолсинлар.

Қандай қилиб ёзувчи ўзига ўзи қарши чиққан? Қандай қилиб у, ўз муддаоларини барбод этиб, мақтамоқчи бўлган нарсасини қоралаб чиққан? Нима сабабдан бу китоб динга қарши айбномага айланиб кетган? Ахир ёзувчининг ўзи ҳам Том тоға каби художўй эди-ку!

Буларга сабаб — ёзувчининг ростгўйлиги, унда бўлган зўр реалистик талантдир. Бу талант ёзувчининг ҳамма фикри-зикри ва муддаоларидан зўр чиққан.

Амалда кўпинча шундай бўлади. Сохта идеялар гирдобига тушиб қолган ёзувчи, бу идеяларни ҳар доим ўз асарида мужассамлантиришга эриша олавермайди.

Агар у реалист ёзувчи бўлса, ўз фикр ва эътиқодларини тарғиб қилиш учун воқеликни ўзгартириб, бошқача қилиб кўрсата олмайди. Ёзувчи тасвирлаётган воқелик унинг эътиқод ва фикрларидан кучли бўлиб чиқади. Воқелик унинг қалами остидан шундай ёрқин ва ишончли бўлиб чиқадики, ёзувчининг ҳар қандай муддаолари тутун каби тарқалиб кетади. Гоголнинг асарларини эслайлик: Гоголь ўзини эски анъаналарнинг қўриқчиси деб ҳисобларди, аммо унинг реалистик истеъдоди шундай кучли ва ҳаққоний эдики, унинг муддаоларига қарамай, бу истеъдод, ёзувчи ҳимоя қилмоқчи бўлган анъаналарни революцион йўл билан вайрон қилишга ёрдамлашди.

Чин реализм, Энгельснинг айтишича: «Ҳатто ёзувчининг назарларига қарамасдан ҳам майдонга чиқади», масалан, ёзувчининг меҳри ўлимга маҳкум этилган синф томонида бўлиши мумкин. Буюк француз романчиси Бальзакда ҳам шундай ҳол мавжуд бўлган. Бальзак аристократик партияларга хайрихоҳ бўлгани ҳолда, ўзининг гениал романларида, Энгельснинг таъбирича «ўзи-

нинг синфий дид-меҳрларига ва сиёсий урф-одатларига қарши юришга мажбур бўлган эди».[1] Реализм уни аристократларнинг ғоят расвосини чиқариб тасвирлашга, ўзининг энг ашаддий мухолифларини эса мақтаб ёзишга мажбур қилди; бу — реализмнинг энг зўр ғалабаларидан бири эди.

Албатта, Бичер-Стоу Бальзак ҳам эмас, Гоголь ҳам эмас. Аммо унинг реалистик истеъдоди у хизмат қилмоқчи бўлган идеяларга бутунлай қарама-қарши бўлиб чиққан.

Масалан, революция унга мутлақо бегона эди. «Негрлар революция қилишлари мумкин» деган фикрнинг ўзи уни жуда чўчитарди. Лекин у, ботқоқли Қизил дарё этакларида қулларнинг жуда оғир ҳаётини китоб охирида тасвирлар экан, ўзининг назарларига қарамай, китобхон: фақатгина қўзғолон бу бахтсиз кишиларни қутултириши мумкин, деган қатъий хулосага олиб келади. Китобхон чин кўнгли билан: «Бу қўзғолон мумкин қадар тезроқ бўлса экан ва охиригача муваффақиятли чиқса экан», дейди. Ёзувчи тасвирлаган оғир қул турмуши уни шундай дейишга мажбур этади. Қуллар, ҳақоратдан бошқа ҳеч сўз эшитмайдилар, қамчидан бошқа нарсани кўрмайдилар. Улар инсонга хос заррача қувончдан ҳам маҳрумдирлар. Шунинг учун саховатпарвар Томнинг дуогўйликлари уларни халос этмайди, уларни фақатгина золимларга қарши ташкилий кураш қутқазади. Бичер-Стоу томонидан ғоят реалистик, ростгўйлик билан тасвирланган воқиаларнинг барчаси китобхонни ана шундай фикрга келтиради.

Рост, ёзувчи тез-тез сентименталлик ва йиғлоқилик қилади, бадиий тасвирот ўрнига диний ваъзхонлик билан шуғулланади. Бундай чоқларда ундан талант дарҳол йўқолади ва повесть саҳифаларидан ҳаётчанлик ва бадиийлик ҳам учади.

---

[1] Маркс ва Энгельс адабиёт ҳақида, 1933 йил нашри, 168 бет.

Шуниси яхшики, бундай саҳифалар китобда жуда оз учрайди. Ёзувчидаги реализм бу масалада унга катта ёрдам кўрсатган.

Ёзувчининг тасвирчилик кучи ҳам ғоят зўр. У тасвирлаган деярли ҳар бир тип бизнинг кўзимизга жонли киши бўлиб гавдаланади. Ҳатто китобда жуда оз кўрсатилган — ўзи арзимаган, аллақандай слифта, ялқов ва эси паст малай — Адольф ҳам шундай тўғри ва аниқ тасвирланганки, сиз уни «жуда кўп кўрганман» деб ўйлайсиз. Топси, Мэркс, ўз худбинлиги қурбони Мэри, мистер Шелби, Ева, Хлоя хола ва бошқа ўнлаб портретлар жуда моҳир устанинг чевар қўли билан чизилган.

Унинг баъзи таърифотлари жуда мураккаб ва нозик: улар қарама-қарши кўланкаларга жуда бой. Масалан, хушкўнгил Огюстен Сен-Клэрни эслайлик. Ёзувчи, унинг гўзаллиги, жуда ўткир ақли, беҳаёликкача бориб етувчи ҳазилкашлиги жуда-жуда нозик табиатлилигини кўриб суюнади, фахрланади.

Аммо, бу жонон кишини кўриб суюниш билан бирга, Бичер-Стоу унинг ўз ҳашаматли саройида бекорчилик, йиртқичлик ва эксплуатация билан тўлган ҳаётини ҳам эсдан чиқармайди. Энг муҳими — ёзувчи, Огюстен ўз турмушининг бемазагарчиликдан иборат эканини қаттиқ азоб чекиб тушунганини, бу турмушни ўзгартиб, ўзини қуршаб олган муҳитга барҳам беришга қобилиятсиз бўлгани учун ўзига ўзи нафрат билан қарашини кўрсатади.

Повесть босилиб чиққач, жануб газеталари: «Бу китоб ёзувчининг жиловсиз фантазиясига асосланган ёлғон ва бўҳтондан иборат», деб шовқин-сурон кўтардилар. Бу айблашларга жавобан Бичер-Стоу «Том тоға кулбасининг калити» деган янги китоб ёзди ва бунда ҳақиқий турмушдан олиниб, ўнларча ишончли гувоҳлар томонидан тасдиқланган чин фактларни келтирди, бу билан «Том тоғанинг кулбаси»да турмушда бўлган воқиалар аниқ тасвирланганини ҳужжатлар билан исбот этди.

Кам истеъдодли бошқа бир ёзувчи бўлганда, у, негрларни озод қилиш учун ташвиқот қиларкан, уларнинг ҳаммаси бениҳоя яхши ва бегуноҳ одамлар сифатида, ҳамма плантаторларни эса ёппасига ёвуз, қонхўр қилиб кўрсатарди. Бичер-Стоу бу масалада ҳам ўзининг реалистик табиатига содиқ бўлиб қолади, у негрлар орасида ҳам Сэмбо ва Квимбо каби баъзи бир сотқин, лаганбардор, ёмон кишиларнинг борлигини кўрсатади. Китоб — айрим кишиларга эмас, балки фалокатдан иборат бутун қуллик системасига зарба беради.

«Том тоғанинг кулбаси» босилиб чиққандан кейин, Бичер-Стоу яна қирқ беш йил яшади ва кўпгина романлар ёзди. Буларнинг ичида энг яхшилари «Дрэд» (бу ҳам негрлар ҳаётидан олинган) ва Янги Англиянинг урф-одатларини тасвир этувчи «Орр оролининг гавҳарлари» номли романлардир. Бичер-Стоунинг бу романлари, ўзларининг фазилатларига қарамай, унинг биринчи повести бўлмиш «Том тоғанинг кулбаси» сингари жаҳон миқёсда шуҳрат қозонолмади ва Бичер-Стоу ўз ҳаётининг охирги кунигача миллионларча китобхонлар назарида ёлғиз биттагина повесть ёзган ёзувчи бўлиб қолди.

Бичер-Стоу, Массачусет штатида 1896 йилда, ўз невара-эваралари орасида, саксон олти ёшга кирганида вафот қилди.

1865 йилда негрлар «озод» қилинди. Бичер-Стоу қариган чоғида негрларни «озод» қилиш — улар кутган ҳақиқий озодликка муяссар этмаганлигини тушундимикан? Негрлар ерсиз «озод» қилиндилар, шунинг учун улар «озод» этилганларидан кейин «эркин ёлланган» батраклар сифатида яна ўзларининг илгариги хўжайинлари асоратига тушиб қолдилар. Американинг жанубий штатларида яшайдиган негрлар ҳозирги вақтда қашшоқ, хўр, оч-яланғоч ҳаёт кечирадилар, чунки уларга тантанали равишда «озодлик» инъом қилган Америка бойлари

уларни яна аста-секин барча инсоний ҳуқуқлардан маҳрум қилдилар. Ҳозир, негр қиттак гуноҳ қилиб қўйса, уни «Линч суди» деб аталган жазога дучор қиладилар, яъни уни осиб, йиртқичларча кўзини қон босган оломон ўртасида ёндирадилар. Негрлар қуллиги янги шаклда ҳозир ҳам давом этади. Негрлар янгидан узил-кесил озод бўлиш учун курашадилар. Том тоғанинг набиралари бунга чин революцион йўл билан эришажаклар.

(*К. Чуковский* ёзган сўз бошидан).

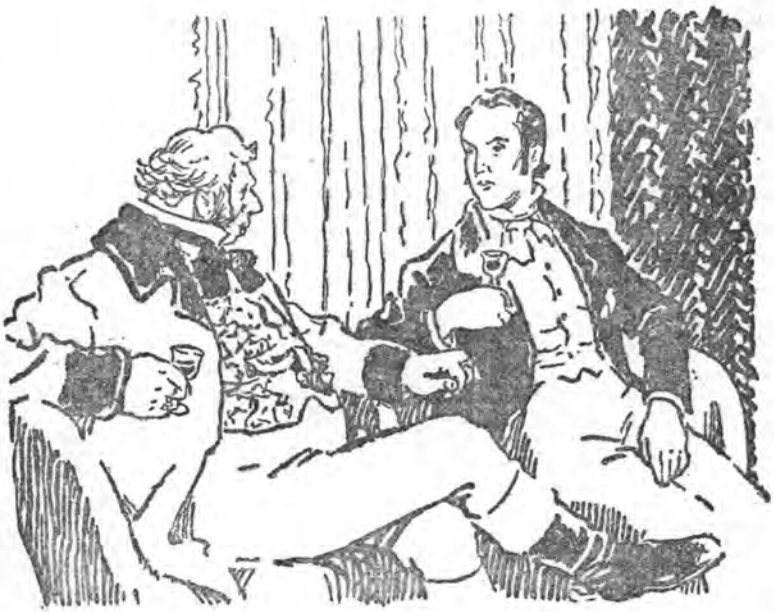

I БОБ

Бунда китобхон энг инсонпарвар шахс билан танишади

Изғирин февраль куни кечқурун Кентуккининг П. шаҳрида икки жентльмен туппа-тузук жиҳозланган меҳмонхонада вино ичишиб ўтиришарди. Бўлмада хизматкорлар йўқ. Бу жентльменлар курсиларини яқин қўйишиб, аллақандай бир ишни қизғин муҳокама қилмоқдалар.

Уларнинг икковини ҳам ҳозир биз қулай бўлсин деган андиша билан жентльмен деб атадик. Синчиклаб қаралса, улардан бирисининг бу номга асло муносиб эмаслиги яққол билинади. У — қўпол ва беҳаё, пастак ва букри киши.

Устидаги ҳаддан зиёд ярқироқ ва олифта либоси унинг афт-ангорига жуда мос: устида дидга ўтирмай-

1961 ГБ УзССР 25387

диган, ранго-ранг матодан тикилган нимча; бўйнида бачкана сариқ хол тўла ҳаво ранг галстук чапанича боғланган. Унинг катта ва ғўлабур қўлининг бармоқларида кўпгина узуклар ярқирайди; соатининг йўғон тилла занжирларига ранго-ранг мунчоқлар осилган; у қизғин ҳангама вақтида буларни завқ билан ўйнаб ўтиради. Сўзлаганда тил қоидаларига риоя қилмасдан гапиради; шунга кўра, биз ўз қиссамизни жонли ва ёркинроқ қилишни истасак ҳам, унинг ҳар бир қулай пайтда ишлатаётган одобсиз, беъмани гапларини ёзишни маъқул топмадик.

Иккинчи суҳбатдош — мистер Шелби бўлиб, афтангоридан ҳақиқий жентльменнинг ўзгинаси. Уйининг жиҳозланиши унинг тўқ яшашидан, ҳатто бойлигидан дарак беради.

Юқорида айтганимиздек, улар иккиси гап билан овора.

— Бу ишни мен ана шундай қилиб тўғрилардим,— деди мистер Шелби.

— Йўқ, мен бу йўсинда савдо қилолмайман... мутлақо қилолмайман, мистер Шелби!— деди унинг суҳбатдоши, стаканни кўтариб ёруққа тутиб қараркан.

— Нима учун қилолмайсиз, Гэли? Ахир Том жуда ажойиб одам, уни бу пулга ҳамма ерда олишаверади. Инсофли, қобилиятли, ишончли. У менинг қўрамдаги ишларнинг барини жуда яхши идора қиляпти.

— Инсофли эмиш, негрнинг инсофлилиги қаергача борарди!— деб мийиғида кулди Гэли, ўз стаканига ароқ қуйиб.

— Йўқ, у чиндан ҳам жуда инсофли, софдил, фаҳм-фаросатли ва тақводор одам... Унга мен ҳамма нарсани: пул, уй ва отларни ишониб топшириб қўйганман, бутун мамлакатда эркин юришга ижозат берганман. У менга ҳамма нарсада ҳамиша содиқ, у жуда ростгўй...

— Негрларнинг ҳам тақводори бор эканлигига кўплар ишонмайди, лекин мен ишонаман,— деди Гэли ўз гапининг тўғрилигига самимий ишонганлигини қўл қимирлатиш билан ифодалаб.— Шу йил ёзда, Орлеанга олиб борган тўдамда ўшандақа бир негр бор эди. Унинг ибодат қилганини кўрсангиз ҳайрон бўлардингиз! Жуда хушкўнгил, гап уқадиган... Уни жуда катта пулга сотиб юбордим. Ўзини эса, кимошди савдосига арзонга со-

тиб олгандим... Ундан роппа-роса олти юз доллар фойда қилдим. Шунинг учун мен негрнинг художўйлигини жуда соз деб ҳисоблайман, агар унинг бу художўйлиги сохта бўлмай, чинакам художўйлик бўлса, албатта.

— Том каби ҳалол негрни топиш мумкин эмас,— деди унга жавобан мистер Шелби.— Ўтган йил кузакда мен унинг ёлғиз ўзини бир иш билан Цинциннатига юбордим. У, топширғимни бажариб, уйга беш юз доллар пул олиб келди. Жўнатаётганимда унга: «Том, сенга ишонаман; биламанки, мени алдаб кетмайсан», дедим. Том айтганимни қилиб, қайтиб келди. Унинг қайтиб келишини билардим. Унга кўп аблаҳлар: Том, Канадага қочиб кетавермайсанми?»— дейишган экан, у: «Хўжайин менга ишонади, уни алдамайман», деб жавоб қайтарибди. Менга ундан ажралиш оғир. Агар сизда қатрача инсоф қолган бўлса, Гэли, сиз Томни ҳамма қарзим баравариға олишингиз керак.

— Савдогар одамга қанча инсоф керак бўлса, ўшанча инсофим борку-я,— деб кулимсиради Гэли,— албатта, дўстларимни хурсанд қилиш учун айтганимдан унча-мунча қайтишим мумкин, аммо сиз мендан ҳаддан зиёдини талаб қиляпсиз.

Савдогар ташвишланиб уф тортди ва стаканига пича ароқ қуйди.

— Хўп, Гэли, айтинг-чи, шартларингиз қандай,— деб сўради мистер Шелби, бир неча минут сукунатдан кейин.

— Томнинг ёнига қўшиб берадиган ўғил ёки қиз болангиз йўқми?

— Ҳм! Мен ҳеч кимдан ажралолмайман. Ростини айтсам, мен хизматкорларимни ноиложликдан сотяпман. Улардан ажралишни ёмон кўраман!

Шу чоғ эшик очилиб, ёши тўрт яримларда бўлган бир кичкина квартерон[1] бўлмага кириб келди. У, жуда чиройли ва жозибадор эди. Унинг чуқурчоқли юмалоқ юзи атрофида ипакдек майин, қоп-қора қўнғир сочлари ярқираб, жамалак бўлиб, узун киприклари остидан жозибали, майин, жавдироқ қора кўзлари чақнаб турарди. Бола бўлманинг ҳар томонини қизиқиб кўздан ке-

---

1 Квартерон — бир озгина негр қони қўшилган одам.

чирди. Катак-катак қизғиш-сариқ матодан яхши тикилган бежирим костюм унинг ҳуснига ҳусн қўшиб турарди. Унинг афти-ангоридан ўзига жуда ишонганлик сезилар, бу эса бола хўжайиннинг эркаси эканлигини кўрсатарди.

— Ҳа, бўталоғим, Жим!— деди мистер Шелби, кейин у ҳуштак чалиб, бир шингил узум ташлади,— Ма, илиб ол!

Бола эпчиллик билан сакраб, узумни илиб олди. Хўжайин кулиб юборди.

— Бу ёққа кел, Жим, қароғим,— деди у.

Бола келди. Хўжайин унинг қўнғир сочли бошини силаб, бағбақасига уриб қўйди.

— Қани, Жим, мана бу жентльменга ашулангдан айтиб, ўйинларингни кўрсат-чи.

Бола кучли ва соф овоз билан ажойиб бир негрча қўшиқни айтабошлади; қўшиқ айтаркан, қўл, оёқ ва бутун гавдасини қизиқ қилиб қимирлатарди. У, оҳанг — ритмни бузмасдан, жуда яхши айтаётгани сезилиб турарди.

— Яша! — деб Гэли болага чоракта апельсин ташлади.

— Энди, Жим, Куджо амакинг бод касали қўзғаб қолганда қандай юради, қилиб кўрсат,— деди хўжайин.

Боланинг қайишқоқ гавдачаси бир лаҳзада букчайди; у муккайди-да, хўжайиннинг ҳассасига суяниб олиб, бўлмада оқсоқлаб юра бошлади. Бола, азоб чекқандек юзини тириштирди-да, чолга тақлид қилиб ҳар томонга тупураверди.

Иккала суҳбатдош қаҳ-қаҳ уриб кулишди.

— Балли! Балли! Отангга раҳмат!— деди Гэли.— Бола жойида, азбаройи худо, боладан одам чиқади. Сизга айтсам,— деди у туйқусдан, мистер Шелбининг елкасига уриб:— Болани қўшиб беринг-у, шу билан икковимиз ора очиқ бўла қолайлик. Айтинг-чи, бу инсофдан эмасми?

Эшик оҳиста очилиб, бўлмага йигирма беш яшар квартеронка кирди.

Кирган аёл бу боланинг онаси эканлигини биринчи кўришдаёқ билиш мумкин эди. Худди боланики сингари, унинг ҳам қора кўзлари катта ва жозибали, қўнғир қора сочлари ипакдек майин эди. У, тортинмасдан, завқланиб қараб турган бегона кишини кўргач, дарров қизариб кетди. Устига кийган либоси унинг қаддиқомати келишганлигини яна бўртдириб турарди. Сотиладиган одамларга бир кўз ташлаши биланоқ, баҳо беришга одатланган одамфуруш унинг нозик қўллари ва келишган оёқларига ҳам диққат билан қаради.

— Нима дейсан, Элиза?— деб сўради хўжайин, аёл унга қарашга ботинмай тўхтаб қолганини кўргач.

— Кечирасиз, сэр, мен Гарри шу ердамикин деб қарагани киргандим.

Бола унга ташланиб, кўйлагининг этагига яшириб олган апельсинни кўрсатди.

— Ол бўлмаса, уни бу ердан олиб кета қол!— деди мистер Шелби.

Ёш аёл боласини қўлига олиб, шошилганича бўлмадан чиқиб кетди.

— Падар қусур-эй! Мол, ана бу!— деди савдогар завқланиб.— Янги Орлеанда унинг учун жуда катта пул берадилар. Бундан ёмон қизларга ҳам минг-минглаб тўлашганини кўрганман.

— Уни сотиб давлат орттиришни истамайман,— деб совуққина жавоб қайтарди мистер Шелби.

Суҳбатни ўзгартириш мақсадида у янги бир шишани очди ва суҳбатдошидан: «Қалай, вино маъқулми?»— деб сўради.

— Жуда ўткир экан, сэр! Биринчи нав экан!— деди савдогар ва мистер Шелбининг елкасига такаллуфсизлик билан уриб сўради:— Хўш, ўз нархингизни айтингчи. Бу хотин учун қанча сўрайсиз?

— Мистер Гэли, у сотилмайди,— деди Шелби.— Бу квартеронканинг бўйи баравар олтин берганингизда ҳам хотиним ундан асло ажралмайди.

— Бе! Хотинларнинг бундай дейишларининг сабаби шуки, улар пул санашни билмайдилар. Лекин, агар бу тиллаларга нечта соат, қанча туяқуш пати-ю, қанча

ўйинчоқ-мунчоқ олиш мумкин эканлигини айтсангиз, дарров кўнадилар.

— Сизга қайтариб айтаманки, Гэли, бу тўғрида гапириб овора бўлманг. Йўқ дедим, йўқ, вассалом,— деди Шелби чўрт кесиб.

— Бўбди, ундай бўлса болани бера қолинг,— деди савдогар.— Иқрор бўлишингиз керак, сиздан жуда оз оляпман.

— Бу гўдак сизга нима учун керак бўлиши мумкин, айтинг-чи?— деб сўради мистер Шелби.

— Биласизми, менинг битта оғайним бор, унинг касби шунақа: чиройли ўғил болаларни сотиб олади-да, боқади, кейин катта қилиб сотади. Булар оддий мол эмас, бошқача мол. Бундай чиройли болаларни бойлар яхши пул тўлаб малайликка оладилар. Бадавлат кишилар, кўчадан келганда эшикни чиройли болалар очишини ва дастурхон ёнида шуларнинг хизмат қилишини севадилар. Бундай болалар савдоси катта даромад келтиради. Энди бу кичкинтой шайтонга келганимизда, у шундай қизиққки... Музикага ҳам қобилияти бор экан... Худди бизга зарур молнинг ўзгинаси-да.

— Сотгани кўнглим йўқ,— хаёл суриб деди мистер Шелби.— Биласизми, сэр, мен инсонпарвар одамман, онани боласидан ажратишни жуда ёмон кўраман.

— Рости билан-а?.. Хайр, нима дердик, бу табиий ҳол. Бу ерда хотинлар билан иш қилишга тўғри келганини яхши тушуняпман. Бу эса унчаям ёқимли ишлардан эмас. Мен ўзим ҳам хотинларнинг чийиллаб додлашини жон-жаҳдим билан ёмон кўраман... Аммо менинг ўз ишим шундай яхши йўлга қўйилганки, хотинлар бунга тумшуқларини суқа олмайдилар, сэр. Онасини бир-икки кунга бирор ёққа жўнатсангиз нима бўлади! Шундай қилганингизда биз бу ишни шовқин-суронсиз битказиб олардик. Уйга қайтганида ҳамма иш битган бўларди. Хотинингиз унга исирғами, янги усти-бошми ёки шунга ўхшаш бирор нарса совға қилса, дарров юпанади.

— Бундан ҳеч нарса чиқмайди, деб қўрқаман-да!

— Асло қўрқманг! Бу махлуқлар оқларга ўхшаган эмас: тезда кўникиб қолишаверади. Фақат ишга астойдил киришиш керак. Одамфурушлик,— деди Гэли, ўзини жуда кўнгли очиқ қилиб кўрсатгандек бўлиб,— бизни

тошюрак қилиб қўярмиш. Менингча, бу гап нотўғри. Ростини айтсам, мен бу ишда одамфурушларнинг кўпига қараганда анча мулойим кўнгилман. Қайбир савдогарлар бўладики, болани сотаётганда, унинг онасининг қўлидан шартта юлиб олишади, онаси эса бу вақт жиннидек дод-вой сола бошлайди... Бу жуда ёмон усул... У молни бузади ва оналарини яна ишга ярамайдиган қилиб қўяди. Мен Орлеанда жуда чиройли бир хотинни билардим... Бу хотин мана шундай муомала натижасида ўлди. Уни сотиб олган кишига боласи керакмас экан. Хотин эса ғашини келтиришганда қутуриб кетарди. Биласизми, у, боласини маҳкам бағрига босиб, тўхтовсиз гапирадиган бўлиб қолди. Унга қараб қўрқардингиз. Эсимга тушса, ҳозир ҳам этларим увишиб кетади. Уни уйга қамаб, боласини олиб кетганларидан кейин, жинни бўлиб қолди ва бир неча кундан кейин ўлди. Нуқул зиён, сэр, бир минг доллар зиён! Бунинг ҳаммасига сабаб шуки, бундай ишларни бартараф қилиш йўлини билмайдилар. Ҳа, сэр, инсончасига иш тутсангиз доим фойда қиласиз, буни мен тажрибадан биламан.

Суҳбат мавзуи Гэлини жуда ҳам қизиқтирганлиги кўриниб турарди, чунки мистер Шелби, хаёл сурганча, апельсин тозаларкан, Гэли, гўё ҳақиқий ҳолни охиригача изҳор этиш тилаги билан тўлиб-тошгандек шу мавзуда яна гапира бошлади.

— Албатта, одам ўзини ўзи мақташи яхши эмас, лекин бундай дейишимга сабаб шуки, бу ҳақ гап. Менинг бозорга чиқарадиган негрларим энг яхши мол ҳисобланади. Буни менинг ўзимга минг марта айтишган. Мен шу нарсани ўзимга қоида қилиб қўйганман: негрларим хушчақчақ, семиз ва соғ бўлсинлар. Бошқаларникидан кўра, менда негр оз ўлади. Бунинг сабаби шуки, сэр, мен улар билан муомала қилишни биламан... Шуни айтишим керакки, инсонпарварлик — менинг негрлар билан қиладиган муомаламнинг негизи бўлади.

Мистер Шелби нима жавоб беришини билмасдан:

— Рости билан-а?— деб сўради.

— Ҳа, менинг принципларим бор, сэр. Одамлар бу принципларимни масхара қилиб, менга: «Принципларингни йиғиштириб қўй», деб неча мартадан айтишган. Бундай принциплар жуда камдан-кам учрайди деяверинг; булар туфайли ўзимга анча душман орттириб олганман, лекин бу принципларга доим қаттиқ риоя

қилиб келдим... Бунинг соясида анчагина пул ҳам ишлаб олдим... Ҳа, сэр, бу принциплар менга хиёлгина даромад берди, десам бўлади.

Савдогар, шу сўзларни айтиб бўлгач, ўз ҳазилидан хурсанд бўлиб, кулиб юборди. Инсонпарварликни бу хилда мақташ шу қадар эриш кўринардики, мистер Шелби ҳам кулиб юборди.

Мистер Шелбининг кулиши савдогарни тетиклантирди ва у давом этди:

— Қизиқ иш! Буни мен одамларнинг миясига ҳеч сингдиролмадим. Натчезда Том Локер деган эски шеригим бор эди. Ақли жойида эди-ю, лекин негрлар билан муомалада итдай қутуриб кетарди. Ўзи жуда хушкўнгилли одам бўлгани ҳолда, принцип жиҳатидан негрларни урарди. Унинг тутган системаси шунақа эди, сэр. Мен унга ҳамиша: «Ҳой Том, нега сен негр аёлларнинг бошига чертасан? Нега улар додлай бошлаганда урасан? Бу ишларинг ярамайди, зиёни ҳам катта. Йиғласа-йиғлайверсин, менингча, бундан ҳеч зарар йўқ. Агар улар тўйиб йиғлаб олмаса, қайғуси кўкрагига тўпланиб қолиб, кейин бошқа бир нарсада ўзини кўрсатади. Билиб қўй, Том, бу ишинг молни бузади. Сенинг қизларинг касал, эси паст, баъзилари эса, айниқса ёшлари майиб бўлиб қолади... Буларни тузатиш учун қанча куч керак бўлишини биласанми? Нима учун улар билан яхшироқ муомала қилмайсан? Чертиш ва дўппослаш билан мақсадга етиш қийин, Том. Инсонларча муомала қилсанг, тезроқ муродга эришасан», дердим. Лекин Том бу ҳақ гапни тушунолмади ва менинг шунча молимни ишдан чиқардики, унинг жуда софкўнгил ва жуда коранда бўлишига қарамай, у билан алоқани узишга мажбур бўлдим.

— Сиз ўз системангизни уларникидан яхши деб ўйлайсизми?— деб сўради мистер Шелби.

— Албатта, сэр, бу ҳақда ҳеч қандай шак-шубҳа бўлиши мумкин эмас. Мен мумкин қадар кўнгилсиз воқиалардан ўзимни нари олиб қочаман. Кичкина болаларни сотадиган куним оналарини бирор ёққа жўнатиб, кўздан ғойиб қиламан. Кўздан ғойиб бўлдими — шовқин-сурон ҳам бўлмайди. Иш абжирлик билан, силлиққина бажарилгандан кейин, оналари ўз қисматларига ноилож кўникиб қолишади. Булар —«Хотин ва бола-чақаларингдан ажралмасдан яшаш керак» деб таълим оладиган оқлар

эмас-ку, ахир. Кўнгилдагидек тарбияланган негрларнинг хаёлига бу каби нарсалар келмайди ҳам. Шунинг учун, уларда бунақа можаролар анча осонлик билан ўтиб кетаверади.

— Менинг негрларим кўнгилдагидек тарбияланмаган бўлсалар керак, деб қўрқаман,— деди мистер Шелби.

— Эҳтимол, Сиз, кентуккилар, ўз негрларингизни бузиб қўясизлар. Уларга яхшилик қилмоқчи бўласизлар-у, аммо мен бунда чинакам яхшиликни кўрмаяпман. Биласизми, негр дунёда сотилиш учун яратилган: у гоҳ Том, гоҳ Дик, гоҳ яна бошқа бировларга ўтиб, қўлма-қўл юриши керак. Унинг кўнглида ҳар қандай умидлар туғдириб, ҳаддан зиёд инсонпарварлик билан тарбиялаш — яхшилик қилиш эмас, чунки кейин унинг бошига тушадиган ҳамма кулфатлар унга янада оғирроқ кўриниб қолади. Мен ўйлайманки, бошқа плантацияларнинг негрлари қаҳ-қаҳлашиб қўшиқ айтадиган жойларда, сизнинг негрларингиз йиғлашарди. Албатта, мистер Шелби, ҳар ким ўз тутган ишини бошқаларникидан яхши деб ўйлайди. Шунинг учун, менимча, негрлар қандай муомалага лойиқ бўлсалар, улар билан шундай муомала қилаётган бўлсам керак.

— Ўзидан хурсанд одамни бахтли одам дейиш керак,— деди мистер Шелби, елкасини оз-моз учириб, сезилар-сезилмас жирканиш билан. Иккала суҳбатдош ёнғоқ чақишаркан бирмунча вақт индамай ўтиришди.

— Хўш, пировардида қандай қарорга келдингиз?— деб сўради Гэли.

— Пича ўйлаб, хотиним билан кенгашиб кўраман,— деб жавоб берди мистер Шелби,— лекин, Гэли, ортиқча шовқин бўлишини истамасангиз, қўни-қўшнига айта кўрманг. Агар сотиш ҳақидаги овозаларни одамларим эшитиб қолишса, кейин биронта негрни ҳам жўнгина сотиб бўлмайди. Уларнинг феълини биламан.

— Хотиржам бўлинг! Менинг оғзим маҳкам. Лекин сизга айтсам, ишим жуда зарур ва ошиғич, шунинг учун, қарорингиз қандай бўлишини мумкин қадар тезроқ эшитишни истардим.

Гэли ўрнидан туриб, пальтосини кийди.

— Бугун кечқурун соат олти билан еттининг орасида киринг, жавобини оласиз,— деди мистер Шелби.

Савдогар таъзим қилиб, бўлмадан чиқди.

«Уни зинадан ташлаб юбориш қўлимдан келганда эди,— деди мистер Шелби, меҳмон чиқиб эшик ёпилгач.— Шундақа ҳам ўзидан мамнун сурбет бўладими! Аммо, у билади — мен унинг қўлидаман. Агар бурун менга биров:«Сен Томни Жанубга, мана шу каби аблаҳларнинг бирига сотасан», деб қолса борми, дангал: «Менинг қулим ит эмас!»— деб жавоб берардим. Энди бундан қутулишнинг иложи йўқ. Элизанинг боласи-чи? Биламанки, унинг туфайли хотиним билан иккаламиз ўртамизда ҳам катта можаро бўлади... Том туфайлиям. Ҳаммаси қарзнинг касофати! Батамом унинг қўлида эканлигимни билади-да, аблаҳ, мумкин бўлган нарсани қўймай мендан суғуриб олади».

Мистер Шелби ёмон одам эмас: мулойим, хушкўнгил, атрофдагиларга раҳмдил киши эди. У, ўз мулкидаги негрларнинг аҳволини яхшилаш учун ҳеч нарсани аямасди. Лекин у катта спекуляцияга киришиб кетди; бу эса зиёнли бўлиб чиқди. У, қарзга ботиб қолиб, унинг векселлари Гэлининг қўлига тушди.

Ўчакишгандек, Элиза эшик ёнига келиб, бўлма ичида бўлаётган сўзларни эшитди ва тушундики, савдогар мистер Шелбига қандайдир бир негрни сотишни таклиф қиляпти.

У, эшик ёнида гуриб, яна қулоқ соларди-ю, лекин шу чоғ бека чақириб қолганидан, унинг ёнига кетди.

Бироқ унга, савдогар унинг болаcини сотиш ҳақида гапиргандек туюлди. Балки янглишгандир? Юраги урмай қолди: у, нима қилишини билмай, боласини кўксига қаттиқ босди, бола унга ҳайрон бўлиб қаради.

Бошидан ҳуши учган Элиза суви тўла кўзани йиқитиб юборди, иш столчасини ағдарди ва, ниҳоят, шкафдан шойи кўйлакни олиб келиш ўрнига, бекасига тунги узун кўйлакни узатди, шунда бека ундан:

— Элиза, азизим, бугун сенга нима бўлди?— деб сўради.

Элиза чўчиб тушди.

— Э, хоним!— деди Элиза бошини кўтариб; кейин кўзидан ёш қуйилди-да, курсига ўтириб йиғлай бошлади.

— Элиза, болагинам, нима гап ўзи?— деб сўради бека.

— Э, хоним, хоним!— деди Элиза.— Ошхонада хўжайин билан қулфуруш гаплашяпти. Мен уларнинг гапини эшитдим.

— Ҳа, хўп, гапиришса гапиришибди, лекин уларнинг гапидан сенга нима зиён, тентак?

— Э, хоним, қандай деб ўйлайсиз: наҳотки, хўжайин менинг Гаррийимни сотишга рози бўлса!

Бечора аёл курсига ташланди ва титраб ҳўнграй бошлади.

— Гаррини сотади дейсанми? Жинни бўлдингми? Сен биласан-ку, хўжайин бу жанубий қулфурушлар билан ҳеч олди-сотди қилмайди, у ўзларини яхши олиб юрган хизматкорларини сотмайди ҳам. Ақлинг йўқ, боласан, сенинг Гаррийингни ким сотиб оларди? У сенга қандай ширин бўлса, бошқаларга ҳам шунақа кўринади, деб ўйлайсанми? Қўй, йиғлама, кўйлагимнинг тугмасини сол, сочимни ўриб, чиройли причёска қилиб қўй — яқинда ўргатишган причёска эсингда турибдими? Ўшанақа қил... Эшик тагига бориб бировнинг гапига ҳеч қулоқ солма.

— Лекин хоним, сиз, Гаррининг сотилишига... Йўл қўймасангиз керак, дейман-а...

— Йўқ, йўқ... Беҳуда гап! Нега бу тўғрида гапирасан? Унинг ўрнига ўз боламнинг бирортасини сотишга рози бўламан. Ўз ўғилчангни ҳаддан ташқари яхши кўрасан дейман, Элиза? Эшикда биров кўриниши билан, сен дарров: «Менинг ўғлимни олгани келибди», деб ўйлайсан.

Беканинг ўзига ишониб сўзлашидан кўнгли тинчиган Элиза, унга кийинишга тез ва эпчиллик билан кўмаклашаркан, у билан биргалашиб ўзининг қўрқувидан куларди.

Шелбихоним эрининг пул қийинчиликларидан хабарсиз эди; шунинг учун, унинг саховатпарварлигини билганидан, Элизанинг гумонига дарвоқе ишонмасди. Кечқурун меҳмонга бориш керак эди; шунинг тараддуди билан банд бўлиб, тезда буни мутлақо эсидан чиқарди.

II БОБ

Она

Элизани ёшлигидан беканинг ўзи тарбиялади. У, Элизани севар ва эркаларди.

Жанубий штатларни кезган сайёҳлар шу нарсани аллақачон пайқаган бўлсалар керак: квартеронка ва му-

латкаларда ўзларига хос туғма нозиклик, овоз ва хулқларида табиий мулойимлик бўлади. Квартеронкаларнинг қадди-қоматлари келишган бўлиши билан, кўпинча, жуда чиройли ва жозибали ҳам бўладилар.

Элиза — хаёлий тасаввур самараси бўлмай, балки ёзувчининг ўзи уни бир вақтлар Кентуккида кўрган ва унинг расмини эсида қолганча чизган.

Унинг эри — чиройли, истеъдодли қул — мулат Жорж Гаррис қўшни қўрғончада яшарди.

Жоржнинг хўжайини уни қоп-қанор фабрикасига берди. Жорж эпчиллиги ва ихтирочилиги соясида фабрикада биринчи ўрин олди. У, каноп тозалайдиган машина ихтиро этди; унинг жуда оз билим эгаси эканлигини назарга олганда, унинг механика соҳасида ҳақиқатан ҳам бир гений эканлигини эътироф қилмасдан бўлмайди.

Чиройли ва хушфеъл Жоржни фабрикада ҳамма севарди. Лекин қонун унга — инсон эмас, балки буюм деб қараганидан, унинг барча фазилатлари беҳаё, тентак бир золимнинг ихтиёрига топширилган эди. Бу хўжайин, Жоржнинг ихтиро этган машинасини ҳамма мақтаётганини эшитиб, ўзига қарашли бу жонли буюмининг нима қилганини кўриш учун фабрикага келди.

Фабрика эгаси Жоржнинг хўжайинини шодиёна кутиб олиб, бундай қиммат баҳо қули борлиги учун табриклади.

Жорж хўжайинини фабрикага олиб кириб, ўзи ихтиро этган машинани кўрсатди. Жорж ҳаяжонланиб, жуда чечан сўзлар, ўзини эркин тутар, шундай мардонавор ва гўзал кўринардики, хўжайин унинг ўзидан афзаллигини пайқаб кайфи қочди. Нима учун унинг қули мамлакатда томоша қилиб юриш ҳуқуқидан фойдаланаркан? Нима учун машиналар ихтиро қиларкан? Жентльменлар билан ўзини тенгдек тутаркан? Бунга чек қўйиш керак. Хўжайин: «Уни уйга олиб бораман-у, ер қазишга мажбур этаман; ана ундан кейин кўрамиз — ғурурлигидан нима қолганини!»— деган қарорга келди. Хўжайин тўсатдан Жоржнинг маошини талаб қилиб, уни ҳозирнинг ўзидаёқ уйга олиб кетмоқчи эканлигини билдирди. Буни эшитган фабрика эгаси ва ҳамма ишчилар шу даражада таажжубландиларки, уни тасвирлаш ҳам қийин.

— Мистер Гаррис,— деди фабрика эгаси,— қарорингизда андаккина мулоҳазасизлик йўқми?

— Бўлганда нима эди? Ё бўлмаса, бу одам менинг мулким эмасми?

— Ойлигини ҳам дарҳол оширардик, сэр.

— Гап унда эмас, сэр. Ишчи кучини ҳушимга келса ёлланган бераман, ҳушимга келмаса бермайман. Бунга эҳтиёжим йўқ.

— Лекин, сэр, бу ишда у зўр қобилият кўрсатган эди...

— Кўрсатса кўрсатгандир. Аммо менинг уйимдаги ишларда заррача қобилият кўрсатган эмас. Яна шуни айтишим керакки...

— Унинг қандай машина ихтиро қилганини ҳам ўйлаб кўринг!— деди гап келган бир пайтда ишчилардан бири.

— Э-ҳа! Қулларни меҳнатдан халос қиладиган машинани-а? Худди шунақа машина ихтиро қилишини олдиндан билгандим. Негр фақатгина мана шундай машинани ўйлаб топади-да! Холбуки, негрларнинг ўзлари машина! Гап битта, у мен билан кетади.

Жорж хўжайинининг ўтакетган ўжарлигини биларди; шундай бўлишига қарамай, хўжайиннинг ўзи ҳақидаги ҳукмини эшитиб, қотиб қолди. У, қўлларини қовуштирди; кўксида аччиқ туйғулар ёнганидан, лабларини маҳкам қисиб олди; каттакон қора кўзлари чўғдек яшнади. У тез-тез нафас ола бошлади. Қаҳр-ғазаби ошиб-тошиб кетган Жоржнинг бирон бемаъни иш қилиб қўйишига сал қолган эди, ҳайриятки, шу чоғ хушкўнгил фабрика эгаси, унинг қўлидан ушлаб:

— Начора, Жорж, кўна қол. Хўжайининг билан боравер. Биз сенга ёрдам беришга ҳаракат қиламиз,— деди.

Золим хўжайин бу шивир-шивирни эшитди; у, нима дейилганини аниқ билмаса ҳам; тахминий мазмунини фаҳмлади. Бу ҳол, ўз қулини қўлдан асло чиқармаслик ҳақидаги фикрини янаям мустаҳкамлади.

Жорж хўжайининикига қайтариб келтирилгандан кейин энг оғир ишга қўйилди. У норозилигини босишга мажбур бўлди ва индамай юраверди. Аммо чақнаб турган кўзлари ва тиришган пешонаси, одамни буюм қилиш асло мумкин эмаслигини яққол айтиб турарди.

Жорж фабрикада ишлаб юрган яхши кунларида Элизага уйланганди. У вақтда, фабрика эгасининг хушкўнгиллиги туфайли, Жорж ўз билганича иш тута оларди.

Никоҳ, хоним Шелбининг розилиги билан бўлди: у ўзининг чиройли эркасини ҳар жиҳатдан муносиб бўлган

кишига беришга хурсанд эди. Никоҳ маросими Шелби-хоним уйидаги катта залда ўтказилди; қаллиқнинг гўзал сочларини беканинг ўзи гуллар билан безади, сўнгра унинг бошига никоҳ рўмолини ёпинтирди. Бу рўмол

Элизанинг бошидай гўзал бошни биринчи марта безаши бўлса керак. Ҳамма оқ қўлқоп кийган; пирог билан вино сероб. Меҳмонлар қаллиқнинг гўзаллигидан ва беканинг хушкўнгиллиги ва сахийлигидан завқланардилар. Бир-икки йил Элиза эри билан тез-тез кўришиб турди, улар-

нинг бахтли турмушларига ҳеч нарса халал бермади. Элизанинг бу даврда биргина қайғуси бўлиб, бу қайғу — жонидан ҳам яхши кўрган икки боласининг вафоти эди. У, болаларининг ўлими учун жуда қаттиқ мусибат тортди, бека эса оналардай ғамхўрлик қилиб, ширинсўзлик билан уни юпатар ва жўшқин феълли Элизани ақл-идрок йўлига солиб юбориш учун ҳаракат қиларди.

Жажжигина Гарри туғилгандан кейин Элиза астасекин овунди. У, эри Жорж фабрикада тўсатдан ишдан олиниб, қонуний эгасининг жабр-зулми остида қолиб кетгунигача ўзини тўла бахтиёр ҳис этди.

Ўз сўзига содиқ фабрикант Жорж кетгандан икки ҳафта ўтгандан кейин: «Мистер Гарриснинг аччиғи босилгандир энди», деган умид билан унинг олдига келди ва ҳар хил баҳоналар билан уни — Жоржни фабрикага юборишга кўндирмоқчи бўлди.

— Бундай гаплар билан беҳуда овора бўлманг,— деди хўжайин қатъий суратда.— Нима қилишим кераклигини яхши биламан, сэр.

— Сизнинг ишингизга аралашишга ҳаддим йўқ, сэр. Аммо, мен ўйловдимки, биз таклиф қилаётган шартларни қабул қилиб, уни бизга берсангиз, сиз учун фойдали бўлар эди.

— Эй, гапнинг таги қаерда эканлигини яхши биламан! Сизнинг Жорж билан пичирлашганингизни кўрганман! Мени қўлга тушуролмайсиз! Биз озод мамлакатда яшаймиз, сэр! Бу одам меники, уни нима қилсам ўз ихтиёрим.

Жоржнинг сўнгги умиди ҳам чиппакка чиқди. Демак, унинг келгусидаги ҳаёти захмат ва кулфатларга тўла бўлади, бераҳм, золим хўжайинининг бачкана қилиқлари ва жабр-зулмлари унинг ҳаётини бурунгидан бадтар оғирлаштиради.

III БОБ

Эр ва ота

Шелбихоним меҳмонга кетди. Элиза эса айвонда туриб, йироқлашиб бораётган файтон орқасидан маъюс қараб қолди. Шу чоғ, тўсатдан елкасига бировнинг қўли текканини сезди. Элиза ўгирилиб қаради ва чиройли шаҳло кўзларида табассум ёйилди.

— Сенмисан, Жорж! Жуда қўрқитиб юбординг! Келганинг учун жуда хурсандман! Бека меҳмонга кетди, кеч қайтади. Юр бўлмамга.

Шу сўзлар билан у, эрини айвон олдидаги шинам уйчасига олиб кирди. Бу ерда у, одатда чок тикиб ўтирар ва бекасига яқин бўлганидан, чақирган замон унинг олдига келарди.

— Мен жуда бахтиёрман!.. Нега қовоғинг солиқ?.. Гаррига қара, катта йигит бўлиб қолди!

Бола онасининг дазмолланган бурма кўйлагидан ушлаб, кўзига тушиб турган кокили остидан отасига қўрқиб-писиб боқарди.

— Бунинг яхшилигини кўр!— деди Элиза, боланинг узун кокилини кўзи устидан олиб, уни ўпаркан.

— Дунёга келмагани яхшироқ эди!— деди Жорж қайғуриб.—Менинг ўзим ҳам туғилмаганим яхшироқ эди!

Бу сўзлардан чўчиган ва таажжубланган Элиза курсига ўтириб қолди. Кейин бошини эрининг елкасига қўйиб, йиғлай бошлади.

— Менга шуниси оғирки, сени ҳам азоб чекишга мажбур қиляпман,— деди Жорж майингина,— нега бир-биримиз билан учрашдик? Мен бўлмасам, сен бахтиёр бўлардинг.

— Жорж, Жорж, бундай сўзларни айтгани қандай қилиб тилинг боради! Бошингга бирон кулфат тушиб қолдими? Мен шу чоққача ўзимизни жуда бахтиёрмиз, деб юрардим.

— Тўғри, бахтиёр эдик, азизим!— деди Жорж.

У, ўғилчасини тиззасига ўтқазди-да, гўзал қора кўзларига тикилиб, узун кокилларини тарай бошлади.

— Худди ўзинг-а, Элиза! Мен сендай чиройли ва яхши одамни ҳеч бир кўрган эмасман. Шундай бўлса ҳам, сен билан учрашмасам яхшироқ бўларди!

— Ҳой, Жорж, нима деяпсан?

— Шундай, Элиза келгусимиз қайғу, алам, ҳасратдан иборат. Менинг турмушим қалампирдек аччиқ! Мендаги ҳаётга бўлган ҳавас ва иштиёқ битди. Мен юк ташийдиган бечора ва шўрлик бир махлуқман. Менинг касофатимга учраб сен ҳам бахтсиз бўласан. Мен сени ҳам жарга судраяпман. Бирор иш қилиш учун, бирор нарсани ўрганиш ва бирор нарсага эришиш учун ҳаракат қилишнинг нима кераги бор? Яшаб нима қиламан? Оҳ, ўлиб қўя қолсам дейман?

— Бундай ёмон гапларни сўзлагани уялмайсанми, азизим Жорж? Фабрикадаги жойингдан маҳрум қилинганинг учун қаттиқ азоб чекаётганингни ҳам, хўжайинингни бераҳмлигини ҳам биламан. Аммо ёлвориб сўрайман: сабр қил. Эҳтимол...

— Сабр қил эмиш?— деди у, Элизанинг сўзини бўлиб.— Мен сабр қилмаяпманми? Ҳамма мен билан жуда хушмуомалада бўлган фабрикага хўжайиним келиб, ҳеч қандай важсиз, тўсатдан у ердан олиб кетганда, мен бир сўз айтдимми? Маошимни тийинигача унга бериб келдим; фабрикада ишимга ҳамма қойил эди.

— Рост, бу жуда ёмон-ку-я,— деди Элиза.— Лекин начора, у сенинг хўжайининг.

— Хўжайининг эмиш! Уни ким менга хўжайин қилибди? Мен ҳам ўшанга ўхшаган одамман. Ҳатто ундан яхшироқман: ҳар қандай ишни ундан яхшироқ тушунаман ва уддалайман, мен ундан яхшироқ хўжайинман, ундан кўра яхшироқ ўқиб, ёза оламан. Буларнинг ҳаммасини ўзим ўрганганман, менинг ундан қарзим йўқ. Аксинча, у менинг ўқишимга халал беряпти. Бас, шундай экан, унинг мени отдай ишлатишга нима ҳақи бор? Мени яхши билган ишимдан ажратиб, ҳар бир от ҳам қилаверадиган ишни бериш инсофданми? У мени расво қилиш учун жўрттага энг ифлос ва оғир ишга юборади. Менга: «Сени оёқости қиламан, хўрлайман», дейди.

— Ҳой Жорж, Жорж, қўрқаман! Сен ҳеч вақт бундақа гапирмасдинг. Бирор ёмон иш қилиб қўясан, деб қўрқяпман. Биламан — сенга осон эмас, лекин оғир бўл, азбаройи мен ва ўғилчанг ҳақи ўзингни тут!

— Оғирлик қилдим, чидадим, лекин кун сайин бадтарроқ бўляпти. Энди менинг танам бундай азобларга бардош беролмайди. Хўжайин мени унар-унмасга ҳадеб ҳақорат қилгани ҳаракат қилади. Ишни тез ва яхшилаб бажарсам, ўқишим учун бўш вақт қолади, деб ўйлагандим. Аммо қанча кўп ишласам, у устимга шунча кўп иш юклайди. У менга: «Сен жимгина юрсанг ҳам ичингда шайтон бор, мен ўша шайтонни ичингдан ҳайдаб чиқараман!»— дейди. Ўлай агар бир кунмас-бир кун ўша шайтон озодликка чиқиб, бу золимнинг танбиҳини бермаса!

— Ҳай азизим! Нима қилсак экан?— деб сўради Элиза маъюслапиб.

— Кеча аравага тош юклаётгандим, ёш мистер[1] Том отнинг ёнида қамчи ўйнатиб турарди. Қамчини кўриб, от ҳуркди. Мен ундан, яхшиликча қамчини бу ерда ўйнатмаслигини сўрасам, қулоқ солмади. Мен яна илтимос қилдим, у, ўгирила солиб, қамчиси билан мени ура бошлади. Қамчилаётган қўлини ушлагандим, додлаб питирлай бошлади, сўнгра отасининг олдига бориб: «Мени урди», деб чақди. Хаш-паш дегунча, отаси ғазаб билан югуриб келиб, менга: «Хўжайининг ким эканлигини билдириб қўяман!»,— деди ва мени дарахтга боғлаб, анча хипчин кесди ва ўғлига бериб: «Қўлларинг чарчагунча ур!»— деди. Ўғли отаси айтганча қилди. Майли! Бир кун мен ҳам буларнинг барини унинг ёдига солиб қўяман!

Йигитнинг юзида хафақонлик кезди. Кўзлари даҳшат акс этиб чақнади, ёш хотин чўчиб кетди.

— Бу одамни менга ким хўжайин қилиб қўйган, шуни билгим келади!— деди у.

Элиза титраганидан чурқ этмасди. У ҳеч қачон эрини бундай дарғазаб кўрмаган эди.

— Менга совға қилган бечора кучугинг эсингда борми?— деб сўзини улади Жорж.— Бу ит мен чеккан барча жафо ва машаққатларимда ҳамдам эди. Кечаси бирга ётардик, кундузлари эса, қаерга борсам, орқамдан эргашиб борарди, менинг сезгиларимни тушунгандек, юзимга қararди. Яқинда ошхона эшиги тагида унга салқит овқатлар едириб тургандим, хўжайин келиб қолди ва менга қараб: «Итинг ҳам хўжайиннинг овқатини ейди; ҳар қайси негрнинг биттадан ит асрашига йўл қўёлмайман. Итнинг бўйнига тош боғлаб, ҳовузга ташла!» — деди.

— Жорж, сен буни қилмаган бўлсанг керак-ку!

— Қилолмадим-у, аммо унинг ўзи итни сувга чўктириб юборди. Чўкиб кетаётган итни Том иккови тошпарон қилишди. Шўрлик ит! У худди мен уни қутқазиб олмаётгандай кўзларини жовдиратиб, қутқармаётганимга ҳайрон бўлгандек қararди. Кейин эса: «Итни сувга чўктиришдан бош тортдинг», деб мени калтакладилар. Майлига, калтаклайверсинлар! Бир кун менга ҳам гал келар ва калтак еб, ювош бўлмаганимни хўжайин ўз

[1] Америкада хизматкорлар хўжайинларини «мистер» деб атайдилар.

танасига тушган зарбалардан билиб қолади. Агар ўзини тиймаса, танбиҳини бераман. Сенинг бу гаплардан ҳали хабаринг йўқ.

— Яна нималар бўлиши мумкин?

— Яқинда хўжайин менга: «Элизага уйланишингга ижозат бериб, жуда чакки қилдим»— дейди. Мистер Шелбини ҳам, унинг яқин кишиларини ҳам жуда ёмон кўрганлигини айтди. Улар мағрур эмиш, хўжайинни писанд қилмасмишлар. Унинг айтишича, олифталик қилишни менга сен ўргатармишсан. Шунинг учун мени энди бу ёққа юбормасмиш, бошқа хотин олиб бериб, ўз мулкидан жой қилиб берармиш. Авваллар у вайсаб сўкинарди, холос, кеча эса: «Минага уйланиб, бостирмага жой қилиб ол, йўқса, Жанубга сотиб юбораман сени!»— деди.

— Ахир, сен менга уйлангансан-ку! Домла оқлафга ўқигандай қилиб, бизга ҳам никоҳ ўқиган-ку,— деб қичқирди Элиза содда диллик билан.

— Наинки, қулнинг уйлана олмаслигини билмасанг? Қулга никоҳ аҳди қилиш учун рухсат берадиган қонун йўқ. Агар хўжайин бизни бир-биримиздан ажратишни истаса, сен менинг хотиним бўлмай қолаверасан. Шунинг учун ҳам, сени кўрмаганимда яхшироқ бўларди, дунёга туғилмасам яхшироқ эди, деб айтаман. Бизнинг иккимиз учун ҳам ўшанда яхши бўларди. Мана бу шўрлик бола учун ҳам яхши бўларди! Шундай оғир кулфат бунинг бошига ҳам тушиши мумкин.

— Ахир, менинг хўжайиним, мурувватли одам!

— Ким билсин? У вафот этса, болани номаълум жойга сотиб юборишади. Бунда, боланинг ҳусни, ақли ва қувноқлигидан нима фойда? Кўрасан, Элиза, ўғлингдаги ҳамма яхши фазилатлар учун, унинг ҳаётдан оладиган ҳар бир қувончи учун жонингни қаттиқ азобга соладилар. Бола чиндан ажойиб бола бўлиб етишганида ҳам, барибир ёнингда сақлаб қололмайсан.

Элиза бу сўзларни юраги ачиб тингларди. Кўз ўнгида қулфурушнинг жирканч сиймоси пайдо бўлди. Унинг ранги ўчиб кетди, ўлим шабадасини сезгандек, нафаси тўхтаб қолди. Ўғли айвонга чиқиб кетганди; у, чўчиб айвонга қаради. Ўғил, ўз ота-онасининг хафақон суҳбатидан зерикиб, ташқарида мистер Шелбининг таёқчасини миниб, тўполон қилиб чопиб юрарди. Элиза эрига ўз гумонларини айтмоқчи бўлди-ю, ўзини тутиб қолди.

«Йўқ, айтиб нима ҳам қиламан, унинг аҳволи бусиз ҳам оғир, — деб ўйлади у. — Балки гумоним асоссиздир. Бека бизни ҳеч вақт алдамайди».

— Хўш, азизим, Элиза, руҳинг тушмасин! Хайрлашайлик, мен кетаман,— деди эри маъюслик билан.

— Кетасанми, Жорж? Қаерга кетасан?

— Канадага![1]— деди у қоматини ростлаб.— Канадага борганимдан кейин сени сотиб олиб чўриликдан қутқазаман. Бизнинг биргина умидимиз мана шу, холос. Хўжайиннинг хушкўнгил одам, ўғлим иккингизни менга сотгани унаса керак.

— Ҳой Жорж, қўрқаман!.. Ушлаб олсалар нима бўлади?

— Ушлаёлмайдилар! Ўлсам ўламан-ку, ушлатмайман. Ё ўламан, ё озод бўламан!

— Жорж, наҳотки ўзингни ўзинг ўлдирсанг?

— Бунга эҳтиёж бўлмас дейман, улар ўзлари мени ўлдиришади. Тирик эканман, мени Жанубий штатларга ҳеч қачон сотолмайдилар.

— Ҳой Жорж, агар мени десанг, эҳтиёт бўлиб иш тут! Ўзингни ҳам, бошқаларни ҳам ёш жонидан айирма.

— Планимни эшит, Элиза. Хўжайин қўлимга хат бериб, Симмс деган бир мистернинг олдига юбормоқчи. У мистер бу ердан бир миль нарида яшар экан. Сенга шуни айтиб қўяйки, у, менга бераётган ҳамма азоблари ҳақида сенга ҳикоя қилиб беришимни истайди. Унинг айтишича, «Шелбининг уруғи» ундан ғазабланиб тутган ишини қораласа, хурсанд бўлар эмиш. Мен унинг ҳамма дилозорликларини унутиб, «пешонамга ёзилгани

[1] Канада — Англиянинг шимолий Америкадаги мустамлакаси. Канадада қулдорлик тақиқлангани сабабли у ерга келиб қолган ҳар бир қул озод киши деб ҳисобланарди. Шунинг учун америкалик ҳар бир қул Канадага ўтиб олишни орзу қиларди.

шу экан-да» деб, уйга мўмин бўлиб тинчгина қайтаман. Қочишнинг тараддудини кўриб ҳам қўйганман; менга ёрдамлашадиган одамлар ҳам бор. Бир ҳафтадан кейин мен бедарак йўқолиб кетаман. Хайр энди,— деди Жорж Элизанинг қўлидан ушлаб ва кўзига қараб.

Улар бир нафас жим туришди. Сўнгги сўзлар гапирилди, йиғи-сиғи бўлиб, аччиқ кўз ёшлар тўкилди! Қайтиб сира учрашиш умиди йўқ кишилар абадий видолашгандек, эр-хотин хайрлашди.

IV БОБ

Том тоға кулбасида бир кеча

Том тоғанинг кулбаси деб хўжайиннинг уйига тутташган кичкина ёғоч бино айтиларди. Кулбанинг олдигинасида яхшигина боғча қилинган бўлиб, астойдил парвариш қилинганидан, ҳар йил ёзда қулупнай ва малиналар, турли мева-чева ва сабзавот битар эди. Деворнинг олдинги томонини қип-қизил катта бегония гуллари ва ранг-баранг жайдари гуллар чулғаб олган эди, бу гуллар бир-бири билан бус-бутун чирмашиб, кулбанинг дағал болорларини қоплаб олганди. Гулзорда яшноқ бегониялар, олтин ранг гуллар, бўтакўзлар яшнаб ётарди. Хлоя хола бу гуллар билан фахрланар ва юпанарди.

Хўжайиннинг уйида кечки овқат еб бўлинди; бош ошпаз вазифасини ўтовчи Хлоя хола қозон-товоқларни тозалаш ва ювишни ёрдамчиларига топшириб, ўзи чолини овқатлантирганн уйига жўнади — у, эрини «чолим» деб атарди.

Мана у плита ёнида туриб, овқатнинг биқирлаб қайнаётганига ташвиш ва қизиқиш билан қулоқ сола бошлади; кейин, тез қозонча қопқоғини олди — отилиб чиққан буғ мазали овқат пишаётганидан дарак берди.

Унинг хушчеҳра, юмалоқ қора юзи ярқираб кетди, худди у юзига, пирог бетига суркагандай, тухум оқи суркаб олганга ўхшарди. Оҳарланган қалпоқча остида бу юз чиройли мамнунлик акс этарди. Хлоя холанинг мамнун бўлишига сабаб бор: у, теварак-атрофда энг яхши пазанда бўлиб ном чиқарган.

Дарҳақиқат у чин ошпаз эди. Паррандалар қўрасида Хлоя хола пайдо бўлиши билан, ҳар бир жўжа, курка боласи ва ўрдак жўжасини қалтироқ босиб: «Энди

ажалим етибди», дегандай кўринарди. Эҳтимол, бу жўжалар Хлоя холанинг ҳамиша қийма, қовурма каби хонаки қушларга даҳшат соладиган овқатларни ўйлаб юришини пайқагандирлар. Унинг макка унидан қила оладиган пирогларининг сон-саноғи йўқ; пончиклар-у, ширмойлар-у, майиз кулчаларни айтинг... Буларни шунчалик ширин ва мазали қилиб пиширишни ҳеч ким билмасди. Унинг бу ҳунарига бировларнинг тақлид этиб, беҳуда овора бўлгани ҳақида кеккайиб гапира бошлаганида унинг семиз бадани селкилларди.

Атайин чақирилган меҳмонлар учун тушки ёки кечки овқат тайёрланадиган бўлса, Хлоя холанинг ғайратига ғайрат қўшиларди. Меҳмонлар келиб, айвон чамадонга тўлиб қолганда, у жуда ҳузур қиларди; чунки бу нарса яна меҳнат қилишдан ва яна шуҳрат қозонишдан дарак бераради.

Ҳозир Хлоя хола овқат тайёрлаш билан банд. Уни қозон ёнида қолдириб, Том тоға яшайдиган уйнинг тасвирини тугаллайлик.

Бир бурчагида каравот қўйилган, устига яхшилаб оппоқ рўжа ёзилган, каравот пастида, полда каттагина

гилам солиғлиқ. Бу бурчак — уйнинг энг иззатли жойи — Хлоя холанинг қароргоҳи эди; гилам билан каравот ва умуман бутунлайча шу бурчак ёш авлоднинг куфурларча қилинадиган вайронкорлик босқинидан имкон борича маҳкам қўриқланарди. Бу бурчак меҳмонхона ҳисобланарди.

Уйнинг иккинчи бурчагига яна бир каравот қўйилган, аммо у биринчисидай ясатилган эмас. Афтидан унда ётсалар керак. Манқал печка (камин)нинг чап девори инжилдан олиб ишланган манзаралар ва генерал Вашингтоннинг[1] расми билан безатилган, генералнинг расми шунчалик ранго-ранг қилиб бўялганки, мабодо бирор вақт Вашингтон ўзининг бу расмини кўра қолса ҳайратдан оғзи очилиб қолар эди.

Бурчакда, қора кўз, думалоқ юзли, қўнғир соч иккита бола дағал ишланган скамейкада ўтириб, кичкинагина қиз боланинг тета-поя қилишини томоша қилишарди. Қиз бола салгина оёқ босиб турарди-да, кейин полга йиқиларди. Унинг ҳар бир йиқилишини, болалар ажойиб, оқилона иш сингари жуда завқли кулги билан қаршилардилар.

Манқал печка олдида устига дастурхон ёпиғлиқ, оёғи қалтираб турган стол турарди. Унинг устида идишлар ва умуман овқатланиш учун зарур нарсалар бор эди.

Стол ёнида мистер Шелбининг ўнг қўли ҳисобланмиш Том тоға ўтирмоқда. Том тоға бош қаҳрамонларимиз бўлгани учун уни ўқувчиларимизга яхшигина тасвирлаб беришимиз керак. У — барваста, кучли, кифтлари кенг, қора териси ялтираб турган одам эди, унинг юзларида жиддийлик ва ақллилик акс этарди. У, сўзлашганда иззатга лойиқ йўсинда ўзини дадил, ҳамда шу билан бирга, камтар ва содда тутарди.

У, олдидаги тоштахтага секин ва зеҳн қўйиб ҳарфлар ёзарди, унинг бу ишига ўн уч яшар шўх бола —ёш мистер Жорж қараб турарди, у зўр иштиёқ билан ўқитувчилик ролини бажарарди.

— Бундаймас, Том тоға, бундаймас!— деди у астойдил қичқириб, Том тоғанинг «Е» ҳарфининг думини но-

---

[1] Жорж Вашингтон (1732—1799) Америка Қўшма Штатларининг биринчи президенти. Америка истиқлолияти учун кураш жангларининг қаҳрамони (1775—1783).

тўғри ёққа чиқараётганини кўриб.— Сеники «Е» эмас, «З» бўлиб чиқяпти.

— Рост, бошқа нарса чиқяпти!— деди Том тоға, кичкина муаллимининг «Е» ва «З» ҳарфларини катта-катта қилиб бир неча марта ёзишига эҳтиром ва ҳавас билан қараб.

Том тоға йўғон бармоқлари билан тоштахтани яна ушлаб, қунт билан ҳарфларни ёза бошлади.

Хлоя хола бир чеккада, пирог пиширадиган товага чўчқа ёғи соларкан:

— Оқлар шунақа ишларни бирпасда қилиб ташлайди-я!— деди, ишини бир дам тўхтатиб.

У завқ билан Жоржга қаради:

— Жудаям ажойиб: ҳам ўқийди, ҳам ёзади, тағин кечқурун келиб бизларни ўқитади ҳам.

— Хлоя хола, қорним жуда очди,— деди Жорж.— Пирог ҳали ҳам пишгани йўқми?

— Ҳозир пишади, мистер Жорж,— деди Хлоя хола, пирог пишаётган печканинг қопқоғини кўтариб.— Қизариб пишаётганини кўринг! Пирог пиширишга чаканамасман. Яқинда бекамиз «ўргансин» деб Сэллига пирог пиширтирди. Шунда мен: «Оҳ, бекам,— дедим унга,— шунча нарсанинг нобуд бўлишига чидаб туролмайман! Ахир кўринг, пирог худди кавушимга ўхшаб қийшайиб кетди, ҳунуклигини кўринг, афтига қараб бўлмайди-я; уят, номус қиласан киши! Э, бу унинг ишими ахир!»

Хлоя хола Сэллининг тажрибасизлигига ижирғаниб қараганини ана шу тарзда изҳор қилиб, печкани очди, шунда ҳаммалари жуда яхши пиширилган ширин пирогни кўрдиларки, шаҳар кондитерлари ҳам бундай пирог пиширсалар жон дердилар.

Энг муҳим иш қилингач, энди Хлоя хола қувонч билан дастурхон ёза бошлади.

— Қани, ҳай Моз, ҳай Пит, йўлни тўсманг, негрчалар! Нарироқ тур, Полли, жонгинам, онанг ҳозир сени ҳам зиёфат қилади. Мистер Жорж, китобни йиғиштириб, чолим ёнига ўтиринг. Ўчоқдан колбасани олай, кейин бир зумда тарелкангизда пирог ҳозир бўлади.

— Мени овқатланган уйга чақиргандилар,— деди Жорж,— лекин, Хлоя хола, сизникида ширин овқат пишишини кўнглим сезиб турувди.

— Ҳар ҳолда қолиб ютқизмадингиз!— деди Хлоя хола, унинг тарелкасига ҳовури бурқиб чиқаётган пирогни қўя туриб,— кампир сизга пирогнинг энг яхши жойини олиб қўйишини биласиз-да! Сиз ҳам чаканамассиз!

У, димоғи чоғликдан Жоржни бармоғи билан туртди ва шу ондаёқ товага ўгирилди.

— Қани, пирогга қарайлик!— деди Жорж, плита ёнида ивирсирашлар бир оз тингач ва катта пичоқни олиб, пирогни кесмоқчи бўлди.

— Мистер Жорж, худо ёрлақагур!— деди Хлоя хола, қўрқиб қулоч ёзаркан.— Пирогни ҳали шундай катта пичоқ билан кесмоқчимисиз? Пирог чўкиб, мазаси кетади. Менинг кичкина эски пичоқчам бор, атайлаб қайраб қўйганман. Буни кўринг, қушнинг патидек енгил... Ана энди, олаверинг, марҳамат. Бундақа яхши пирогни ҳеч қачон емагансиз!

— Том Линкольн айтишича,— деди Жорж, оғзини пирогга тўлдириб,— уларнинг Джинни деган ошпазлари сендан яхши пиширармиш.

— Қўйсангиз-чи шу Том Линкольнингизни!— деди нафратомуз Хлоя хола.— Линкольнларни бизнинг хўжайинларимиз билан тенглаштирасиз-а! Албатта улар ҳам ҳурматли одамлар-у, аммо ростини айтганда, соддароқ одамлар. Улар яхши овқат қандай бўлишини билишмайди. Мистер Линкольнни мистер Шелби билан тенглаштириб бўладими, ахир! Линкольн хоним эса, уйга менинг бекам каби улуғворлик билан кира оладими? Шундай мағрурлик ва жиддийлик билан-а? Э, менга Линкольнларни пеш қилмай қўя қолинг!

Бу сўзларни айтаркан, Хлоя хола: «Бунақа ишларни бошқалар тушунмаса ҳам мен жуда яхши тушунаман», дегандек, бошини чайқаб турарди.

— Джинни жуда моҳир ошпаз, деб мақтаганингни ўзим эшитгандим-ку,— деб унинг сўзини бўлди Жорж.

— Ҳа, айтганман, айтаман ҳам. Джинни оддий овқатларни яхши пишира олади... Картошка пиширишга уста... Лекин макка пирогларининг мазаси йўқ, бошқа ошпазларникидан яхши ҳам эмас, ёмон ҳам. Аммо, аъло даража пазандаликни олсангиз, бу масалада у нима тушунади? Албатта, у паштет овқатини пишира олади, лекин уни қирмоч олдириб юборади! У, оғизга тушмасдан эриб кетадиган, тивитдек енгил пироженое пишира оладими? Эсимда бор: Мэри хоним эрга тегаётганда, Джинни пиширган пирогини менга кўрсатди. Джинни билан биз қалин дўстмиз, шунинг учун унга ҳеч нима демадим... Лекин, мистер Жорж, мен шунақа пирог пиширсам борми, номус қилганимдан, бир ҳафтагача ухлаёлмасдим.

— Эҳтимол, Джинни ўзи пиширган пирогини энг яхши пирог, деб ўйлаган бўлса керак,— деди Жорж...

— Бўлмасамчи! Энг яхши деб ўйлаган, албатта! Йўқса, уни кўрсатиб мақтанармиди, бечора! Унинг бир пақирга арзимаслиги хаёлига ҳам келмаган. Бутун гап шундаки, у пирог пиширишни билмайди. Унинг хўжайинлари эса бунинг фаҳмига етишмайди! Унда айб ҳам йўқ, ундан ҳеч нарса талаб қилиб ҳам бўлмайди! Э, мистер Жорж, қандай бахтиёр оилада яшаётганингизни билмайсиз ҳам!

Хлоя хола шу гапларни айтиб уф тортди ва таъсирланганидан кўзини юқори кўтарди.

— Бизнинг паштет ва пудингларимиз бошқаларникидан яхши эканлигини жуда яхши биламан ва бундан фахрланаман ҳам,— деди Жорж.— Том Линкольндан сўранг-чи, уни кўрганда, ҳар сафар унинг ғашини келтириб, пирогларини масхара қиламан.

Хлоя хола курсига ўтираркан, ёш хўжайиннинг ҳазилидан хурсанд бўлиб, қаҳ-қаҳлаб кулди. У қаттиқ кулганидан, ялтироқ қора бетларидан ёшлар оқа бошлади. У, Жоржни туртиб ва елкасига қоқиб, «Ҳазилингиз тушмасин, мени кулдириб ўлдираёздингиз», деб қотиб-қотиб кула берди. У шундай кулардики, Жорж ўзини: «Мен — чиндан ҳам ўткир ҳазилкаш бўлибман шекилли», деб ўйлади.

— Сиз Томга шундай деб айтдингизми? Томнинг ғашини келтирмадингизми? Роса бопладингизми? Мистер Жорж, ҳар қандай одамни кулдирасиз!

— Ҳа,— деди Жорж.— Унга мен: «Том, сен Хлоя холанинг пирогларини кўр! Ана уни пирог деса арзийди!»— дедим.

— Бечора Том! Афсуски, у пирогларимни кўролмайди-да,— деди Хлоя хола. Том Линкольннинг мушкул аҳволга тушиб қолганлигига бу хушкўнгил аёлнинг қайғураётганлиги кўриниб турарди.— Уни обедга чақирганингизда, жуда яхши бўларди-да. Биласизми, мистер Жорж, ҳеч кимнинг олдида катталик қилиш керакмас. Буни эсингиздан чиқарманг,— деди Хлоя хола жуда жиддий равишда.

— Томни келаси ҳафта чақираман,— деди Жорж,— сен эса, Хлоя хола, бир унинг оғзини очириб қўй. Бир тўйдирки, икки ҳафтагача овқат еёлмасин.

— Тўйдираман ҳам!— деди завқ билан Хлоя хола. — Қўрасиз! Бизнинг баъзи овқатларимиз эсингизда борми? Генерал Нокс бизникида зиёфатда бўлганида пиширган товуқ паштетимни унутиб бўладими? Ўшанда қирмочини талашиб бека билан уришиб қолаёзгандик. Билмайман, гоҳо хонимнинг миясига ғалати нарсалар келади. Одамнинг зиммасига жуда катта жавобгарлик иш юкланган экан, ошпаз у овқатга бор ҳунарини ишлатиши керак, улар бўлса теварагимизда ивирсишиб, ҳар нарсага аралашаверадилар, ишга халал беришади. Бека тепамга келиб олиб, ҳадеб: «Ундай қилма, бундай қил», деяверадилар. Ниҳоят, тоқатим тоқ бўлиб кетиб: «Бека, бармоқлари узун, чиройли оқ қўлларингизга бир қаранг. Узукларингиз менинг оқ нилуфарларимга тушган шабнамдек ярқирайди. Лекин менинг қора чўлтоқ қўлларимга ҳам қаранг. Буларни кўриб, ўйламайсизмики, худой таоло мени «ошхонада паштет пиширсин» деб, сизни эса «меҳмонхонада фароғат қилсин» деб яратган? У кишига мен ана шундай қаттиқ гапирганман, мистер Жорж.

— Онам нима деб жавоб берди?

— Нима деб жавоб берарди? Каттакон шаҳло кўзларини ўйнатиб кулди-қўйди. Кейин: «Хўп, хўп, гапинг тўғри, Хлоя хола», деб ўгирилиб, меҳмонхонага кириб кетди. Аслида менинг бундай дағал сўзлигим учун бошимни узиб ташлаши керак эди-ю, лекин нима қилай,

феълим қурғур шунақа: бека ошхонада бўлса ишлаёлмайман.

— Ўшанда жуда ширин овқат пиширган эдинг: эсимда... Ҳаммалари мақташганди,— деди Жорж.

— Ҳа, балли! Ўшанда мен овқатхонанинг эшиги тагида турмабмидим? Генералнинг: «Шу паштетдан солинсин», деб тарелкасини уч марта узатганини кўрмабмидим? Боз устига: «Шелбихоним, кўп ажойиб ошпазингиз бор экан-да!»— демабмиди? Суюнганимдан ёрилиб кетай дедим, азбаройи худо! Генерал эса, овқатнинг мазасини кўп тушунадиган одам!— деб, жиддият билан сўзини давом этарди Хлоя хола.— Жуда яхши одам экан бу генерал! Қадимги Виргиниянинг[1] энг отоқли зотларидан экан. Овқатнинг фаҳмини ҳам мендан кам тушунмайди. Биласизми, пирог шундай нарсаки, уни тушуниб ейиш керак, аммо бунинг энг муҳим жойи нимада эканлигини ҳар ким билавермайди. Генерал бўлса, буни билар экан, буни дарҳол сездим. Ҳа, у пирогнинг қадр-қимматини тушунар экан!

Бу орада Жорж шу ҳолга етдики, ҳатто ўғил болалар ҳам (рост, бундай ҳол кам учрайди) бу даражага етганларида ортиқ бир тўғрам ҳам еёлмай қоладилар. Шундагина у, қўнғир сочли, шаҳло кўз негрчаларга кўзи тушди: улар уйнинг нариги бурчидан катта иштаҳа билан Жоржга ва Хлоя холага қараб турардилар.

— Ушла, Моз, Пит!— деди у, пирогдан бурдалаб синдириб, негрчаларга ташларкан.— Ейсизларми? Хлоя хола, уларга ҳам пиширибер.

Жорж билан Том манқал печка ёнидаги бежиримгина бурчакка ўтириб олишди; Хлоя хола эса, анча-мунча пирог пиширибе, кейин қизчани тиззасига ўтиргизди-да, навбат билан дам ўзининг оғзига, дам боланинг оғзига бурдалаб пирог тиқа бошлади. Пит билан Моз, афтидан, овқатни стол остида ейишни бехатар ва маъқул кўрдилар шекилли, гоҳ бир-бирларини қитиқлаб, гоҳ қизчанинг оёқ учидан тортиб, у ерда анчагача юмалашдилар.

---

[1] Виргиния — шарқи-жанубий штатларнинг бири. Инглизлар Америка қитъасига келганларида аввал Виргинияга жойлашганлар. Шунинг учун уни қадимги Виргиния деб атайдилар.

— Кетинглар бундан!— деди она, стол остида тўполон жуда кучайиб кетганда, уларни оёғи билан секин туртиб. — Оқлар уйингизга меҳмонга келганда одобли бўлинглар. Бўлди, бўлди дейман. Йўқса, таъзирингизни ейсизлар. Мистер Жорж кетсин-чи, сизларнинг одобларингни бермасам...

Бу даҳшатли пўписанинг нимадан иборат эканлигини тушунтириш унча осон эмас. Худди мана шунинг учун ҳам ёш гуноҳкорларга бу гап жуда суст таъсир қилди.

— Ана энди, шундай авжга чиқишдики, энди ўзларини тўхтатиша олмадиям!— деди Том.

Болалар стол тагидан чиқишди; уларнинг қўл ва юзлари шира эди; шу аҳволларича улар қизчани зўр бериб ўпа бошлашди.

— Йўқолинглар бу ердан!— деб қичқирди она, уларнинг қўнғир соч бошларидан тортиб.— Ҳадемай шира бетларингиз бир-бирига ёпишади, агар ўзларингизни шундай тутсаларингиз, кейин ҳеч ажратолмайсизлар! Ариққа бориб юзларингни ювинглар.

Бу маслаҳат орқасидан қаттиқ шапалоқ тушди, бундан болалар янаям қаттиқроқ кулишди. Остона орқасида улар шиддат билан бир-бирларига тўқнашди ва завқланиб яна чийиллашди.

— Бундай бўлмағур болаларни ҳеч кўрганмисиз?— деди Хлоя хола мамнунлик билан.

У, шу иш учун махсус равишда сақланган эски сочиқни олди, кейин ёриқ чойнакдаги сув билан ҳўллади-да, қизчанинг бети ва қўлидаги ширани арта бошлади. Хлоя хола қизчанинг юзини ялтиратиб тозалагач, уни Томнинг тиззасига қўйиб, ўзи стол устини йиғиштиришга киришди.

Қизча Томнинг бурнидан тортар, бетини тимдалар, семиз қўлчаларини унинг қўнғир сочлари ичига яширар ва бундан жуда ҳузурланар эди.

— Жудаям шўх қиз-да!— деди Том, уни бошдан-оёқ кўрсатиш учун қўлига баланд кўтариб.

Том ўрнидан турнб, қизчасини ўз елкасига миндирди-да, сакраб ўйнай бошлади. Жорж қизчага дастрўмолчасини кўрсатиб уни айлантирар, юзларини ювиб қайтиб келган Моз билан Пит эса қизчага қараб айиқ сингари бўкиришарди; ниҳоят, Хлоя хола уларга: «Шовқинингиздан бошим ёрилиб кетаёзди», деди. Бироқ унинг

гаплари кор қилмади. Бундай тўполон, унинг айтишича, кулбада оддий ҳодиса бўлиб, хушчақчақлик ҳаммалари ҳолдан толиб йиқилиб қолгунча давом этарди.

— Ўйинларинг тамом бўлгандир,— деди Хлоя хола, қўпол йиғма каравотни ёзаркан.— Энди Моз ва Пит, ётиб ухланглар, чунки тезда ибодат қилгани одамлар келишади.

— Ухлашни хоҳламаймиз, ойи. Ўтириб одамларнинг ибодат қилишини кўрамиз. Жуда қизиқ бўлади! Томоша қилайлик, ойи, хўпми?

— Ҳой, Хлоя хола, каравотни йиғиштириб қўй; ўтирса ўтиришаверсин,— деди Жорж ҳалиги каравотни бирданига тепиб.

Одобга риоя қилганидан хурсанд бўлган Хлоя хола, очиқдан-очиқ суюниб, каравотни яшираркан: «Балки уларга бунинг фойдаси тегиб қолар», деди.

Уйдагилар қандай қилиб ибодатга яхшироқ тайёрланиш ҳақида маслаҳатлаша бошлашди.

— Шунча курсини қаердан топаман, бошим қотди,— деди Хлоя хола.

Шуни айтиш керакки, Том тоғанинг кулбасида ибодат маросими ҳар ҳафтада бир миқдорда курси билан ўтарди, шунга биноан, ибодат қилгани келувчиларнинг бу сафар ҳам бир илож қилиб жойлашишларига ишонса бўларди.

— Ўтган ҳафта Питер тоға ана бу курсининг иккита оёғини синдириб қўйди,— деди қўққисдан Моз.

— Йўқол, ўзинг синдиргансан, сенинг қилиғинг бу,— деди Хлоя хола.

— Майли, деворга суяб қўяман, тураверади!— деди Моз.

— Лекин унга Питер тоғани ўтиргизиш керакмас,— деди Пит.— Питер тоға ибодат қилаётганда курсини доим миниб юради. Ўтган сафар у, курсини миниб уйни бир айланиб чиқди.

— Йўқ, уни албатта оёқсиз курсига ўтиргизиш керак,— деб эътироз билдирди Моз.— У: «Маъсумлар ва гуноҳкорлар, келинглар, менинг сўзимга қулоқ солинглар» дуосини мақомга солиб ўқий бошлаши билан курси тақ этиб синади-ю, у полга дўмбалоқ ошиб тушади.

Моз, кекса Питер тоғани масхаралаб, дўнғиллаб дуо ўқиди, кейин бўлиши мумкин саналган фалокатни қилиб кўрсатиш мақсадида полга юмаланди,

— Тузук ўтир!— деди Хлоя хола.— Уялмайсанми?

Мистер Жорж масхарабознинг тарафини олиб, «Моз яхши бола», деди. Шунинг учун ҳам, онанинг гапи ҳеч натижа бермади.

— Қани, чол,— деди Хлоя хола эрига,— бочкачаларни олиб кел бу ёққа.

— Эсингда борми, ўтган ҳафта битта бочканинг таги тушиб кетиб, ибодат қилаётганда ҳаммалари йиқилди,— деди Пит.

— Қизиқ бўлувди-да!

Уйга иккита бочкачани олиб кирдилар ва қимирламасин учун остига тош тираб, устига тахта қўйдилар. Кейин бир неча тоғора ва пақирларни тўнтариб қўйдилар, оёғи бутун курсиларни жой-жойига ўрнаштирдилар. Шу билан ҳозирлик тамом бўлди.

— Мистер Жорж жуда яхши ўқийдилар. Шу ерда қолиб, бизга ўқиб берсалар, жуда ажойиб иш бўлардида!— деди Хлоя хола.

Жорж дарҳол унади, чунки ҳар бир бола катталик қилишни яхши кўради.

Уй ичи тез орада турли-туман одамларга тўлди; бу ерда саксон яшар оппоқ сочли бобо ҳам, ёши ўн бешдан ошмаган болалар ҳам бор эди. Беғараз лақмалик бошланди; Сэлли хола бунча чиройли рўмолни қаердан олди экан? Бека ўзига янги кийим тиктиргач, муслин кўйлагини Элизага бермасмикан? Мистер Шелби шундай той сотиб олармишки, довруғи ҳамма ёққа кетармиш. Келувчиларнинг баъзилари бошқа хўжайинларнинг қуллари бўлиб, бу ерга эгаларининг рухсати билан келишган эдилар. Улар бошқа қўрғончаларда нималар бўлаётгани ҳақида бир қоп гап, ғийбат олиб келгандилар. Хуллас, юқори табақа кишилари тўпланишганда янги хабарларни бир-бирларига қандай айтишсалар, бу ерда ҳам шундай эди.

Бир оздан кейин қироат бошланиб, ҳамма суюниб кетди. Овозлар бирмунча димоғдан чиқса ҳам, бу туғма қироатхонларнинг илҳом билан ўқиган қироатларида қандайдир нафосат бор эди.

Қуйидаги сўзлар айниқса чуқур ҳис ва виқор билан ўқилди:

Улайлик жанг майдонида,
Улайлик жанг майдонида,
Шон-шарафлар бўлур бизларга!

Севиб ўқиладиган яна бир сурада қуйидаги сўзлар кўп марта такрорланарди:

Фароғатга борғпман — мен билан кетмайсанми?
Фаришталар мени чорлар — кўряпсанми!
Мангу зар шаҳри, сўнмас кун кутар бизни!

«Дажла соҳиллари», «Ханаан даштлари» ва «янги Қуддус шариф» сўзлари тўхтовсиз эслатиб ўтиладиган байтлар ҳам бор эди; чунки, таъсирга берилувчи тетик негрлар жўшқинли иборалар ҳамда яхши тасвирланган образларни ёқтирадилар. Қироат вақтида улар гоҳ кулишар, гоҳ йиғлашар, гоҳ чиндан ҳам бошқа соҳилга эсон-омон етиб олгандек, чапак уришиб, бир-бирларига бош қоқишарди.

Улар, қироат билан бирга, насиҳатгўйлик ва ибратли қиссалар ҳам айтишарди. Анчадан буён ишламай қолган, ўтмишнинг жонли тарихи каби, ҳамма ҳурмат қиладиган бир оқсоч кампир ўрнидан турди-да, ҳассасига суяниб, деди:

— Болаларим, мен сизларни яна бир марта кўриб, қироатларингни эшитганим учун бахтиёрман, чунки мен фароғатда бўлувчилар юртига қачон кўчиб кетишимдан бехабарман; лекин, болаларим, мен тайёрман; сафар тугуним боғланган; қалпоқчам бошимда, фақатгина мени уйимга элтиб қўядиган аравани кутяпман, холос. Баъзи вақт кечалари бу араванинг ғилдирак овозларини эшитгандек бўлиб пойлайман. Болаларим, сизлар ҳам шайланиб туринглар,— деди у таёғини полга уриб,— чунки фароғат буюк ишдир. Сизлар эса унинг ғамини емаяпсизлар. Бу ишингизга ҳайронман.

Қампир ўтираркан, кўз ёшлари юзидан оқарди, атрофдаги кишилар эса:

Ҳой Ханаан, ёруғ Ханаан
Ханаан юртига тезроқ етай дерман![1]

деб қироат қила бошладилар.

Мистер Жорждан Апокалипсиснинг[2] сўнгги боблари-

---

[1] Ханаан, Ханаан юрти — Фаластин. Худо диндор ва тақводор яҳудийларга ато қилган деб ҳисобланган учун, Фаластин «муборак юрт» деб аталарди. Кейин Ханаан христианларнинг жаннати деб аталадиган бўлди.

[2] Апокалипсис — инжилнинг бир қисми бўлиб, унда шубҳали ва ваҳимали башорат талқин қилинган.

ни ўқиб беришни илтимос қилдилар; у, ўқиркан, унинг қироати:

— Вой-вой!

— Буни қаранг-а!

— Шу гапларнинг ҳаммаси бўлармикан? — деган сўзлар билан бўлиниб турарди.

Жорж зеҳнли, зийрак бола эди. Ҳамма ундан завқланаётганини сезиб, у гоҳ-гоҳ, тушунарли бўлмаган жойларга ўзидан сўз қўшиб, талқинлаб борди ва бу билан кичикларнинг завқига ва катталарнинг миннатдорчилигига сазовор бўлди. Ҳамма: «домланинг ўзлари ҳам инжилни бундан яхши тушунтириб беролмасдилар, жуда соз» деб хурсанд бўларди.

Диний ишларда бу ўртанинг одамлари Том тоғани худди муфти каби ҳисобларди. У, ғоят ахлоқли, кўпгина негрларга қараганда ақлли ва билимлироқ бўлиб, улар Том тоғани худди домла каби ҳурмат қилишарди; унинг содда, самимий ва юракдан чиқариб айтадиган насиҳатлари билимлироқ тингловчиларни ҳам таъсирлантирарди. У, айниқса ибодатни яхши қиларди. У таъсирлантирувчи соддалик, болаларча қизиқиш ва иштиёқ билан ибодат қиларди. У ибодат қилаётганида инжилдан суралар келтирар ва бу суралар ҳамма вақт ўринли бўларди. Эски бир диндор негрнинг сўзича: «у бехато ибодат қиларди». Одатда унинг қироатлари тақводор сомеларга шу қадар кучли таъсир қилардики, ҳамма ёқни қаттиқ йиғи ва оҳ-воҳ садолари босарди.

Қулнинг уйи — хурсандчилик, унинг хўжайинининг уйи эса — қаттиқ хафақонлик билан тўлганди.

Овқатхонада мистер Шелби ва савдогар ўтиришарди. Уларнинг олдидаги стол устида бир қанча қоғоз ва ёзув асбоблари ётарди.

Мистер Шелби бир туркум векселларни санаб, Гэлига узатар, у эса яна санарди.

— Ишлар энди жойида бўлди,— деди савдогар,— фақат мана бу тилхатларга қўл қўйилса, бас.

Мистер Шелби васиқани олдига тортди-да, гўё ёқимсиз бир мажбуриятдан тезроқ қутулишга ҳаракат қилгандек, унга шошилиб қўл қўйди ва пуллар билан бирга нарига суриб қўйди.

Гэли ҳамёнидан бир қоғозни олиб, унга кўз югуртириб чиқди-да, кейин мистер Шелбига узатди. Мистер Шелби бу қоғозни очкўзлик билан маҳкам ушлаб олди.

— Ана энди ишимиз битди!— деди савдогар ўрнидан туриб.

— Битди!— диққат бўлиб деди мистер Шелби. Кейин оғир уф тортиб такрорлади:— Битди!

— Бу итлар сизга унча маъқул тушмади шекилли,— деди савдогар.

— Гэли,— деди мистер Шелби ўйламасдан,— ишонаманки, сиз ўз ваъдангизни бажариб, Томни ёмон одамга сотмасангиз керак.

— Сиз ўзингиз уни ёмон одамга сотдингиз-ку, сэр,— деди савдогар.

— Мени бунга шароит мажбур қилганини яхши биласиз,— деди мистер Шелби такаббурона.

— Шароит мени ҳам мажбур қилиши мумкин,— деб жавоб қайтарди қулфуруш,— лекин ҳар ҳолда Томни яхши ерга жойлашга уриниб кўраман. Ўзим бўлсам уни ранжитмайман, хотиржам бўлинг. Худога шукур, мен ҳеч қачон, ҳеч бир шароитда шафқатсиз бўлмайман.

Мистер Шелби юқорида айтганимиздек, бу одамнинг инсонпарварлик принципи нимадан иборат эканлигини билганди; шунинг учун қулфурушнинг ваъдаси унинг кўнглини тинчитмади. Лекин шу топда мистер Шелби виждонига хилоф иш қилишга мажбур эди; шу туфайли у савдогарга бир оғиз ҳам жавоб бермасликни афзалроқ кўрди. У индамай савдогар билан хайрлашди-да, сигара чека бошлади.

V БОБ

Тирик молнинг эгаси ўзгаргач, ҳоли нима кечади?

Мистер Шелби билан Шелбихоним ётоқхонага киришди.

Мистер Шелби кенг креслога чўзилиб, тушки пайтдан кейин келган хатларни кўздан кечира бошлади. Шелбихоним эса кўзгу олдида туриб, Элиза ўриб қўйган гўзал соч ва кокилларини тарарди. У, Элиза юзининг оқариб ва кўзларининг хумдек шишганини кўриб, унга: «Қўй, ўзим ечинаман; сен уйингга кириб ёт», деди. Аммо сочини ёзаркан, ёш аёл билан эрталаб бўлган суҳбат унинг ёдига тушди; у қайрилиб эрига қараб, бепарво сўради.

— Ҳа, айтмоқчи, Артур, бугун обедга судраб келган одобсиз одаминг ким эди?

— Оти — Гэли,— деб жавоб берди Шелби, креслода ўнғайсиз айланаркан, хатдан кўзини узмасдан.

— Гэли? У ким ўзи? Бу ерда нима иши бор экан?

— Мен сўнгги марта Натчезга борганимда у билан олди-сотди қилгандим.

— Бир марта олди-сотди қилганинг учун, бу ерни ўз уйидек фаҳмлаб, бизникида обед қилишга журъат қилибдими?

— Уни ўзим таклиф қилдим. У билан баъзи бир ҳисобларим бор эди.

— У қулфурушми?— деб сўради Шелбихоним, эрининг афт-ангоридан қандайдир ўнғайсизликни пайқаб.

— Нима бўлди сенга, азизим? Бундай беҳуда гапларни сенга ким айтди?— деди Шелби унга қараб.

— Ҳеч ким. Фақат обеддан кейин Элиза, бу ерга қон-қора қақшаб югуриб келиб, сенинг қулфуруш билан сўзлашаётганингни ва у сенга: «Шу хотиннинг боласини сотинг менга» деганини айтди. Тентак хотин!

— Элиза айтдими? Шундайми?— деди Шелби, яна хат ўқий бошлаб.

У бир қанча вақт ўзини хат ўқиш билан банддек кўрсатиб ўтирди; ҳолбуки хатни тескари ушлаган ва буни сезмасди.

У дилида: «Бу иш барибир маълум бўлади, яхшиси тезроқ маълум бўлиб қўя қолсин», деб ўйлади.

— Мен Элизага: «Аҳмоқсан, қўрқишларингнинг ҳаммаси беҳуда, мистер Шелбининг қулфуруш билан ҳеч қандай алоқаси йўқ», деб айтдим,— деди Шелбихоним сочини тараб.— Мен ишонаманки, сен ўз одамларингдан бирортасини ҳам сотмайсан. Элизанинг боласи у ёқда турсин, ҳатто энг ёмонини ҳам сотмайсан.

— Ҳа, Эмили,— деди мистер Шелби,— мен ўзим ҳам илгари шундай деб ўйлардим. Аммо, ноилож-миз: ҳозир менинг ишларим шундай аҳволдаки, одамларимдан бирортасини сотишга тўғри келади!

— Шу аблаҳга-я? Йўқ! Мистер Шелби, ҳазиллашманг!

— Афсуски, чинини айтяпман. Томни сотишга розилик бердим.

— Нима, Томимизни-я? Ёшлигидан буён сенинг содиқ хизматкоринг бўлиб келган, энг хушкўнгил ва вафодор одамни-я? Ҳой мистер Шелби, сиз унга озодлик ваъда қилгандингиз — бу тўғрида унга ўзингиз ҳам, мен ҳам юз марта айтганмиз! Энди мен бутун гапга ишонсам бўлади! Шўрлик Элизанинг ёлғиз ўғли кичкина Гаррини сотиб юборишингизга ҳам энди ишонаман!— деди Шелбихоним ғазаб ва ачиниш билан.

— Агар жуда билгинг келса,— майли айтиб қўя қолай: мен уларнинг иккисини — Томни ҳам, Гаррини ҳам сотишга розилик бердим. Лекин шунга тушунмайман-

ки, бошқа одамлар ҳар кун қилаётган ишни мен бир марта қилган эканман, нима учун менга худди девга қарагандек қарайдилар?

— Хўш, нега сиз бошқа бировни эмас, балки, албатта Том билан Гаррини фидо қиладиган бўлдингиз?— деб сўради Шелбихоним.— Нега сиз бизнинг шунча негрларимиз орасидан фақат шуларни сотмоқчи бўлдингиз.

— Чунки бошқалардан кўра булар учун менга кўпроқ пул беришади. Ана шунинг учун, агар хоҳласанг бошқаларини ҳам сотавераман. Савдогар, масалан, Элиза учун катта пул таклиф қиляпти. Лекин биламан, бундай қилсам сен хафа бўласан.

— Бадбахт, аблаҳ!— деб ғазаб билан қичқирди Шелбихоним.

— Аввал сени кўнглинг деб, унинг сўзига қулоқ солишни ҳам истамадим. Ёлғон десам, ҳар нарса бўлай, ишон!

— Дўстим,— деди Шелбихоним, ўзини босиб олиб.— Мени афв эт. Мен пича қизиққонлик қилдим. Қутилмаганда бу кулфат бошимга тушиб қолди. Мен бунга мутлақо ҳозирланмагандим, шунинг учун бунчалик ҳаяжонга тушдим. Лекин, бу шўрликларни ҳимоя қилиш ҳақида менга сўз берасанми? Том қора бадан бўлса ҳам, олижаноб ва содиқ киши. Менинг имоним комил, мистер Шелби, агар зарур бўлиб қолса у бизни деб жонини фидо қилади.

— Бунга мен ҳам шубҳа қилмайман. Аммо, вақт ўтди. Қўлимдан ҳеч нарса келмайди.

— Пулдан кечсак бўлмайдими? Мен ҳар қандай машаққатларни тортишга тайёрман. Агар биз шу қуриб кетгур даромадимизни деб ҳалол ва содиқ Томни сотсак, мен бу одамларнинг юзига қайси юз билан қарайман? Мен Элиза билан унинг боласи тўғрисида, боласига нисбатан унинг мажбуриятлари ва уни қандай тарбиялаш кераклиги тўғрисида сўзлашиб, насиҳатлар қилгандим; агар унинг боласини тортиб олиб сотадиган бўлсанг, унга мен нима деб айтаман? У бизнинг алдаганимизни ва боласини сотиб юборганимизни кўрса, бизга энди ишонадими?

— Бу ишларга сенинг шу қадар куюнишинг менга ҳам оғир ботади,— деди мистер Шелби.— Сенинг кечираётган ҳисларингга тамоман қўшилмасам ҳам уларга

тан бераман. Аммо, сенга яна айтай: нақадар куюнсанг ҳам барибир фойдасиз; не қилай, бошқа иложим йўқ. Сенга бу ҳақда узундан-узоқ гапирмоқчи эмасман, Эмили. Лекин, аслини суриштирганда, бу оғир аҳволдан чиқиш учун фақат биргина йўл бор: ё бизнинг бутун қўрғончамизни сотиш керак, ё буларнинг иккисини. Ё булар сотилади, ё ҳамма мулк кетади. Гэлининг қўлида гаров қоғози бор; агар унга қарзимизни дарҳол тўламасам, бу қоғозга мувофиқ, бизнинг ҳамма мулкимизни олади. Мен пул жамғардим, тежадим, қарз олдим, фақат гадойлик қилмадим, холос. Учма-уч қилиш учун шунинг икковини сотишга тўғри келди. Гэли болани олгиси келди ва фақат шу шарт билан қўрғончага бўлган ўз ҳуқуқидан кечишга кўнадиган бўлди. Мен унинг қўлида эдим, шунинг учун унинг айтганига кўнишга мажбур эдим. Буларнинг икковига жуда раҳминг келади, майли, лекин бутун мол-мулкингдан ажралганингда бундан ҳам ёмон бўлмасмиди?

Шелбихонимнинг қути ўчди. Кейин пардоз-жавончага ўгирилиб, бошини қўли билан ушлаб, оҳ торта бошлади.

— Ўзингни тут, азизим!— деди Шелби.— Менинг қароримнинг заруриятдан эканлигини, мушкул ишни мумкин қадар жўнлик билан уддалашга ҳаракат қилганимни тушунгандирсан энди?

— Албатта, албатта!— деди Шелбихоним, гаранглик билан тилла соатини қўлида айлантираркан.— Менда қиммат баҳо ва нодир нарсалар йўқ,— хаёл суриб давом этди у,— лекин бу соатни ҳам анча пулга олар? Бир вақтлари бу соатга катта пул тўланганди. Мен Элизанинг боласини қутқазиш учун ҳамма нарсамнинг баҳридан кечардим.

— Эмили, юз бераётган бу ишлар учун шунчалик ғам чекаётганингга хафаман, жуда хафаман. Лекин, нима қилай, ҳеч иложимиз йўқ. Иш битган, Эмили. Сотилганлиги ҳақидаги қоғозларга қўл қўйилиб, Гэлига топширилган. Ишнинг янада ҳунукроқ бўлмагани учун сен миннатдор бўлишинг керак. Бу одам бизни хонавайрон қилиши мумкин эди, лекин энди биз қутулдик... Агар сен бу одамни мен билганимча билганингда эди, бизнинг ҳалокат жарининг ёқасига бориб қолганимизни тушунардинг.

— У шу қадар шафқатсизми?

— Йўқ, шафқатсиз эмас... аммо шундай одамки, фақат савдогарликни ва фойда қилишни билади. У, худди мозордек, худди ажалнинг ўзидек совуқ, гапидан қайтмайдиган бераҳм киши. Мен аминманки, у онасига ҳеч бир ёмонлик тиламайди, аммо шунга қарамай, кўп пул берилишини, яхши фойда қилишини билса, онасини ҳам сотиб юборадиган киши...

— Шундай аблаҳ энди хушкўнгил ва садоқатли Том билан Элиза боласининг хўжайини бўлди дегин?

— Ростини айтсам, бунинг учун мен ҳам жуда диққатман, азизим. Хусусан яна шунга ачиняпманки, Гэли уларнинг икковини ҳам эртага олиб кетмоқчи. Шўрлик Томни кўрмаслик учун, барвақт отга миниб кетаман. Сен ҳам Элизани бирор ёққа олиб кетсанг бўларди. Иш усиз битиб қўя қолсин.

— Йўқ, йўқ,— деди Шелбихоним.— Мен бу ҳунук ишга иштирокчи бўлишни истамайман. Мен бориб бечора кекса Томни кўраман, қайғусига ҳамдамлашаман, худо уни паноҳида асрасин! Лоақал бекаларининг уларга хайрихоҳлигини ва улар билан бирга қайғураётганини кўрадилар-ку. Элиза ҳақида эса бир нарса деёлмайман ҳам. Нима гуноҳ қилган эканмизки, бошимизга бундай ёмон кулфат тушди?!

Мистер Шелби билан Шелбихоним ўртасида бўлаётган бу гапларни яна бир киши эшитаётганидан уларнинг мутлақо хабарлари йўқ эди.

Уларнинг ётоқхоналарига катта омбор туташар ва унинг эшиги даҳлизга чиқарди. Шелбихоним Элизани чиқариб юборганда, қони қизиб кетган бу жувоннинг хаёлига дарҳол шу омбор тушганди. У, ўша омборга кириб яширинди-да, эшик ёриғига қулоғини қўйиб, бўлган гапнинг ҳаммасини эшитди. Овоз тингандан кейин оҳиста турди-да, чиқиб кетди.

Ранги ўчган, титраган лабларини қимтиб хўмрайган бу жувон ҳозиргача кўрганимиз қўрқоқ ва нозик аёлга мутлақо ўхшамасди. У айвондан эҳтиётлик билан ўтди, Шелбихонимнинг эшиги ёнида бир дам тўхтади. Кейин орқасига қайрилди-да, қадамининг овозини чиқармасдан ўз бўлмачасига кириб кетди.

Унинг бўлмачаси шинам, озода бўлиб, беканинг бўлмаси билан бир қаватда эди. Мана қадрдон ёруғ дераза: Элиза шу деразанинг олдида ўтириб чок тикиш ва қўшиқ айтишни яхши кўрарди. Мана — китоб қўйилган кичкина шкафча; унинг тахталарига узунасига ҳар хил майда-чуйда буюмлар — рождество байрамида олган совғалари териб қўйилган. Мана шкафда ва комод қутиларида унинг соддагина тикилган кийим-кечаклари тахланган — хуллас, бу ер унинг истиқомат қиладиган жойи, бу ерда у бахтиёр яшарди! Худди шу ерда, каравотчада унинг боласи ҳам ухлаб ётибди. Унинг узун қўнғир сочлари манглайи устида тўзиб ётар, кичкина оғзи салгина очиқ, момиқдай юмшоқ қўлчалари кўрпага чўзилган, юзида эса, қуёш нуридек табассум унинг ҳуснига ҳусн қўшарди.

— Бечора бола!— деб пичирлади Элиза.— Сени сотишибди! Лекин, онанг ҳалок бўлишингга асло йўл қўймайди!

Боланинг ёстиғига унинг бир томчи ҳам кўз ёши тўкилмади. Элиза, бир варақ қоғоз билан қалам олдида, тез-тез ёза бошлади.

«Бекам, азиз бекам, мени ношукур деб ҳисобламанг, менинг ҳақимда ёмон гап ўйламанг! Бугун кечқурун хўжайин билан гаплашган сўзларингизнинг ҳаммасини эшитдим. Ўз боламни қутқазишга уриниб кўраман — бунинг учун мени қораламанг! Яхшиликларингиз учун сизни худо ёрлақасин!»

Элиза шу сўзларни ёзиб бўлгандан кейин шкаф ёнига келиб, ўғлининг кийим-бошини кичкина тугунчага солди-да, уни дастрўмолча билан камарига боғлади.

Онанинг меҳр муҳаббати шундай ширинки, ҳатто шу қадар даҳшатли дақиқалар кечираётган чоқда ҳам у, боласининг севимли ўйинчоқларини тугунчага солиб қўйишни унутмади. У, бола уйғонганда овунтириш учун, ранго-ранг бўёқлар суркалган тўти қуш ўйинчоғини алоҳида ажратиб қўйди. Уни уйғотиш осон эмас-

ди, лекин шундай бўлса-да, уйғонди ва онаси қалпоқчани кийиб, рўмолини ўраркан, каравотчада ўз қушини ўйнаб ўтирди.

— Ойи, қаерга борасан?— деб сўради у, Элиза унинг пальтосини ва шапкасини ушлаб, каравот ёнига келганда.

Она ўғлини кўксига босди ва унинг безовталанган назаридан, бола ёмон бир воқиа бўлганини сезди.

— Жим, Гарри,— деди у.— Қаттиқ сўзлама, тағин эшитиб қолишмасин. Ёмон бир одам келибди: у кичкина Гаррини ойисидан тортиб олиб, бир томонга — қоронғи дунёга олиб кетармиш. Лекин, ойиси Гаррини бермайди. Онаси ўзининг кичкина Гаррисига пальтосини, шапкачасини кийгизиб, у билан бирга қочади-кетади; ёмон одам уни ушлаёлмайди.

Элиза бу сўзларни айтаркан, боланинг кийимини кийинтириб, тугмаларини соларди; кейин уни кўтардида, қулоғига пичирлаб, мумкин қадар жим бўлиш кераклигини тайинлади. Сўнгра, айвонга чиқадиган бўлмачасининг эшигини очиб, шов-шувсиз чиқди.

Юлдузли совуқ тун эди. Она боласини рўмолга ўради: бола унинг бўйнидан қучоқлади-да, аллақандай даҳшатли воқиа бўлишини сезгандай, жим бўлди.

Эшик тагида ётган Ньюфаундленд зотли катта кўппак — қари Бруно Элизанинг яқинлашишини сезиб, бўғиқ овоз билан ҳурди-да, ирғиб ўрнидан турди. Элиза унинг номини айтиб мулойим чақирганди, болалик чоғида у билан бирга ўйнаган Бруно думини қимирлатиб, унинг орқасидан жўнашга ҳозирланди. Ит, юз бераётган воқианинг асл маъносини тушунарлик идроки бўлмагани учун, Элизанинг эҳтиётсизлик билан кечаси томошага чиқишидан мақсад нима эканлигини сира билолмасди. У гоҳ Элизага, гоҳ уйга қараб тез-тез тўхтар, кейин гўё иш нима эканлигини пайқагандек яна унинг орқасидан эргашарди. Беш минутдан сўнг улар Том тоғанинг кулбасига етдилар; Элиза секингина деразани қоқди.

— Ким?— деб қичқирди Хлоя хола ирғиб туриб, пардани тез кўтараркан.— Агар бу Элиза бўлмаса мени ер ютсин! Кийин чол, тезроқ бўл! Унинг орқасидан қари Бруно ҳам эргашиб келибди. Нима ҳодиса юз берди экан? Мен ҳозир эшикни очаман.

У туриб эшикни дарров очди. Том шошилганича шамни ёқди; шунда қочоқнинг азоб чеккан юзига ва жовдираган қора кўзига ёруғ тушди.

— Ё раббим! Нима бўлди, Элиза, афтингга қараб бўлмайди-а? Касалмисан?

— Том тоға, Хлоя хола, мен боламни олиб қочиб кетяпман. Хўжайин боламни сотибди.

— Сотибди?!— акси садодек такрорлашди ҳар иккиси, ғоят қўрққанларидан қўлларини тепага кўтариб.

— Ҳа, боламни сотибди,— қатъий деди Элиза.— Бугун кечқурун мен омборга кириб, бека бўлмасининг эшиги тагида туриб эшитдим: хўжайин бекамга менинг Гарримни... кейин... Том тоға, сизни... икковингизни қулфурушга сотганини айтди. Хўжайин саҳарлаб отга миниб кетар экан, кундуз эса, сизларни олиб кетгани у одам келаркан.

Том унинг сўзларини эшитаркан, гўё булар ҳаммаси тушида бўлаётгандек кўринарди. Кўзлари катта очилганди. Қўли тепага кўтарилганча тураради. Ниҳоят, бу янги гап секин-секин унинг миясига етиб борди. У худди ҳушидан кетгандек, эски курсига йиқилди-ю, боши тиззасига хам бўлиб қолди.

— Бундай бўлиши сира мумкин эмас!— деди Хлоя хола.— Чолим нима ёмонлик қилибди экан! Хўжайин уни нима учун сотмоқчи бўлади?

— Том тоға ҳеч қандай ёмонлик қилганмас, хўжайин ўзи ҳам уни сотишни истамаган экан. Бека ҳам... У жуда хушкўнгил... Беканинг унга ялиниб, бизни олиб қолишни сўраганини ўзим эшитдим. Лекин хўжайин: «иложи йўқ» деди. Хўжайин у одамдан қарздор бўлиб, унинг қўлига қарам бўлиб қолибди... Агар қарзини бут қилиб узмаса, бутун мол-мулкни, ҳамма одамларни сотиб жўнашга тўғри келаркан. Ҳа, у худди шундай деди... Ўзим эшитдим... Ё Том билан Гаррини сотиш керак, ё қолган ҳамма мол-мулкни, деди... у одам хўжайинни шу даражага етказибдики, хўжайин: «мен ҳам жуда хафаман» дейди. Бека эса... агар унинг айтган гапларини эшитсангиз эди!

— Ҳой чол,— деди Хлоя хола.— Нима учун сен ҳам қочмайсан? Сени Жанубга жўнатишларини кутасанми? У ерда негрлар очликдан ва калтакнинг зарбидан ўларкан. Мен ўлимга рози бўлардим-у, аммо бундай азобга бормасдим. Пайтдан фойдаланиб, Элиза билан бирга

қоч. Дарҳол! Сустлик қилма! Ҳозир нарсаларингни йиғиштириб бераман.

Том бошини оҳиста кўтарди, ғамгин, аммо вазминлик билан разм солди-да, деди:

— Мен бормайман. Элиза қочсин, майли — бу унинг иши! Уни мен айнитмайман. Унинг қолиши мумкинмас. Лекин унинг гапини эшитдингми? Агарда ё мени, ё қолган ҳаммани сотиш лозим бўлса, яхшиси, мени сотишсин. Мен бошқа ҳар бир кимса каби, бошимга тушган кулфатга бардош бераман,— деди у, аммо бу онда фиғон ёки ҳўнграш каби бир нарса унинг кенг кўксини ларзага солди.— Хўжайин мени ҳамма вақт ўз жойимдан топган — эндиликда ҳам ўз жойимдан топади. Уни мен ҳеч алдамаганман, сўзини қайтармаганман ва ҳеч қайтармайман. Бутун қўрғончани талон-торож қилиб, ҳаммани сотгандан кўра, битта менинг ўзимни сотганлари яхши. Бу ишда хўжайинни айблаш мумкинмас, Хлоя: у сенга ва бизнинг бечора... болаларимизга ғамхўрлик...

У, қўпол ва пастқам йиғма каравотга назар ташлади-да, унда ётган болаларининг қўнғир соч бошларини кўриб, мадори кетди. У курсининг орқасига бағрини бериб, кенг кафтлари билан юзини ёпди. Унинг хириллаб оғир ва қаттиқ йиғлашидан курси ларзага келар ва кўз ёшлари бармоқлари орасидан маржон бўлиб оқарди — сэр, сизнинг тўнғич ўғлингиз тобутига тўкадиган кўз ёшингиз каби, ҳамда хоним, сизнинг жон бераётган болангизнинг додини эшитиб тўкадиган кўз ёшингиз каби ёш оқарди. Чунки у ҳам худди сиз каби инсон эди.

— Бугун тушдан кейин эримни кўриб эдим,— деди Элиза, бир дам эшик олдида тўхтаб.— У билан кўришган вақтимда бундай ҳодиса бўлиши хаёлимга ҳам келмаганди! Уни шундай ёмон аҳволга етказибдиларки, у менга қочишга қарор берганлигини айтди. Агар иложини топсангиз, менинг тўғримда унга хабар беринг. Менинг қандай кетганимни ва нима учун кетганимни унга айтинг. Яна айтингки, мен Канадага бориб олишга уриниб кўраман. Унга айтингки, мен уни севаман ва энди у билан учрашиш менга ҳеч қачон насиб бўлмайди!— деди ва бир лаҳза орқасини ўгирди.— Унга айтингки, шу чоққача бўлган феъл-атворини бундан кейин ҳам асло бузмасин... Брунони чақиринг,— деди яна

у.— Эшикни ёпиб, ташқари чиқарманг! Бечора ит! У менга эргашиб кетмасин!

Яна кўз ёши тўкилди, яна бир неча видолашув сўзлари айтилди-да, таажжубланган ва чўчиган болани бағрига босиб, Элиза кулбадан оҳиста чиқди.

VI БОБ

Маълум бўлиш

Мистер Шелби билан Шелбихоним эртасига одатдагидан кечроқ турдилар, чунки кечаси икки ўртада анча гап бўлганидан, бир талай вақт узоқ гаплашиб ухламагандилар.

Шелбихоним бир неча марта қўнғироқ чалса ҳам ҳеч ким келмади.

— Бу Элизага нима бўлди экан, тушунолмайман,— деди у.

Мистер Шелби кўзгу олдида ўтириб устара қайрарди.

Шу чоғ эшик очилди ва соқол қириш учун сув кўтариб қора бадан малай кирди.

— Энди,— деди унга бека,— Элизанинг эшигини қоқиб, уч марта қўнғироқ чалганимни унга айт... Бечора!— деб пичирлади у хўрсиниб.

Хаял ўтмай, Энди, жуда таажжубланган ҳолда кўзларини бақрайтириб югуриб келди.

— Вой хоним!— Лизанинг ҳамма қутилари очиқ, нарсалари сочилган! У худди шу топда бир ёққа жўнаб кетгандек...

Эр ва хотин, нима воқиа содир бўлганини дарҳол тушундилар.

— У ҳамма нарсани пайқагану, қочган!— деб қичқирди эр.

— Худога шукур!— деди Шелбихоним.— Илоҳим қочиб олган бўлсин!

— Хотин, сен ақли йўқ кишидек гапирасан!— деди мистер Шелби.— Агар у ростдан ҳам қочган бўлса, мен жуда чатоқ аҳволга тушиб қоламан. Гэли менинг иккиланганимни, у болани сотишни истамаганимни кўрганди; шунинг учун уни мени розилигим билан яширишган, деб ўйлайди. Номусга ўламан-а!

Шу сўзларни айтиб, мистер Шелби шошилганича бўлмадан чиқиб кетди.

Уйда чорак соат давомида қора, оқ ва қорача юзли кишилар ҳар томонга югуришди, дам-бадам хитоб овозлари, эшик тарақлашлари эшитилиб турди. Бу ҳодисани фақат Хлоя хола очиқ айтиб бероларди, аммо у чурқ этмади.

Унинг одатда қувноқ чеҳраси, қора булут каби хафақон эди, лекин у атрофида бўлаётган тўполонни эшитмагандек нонуштага бисквит пишираверди. Тезда ўнтача негр болалари айвон панжарасига қарға каби тизилишди, уларнинг ҳар қайсиси, қулфурушнинг омади қўлдан кетганини энг аввал унга хабар беришга тоқатсизлик билан ҳозирланарди.

— Буни эшитса, жинни бўлиб қолади, худо урсин,— деди Энди.

— Роса сўкинади-да!— деди кичкина қора Жек.

— Бўлмасамчи! У сўкишга уста-ку-я!— деди қўнғир соч Мэнди.— Мен кеча овқат еганида гапирган гапини эшитдим. Мен бекамиз кўзаларни қўядиган даҳлизда туриб, гапларини битта қўймай эшитдим.

Мэнди эшитган ҳақоратли сўзларнинг маъносини қора мушукдан ортиқ тушунмаган бўлса ҳам негр болалар орасида керилиб юра бошлади, ҳолбуки қулфуруш мистер Шелби билан сўзлашаётганда, у даҳлизда — кўзалар орасида юмалоқ бўлиб, қаттиқ ухламоқда эди ва буни болаларга айтишни унутганди.

Мана оёғида шпорли этик кийган Гэли ҳам пайдо бўлди. Ҳаммалари унга кўнгилсиз хабарни шошилиб баравар айтишди.

Шайтончаларнинг айтганлари дарвоқе тўғри чиқди: Гэли шундай сўкиндики, болалар унинг паришонлигини кўриб жуда ҳузур-ҳузур қилдилар. У, қамчиси билан болаларга ҳамла қилганди, уларнинг ҳаммаси чийиллашиб ва кулишиб айвон тагидаги ўт ичига ташланишди. Уларнинг қичқириши, масхаралаши ва питирлаши давом этаверди.

— Агар бу шайтончалар меники бўлса...— тишлари орасидан овоз чиқариб вайсади Гэли.

— Сеникимас-да, сеникимас!— деди кесатиб. Энди, омади келмаган савдогар орқасидан юзини масхараомуз иржайтириб.

— Бундай ҳам фасвогарчилик бўладими, Шелби?— деди Гэли меҳмонхонага ғуйқусдан кириб.— Падари қусур жувон боласини олиб қочибди, деб эшитдим.

— Мистер Гэли, бу ерда хотиним ўтирибди,— деди мистер Шелби.

— Кечирасиз, хоним,— деди Гэли, назар-писандсиз таъзим қиларкан, ҳамон хўмрайиб.— Аммо, мен бояги сўзимни такрорлаб айтаманки, мен жуда ғалати гап эшитиб қолдим. Бу гап ростми, сэр?

— Сэр,— деди мистер Шелби,— агар сиз мен билан бир иш қилмоқчи бўлсангиз, ўзингизни жентльменларча тутишингиз лозим. Ҳай. Энди, мистер Гэлининг шляпаси билан қамчисини ол. Ўтиринг, сэр. Шундай, сэр, сизга зўр ачиниш билан айтишим лозимки, у жувон бизнинг икки ўртамиздаги гапимизга бирор жойдан қулоқ солиб турибдими, ёки бизнинг муддаомиз ҳақида бирор кишидан хабар эшитибдими, ишқилиб бугун кечаси боласини олиб номаълум ёққа қочибди.

— Ростини айтсам, мен ҳалол савдони кутгандим,— деди Гэли.

— Сизнинг сўзингизни қандай тушуниш керак, сэр?— деб қатъий сўради мистер Шелби, унга юзини ўгириб.— Менинг виждонли эканимдан гумон қиладиган одамларга биттагина жавобим бор, холос.

Бу сўзларни эшитиб савдогарнинг эти учди ва анча босиқ оҳанг билан: «Ўзим ҳалол иш тута туриб, аҳмоқ бўлиб қолганимга жуда ачинаман», деди.

— Мистер Гэли,— деди мистер Шелби,— агар сизнинг койиш учун сабабларингиз борлигини билмаганимда эди, меҳмонхонамизга қўполлик билан, одобга риоя қилмай, бостириб киришингизга чидаб туролмасдим. Такрор айтаман, гарчи шароит менга қарши бўлса ҳам, «сен бу алдовнинг иштирокчисисан» деган гинанинг менга ташланишига йўл қўймайман. Мен сизга ёрдам қилишга ўзимни мажбур деб биламан ва сизнинг мулкингизни топиш учун отлару, хизматкорлар ва бошқа зарур ҳамма нарсаларни ихтиёрингизга бераман. Хуллас, Гэли,— деди у, тўсатдан ўзининг одатдаги хушмуомалалигига қайтиб,— сизнинг учун энг яхшиси вазмин бўлиш ва биз билан бирга нонушта қилишдир. Ундан кейин, нима қилиш кераклиги ҳақида ўйлашайлик, тузукми?

Шелбихоним ўрнидан туриб: «Баъзи бир ишларим борлиги сабабли сизлар билан нонушта қилолмайман», деди ва уйда ҳамма жуда ҳурматлайдиган мулат аёлга

нонушта вақтида дастёрлик қилишни топшириб, бўлмадан чиқиб кетди.

— Кампир хонимингиз каминани унча ёқтирмадилар,— деди Гэли, ўзини мистер Шелбига қалин олмоқчи бўлиб, аммо унинг бу ҳазили қўпол чиқди.

— Хотиним ҳақида ўзга кишининг бундай гап гапиришига кўникмаганман,— деди мистер Шелби совуқ қилиб.

— Афв сўрайман, ҳазиллашгандим,— деди Гэли, мажбуран кулиб.

— Ҳар қандай ҳазил ҳам ўринли бўлавермайди,— деб эътироз этди Шелби.

«Ўша қоғозларга қўл қўйганимдан буён бу одам ҳаддидан ошиб кетяпти,— деб дўнғиллади Гэли ўзига.— Кечадан буён бурни кўтарилиб қолди иблиснинг!»

Томнинг қисмати ҳақидаги хабар унинг қора бадан ўртоқлари орасида шундай ҳаяжон қўзғадики, бунинг олдида биринчи вазирнинг ўрнидан тушганлиги ҳақидаги хабарни эшитганда сарой доираларида қўзғаладиган ҳаяжонлар ҳеч нима эди. Далада ҳам, уйда ҳам ҳеч ким ишламасди, ҳамма бу ишнинг турли оқибатини муҳокама қилиш билангина овора эди. Элизанинг қочиши Шелби қўрғончасида шу вақтгача сира юз бермаган воқиа бўлиб, бу нарса ҳамманинг ҳаяжонини янада ошириб юборди.

Сэм қора (ҳамма қора баданлардан ҳам қорароқ бўлгани учун унга шундай лақаб бергандилар) бу воқиани ҳар тарафлама муҳокама қилар ва ўзининг даражаси ошиши ҳақида шундай планлар тузардики, уни кўриб Вашингтондаги ҳар бир оқ бадан ватанпарвар ҳавас қилса бўларди.

— Ҳеч бир томонга эсмаган шамол — ёмон шамол бўлади,— дерди Сэм насиҳатомуз, иштонини юқори тортиб ва подтяжкасининг узилган тугмаси ўрнига абжирлик билан узун михни тиқиб.— Ҳа, ҳеч бир томонга эсмаган шамол — бемаза шамол бўлади,— деб такрорлади у.— Мана, Том ҳам ўриндан тушди. Табиий, унинг ўрнини бошқа бир негр босиши керак. Унинг ўрнига нима учун мен ўтирмас эканман? Том ялтиллаган этикларни кийиб... чўнтагига пропускасини солиб... худди муътабар одамдек отга миниб, теварак атрофда айланиб юрарди. Нима учун Том юрарди? Нега Сэм эмас? Ана шуни билгим келади!

— Алло, Сэм, Сэм!.. Хўжайин сенга Билл билан Жеррини эгарласин деди,— деб қичқирди. Энди Сэмнинг нутқини бузиб.

— Нима учун экан, акаси?

— Билмайсанми, Лиза боласини олиб қочибди.

— Бу хабарни ачангга айт!— деди Сэм бениҳоя нафрат билан.— Сэм бу хабарни сендан бурунроқ эшитган! Сэм сен ўйлагандақа пандавоқилардан эмас!

— Яхши! Лекин, хўжайин Билл билан Жерри тезроқ эгарлансин, деб буюрди. Сен билан мен мистер Гэли билан биргаликда Элизани ахтаргани борарканмиз.

— Оҳ-ҳо! Ана бу соз!— деди Сэм.— Сэмга ана шундай муҳим ишни топширибдилар. Отангга раҳмат, Сэм! Мен уни албатта ушлайман, кўрасан! Сэмнинг қўлидан нималар келишини хўжайин билиб қўйсин!

— Лекин, Сэм,— деди Энди,— шуни ҳам билиб қўйки, Элизанинг ушланишини бека истамайди; агар сен уни ушласанг, бека сочларингни юлиб олади.

— Рости билан-а!— деди Сэм!— Сэм, таажжубланганидан кўзини бақрайтириб.— Буни қаердан биласан-а?

— Ўз қулоғим билан эшитдим! Бугун эрталаб хўжайинга соқол олиш учун сув олиб киргандим, бека мени «бор, Лизани қара, нега ҳалигача кийинишимга ёрдамлашгани чиқмайди?», деб юборди. Мен қайтиб келиб: «Лиза дом-дараксиз ғойиб бўлибди» десам, бека «Худога шукур!» деди. Хўжайин эса жинни бўлиб қолаёзди ва бекага қараб: «Хотин, сен аҳмоқ одамга ўхшаб гапирасан», деди. Аммо, бека ўз деганини қилади. Мен биламан! Шунинг учун беканинг тарафида бўлиш ҳар вақт хатарсизроқ бўлади, билиб қўй.

Сэм қўнғир соч бошини қашлади, унинг боши унча донишманд бошлардан эмас, аммо барча мамлакатларнинг сиёсатдонлари каби «ноннинг қайси томонига ёғ суркалганини» билиш пайига тушарди. Шунинг учун тафаккурга чулғаниб, иштонининг липпасини яна тортиб қўйди: бу эса ҳар доим унинг ақли равон ишлашига ёрдам берарди.

— Бека, Лизани топиш учун бутун дунёни тинтиб чиқишга тайёр деб ўйловдим,— деди у хаёл сурган ҳолда.

— Ана холос!— деди Энди.— Билмайсанми, сен қора негр, ахир, бека Элизанинг боласи анави мистер Гэлининг қўлига тушишини жон-жахди билан истамайди.

— Аҳа,— деди Сэм негрларга хос оҳанг билан.

— Биласанми Сэм, деди Энди,— менингча, тезроқ отларни эгарлагани жўнаганинг яхшироқ, чунки сени бека сўраётганини эшитувдим. Бу ерда лақиллайверишнинг фойдаси йўқ.

Сэм ўша ондаёқ топшириқни бажаргани югурди ва ҳаял ўтмай пиллапоя ёнига Билл билан Жерриии тантанали суратда чоптириб олиб келди. У, югуриб келаётиб, от устига миниб олди ва Гэлининг ҳуркак тойи боғланган қозиқ ёнига чопиб келди. Ҳуркак той чўчиб, тизгинини тортди.

— Ҳа-ҳа, қўрқдингми?— деди Сэм, унинг қора юзида ғалати табассум пайдо бўлди.— Сени ҳозир тинчитиб қўяман.

Баҳайбат бук дарахти бу жойга кенг кўланкасини барала энлаб ташлаган, унинг уч қиррали ёнғоқлари ердаги ўтлар орасида ётарди. Сэм, Гэлининг тойи ёнига келиб, уни тинчитмоқчи бўлгандек, бўйнини силаб-сийпади. Кейин, тойнинг эгарини тузатмоқчи бўлиб, эгар остига қиррали ёнғоқчани тиқиб қўйди. Қани энди биров унинг эгарини босиб кўрсин — асов той, орқасида яғир эмас, ҳатто чақа жой ҳам бўлмагани ҳолда, жинни бўлиб дингиллайди.

— Тайёр!— деди Сэм, ўзининг бу ишидан мамнун бўлганидан кўзларини жовдиратиб ва илжайиб,— уни тинчитиб қўйдим!

Айвонда Шелбихоним кўринди ва Сэмни имлаб чақирди.

— Нега бундай сусайиб қолибсан Сэм? Мен Эндини сенинг олдингга «тезроқ бўлсин» деб юборувдим. Сен, мистер Гэли билан бирга борасан; унга йўлни кўрсат, ёрдам бер. Отларни эҳтиёт қил. Жерриинг ўтган ҳафтадан буён оқсоқлаётганини биласан-ку. Уни қаттиқ чоптирма.

Шелбихоним сўнгги сўзларни овозини пасайтириб ва жуда уқдириб айтди.

— Менга ишонаверинг,— деди Сэм, кўзини маънодор жовдиратиб.— Отларни эҳтиёт қиламан бека, хотиржам бўлинг.

— Биласанми Энди,— деди Сэм, дарахт остидаги ўз жойига қайтиб,— бу жентльмен отига минганда, оти чўччанглай бошлаши ҳам ажаб эмас, отнинг тез-тез чўччанглашини биласан-ку,— деб у, Эндининг биқинига туртиб қўйди.

— Аҳа!— деди Энди, у гапнинг таги нимада эканлигини дарров тушунганлиги маълум бўлди.

— Тушундингми Энди, бека вақтдан ютмоқчи — бу ҳар кимга равшан, ҳатто аҳмоқ одамга ҳам. Бекани мақсадига етказишга ёрдам бераман.

Энди иржайди.

— Биласанми Энди, агар мистер Гэлининг тойи гожлик қилса, сен билан мен дарҳол отимиздан тушиб унга ёрдам берамиз. Ёрдамни боплаймиз, хотиржам бўл!

Сэм билан Энди бошларини орқага ташлаб қаҳ-қаҳлаб кулганларича, бармоқларини қарсиллатиб, завқ билан оёқларини силтаб ўйнай бошладилар.

Шу чоғ айвонда Гэли кўринди. Бир неча пиёла аччиқ кофе бир оз кайфини очганди, шунинг учун у, кулимсираган ҳолда, мистер Шелби билан гаплаша туриб, ташқарига чиқди. Сэм билан Энди, негрлар шляпа ўрнига киядиган ва хурмо баргидан тўқилган саватчаларни қўлларига олдилар ва хўжайинга ёрдамга тайёр эканликларини билдиргансимон отларнинг ёнига югурдилар.

Сэмнинг бошидаги саватчанинг хурмо барглари шалпайиб, айниқса четлари ҳар томонга осилиб кетган эди. Бу унинг қиёфасини ёввойи фиджлар қабиласининг оқсоқоли каби сарбаст ва қўрқмас қилиб кўрсатарди. Энди кийган шляпанинг зийлари мутлақо йўқ эди, у шляпасини эпчиллик билан бошининг ўртасига тортди, у гўё: «қани, бошимдагини биров шляпа демай кўрсинчи!» демоқчи бўлгандек, ўзидан ғоят мамнун кўринарди.

— Қани, йигитлар,— деди Гэли,— тезроқ бўлинг! Вақтни бой бермаслигимиз керак.

— Ақалли бир минутни ҳам қўлдан бермаймиз, мистер,— деди Сэм, от тизгинини Гэлига узатаркан, бу вақт Энди бошқа икки отни ечарди.

Гэли эгарга тегиши биланоқ, асов от бирдан чўччанглаб, эгасини бир неча қадам нарига отиб юборди. Савдогар юмшоқ қуруқ ўт устига йиқилди.

Сэм қаттиқ қичқириб, тезроқ тизгинни ушлашга шошилди. Бу чоғ Сэмнинг бошидаги хурмо баргидан қилинган шляпанинг ўткир учлари отнинг кўзига тегдики, бу ҳам отнинг асовлигини босишга ҳеч қанча ёрдам бермади. От, Сэмни шиддат билан йиқитди-да, уч-тўрт бор пишқириб, икки оёғини осмонга кўтарди. Шундан кейин, у, ариқнинг пастки томонига қараб қочди, унинг орқасидан Билл билан Жерри ҳам чопдилар,— отларнинг тизгинларини бўшатиб юборган Энди ҳар хил иҳайё тортиб, қийқириб, уларнинг янаям жадал чопишларига сабаб бўларди. Жуда ёмон тўс-тўполон бошланди. Сэм билан Энди чопишиб бақиришарди, ўнг ва сўл томондан итлар вовиллашарди, Майк, Моз, Мэнди, Фэнни ва яна бир қанча ўғил ва қиз болалар пойга қилиб югуришар, чапак чалишар ва зўр бериб чинқиришарди.

Гэлининг жуда чопонғич оқ оти бу пойгага астойдил қатнашаётгандек кўринарди. У кенг майсазорга қараб чопиб кетди. Майсазор катта, узунига камида ярим, энига ҳам ярим милча келарди. Унинг тўрт томони дарахтзор эди. Қувиб келаётган кишиларни от яқинига келтирар, лекин бирор кишининг қўли сал унга тегиши билан титраб, пишқириб, дарахтзор томонга қочарди. Бундан у, жуда роҳат олгандай эди. Сэм, отни ушлаш учун ҳақиқатан қаҳрамонларча иш қилгандек кўринса ҳам аслида отни ушлаш унинг хаёлига ҳам келмасди. Доим қаттиқ жанг ичида кўринган Арслон юрак Ричарднинг[1] қиличи каби, Сэмнинг бошидаги хурмо барглари ҳам отни ушлаш хавфи мутлақо йўқ жойларда парпираб қоларди. У, «Ушла! Ушла! Тут уни!» деб бақирар ва чопар, бу билан албатта умумий тўполонни янада кучайтириб юборарди.

Гэли отни лаънатлаб, сўкиниб ва тепиниб у ёқдан-бу ёққа чопарди. Мистер Шелби ҳам айвонда туриб, қичқириб, буйруқлар бермоқчи бўларди, лекин булар беҳуда эди. Шелбихоним ўз бўлмасининг деразасидан бу манзарага кулиб қараб тураради. Бу тўполоннинг сабабини дилида пайқаса ҳам буларнинг ҳаммаси унга ғалати кўринарди.

---

[1] Ричард Арслон юрак — 1189 йилдан 1199 йилгача подшолик қилган инглиз қироли. У Фаластинга салб юришлари вақтида жасурлиги билан шуҳрат қозонган.

Фақат пешин пайтига бориб ғолибона қиёфада Сэм кўринди: у Жеррига минган ва Гэлининг отини етаклаб олганди. Гэлининг оти терга пишган, чақнаб турган кўзлари ва бурнининг керилиб ва пучайиб туриши ундаги озодлик руҳининг ҳали батамом йўқолмаганини билдириб турарди.

— Ушладим!— деб тантанали суратда қичқирди Сэм.— Ҳеч кимга тутқич бермади, лекин мен тутдим!

— Сен-а!— деб тўнғиллади Гэли.— Сен бўлмаганингда, бундай ҳодиса бўлмасди ҳам.

— Худо ёрлақасин, мистер!— деб қичқирди Сэм, бегуноҳ ҳақоратланган кишидек.— Отингизнинг орқасидан шундай югурдимки, терга пишиб сув бўлиб кетдим!

— Хўп, хўп,— деди Гэли.— Сенинг лаънати каллаварамлигинг касофатига мен уч соатча вақтни бой бердим! Аҳмоқлик қилганинг бўлади энди!

— Қўйсангизчи, мистер!— гина қилгандек деди Сэм.— Ҳаммамизни сидирғасига ўлдирасиз шекилли, бизни ҳам, отларни ҳам! Бизлар роса ҳолдан тойиб, йиқилиб қолаёздик, отлар бўлса кўпиклаб кетди. Тушдан кейин жўнасак яхши эмасми, мистер? Отингизни

тозалаш керак, мистер, лой сачраганини кўринг. Жерри ҳам оқсоқлайди. Бека бизни дам олдирмасдан жўнатмас дейман. Лизини эса бирпасда ушлаб оламиз, хотиржам бўлинг. Лизи тез чопишни билмайди!

Айвонда турган Шелбихоним бу гапларни роҳат қилиб тингларкан, гапга ўзи ҳам қатнашишга қарор қилди. У Гэлининг ёнига келди ва рўй берган ҳодиса учун мулойимлик билан таассуф билдириб, обедга қолишни таклиф этди ва овқат тайёр эканлигини айтди.

Гэли бутун аҳволни тушунганидан, бу сафар ўзини жуда одобли тутди ва беканинг самимийлигига ишонмаётганлигини яшириб-нетиб турмай, овқатхонага жўнади. Сэм эса унинг орқасидан, кўзини тасвирлаб бўлмайдиган даражада олайтириб, отларни етаклади-да, жиддият билан отхонага жўнади.

— Кўрдингми уни, Энди? Кўрдингми?— деб сўради Сэм, отларни устунга боғлаб, омбор орқасига ўтаркан.

— Ё раббим, унинг типирчилаб юришларини, сен билан мени сўкишини кўриб жуда маза қилдим-да! Сўкинавер, қари шайтон,— дедим ичимда.—«Агар отим яна қайтиб қўлимга кирсин десанг, то ушлагунимча сабр қил». Худо урсин, Энди, уни жуда бопладим-да!

Сэм билан Энди деворга суяндилар-да, чин юракдан қаҳ-қаҳлаб кула бошладилар.

— Отни олиб келганимда, унинг ғазабланганини кўрсангди! Агар қўлидан келса, мени ўлдирарди. Мен эсам унинг олдида, бегуноҳ кишидек итоат билан унга қараб туравердим.

— Тўғри, тўғри, кўрдим,— деди Энди.— Сен эски муғомбирсан, азбаройи худо!

— Бўлмасамчи!— деди Сэм.— Беканинг юқорида дераза ёнида туриб кулганини кўрдингми?

— Кулиб турдими? Кўрмабман,— деди Энди.

— Тушуняпсанми,— деди Сэм, улуғворлик билан Гэлининг отини тозалагани бораркан,— нима десам экан, ҳа, мен зийраклик билан ҳамма нарсани дарров пайқаб олишга одатланганман. Бу жуда яхши одат, Энди... Сен ҳали ёшсан, бу одатни ўрган. Отнинг орқа оёғини эҳтиёт бўлиб кўтар, Энди! Биласанми, Энди, негрлар бир-бирларидан зийраклик билан ажралади-лар. Шамол қаёқдан келаётганини бугун эрталаб пайқамадингми? Бека менга ҳеч нима демаган бўлса ҳам, унинг раъйини фаҳмламадимми? Бунинг ҳаммаси зий-

ракликдан, Энди! Истеъдод деган нарса ана шунақа бўлади. Истеъдод ҳар кимда ҳар хил бўлади, агар уни авж олдиришни эплай олсанг, жуда барака топиб кетишинг мумкин!

— Агар мен эрта билан сенинг зийраклигингга ёрдам бермаганимда, ҳозир бурнингни бундай кўтармаган бўлардинг!— деди Энди.

— Энди,— деди Сэм,— сен одам бўладиган боласан, бунга ҳеч шак-шубҳа йўқ. Сенинг ҳақингда яхши фикрдаман, Энди аҳён-аҳёнда сендан баъзи нарсани ўрганишдан ҳам уялмайман. Биз ҳеч кимга нафрат кўзи билан қарамаслигимиз керак, чунки энг абжирларимиз ҳам гоҳо янглишиб қолишимиз мумкин. Қани, энди уйга борайлик. Ишонаманки, бека бизни ширин-ширин нарсалар билан зиёфат қилдирса керак.

VII БОБ

Онанинг кураши

Элиза, Том тоғанинг кулбасидан чиқиб кетган кечаси ўзини шундай ёлғиз ва бахтсиз ҳис этдики, инсон боласини бундай аҳволда тасаввур этиш қийин.

У ўзининг бутун ёшлик даврини ўтказган бирдан-бир уйни ташлаб, севикли ва ҳурматли дўстининг ҳимоясидан маҳрум бўлиб, ўзини хавф-хатарга чоғлади; бунинг натижасида чекаётган руҳий азоби устига яна бошига кулфат тушган эрининг ва хавф остида қолган боласининг ғами қўшилди. Элиза кўникиб қолган ҳамма нарсасидан жудо бўлди; униб-ўсган қўрадан, остида ўйнаган дарахтлардан, энг бахтли кунларида кечқурунлари ёш эри билан қўлни-қўлга беришиб сайр қилган дарахтзордан айрилди. Осмонда юлдузлар чарақлаб турган мусаффо совуқ тунда унинг бутун ўтмиши уни койигандек «бундай уйдан нечук кетдинг?» деб сўраётгандек бўларди.

Шунга қарамай, оналик муҳаббатининг ҳамма нарсадан кучли бўлиши ва даҳшатли хавфнинг яқинлиги, уни ақл билан сира ҳисоблашмай, бутун ҳисга берилиб, шу чорани кўришга мажбур этди. Гарри энди кичкина бола эмас; у, онасининг ёнида кетса бўлаверар ва одатда Элиза уни етаклаб юрарди. Бироқ, ҳозир эса: «боламни қучоғимдан чиқариб юборишим мумкин» де-

ган фикрнинг ўзи хаёлига келганда, чўчиб тушар ва уни изтироб билан кўксига босиб, илгари жадалларди.

Агар оёғининг остида музлаган ер андаккина ғирчиллаб кетса ҳам, уни қаттиқ қалтироқ босарди. Қимирлаган ҳар бир сояни, шамол учириб келаётган ҳар бир баргни кўриб, юраги дукиллаб урар ва у қадамини яна илдамроқ босарди. У, «бунча куч менга қаердан келяпти?» деб таажжубланарди. Бола унга қушдек енгил кўринар ва қўрққан сайин унинг кучига-куч қўшилгандек туюларди.

Ҳой, оналар, агар сизнинг Гаррингизни ёки Виллингизни эртага сиздан тортиб олиб, золим қулфуруш қўлига топширадиган бўлганларида эди, агар сиз бу қулфурушни ўз кўзингиз билан кўрганингизда эди, агар сиз болангизнинг олди-сотдиси битганлигини ўз қулоғингиз билан эшитганингизда ва ишончли манзилга етиб олиш учун сизнинг ихтиёрингизда фақат ўн икки соат қолганини билганингизда эди — ғоят абжирлик билан югуриш учун сизнинг ҳам кучингиз етарди, рост эмасми? Айтингчи, севикли жигаргўшангизни бағрингизга босиб, унинг ухлаётган боши елкангизда эканлигини ва нафис қўлчалари бўйнингизни ишонч билан қучиб олганини сезганингизда, сиз ўзингиз ҳам шу қисқа фурсат ичида қанча-қанча йўл босардингиз?

Бола ухларди. Аввал у, аҳволнинг янгилигидан ва қўрқувдан ухлаёлмади. Лекин она: «агар товушингни чиқармасанг, сени албатта қутқазаман», деб ишонтирди ва унга қаттиқ нафас чиқаргани ҳам қўймади. Бола, уйқу енга бошлагач, қўлчалари билан онасининг бўйнидан оҳиста қучоқлади-да, сўради:

— Ая, мен ҳеч ухламаймн?

— Йўқ, азизим, уйқунг келса, ухлайвер.

— Афв, агар ухлаб қолсам, мени у одамга бериб қўймайсизми?

— Йўқ-йўқ!— деб жавоб берди она, ранги оқариб. Унинг катта қора кўзлари янаям чақнади.

— Ростдан бермайсиз-а, ая?

— Албатта, бермайман!

Элиза ўз овозидан қўрқиб кетди — бу овоз унга бошқа кишининг овозидек туюлди. Чарчаган бола бошчасини унинг елкасига ташлади-да, тезда ухлаб қолди. Бўйнига иссиқ қўлчаларнинг тегиши ва ширин

нафас ҳовурининг уриши уни руҳлантириб, ғайратига-ғайрат қўшгандек бўларди.

Қўранинг чегараси — хиёбон ва кичкина чакалакзор жуда тез орқада қолиб кетди. Элиза эса, таниш жойлар ёнидан бирин-кетин ўтиб, чарчашни сезмай, тўхтамасдан ҳамон олға борарди. Пушти тонг нурлари ёйила бошлаган пайтда, у, қадрдон жойлардан узоқдаги катта йўлга чиқиб олди.

У, бека билан бирга бу ерга Огайо[1] дарёсидан узоқда бўлмаган Т... қишлоғига тез-тез келиб турар ва бу йўлни яхши биларди.

Элиза учун Огайо дарёсининг нариги томонига ўтиб олиш — қутулиш демак эди.

Йўлда от ва аравалар кўрина бошлагач, Элиза хавф-хатар чоғида кўпинча инсонга хос тез фаросат билан тушундики, унинг тез юриши ва паришон аҳволи ўткинчиларда шубҳа туғдириши мумкин. Шунга кўра у, болани ерга қўйди-да, кийим-бошини тузатиб, қадамини секинлаштирди. Тугунчасида сомса ва олма бор эди, шулардан фойдаланиб, болани тез юргизарди. У, олмани ерга юмалатиб юборар, бола олма орқасидан чопарди. Шу айёрликни такрорлаш натижасида, болани тобора нарига овинтириб борарди.

Тезда Элиза қалин ўрмонга етиб олди, ўрмонда жилдираб зилол бир жилға оқарди. Бола очлик ва ташналикдан шикоят қилгани учун у, бола билан бирга ғовдан ўтди-да, йўлдан уларни пана қилиб турган катта тош орқасига ўтиб, тугунидан овқат олди ва болани нонушта қилдира бошлади. Бола онасининг ҳеч нарса емаганини кўриб, бунга аввал таажжубланди, сўнгра хафа бўлди. У, онасининг бўйнидан қучоқлаб, унинг оғзига сомса тиқмоқчи бўлар, лекин онанинг оғзидан овқат ўтмасди.

— Йўқ, йўқ, азизим Гарри! То сен хатардан чиқмагунингча онанг овқат еёлмайди. То дарёга етиб олгунимизча юришимиз керак.

---

[1] Огайо дарёси — Миссисипи дарёсининг чап тармоғи. У, Кентукки штатини, Иллинойс, Индиана ва Огайо шататларидан ажратиб туради. Кентукки қулдорлик штати бўлиб, Иллинойс ва Огайолар — эркин штатлар эди. Кентуккилик қуллар Огайо дарёсидан эркин штатларга ўтишни орзу қилардилар, аммо эркин штатларнинг маъмурлари одатда қочоқларни ушлаб, уларни эгаларига қайтариб юборар эдилар. Фақат Канадага етиб олган қочоқ қулгина ўзини хавф-хатардан бутунлай қутулган, деб сезарди.

Кейин у яна йўлга чиқди-да, ўзини оғир ва бир текисда олға қадам босишга мажбур этди.

Элиза, одамлари уни яхши таниган яқин қишлоқлардан ўтди. У: «Менинг хўжайинларимнинг яхшилиги ҳаммага маълум, шу сабабли мени кўрган киши «қочибди деб гумон қилмайди», деб ўзига таскин берарди. Бундан ташқари, Элиза ва унинг боласи шу қадар оқ эдиларки, фақат диққат билан қарагандагина асл негрлигини пайқаш мумкин эди.

У, пешиндан кейин яхшигина бир фермада тўхтаб, дам олмоқчи ва ўзи ҳамда боласи учун овқат сотиб олмоқчи бўлди. Хатардан узоқлашган сайин, ундаги ҳаддан ошиқ асабий ҳаяжон пасаяр, шу билан бирга у ўзининг чарчаганини ва очқаганини сезарди.

Ферма бекаси хушкўнгил ва эзма хотин бўлиб, биров билан лақиллашиб гап сотиш имкониятига муяссар бўлганига хурсанд эди, у Элизанинг: қўшни қишлоққа, дўстларимникига бир ҳафта-ярим ҳафта меҳмон бўлгани кетяпман, деган сўзига лаққа ишонди. Кошки бу сўз рост бўлсайди!

Қуёш ботишга бир соат қолганда у, Огайо бўйидаги Т... қишлоғига кирди. У, чарчаган, оёқлари оғрирди, лекин бу ҳол унинг қарорини бўшаштирмади. У, ҳаммадан илгари дарёга назар ташлади, чунки дарёнинг нариги томонида уни озодлик кутмоқда эди!

Илк баҳор пайти, дарё тўлган ва ҳайқирарди. Қайнаб-тошиб оқаётган сувда катта-катта муз парчалари оқарди. Кентукки штатига қарашли нариги соҳилнинг алоҳида шакли шундан иборатки, дарёнинг бу қирғоғи сувнинг ичига анча ёриб кирарди, шунинг учун дарёнинг бу ери бошқа жойларга қараганда тор бўлиб, муз парчалари бир-бирига киришиб кетганди. Бу музлар худди сузиб бораётгандай катта бир солга ўхшаб, бутун дарёни энлаган ва Кентукки соҳилларигача чўзилганди.

Элиза бир дам тўхтаб дарёга назар ташлади. У, қайиққа ишониш мумкин эмаслигини тушунди, чунки бу муз парчаларини ҳеч қандай кема ёриб ўтолмаслиги равшан эди. Шу туфайли у нариги соҳилга қандай қилиб ўтишни сўраш учун кичкина мусофирхонага жўнади.

Жизиллаётган плита ёнида туриб, кечки овқат пишираётган мусофирхона бекасининг қулоғига Элизанинг майин ва қайғули овози эшитилди.

— Нима дейсиз?— деб сўради у.

— Бу ерда одамларни нариги томонга, Б... га олиб ўтиб қўядиган кема ёки қайиқ йўқми?— деб сўради Элиза.

— Албатта йўқ!— деб жавоб берди мусофирхона бекаси.— Қайиқлар юрмай қўйган.

Элиза қўрққан ва кайфи бузуқ эди; унинг бу қиёфасидан ҳайратланган бека сўради:

— Нариги томонга ўтмоқчимисиз? Бирор кишингиз касал бўлиб қолдими? Сиз жуда ташвишланган кўринасиз.

— Менинг болам хатарда қолди, қутқариш керак,— деди Элиза.— Буни мен шу кун кечаси билдим ва «Мени дарёдан қайиқда ўтказиб қўядилар», деган умид билан кўп йўл босиб келдим.

— Вой шўрим!— деди шу он оналик туйғуси уйғонган аёл.— Қандай қилиб сизга ёрдам берсам экан! Соломон!— деб қичқирди у ҳовли ўртасидаги кичкина кулбага, деразадан қараб.

Эшик ёнида чарм фартукли, қўллари ифлос бир эркак кўринди.

— Ҳой, Сол,— деди аёл унга,— у одам бугун кечаси дарёдан ўтармикан?

— У, агар муз камайса, ўтишга ҳаракат қилиб кўраман, деяпти,— деди Соломон.

— Бу ерда бир одам бор. У, бугун кечқурун нариги томонга мол олиб ўтмоқчи. У одам бу ерга овқат қилгани келади. У келгунча, бу ерда кутиб ўтиринг. Болангиз жуда яхши экан-а!— деди аёл, Гаррига сомса узатиб.

Йўл машаққатидан қийналган бола эса, сомсага қарамай, йиғлай берди.

— Бечора бола! У юриб ўрганмаган, мен эсам тез юргизиб келдим,— деди Элиза.

— Болангизни манави хонага ётқизиб қўйинг,— деди аёл, ичида бежиримгина каравот турган кичкина ётоқхонани кўрсатиб.

Элиза ҳориган болани ётқизди ва то у ухлагунча қўлчаларини ушлаб турди. Элиза, кетидан қувиб келувчиларни ўйлар ва бу ўй уни тинмай азобларди. У, тўлқинланиб оқаётган тунд дарёнинг, ўзига озодлик бахш этадиган нариги қирғоққа суқланиб боқарди.

Элизани ҳозирча шу ерда қолдириб, уни таъқиб этувчиларнинг нима қилаётганлигини гапириб берайлик.

Гарчи Шелбихоним: «овқат ҳозир столга қўйилади», деб ваъда қилган бўлса ҳам ҳақиқатда бундай эмаслиги жуда тез аён бўлди. Бирин-кетин беш-олтита бола орқали овқат дарров тайёрлансин, деган буйруқ Гэлининг ҳузурида Хлоя холага юборилган бўлишига қарамай, муҳтарам ошпаз ойим бунга жавобан пиқиллаб кулиб, бошини силкди-да, абжирлик билан ўз ишини бемалол давом этдираверди.

Бундай қараганда, бу ҳол жуда ғалати кўринса ҳам хизматкорлар беканинг сусткашликка хафа бўлмаслигини сезиб турардилар. Яна шуниси ажойибки, ишни чўзиш учун бу пайт жуда кўп имкон туғилиб қолди! Иши юришмаган биров қовурмани ағдариб юборди. Астойдил эътибор ва қоидаси билан янгидан қовурма пиширишга тўғри келди. Хлоя хола аранг қимирлар ва тезроқ бўлиш ҳақидаги ҳамма илтимосларга: «Бировбировни тезроқ тутиб олсин, деб дастурхонга хом қовурмани чиқармайман», деб жавоб берарди. Сувга юборилган бола пақирни ағдариб юборди ва яна қудуққа жўнашга тўғри келди. Бошқа биров ёғни тўкиб юборди. Шунинг учун ўқтин-ўқтин: «Мистер Гэлининг кайфи жойида эмас, курсида ўтиролмай, бу бурчакдан-у бурчакка ивирсиб юриб турибди», деган овозалар келарди.

— Майли!— деди Хлоя хола ғазаб билан.— Агар тузалмаса, иши ёмон бўлади. Унинг орқасидан жон эгаси азроилни юборганда, кўрамиз — у қандай сайраркан!

— Унинг тўппа-тўғри дўзахга тушиши турган гап,— деди кичкина Жек.

— У жуда дўзахбоб,— деди Хлоя хола,— у жуда кўп кишиларнинг юрагини поралаган!—деб давом қилди у, қўлидаги вилкани баланд кўтариб.— Мистер Жоржнинг қиёмат куни худо олдида қасос сўровчи жонлар тўғрисида ўқиб берган китоби эсингиздами? Худой-таоло ахири уларнинг овозини эшитади.

Ошхонада Хлоя холани ҳамма ҳурмат қилар, унинг сўзларини ғоят эътибор билан тинглардилар; овқат дастурхонга узатилганди, шунинг учун бутун ошхона-

даги халойиқ у билан лақиллашиб, сўзларини қулоққа олиш имконига муяссар эди.

— Унга ўхшаганлар дўзахда абадий ёнса керак дейман-а?— деб сўради Энди.

— Унинг дўзахда ёнганини кўрсам маза қилардимда,— деди кичкина Жек.

— Ҳой, болалар!— деб тўсатдан овоз чиқди ва ҳамма чўчиб тушди.

Бу — Том тоға бўлиб, ошхонага ҳалигина кирган ва эшик ёнида тўхтаб, гапларга қулоқ соларди.

— Болалар,— деди у,— тилларингиз нима деб вайсаётганини ўзларингиз тушунмайсиз. Абадийлик жуда даҳшатли сўз, болаларим. У тўғрида ҳатто ўйлаш ҳам даҳшатли бўлади. Ҳеч бир кимсага абадий азоб тилаб бўлмайди.

— Биз, қулфурушлардан бошқа ҳеч кимга абадий азобни тиламаймиз,— деди Энди.— Уларни эса ҳамма, «умрбод дўзахда ёнса экан» дейди. Уларнинг ўзи шундай ёвуз бўлганидан кейин, сиз билан биз нима қилолардик.

— Табиатнинг ўзи уларга қарши фарёд қилмаяптими, ахир?— деди Хлоя хола.— Улар, оналарининг бағридан болани тортиб олиб, сотмайдиларми? Болалар оналарининг этагига ёпишиб қий-чув йиғлаганларига қарамай, улар шу болаларни тортиб олиб сотадилар. Улар хотинни эридан жудо қиладилар,— деб давом этаркан Хлоя хола, йиғлаб юборди,— холбуки, хотин билан эр учун айрилиқ ўлимдан ҳам ёмон. Одамларнинг бошига қаттиқ қайғу тушиб заҳар ютадилар, булар бўлса май ичиб, тамаки чекиб кайф сурадилар. Ё раббим, агар буларни шайтон ўз жойига олиб кетмаса, шайтоннинг нима кераги бор?

Хлоя хола катак-катак этаги билан юзини ёпиб, қаттиқ ҳўнграй бошлади.

Ўз душманларингизнинг омонлиги учун ибодат қилингиз — худойи таоло сизга мана шундай амр қилган,— деди Том.

— Буни қаранг, уларнинг омонлиги учун ибодат қилингиз эмиш!— деб хитоб қилди Хлоя хола.— Тавба қилдим, сен ҳаддан зиёд талаб қиласан! Мен уларнинг омонлиги учун ибодат қилолмайман.

— Мен шу нарсага жуда хурсанд бўлдимки, хўжайин бугун эрталаб ҳеч қаёққа кетмабди,— деди

Том.— Агар у кетиб қолганда жуда хафа бўлардим. Мени сотиб юборганидан ҳам ортиқ хафа бўлардим. Балки унинг учун мен билан хайрлашмай бемалол кетавериш ҳеч нима бўлмаса ҳам менга оғир бўларди: ахир, мен уни гўдаклик чоғидан биламан-а. Мен хўжайинни кўрдим, энди ҳеч нарса демай, худонинг иродасига бўйсунаман. Хўжайиннинг бошқа иложи бўлмаган, у, тўғри иш қилган. Аммо, шундан қўрқаманки, мен кетгандан кейин бу ерда ҳамма нарса вайрон бўлмаса. Хўжайин ҳар бир майда-чуйдага, мен каби қараб, текшириб туради, деб бўлмайди. Ёшларнинг жуда яхши ниятлари бўлса ҳам, ўзлари ўтакетган беғамлар. Мени ташвишлантирадигани — ана шу.

Бу вақт қўнғироқ чалиниб, Томни овқатхонага чақирдилар.

— Том,— деди унга хўжайин мулойимлик билан,— сенга шуни айтиб қўймоқчиман; агар сен зарур бўлиб қолганингда ўз жойингда бўлмасанг, мен мана бу жентльменга бир минг доллар тўлашим керак бўлади. Бу киши ҳозир ўз иши билан кетяпти, қайтиб келгунча сен бўшсан. Бир айланиб кел, дўстим.

— Раҳмат, хўжайин,— деди Том.

— Буни эсингда тут,— деди савдогар,— айёрлик қила кўрма. Сен негрларнинг найрангларингни биламан. Ишқилиб, хўжайинингни алдама. Агар йўқолиб қолсанг, ундан бир центигача қўймай, суғуриб оламан. Мен унга: буларнинг ҳеч бирига ишонманг, деб маслаҳат берардим — сизлар питиллаб қўлдан чиқиб кетаверасизлар.

— Хўжайин,— деди Том қаддини ростлаб,— онангиз сизни менинг қўлимга тутқизганда роса саккиз ёшда эдим, сиз бўлсангиз бир яшар ҳам эмасдингиз, «Том, деди онангиз,— бу сенинг ёш хўжайининг бўлади. Уни яхшилаб асра», деди у киши менга. Энди, хўжайин, сиздан шуни сўрайманки, сизни ҳеч алдадимми? Сизнинг гапингизга кирмаган вақтим ҳеч бир бўлганми?

Мистер Шелби қаттиқ таъсирланди, унинг кўзларидан жиққа ёш чиқиб кетди.

— Айтган гапларинг ҳаммаси рост, азиз дўстим,— деди у.— Иложи бўлганида эди, сени асло сотмасдим.

— Имкон бўлиши биланоқ сени қайтариб сотиб оламиз, Том,— деди Шелбихоним ва Гэлига мурожаат

қилди:— Сэр, сотадиган одамингизнинг кимлигини яхши билиб, дарҳол менга хабар қилинг.

— Албатта,— деди савдогар.— Буни мен бир йилдан кейин қайта олиб келиб, ўзингизга сотишим мумкин.

— Шундай қилсангиз, яхши пул ишлаб оласиз,— деди Шелбихоним.

— Албатта,— деди савдогар.— Уни кимга сотиш мен учун баб-баравар, ишқилиб фойда қилсам, бас. Менга фойдадан бўлак ҳеч нарса керакмас, хоним. Ҳамма одамлар ҳам аслини сўрасангиз, фақат фойда қилишни ўйлайдилар.

Савдогарнинг беҳаё сурбетлиги мистер Шелби ва Шелбихонимнинг ғашига тегар ва уларни ҳақоратлагандек туюларди. Аммо, уларнинг ҳар иккиси ҳам ўзларини босишга мажбур эди. Савдогар ўз муддаосини тобора очиқ айтиб, қўполлигини оширган сари, Шелбихоним Элиза ва унинг боласи учун қаттиқроқ қўрқарди; «Агар улар бу одамнинг чангалига тушиб қолса ҳоли ним кечади?»— деб ўйланар ва унинг мумкин қадар кўпроқ вақтини олиш учун хотинларга хос ҳар хил айёрликларни зўр бериб ишга соларди. У хушта-каллуф кулимсирар, эркин сўзлашар, ишқилиб вақт билинмай ўтсин учун ҳамма воситаларни ишлатарди.

Соат иккида Сэм билан Энди отларни олиб келишди; отлар эрталабки пойгага қарамай, дам олган ва тетик кўринардилар.

Ёғлик овқатга тўйган Сэм зўр бериб ишга тушишга ҳар лаҳзада тайёрдек кўринарди. Гэли етиб келганида у, Эндига чиройли сўзлар айтиб мақтана бошлади: «Овимиз жуда ўнгидан келади, бунга кўнглим тўқ», дерди у.

— Хўжайинингиз ит сақласа керак, деб ўйлайманми?— деб ташвишланиб сўради Гэли, отга минишга ҳаракат қиларкан.

— Бир гала!— деди Сэм завқланиб.— Брунога қаранг — одамни ейман дейди-я! Бундан ташқари, негрларимизнинг деярли ҳаммасидаям ит бор...

— Тфу!— деди Гэли ва итларга қараб шундай бир гап ташладики, Сэм:

— Нега уларни бунчалик сўкасиз?— деб ғудунглади.

— Негрларни ушлайдиган ит сақламайдими хўжайинингиз? Ҳа, бунақа итлар унда йўқлигини ўзим ҳам биламан.

Сэм унинг муддаосини жуда яхши тушунса ҳам ўзини пандавақиликка солди.

— Итларимизнинг сезгирлиги чакки эмас. Итларимиз — худди сизга керак итлардан; бунга имоним комил. Фақат уларнинг бунақа ишларда тажрибаси камроқ. Булар асл ит, қўйиб юборсангиз кўрасиз,— деб ҳуштак чалиб итни чақирди:— Бруно, бу ёққа кел!

Катта ньюфаундленд кўппаги унга ўзини ташлади.

— Ҳе, падар қусур!— деди Гэли.— Тез бўл! Кетдик!

Сэм отга ирғиб минаркан, Эндини бир қитиқлаб қўйишга ҳам улгурди. Сўнгра қаҳ-қаҳлаб кулиб юборди. Бунга жаҳли чиққан Гэли унга бир қамчи туширди.

— Ҳайронман сенга, Энди,— деди Сэм пинагини бузмасдан.— Ишимиз жуда жиддий, ҳазилнинг вақти эмас. Мистерга ёрдам бериш шунақа бўлмайди.

— Тикка дарёга!— қатъий деди Гэли, улар қўрғончча чегарасига етганларида.— Негрларнинг ҳийласини биламан,— ҳаммаси дарёнинг нариги томонига қочади!

— Албатта,— деди Сэм,— бу гапингиз тўғри.— Мистер Гэли тўғри нишонга уради! Лекин, дарёга иккита йўл боради. Мистер булардан қайси бирини танлайдилар?

Энди, йўл ҳақидаги бу янги гапни эшитиб, таажжубланган ҳолда Сэмга қаради, лекин бунинг маъносини дарров тушуниб, унга шам берди.

— Лиза эски йўлдан юрган бўлса керак,— деди Сэм,— чунки, бундан одам кам қатнайди.

Ўзини жуда иш кўрган деб ҳисобловчи ва бировга алдатмасликка қаттиқ ишонган Гэлининг ўзи ҳам шундай фикрда эди.

— Агар икковингиз ҳам бундай ёлғончи бўлмаганингизда эди...— бир оз ўйланиб деди Гэли.

Бу сўзларнинг хаёл сурган ҳолда мужмаллик билан айтилиши Эндига жуда кулгили туюлди ва у, ўзини эгарга чалқанча ташлаб шундай қаттиқ кулдики, отдан йиқилиб кетаёзди. Сэмнинг афти-ангори эса ғоят жиддий эди.

— Албатта,— деди Сэм.— Мистер ўз билганларича иш тутишлари мумкин. Агар мистер: «янги йўлдан бо-

риш яхши» десалар, янги йўлдан бораверамиз, бизга барибир. Менинг назаримда энди янги йўл яхшироқ кўриняпти.

— У одам қатнамайдиган йўлдан кетган-ку-я,— деб овозини чиқариб фикрлади Гэли, Сэмнинг мулоҳазасига эътибор бермай.

— Бундай деб бўлмайди! Хотин кишини тушуниш қийин. Сиз уни ана бундай қилади, деб ўйлайсиз, у эса бошқача иш тутади. Кўпинча тескарисича иш тутади. Уларнинг азалдан яратилиши шунақа: ҳамма вақт аксинча иш қилишади. Шунинг учун агар сиз, у шу йўлдан кетган бўлса керак, деб ўйлаган бўлсангиз, билингки, у аниқ бошқа йўлдан кетган. Мен, Лиза эски йўлдан кетган, деб ўйлайман, шунинг учун янги йўлдан бориш керак.

Хотинлар ҳақидаги бу чуқур маъноли мулоҳазаларни эшитган Гэли, ўз фикрини янги йўл фойдасига ўзгартирмагандек кўринди. У чўрт кесиб: «Эски йўлдан борамиз!» — деди ва ўша эски йўлга қачон етиб олишларини Сэмдан сўради.

— Тез етамиз,— деди Сэм ва Эндига қараб кўзини қисиб, жиддий суратда давом этди:— Лекин, мен ҳар жиҳатдан ўйлаб кўрдим ва мен учун бир нарса мутлақо равшан бўлиб қолди: эски йўлдан бормаслигимиз керак. Мен у йўлдан ҳеч юрганмасман. У шундай бекатновки, адашиб қолишимиз мумкин. Худо билади, ундан қандай қилиб чиқиб оларканмиз!

— Қандай бўлмасин, мен эски йўлдан бораман!— деди Гэли.

— Ҳа, мен яна шуни ҳам ўйлайман: бу йўлда сой жуда кўп дейишади. Ростми, Энди?

Энди бу ҳақда аниқ ҳеч нарса билмасди. У, эски йўл тўғрисидаги гапларни эшитган-у, ўзи унда ҳеч юрмаганди.

— Хуллас, билмайман дедим — билмайман,— деди у. Елғондакам гапларга кўникиб қолган Гэли: «Сэм жўрттага эски йўлни ёмонлаётган бўлса керак, бу хумпар аввал тўғрисини гапириб қўйди-ю, энди Элизани қўлга туширмаслик учун қип-қизил ёлғончилик қиляпти», деган қарорга келди.

Ниҳоят, улар йўлга чиқиб олишди. Сэм ва Эндидан иборат навкарлари билан Гэли олдинга отилди.

Дарҳақиқат, бу эски йўл бўлиб, бурун дарёга олиб

борарди, аммо бир неча йилдан буён қолиб кетганликдан, кишилар янги йўлдан қатнайдиган бўлиб қолгандилар. Эски йўлдан бир соатча бемалол юриш мумкин бўлса ҳам ундан кейин юриш ғоят оғир эди, чунки йўл бутунисича девор ва фермалар билан тўсиб ташланганди. Сэм буни жуда яхши биларди, аммо Энди бўлса бу йўл тўғрисида ҳатто эшитган ҳам эмасди, чунки унинг ёпилиб кетганига жуда кўп вақт ўтиб кетганди. Лекин, бунга қарамай, Сэм бўйсуниб илгари борар ва гоҳ-гоҳ: «бундай ўнқир-чўнқир йўл Жерриннинг оёғини нобуд қилади» деб ғудунгларди.

— Энди, мен сенларнинг найрангларингни батамом тушундим!— деб қичқирди Гэли.— Мени жўрттага бу йўлга алдаб бошладинглар! Яхшиси дамингизни чиқармай қўя қолинг!

— Йўл танлаш, хўжайин, сизнинг ихтиёрингизда!— ғамгин бўйсунган бўлиб деди Сэм, аммо шу он Эндига қараб кўзини қисганди, у кулгидан ўзини зўрға босиб қолди.

Сэм ўзини жуда тетик кўрсатар, кўзимни йўлнинг икки четидан ҳеч узмаяпман, деб Гэлини ишонтирар, баъзида эса, узоқ тепаликлар чўққисида «хотин кишининг қалпоқчасини кўрдим» деб қичқирар ёки Эндидан:

— Ҳа, пастқам жойдаги анов кўринган Лизага ўхшайдими?—деб сўраб қўярди.

У, бу гапларни отни чоптириб бориш мумкин бўлмайдиган ўнқир-чўнқир ёки сертош жойларда айтар ва шу билан Гэлини пароканда қилиб қўярди.

Бир соат йўл босгандан сўнг учала чавандоз шовқин-сурон билан катта бир ферма қўрасига кириб келишди. Ҳамма далада ишда бўлганидан, фермада ҳеч ким йўқ эди. Ферманинг ўзи бўлса, йўлни тўсиб турғани сабабли, бу ёғига юриш мумкин эмаслиги аниқланди.

— Буни сизга айтмаганмидим ахир, мистер?— деди Сэм, бегуноҳ дашном еган кишидек.— Бегона киши, бу ерда туғилиб, катта бўлган одам каби, бу ерларни билармиди?

— Аблаҳ!— деб қичқирди Гэли.— Сен ҳаммасини билгансан!

— «Биламан» деб сизга айтмовдимми? Сиз эса менга ишонмадингиз. Йўлнинг мана шунга ўхшаган тўсиқлигини айтгандим, бу йўлдан юра олишимизга ақлим етмаганди. Буни Энди ҳам тасдиқлаши мумкин!

Бунинг ҳаммаси жуда равшан эди. Шўринг қурғур савдогар ўз ғазабини босишга мажбур бўлди; пировардида учовлари ҳам от бошини ўнг томонга — янги йўлга қараб буришди.

Мана шу тўхталишлар соясида, Элизанинг боласи то Гэли ва унинг одамлари етиб келгунча, қишлоқ меҳмонхонасида бир соатча ухлаб олди. Элиза дераза ёнида нариги томонга қараб турарди; зийрак кўзли Сэм уни кўриб қолди. Гэли билан Энди бир оз орқароқда эди. Сэм бошидан қалпоғини олиб қаттиқ қичқирди. Элиза бу овозни эшитиб чўчиб тушди ва ўзини орқага ташлади. Отлиқлар дераза тагида, кўча-эшик ёнида тўхтадилар.

Элиза бир лаҳзада минг-минг азоб чекди. Элиза турган хонанинг ён эшиги дарё томонга чиқарди. У болани кўтарди-да, пиллапоялардан узун-узун сакраб ташқари чиқди. У тепалик орқасида ғойиб бўлаётганда, Гэли уни кўриб қолиши биланоқ, отдан тушиб Сэм билан Эндини қаттиқ овоз билан чақирди-да, ўлжаси орқасидан қувган итдек, Элиза орқасидан югурди. Элиза

бутун кучи борича чопиб, бир зумда сув бўйига етди. У, орқасидан қувиб келаётган савдогарни унга етиб олаётгандек сезарди. Қейин, ғайри-табиий бир куч билан руҳланиб, бирдан қаттиқ қичқирди-да, дарё ёқасида лойқаланиб оқаётган сувдан бир сакраб, муз парчаси устига ўтди. Бу — андишасиз сакраш бўлиб, ақлдан озган ёки дунёдан умидини узган кишигина шундай қила олиши мумкин эди, Гэли ҳам, Сэм ҳам, Энди ҳам беихтиёр қичқириб, қўлларини кўтарганларича қолдилар.

Элиза чиқиб олган катта кўкимтил муз унинг оғирлигига бардош беролмай қирсиллаб синди, лекин, у, бунинг устида бир секунддан ортиқ тўхтамади. У, қаттиқ додлагани ҳолда, тавакқал қилиб бир муздан иккинчи музга сакраб ўтар, қоқилар, тийғаниб кетар, сакраф ва бир дақиқа ҳам тўхтамай, тобора олдинга жиларди. Унинг оёғидан кавушлари тушиб кетди, пайпоқлари тилкаланди, товонлари қонга бўялди. Лекин унинг кўзига ҳеч нима кўринмас, у ҳеч нарсани сезмасди: У Огайо дарёсининг худди тушдаги каби ғира-шира соҳилини ва қирғоққа чиқиб олиш учун унга ёрдам берган бир одамни кўргандан кейингина ўзига келди.

— Қимлигингни билмайман-у, лекин балли сенга!— деди у одам.

Элиза уни таниди. Бу одамнинг фермаси Элизанинг илгари яшаган уйига яқин эди.

— Ҳой, мистер Симмс,

мени қутқазинг, мени яширинг!— деб қичқирди Элиза.

— Нима гап ўзи? Тинчликми?— деб сўради мистер Симмс.— Вой, бу Шелбига қарашли аёллардан-ку!

— У, менинг ўғлимни... мана бу болани сотди! Бунинг янги хўжайини, ҳу ана — турибди,— деди Элиза нариги қирғоқни кўрсатиб.— Ҳой мистер Симмс, сизнинг ҳам ўғилчангиз бор-ку!

— Ҳа, бор,— деди бу одам, уни тикка қирғоққа тортиб чиқаркан қўполроқ қилиб, аммо мулойим оҳанг билан.— Лекин, сенга қойилман! Довюракларни яхши кўраман, азбароин худо!

Қирғоқдаги тепаликка кўтарилгач, ҳалиги одам тўхтади.

— Сенга бирор фойда етказсам, ўзим ҳам хурсанд бўлардим-у,— деди у,— аммо сени яширадиган жойим йўқ. Яхшиси, сен, ҳу ана у ерга бор,— деб катта кўчадаги ҳайбатли оқ уйни кўрсатди. Уша ерга бор. У ерда яхши одамлар яшайди. Улар сенга ёрдам беради. Улар ҳар бир ҳожатмандга чин кўнгилдан ёрдам кўрсатишади.

— Раҳмат сизга, катта раҳмат!— деди Элиза, чин кўнглидан миннатдорлик билдириб.

— Арзимайди, арзимайди!— деди бу одам.— Ҳечқиси йўқ! Нима қилдимки, раҳмат дейсан?

— Лекин, сэр, ҳеч кимга айтмассиз деб ўйлайман?

— Бу нима деганинг! Мени ким деб гумон қиляпсан? Албатта, айтмайман,— деди бу одам.— Боравер. Сен ақлли, яхши жувон экансан. Сен озод бўлишга арзийсан; озодликка албатта эришасан ҳам.

Элиза, боласини кўксига босиб жўнади. У одам унинг орқасидан қараб қолди.

— Шелби эҳтимол энди мени «қўшничиликка муносиб бўлмаган иш қилибди», деб ўйлар. Лекин, нима ҳам қилардим? Менинг негр аёлларимдан бирортаси у томонга қочиб ўтар экан, майли, у ҳам шундай қилаверсин. Мен, одамнинг орқасидан ит олиб қувганларига қараб чидаёлмасдим. Яна шуниси ҳам борки, бировнинг қули орқасидан қувиб нима ҳузур кўраман?

Элиза нариги қирғоқда кўздан йўқолганга қадар, Гэли гаранг бўлиб турди. Кўздан ғойиб бўлгач, Сэм билан Эндига, «бу нима қилганларинг», дегандек тикилиб қолди.

— Тоза боплади-я!— деди Сэм.

— Бу хотин бало экан!— деди Гэли.— Музлар устидан, худди ёввойи мушукдек сакраб ўтди-я!

— Ишонаманки,— деди Сэм бошини қашиб,— унинг орқасидан қувлаб ўзимизни музга ташламаганимиз учун мистер биздан хафа бўлмасалар керак. Улай агар, мен асло бетлаёлмасдим!— деб, Сэм пиқиллаб кулди.

— Тағин куласан-а!— деб бўкирди савдогар унга.

— Оҳ мистер, кулгим қистаяпти, ўзимни ҳеч тўхтатолмаяпман,— деди Сэм, анчадан буён босиб келган қувончига эркинлик бериб.— У жуда қизиқ чопти-да, ахир! Гоҳ сапчийди, гоҳ ирғийди... муз қисирлайди, сувнинг «пилқ-пилқ, шалоп-шулуп» овози эшитилади, холос! Ё худо, унинг чопишини қаранг!

Сэм билан Энди то кўзларидан ёш чиққунча кулдилар.

— Тўхтаб тур, сенларни бошқачасига кулдираман ҳозир!— деб кичқирди савдогар, уларга қамчиси билан ҳамла қилиб.

Икковлари ҳам қамчига чап бердилар-да, қийқириб қирғоққа югурдилар ва Гэли етиб келгунча, отларига миндилар.

— Яхши қолинг, мистер!— деди Сэм жиддий равишда.— Эҳтимол бекамиз Жерридан ташвишланаётгандирлар. Сиз бизни ортиқ тутиб турмасангиз керак. Биз Лизани ушлаймиз, деб отларни шундай панд кўприк устига солиб юборганимизда, беканинг биздан хафа бўлиши турган гап.

У ҳазиллашиб Эндининг биқинига туртди ва икковлари от бошини қўйвордилар. Шамол уларнинг қаттиқ кулги овозларини Гэли қулоғига ғира-шира етказарди.

VIII БОБ

Элизанинг қочиши

Сўнгги оқшом ёруғи сўнаётган чоғда Элиза дарёнинг нариги қирғоғига ўтиб олди. У, қирғоққа кўтарилганда, дарёдан оҳиста кўтарилаётган кул ранг кечки туман уни чулғаб кўздан яширди, қайнаб оқаётган сув ва бир-бирига туташган муз парчалари уни таъқибчилардан қутқазди.

Қайғуга тушган Гэли, энди нима тадбир кўриш кераклигини ўйлаб, меҳмонхонага секин қайтиб келди. Бир аёл, эски гилам ёзилган кичкина меҳмонхона эшигини унга очди. Меҳмонхонада устига қора ярқироқ клеёнка ёпилган стол ва баланд ёғоч суянғичли ҳар хил ингичка курсилар турарди: манқал печкада — ўти зўрға ёниб турган ўчоқ устида гипсдан ишланган ва ялтиллатиб бўялган ҳайкалчалар турарди. Ўчоқ олдида, ўлтириш учун ноқулай, узун ва қаттиқ скамейка турарди; Гэли шунга ўтириб олди-да, кишидаги умид-орзунинг ва умуман одам иқболининг пандлиги ҳақида хаёл сура бошлади.

— Хўш, бу бола менга нима учун керак эди?— дерди у ўзига.— Шуни деб мен, эшакдек аҳмоқ бўлдим-а!

Кейин Гэли ғамини енгиллатиш учун, ўзини шундай сара иборалар билан сўка бошладики, бу сўзлар ҳақиқатнинг ўзгинасини ифодалаб беришига қарамай, камтарликка риоя қилиб, уларни ёзмай қўя қолдик.

Аллакимнинг ташқаридан келган қаттиқ ва кескин овози уни бу ҳолатдан чиқарди; овоз эгаси афтидан мусофирхона эшиги олдида отдан тушарди. Гэли шошилиб дераза ёнига келди.

— Ҳе сабил! Ана уни қаранг! Хизирдек келишини қаранг-а!— деб қичқирди Гэли.— Бу Том Локер-ку, азбаройи худо!

Гэли шундай деди-ю, дарров шошилиб ташқарига чиқди.

Хонанинг бурчагидаги пештахта ёнида бўйи олти фут келадиган, кифти кенг, қорача одам турарди.

Унинг эгнида қўтос терисидан тикилган, жуни тескари калта пўстинча бўлиб, унинг қиёфасини ваҳимали қилиб кўрсатарди. Унинг афти-ангори ҳам худди шундай ваҳимали эди. Унинг ўтакетган бераҳм одамлиги ва ҳаддан зиёд баджаҳллиги яққол кўриниб турарди. Агар ўқувчи бу одамнинг ташқи кўриниши ҳақида маълумот олмоқчи бўлса, пўстинча ва қалпоқ кийиб юрган бульдог итни кўз олдига келтирса бас. Ҳамроҳининг кўриниши эса ҳамма жиҳатдан унга батамом қарама-қарши бўлиб, у паст бўйли, бадбуруш, эпчил ва мушукдек айёрлик билан ҳаракат қиладиган киши эди. Унинг ўткир қора кўзлари гўё сичқон пойлаётгандек қарар ва бу нарса унинг бутун юз-қиёфасини худди кўзларидек ўткир қилиб кўрсатарди.

Улкан одам катта стаканга ярим қилиб тоза спирт қуйди ва чурқ этмай ичиб юборди. Пакана одам эса оёқ учига кўтарилди-да, бошини ўнг ва чапга буриб, ҳар хил шишаларни ҳидлади ва хотинчалиш чириллаган овоз билан гулоб талаб қилди. Стаканга гулоб қуйиб бергандилар, у янглишмаганини билган кишидак, стаканга диққат ва мамнунлик билан қаради-да, гулобни эҳтиётлик билан қултум-қултум юта бошлади.

— Сени учратган бахтимдан ўргилай!.. Кимнинг хаёлига келиши мумкин эди! Салом, Локер!— деди Гэли, улканига қўлини узатиб.

— Иблис!— деган «такаллуфнамо» жавоб айтилди.— Бу ерга сени қайси шамол учириб келди, Гэли?

Мушукка ўхшаган одамча — унинг номи Мэркс эди — гулоб қултиллатишини дарҳол тўхтатди-да, тумшуғини чўччайтириб, янги ошнага бошдан-оёқ синчиклаб қарай бошлади. Одатда, қуриган барг қимирлаганда, мушук унга худди ана шундай қарайди.

— Сенга дуч келишим жуда соз бўлди-да, Том! Сабил қолсин, мен жуда мушкул аҳволга тушиб турибман... Бундан чиқиб олишда сен менга ёрдам бермасанг бўлмайди, оғайни...

— Турган гап!— деб ғудунглади унинг хушмуомала ошнаси.— Агар сен кимгаки: «Сени кўриб жуда хурсанд бўлдим» десанг, у одам ўзининг сенга керак бўлиб қолганини дарҳол пайқаб олади-я. Хўш, нима гап ўзи?

— Бу сенинг оғайнингми?— деб сўради Гэли, Мэркса савол аломати билан қараб:— Ё шеригингми?

— Ҳа, оғайним. Бу ёққа кел, Мэркс! Мен мана шу олифта билан Натчезда бирга ишлагандим.

— Бу ёқ билан танишганим учун хурсандман,— деди Мэркс, қарғанинг панжаси каби узун ва ингичка қўлини узатиб.— Агар янглишмасам, мистер Гэли бўлсалар керак?

— Ўшанинг ўзи, сэр!— деди Гэли.— Энди, жентльменлар, модомики бундай яхши учрашганимиздан кейин, мен сизларни шу овқатхонада жиндаккина меҳмон қилишим керак. Қани чол,— деди пештахта ёнида турган одамга қараб,— бизга қайноқ сув, қанд, сигара ҳамда обиҳаётдан кўпроқ беринг, яхшилаб бир кайф-сафо қилайлик.

Шундай қилиб, шамлар ёқилди, ўчоқда ўт ҳам аланғаланиб ёниб турибди; ичкилик ҳамда ноз-неъмат

билан тўлган ва кишини дўстона суҳбатга чорлайдиган стол атрофида уч улфат ўтиришибди.

Гэли ўз саргузаштлари ҳақида таъсирли қилиб, бир бошдан гапириб кетди. Локер индамасдан хўмрайиб, унинг гапини тингларди. Ўз дидига мослаб пўнш тайёрлаш билан овора Мэркс, гоҳо ўз машғулотини ташлар ва наштардек бурни билан иягини Гэлининг юзига текизаёзиб, унинг сўзига зўр эътибор билан қулоқ соларди. Ҳикоянинг сўнгги қисми уни чексиз суюнтирди шекилли, елкаси ва биқинлари товушсиз титради ва ингичка лаби табассумдан қийшайди.

— Демак, қўлга тушибсиз-да?— деди у.— Ҳи-ҳи-ҳи! Боплашибди!

— Ёш болалар билан овора бўлиш ишимизга кўп халал беради-да — деб ҳасрат қилди Гэли.

— Мабодо биз, болаларини севмайдиган хотинлар зотини чиқаролганимизда, бу нарса ҳозирги замон фанининг жуда катта муваффақияти бўларди-я,— деди Мэркс ва ўз ҳазилини қувватлаш учун ҳиқиллаб кулди.

— Тўғри, тўғри!— деди Гэли.— Мен: «хотинлар нима учун ўз болаларига бунчалик чирмашиб олишаркин?» деб ҳеч тушунолмасдим. Улар учун чақалоқ ортиқча ташвиш бўлиши ва бу дардисардан қутулганларига севинишлари керак эди, ахир. Йўқ, ундай қилмайдилар! Бола қанчаки ташвишни кўп ортдирса, унга шу қадар қаттиқроқ ёпишадилар.

— Шундай, мистер Гэли,— деди Мэркс.— Менга қайноқ сувни узатиб юборинг. Шундай, сэр, сиз худди менинг кўнглимдаги гапни айтдингиз. Мен савдогарчилик қилиб юрганимда, бир хотин сотиб олдим. Ўзи бақувват, афти-башараси ҳам туппа-тузук эди. Ўша хотиннинг дардчил букри боласи бор эди. Мен бу болани бир одамга совға қилдим, у одам: «Текин келган болани сотсам, бирор нарса ишлаб оламан-ку»,— деб умид қилганди. Аммо болани тортиб олгандан кейин, хотиннинг не ҳолга тушганини билсангиз эди, ажайиб бўлардингиз! Унинг аҳволини кўрсангизди! Боласининг букрилиги, инжиқлиги ва унга тинчлик бермагани учун янада кўпроқ раҳми келяпти, деб ўйлаш мумкин эди, азбаройи худо! У, жўрттага қилган, деб ҳам ўйламанг. У тинмай йиғлар, боласини чақирар, у бурчакдан бу бурчакка борар, худди ўзининг энг қадрдан дўстларини йўқотгандек изларди. Эсимга тушса кулгим келади. Хотин-

ларда бўлган ажойиб ва ғаройиб хулқларнинг ниҳояси йўқ!

— Мен билан ҳам шундай бир воқиа бўлганди,— деди Гэли.— Ўтган ёз Қизил дарёнинг этагида бир хотинни чиройлигина боласи билан сотиб олдим. Боланинг кўзи худди сиз билан бизнинг кўзимиздек чақнаб турарди. Лекин зеҳн солиб қарасам, кўр экан. Рост гап, мутлақо кўрмайди! Ана шундан кейин мен, онасига ҳеч нима демай, болани бирор ёққа сотиб юборсам жуда соз иш қилган бўламан, деган фикрга келдим-да, кейин секингина, бир бочка винога айирбош қилдим. Лекин уни онасидан ажратиб олиш учун келганларида, она худди йўлбарснинг ўзи бўлиб ҳурпайиб кетди. Биз йўлга чиққанимизча йўқ ва менинг негрларим кишанланмаганди. Нима қилди у қурғур денг? Мушукдек, бир лаҳзада той пахта устига сакраб чиқиб, бир матроснинг пичоғини тортиб олди ва у, азбаройи худо, бир минутда ҳаммамизни тумтарақай қочирди! Аммо бу иши ёрдам бермаслигини кўргач, орқага қайрилди-ю, боласи билан бирга ўзини дарёга ташлаб, бир зумда чўкиб кетди.

— Эҳ!— деди, бу ҳикояни ижирғаниб тинглаётган Том Локер.— Ҳаммаларинг ҳўкизсизлар! Бошқача эмас. Менинг аёлларим бунақа нағмаларни қилмайди.

— Рости билан-а? Уларни қандай қилиб эпақага соляпсиз?— деб, дарров сўради Мэркс.

— Қандай эпақага соляпманми? Мана бундай қилиб. Мабодо аёл сотиб олсам-у, унинг сотадиган боласи бўлса, олдига келиб, тумшуғига муштимни ўқталиб, шундай дейман: «Буни кўрдингми? Агар чурқ этсанг, тумшуғингни пачоқлайман! Овозингни чиқара кўрма. Бола сеники эмас, меники. Бола билан энди ишинг бўлмасин. Қулай пайт келиши билан, уни сотаман. Шовқин сола кўрма, йўқса, шундай калтак ейсанки, дунёга келганингга пушаймон қиласан». Азбаройи худо, улар бу гапларимнинг ҳазил эмаслигини ўз кўзлари билан кўриб, худди балиқдай индамай қоладилар. Борди-ю, бирортаси додлай бошласа, у вақтда...— деб мистер Локер столга чунон мушт урдики, ҳаммалари уни сўзсиз ҳам тушундилар.

— Одамга гап уқдириш мана бундай бўлади!— деди Мэркс, Гэлининг биқинига туртиб, ҳиқиллаб кулиб.— Бунинг учун Томга «балли!» дейиш керакмасми?

Ҳи-ҳи-ҳи! Том, агар сиз иблиснинг ўзи бўлмасангиз ҳам, унинг укаси бўласиз, азбаройи худо!

Том бу мақтовни муносиб камтарлик билан қабул қилди.

— Қани, ишга ўтайлик. Хўш, мистер Гэли, нима бўлди энди?— деб сўради Мэркс.— Сиз бизга: «Аёлимни тутишга ёрдам беринг», демоқчимисиз?

— Аёл меники эмас, у Шелбининг моли. Фақат боласини, холос. Бу маймунни сотиб олган мен — аҳмоқ!

— Сен умуман аҳмоқсан-ку,— деди Том қўпол равишда.

— Қўйинг, Локер, қўполлик қилманг,— деди Мэркс, лабини ялаб.— Мистер Гэли бизга аҳволни гапириб берди. Бир оз дамингизни чиқарманг, ҳаммасини тўғрилайман. Бунақа ишларни тўғрилаш — менинг касбим. У хотиннинг афт-ангори қандай, мистер Гэли?

— Оқ, чиройли... Яхши тарбия кўрган. Мен Шелбига бу аёл учун саккиз юз ёки бир минг доллар таклиф қилиб эдим. Шунда ҳам яхши фойда қилардим.

— Оқ, чиройли... Яхши тарбия кўрган,— деди Мэркс ва унинг чўччайган қиёфасига жон кирди.— Менга қаранг, Локер, ишнинг боши ёмонмас. Зиён қилмаймиз. Уларни тутамиз: болани, албатта, мистер Гэли олади, аёлни эса ўзимиз. Янги Орлеанга олиб бориб, яхшилаб пул қиламиз. Ажойиб иш бўлмайдими бу.

Катта оғзини ним очиб, гапга қулоқ солиб ўтирган Том оғзини гўшт парчасини тишлаб олган ит каби бирдан ёпди ва Мэркс изҳор этган фикрни ҳазм қилаётгандек кўринди.

— Биласизми,— деди Мэркс, ўз пўншини аралаштираркан, Гэлига мурожаат қилиб,— дарё бўйидаги ҳамма шаҳарларда бизга жуда яхши ёрдам берадиган бопта судлар бор. Маълумки, Том муштлашишни жуда яхши кўради. Мен бўлсам, башарти қасам ичиш керак бўлиб қолганида, у ерга ясаниб, ялтиллаган ботинкамни кийиб бораман, эгнимдаги ҳамма либосим биринчи навли бўлади. Бундай ишларни қандай қилиб тўғрилашимни кўрсангиз эди,— деди Мэркс, ўз касбидан ғурурланиб, қизариб.— Чунончи, бугун мен янги орлеанлик мистер Туикэмман. Эртага — Марварид дарёсидаги плантациямдан келган плантаторман; у ерда менинг етти юзта неғрим ишлаб ётибди. Эртадан кейин мен мистер Генри Клайнинг ёки кентуккилик яна бирорта эшак-

нинг узоқ қариндошиман. Биласизми, истеъдод деганингиз ҳар хил бўлади. Мана, Томни олсангиз, у, муштлаш ва жанжалнинг пири ҳисобланади. Аммо Томнинг ёлғон гапиришга ҳеч қандай истеъдоди йўқ. Албатта, мен ўзимни Том билан сира тенглаштирмайман; лекин, агар бу мамлакатда ҳар нарсага ва ҳар кимга мендан ҳам устароқ қасам ича оладиган, ҳар бир ишнинг тафсилотини ва найрангларини худди мен каби синчиклаб суриштира оладиган одам топилса, уни бир томоша қилардим! Имоним комилки, ҳатто судларимиз гапга юрадиган бўлмаганларида ҳам, мен ҳар қандай жойдан, илондек сирғаниб ёки ўрмалаб ўтолардим. Баъзи вақт мен ўзимга, судлар қаттиқроқ текширсалар экан, уларни боплаб, алдардим, ҳузур қилардим, дейман...

Юқорида айтилганича, фикри ҳам, ўзи ҳам оғир қимирловчи Том, қўққисдан Мэркснинг сўзини бўлиб, бир мушт билан столни чунон урдики, ҳамма нарса жаранглаб кетди.

— Шундай қилганимиз бўлсин!— деб бақирди у.

— Худо ёрлақасин, Том, стаканлар синмасин ишқилиб,— деди Мэркс,— муштингизни эҳтиёт қилинг, ҳали керак бўлади.

— Лекин, жентльменлар, фойдадан менга ҳам ҳисса тегадими?— деб сўради Гэли.

— Сенга болангни ушлаб берганимизнинг ўзи кифоя қилмайдими?— деб сўради Локер.— Яна нима керак сенга?

— Лекин,— деди Гэли,— агар сизга мен фойдали бир ишни таклиф қилган эканман, бу ахир, бирор нарсага арзир. Менга ўн процент берасизлар. Чиқимларини ўзингиз тўлайсиз.

— Нима?— деди Локер қаттиқ сўкиниб ва столга муштини уриб.— Сени билмайманми, Дэн Гэли? Мени алдайман деган фикрингни миянгдан чиқар. Биз, Мэркс билан икковимиз фақат «сен сингари жентльменларга ёрдам қиламиз-у, ўзимиз қуруқ қолаверамиз», деб бу ишга киришамизми? Шундай деб ўйловдингми? Йўқ, оғайни, бу номеринг ўтмайди! Хотинни биз оламиз, сен даминги чиқармайсан, йўқса болани ҳам олиб қўямиз. Бизга ким халал беради? Ўлжани бизга кўрсатиб қўйдинг. Энди у бизники ҳам, сеники ҳам. Агар сен ёки Шелби бизнинг орқамиздан қувадиган бўлсангиз,

сизни шундай қарши оламизки, кейин ҳеч қачон эсингиздан чиқармайсиз.

— Хўп, сизнинг айтганингиз бўлсин,— деди Гэли қўрқиб.— Фақат менга болани ушлаб берсаларинг бас... Сен, Том, мен билан доим ҳалол иш қилгансан, ҳар вақт сўзингнинг устидан чиқиб келгансан.

— Ҳеч қачон сен каби анқов бўлганмасман, лекин пул ҳисобига келганда, шайтонга ҳам ёлғон сўзламайман. Буни яхши биласан. Еир ишни қиламан десам, қиламан, буни ҳам биласан, Дэн Гэли.

— Тўғри, тўғри, Том,— деди Гэли.—«Бир ҳафтадан кейин фалон жойда болани қўлингга топшираман», деб ваъда берсанг бўлади. Менга бошқа ҳеч нима керакмас.

— Аммо мен бўлсам, яна бир нималарни истайман,— деб эътироз қилди Том.— Натчезда, сен учун ҳеч бир ишни текинга қилмаганим эсингда бўлса керак? Билиб қўй, менинг қўлимга кирган нарса қайтиб чиқмайди. Сен ҳамёнингни қоқиб, шу оннинг ўзидаёқ бизга эллик доллар нақд беришинг керак, йўқса, болани ҳам кўрмайсан! Сени биламан!

— Қўлларингда бир минг, ҳатто бир минг олти юз доллар фойда келтирадиган иш турибди-ку! Бунақа чақа пуллардан нима наф кўрасан, Том?— деди Гэли.

— Бу иш биз учун камида беш ҳафталик ишмасми, ахир? Фараз қилдик, биз ҳамма ишимизни йиғиштириб қўйиб, чакалакзорларда сенинг болангни ахтардик, борди-ю, пироварди бу хотинни тополмадик, кейин-чи? Ахир, хотин кишини тутиш нима-ю, ажинани тутиш нима, баб-баравар! Кейин нима бўлади? Бизга бир цент ҳам ҳақ тўламайсанми? Тўлайсан! Кўраман ўшанда қанча тўларкансан? Йўқ, йўқ! Чиқар бу ёққа элликни! Агар биз ишни ютиб чиқсак-у, бизга даромад берса, пулингни қайтариб бераман. Агар натижа чиқмаса, меҳнатимизга серна-сер бўлади. Гапим тўғрими, Мэркс?

— Албатта, албатта,— деди Мэркс, муросасозлик қилиб.— Бу фақат заколат! Ҳи-ҳи-ҳи! Ахир, билсангиз, биз закончимиз. Биз ҳамма ишни яхшиликча, тинч битиришимиз керак. Том, болангизни истаган жойингизга етказиб беради. Тўғрими, Том?

— Агар болани топсам, Цинциннатига олиб келиб, пристандаги Гренни Белчерга қўйиб кетаман,— деди Локер.

Мэркс чўнтагидан ёғ босган ҳамёнини чиқариб, ундан бир варақ қоғоз олгач, ўтириб олди-да, қоғозга ўткир қора кўзини тикиб, гулдурай бошлади.

— «Барнес, Шелби округи[1], негр Жим — тириги ёки ўлиги учун уч юз доллар... Эдварс, Дик ва Люси, эрхотин — олти юз доллар... Полли икки боласи билан — ўзи ёки калласи учун олти юз доллар». Сизнинг ишингизга кириш учун имконимиз бормикан деб, қўлимиздаги ишларни кўряпман... Локер,— деди у бир оз ўйланиб,— биз Адамс билан Спрингерни мана бу неғрлар орқасидан юборишимиз керак.

— Адамс билан Спрингер жуда қиммат олишади,— деди Том.

— Ҳаммасини ўзим тўғрилайман. Улар бу ишда янги, шунинг учун арзонроқ олишлари керак,— деди Мэркс, ўқишда давом этиб.— Учтаси енгил иш, чунки биз неғрларни ё отиб ташлашимиз, ёки «отдик» деб қасам ичишимиз керак. Улар бундай арзимайдиган иш учун қиммат олишмайди. Қолган ишларни,— деди у, қоғозни

---

[1] Шелби округи — Кентукки штатининг шимолида.

тахлаб,— кейинчалик қилиш мумкин. Энди ишнинг тафсилотига ўтайлик. Мистер Гэли, жувоннинг нариги қирғоққа ўтганини кўрдингизми?

— Сизни шу топда қандай аниқ кўриб турсам, унинг ўтганини ҳам шундай аниқ кўрдим.

— Дарёдан чиқишга ёрдам берган одамни ҳам кўрдингизми?— деди Локер.

— Сўзсиз, кўрдим.

— Энг аниғи шуки,— деди Мэркс— уни бирорта уйга яшириб қўйишган. Лекин қайси уйга? Буни билиш қийин. Сиз нима дейсиз, Том?

— Биз дарёдан шу бугун кечаси ўтишимиз керак,— деди Том.

— Лекин бу ерда бирорта ҳам қайиқ йўқ,— деб эътироз билдирди Мэркс.— Муз бўлса, қутуриб оққани-оққан. Хавфли эмасми, Том?

— Хавфни ўйлаб нима қиласан? Дарёдан ўтиш керак, вассалом,— қатъий деди Том.

— Ё раббим!— ташвишланиб хитоб қилди Мэркс!— Керакликка-керакку-я,— деб у дераза ёнига келди.— Гўрдай қоп-қоронғи, кейин, Том...

— Сен қўрқяпсан, Мэркс, аниқ қўрқяпсан. Аммо бошқа чоранг йўқ, сенга йўлга чиқишга тўғри келади. Ё бўлмаса, хотин — Сандаскийга[1] етиб олгунча, бу ерда кутиб ўтирмоқчимисан?

— Йўғ-эй, ҳеч қўрққаним йўқ,— деди Мэркс,— лекин...

— Нима лекин?— деди Том.

— Қайиқни қаердан топамиз? Бу ерда қайиқ йўғ-у.

— Мусофирхонанинг бекаси: «Бугун оқшом бу ерда бир қайиқ бўлади», деганини эшитдим. Нариги томонга биров ўтмоқчи экан,— деди Том.— Биз албатта шу қайиққа тушишимиз керак.

— Яхши итлар ҳам топгандирсиз?— деди Гэли.

— Жуда ўткирларини топганмиз!— деб мақтаниб қўйди Мэркс.— Лекин ундан нима фойда? Итларга искатиш учун сизда унинг ҳеч бир нарсаси бўлмаса керак.

— Ўша нарсасидан бор-да!— тантанали суратда қичқирди Гэли.— Мана, унинг рўмоли. Шошилиб бу ердаги каравотда қолдириб кетибди. Бундан ташқари, қалпоқчаси ҳам қолибди.

---

[1] Сандаский — Огайо штатидан жуда катта Эри кўлининг жанубий қирғоғига қурилган шаҳарча. Эри кўлининг шимолий қирғоғи Канадага қарайди.

— Жуда яхши!— деди Локер.

Лекин итлар унга қўққисдан ташланиб, уни ғажиб қўйишлари мумкин-ку,— деди Гэли.

— Гапингиз тўғри!— деди Мэркс.— Бу ерга яқин бўлган Мобиль деган жойда итлар бир негрни бурда-бурда қилиб ташлаган. Итларни ҳайдаёлмасдан қолаверганмиз.

— Кўрдингизми,— деди Гэли.— У эса, шундай молки, бутун қиймати — гўзаллигида. Ҳуснини бузиш ҳеч мумкинмас!

— Тўғри, тўғри,— деди Мэркс.— Бундан ташқари агар у, у томонга ўтиб олган бўлса, ҳеч нима қилиб бўлмайди. Бу жониворлар қочиб ўтадиган штатларда итлар иш бермайди. Унинг излари бошқа излар билан босилиб кетиб ҳеч нарсани топиб бўлмайди. Итлар бу ерда, плантацияларда иш беради: бу ерда негр якка ўзи қочади ва унга ҳеч ким ёрдам бермайди.

— Ана,— деди майхона пештахтаси ёнига маълумот олиш учун борган Локер,— ҳозир қайиқнинг эгаси шу ерга келаркан. Шундай қилиб, Мэркс...

Мэркс, ҳозир чиқиб кетиши керак бўлган шинам хонага афсусланиб қаради, лекин бўйсунган ҳолда, курсидан секин қўзғалди.

Гэли бошланаётган иш ҳақида Том билан яна бир оз гаплашгандан кейин, истар-истамас унга эллик долларни чўзди; кейин уч жентльмен бир-биридан ажралишди.

Мусофирхонада бу воқиа давом этаркан, Сэм билан Энди ўзида йўқ хурсанд бўлиб, уйларига жўнадилар.

Сэмнинг қайфи чоғ, у, хурсандчилигини турли-туман қичқириш, қийқириш, ғалати сакраш ва буралишлар билан ифода этарди. Гоҳо у отга тескари миниб олар, отнинг думига қараб борар, кейин қичқириб дўмбалоқ ошиб, яна эгарга ўнг ўтирар ва Эндига қараб, жиддий равишда: «нега кулиб аҳмоқлик қиласан?»— деб танбеҳлар берарди. Кейин ўз ёнларига шапалоқ уриб, жон-жаҳди билан кула бошлар ва улар ёнидан ўтиб кетаётган қалин ўрмон бу кулги овозидан жаранглларди. Бу нағмаларга қарамай, улар от бошини барала қўйиб боришарди; шунинг учун отлар айвон ёнидаги

тошларга яқин қадам босганда соат ўн бир ҳам бўлмаганди. Шелбихоним панжара ёнига югуриб келди.

— Сенмисан, Сэм? Хўш, нима бўлди?

— Мистер Гэли мусофирхонада дам оляпти. У жуда ёмон чарчади, хоним.

— Элизачи?

— Элиза, шак-шубҳасиз, Дажладан ўтиб олди. У ҳозир Ханаан юртида десак бўлади.[1]

— Нима дединг, Сэм? Нима демоқчисан?— деб сўради Шелбихоним.

У, Сэм айтган сўзларнинг маъносини фаҳмлаб олгач, нафаси тўхтаб, ҳушидан кетиб қолаёзди!

— Лиза Огайодага дарёдан ўтиб олди, хоним. Уни худоннинг ўзи икки от қўшилган аравасида олиб ўтиб қўйди, шекилли.

— Бу ёққа кел, Сэм,— деди, хотинининг орқасидан айвонга чиққан мистер Шелби,— бекангга ҳамма воқиани айтиб бер. Юр, Эмили,— деди у, хотинини қучоқлаб.— Совқотибсан, қалтираб кетяпсан. Нега бундай ташвишланасан?

Нега ташвишланмайман? Мен ҳам хотин эмасмиман? Мен ҳам она эмасмиман, ахир?

— Бу ёққа кел, Энди! Ҳой негр, тезроқ бўлсангчи!— деб қичқирди. Сэм, айвон ёнида туриб.— Отларни омборга боғла. Эшитмаяпсанми — мени хўжайин чақиряпти.

Хаял ўтмай, меҳмонхона эшигида қўлига хурмо баргларини ушлаган Сэм кўринди.

— Энди Сэм, бўлган воқиаларнинг ҳаммасини муфассал айтиб бер,— деди мистер Шелби,— сен биласанми, Элиза қаерда?

— Гап шундай хўжайин: унинг оқар муз устидан чопиб дарёдан ўтиб кетганлигини ўз кўзим билан кўрдим. Бу, ҳақиқатан ҳам муъжиза бўлди. Битта одам уни қирғоққа чиқариб қўйганини ҳам кўрдим, кейин туманда ғойиб бўлди.

— Дарҳақиқат, бунинг ҳаммаси ақл бовар қилолмайдиган муъжиза!— деди мистер Шелби.— Оқар муз устидан югуриб дарёдан ўтиш осонми?

---

[1] У вақтларда ўлган одамларни «Дажладан ўтиб Ханаан юртига кирди» дердилар. Шунинг учун Шелбихоним Сэмнинг сўзидан «Элиза ўлдирилибди», деб тушунганди.

Ранги ўчган ва ҳаяжонланган Шелбихоним, Сэмнинг ҳикоясини нафасини чиқармай тинглаб турарди.

— Худога шукур, тирик экан!— енгил нафас олиб деди Шелбихоним...— Ҳозир у бечора қаерда экан энди?

— Унинг ғамини худонинг ўзи ейди!— деди Сэм, тақводорларча кўзини осмонга қаратиб.— Уни, шакшубҳасиз, бекамиз бизларга айтган худонинг иродаси қутқазди. Бизнинг ҳаммамиз фақат худо иродасининг қуролимиз. Агар мен бугун худо иродасининг қуроли бўлмаганимда эди, Элизани ўн марта ушлаган бўлардим. Эрта билан отларни қўйвориб, тушки овқат маҳалигача тутолмаган мен эмасми? Агар мен бугун оқшом мистер Гэлини йўлдан беш миль нарига олиб кетмаганимда, ит енотни[1] қандай осон тутиб олса, у ҳам Лизани худди шундай тутиб олмасмиди? Худонинг иродаси ана бунақа бўлади.

— Бу шундай худо иродасики, кейин бунинг учун пушаймон қилмасанг деб қўрқаман, мистер Сэм. Менинг қўрамда жентльменларга бундай муомала қилишга йўл қўймайман,— деди мистер Шелби, ҳозирги шароитда қўлидан келган қадар қаттиққўллик қилиб.

Ёш болани пўписа билан алдаш қийин бўлгани каби, негрни ҳам алдаш қийин, ҳар иккисидан ҳам ҳеч қандай ясамачилик билан ҳақиқатни яшириб бўлмайди. Шунинг учун бу ҳайфсан Сэмга заррача таъсир қилмайди; амо шундай бўлса-да, у жуда қайғургансимон лабини осилтирди.

— Хўжайин тўғри айтадилар, жуда тўғри: мен жуда ёмон иш қилдим. Аниқ гап, хўжайин билан бека бундай қилғиликларимизга «ҳай баракалла» деёлмайдилар. Мен бечора негрману, аммо мистер Гэлига ўхшаган одамларни кўрсам, уларни таптидан тушадиган бир ғалати иш кўрсатгим келаверади. Уни жентльмен деманг. Мен сингари тарбия олган ҳар бир киши жентльмен нима-ю, бошқа нима эканлигини сал-пал тушунади.

— Модомики сен ўз гуноҳингга иқрор бўлдинг, Сэм,— деди Шелбихоним,— энди Хлоя холанинг олдига бориб, тушки овқатдан қолган чўчқа гўштини сўраб олишинг мумкин. Энди билан икковингиз тоза оч қогандирсиз?

---

[1] Ҳайвон.

— Бека бизга жуда саховатлилар,— деди Сэм, шошилиб таъзим қилиб чиқаркан.

Шуни айтиш керакки, мистер Сэмнинг табиий истеъдоди бўлиб, агар сиёсат билан шуғулланганида, бу истеъдод унга жуда катта фойда етказган бўларди: бу истеъдод шундан иборат эдики, у ҳар қандай шароитдан ўзи учун шуҳрат ва ҳурмат ортдириб чиқарди. У, меҳмонхонадаги хўжайинларини художўйлик ва ювошлик билан овутганидан кейин, энг шалаб ва енгил табиатли қиёфада хурмо баргидан тўқилган қалпоғини чаккасига тортди ва ошхонада боплаб мақтаниш мақсадида Хлоя хола томонга жўнади.

«— Бу негрларни бир ҳайрон қолдирай!— дерди Сэм ўзига.— Кўзларини косахонасидан чиқариб юборай!

Шуни ҳам айтиш зарурки, Сэм ўз хўжайинини ҳар қандай сиёсий йиғилишларга кузатиб боришни ҳамма нарсадан яхши кўрарди; у ерда четан девор орқасига яшириниб ёки дарахтга чиқиб олиб, нотиқларга қулоқ солар ва уларнинг сўзларини ҳузур қилиб тинглар, кейин эса қора бадан оғайниларини тўплаб, уларни ўзининг ажойиб гапдонлиги билан таажжублантирар ва завқлантирарди; унинг айтган бу гаплари, гарчи бировлардан эшитиб олинган бўлса ҳам, ҳашаматли ва тантанали чиқарди. Кўпинча, қора баданлилар билан бирга, унинг гапларини тинглагани оқлар ҳам келишар ва Сэмнинг сўзини тинглашаркан, бир-бирларига қараб кулишиб, кўз қисишар, Сэм эса, бундан ғоят зўр ором оларди. Хуллас, Сэм нотиқлик санъатини ўзига хос касб ҳисоблар ва пайти келганда, гапдонлик қилишдан асло қайтмасди.

Хлоя хола билан Сэм орасида азалдан адоват, ёки тўғрироғи — ўта даражада совуқлик давом этиб келарди; аммо ҳозир Сэмга овқат зарур бўлгани учун, бу сафар мумкин қадар кўпроқ сулҳпарварлик қилмоқчи бўлди, чунки у «беканинг буйруғи» шубҳасиз аниқ бажарилса ҳам бу буйруқ кўнгил қўйиб бажарилганда, анча кўп фойда қилишини яхши биларди. Шунинг учун у Хлоя хола олдида, кишини таъсирлантирадиган даражада ювош бўлиб ва гўё ўзининг хўрланган биродарларини ҳимоя қилиб, ҳозиргина жуда кўп жафо чеккан кишидек, аянчли қиёфада ҳозир бўлди; у, Хлоя холага: «бека менинг заифланган вужудимга дармон бериш

учун тўппа-тўғри сизнинг ҳузурингизга юборди», деди ва бу сўз билан Хлоянинг ошхона диёрига олий ҳукмрон эканлигига иқрор бўлди.

Мўлжал тўғри чиқди. Сайловларда сиёсий фитнакорнинг зўр эпчиллик билан қилган найрангига учган бечора, содда ва хушфазилатли фуқаро ҳам, Хлоя хола Сэмнинг такаллуфига учгандек, ҳеч қачон учмагандир. Сэм, башарти уйидан қочиб кетган ўғил бўлганида ҳам, ўз уйига қайтиб келиб бунчалик яхши кутиб олинмаган бўларди. Ҳаял ўтмай, у стол ёнида ўзини мағрур ва бахтиёр ҳис этиб ўтирарди; унинг олдига катта тунука тоғора қўйилган, ичи икки кундан буён қилинган ҳамма лазиз таомларнинг қолдиқларига тўла эди. Селавалик чўчқа гўштининг бурдалари, олтин ранг макка кулча бурдалари, саноқсиз пирог парчалари, жўжа қанотлари, қорин ва оёқлари аралашиб чиройли манзара ҳосил қиларди. Сэм, кўз олдидаги шу нарсаларнинг ҳаммаси ўзига қарашли деб, қиролдек, стол ёнида кеккайиб ўтирарди у, хурмо баргидан тўқилган қалпоғини чаккасига тортди ва ўнг қўлида ўтирган Эндига, унча-мунча парчаларни марҳаматан узатиб турди.

Ошхона унинг ёр-биродарларига тўла, улар бу кунниг можаролари нима билан тугаганини эшитиш учун ўз кулбаларидан келишганди. Сэм учун шон-шараф пайти етиб келди. Бу кунги воқиа янгидан ҳикоя қилинди; унга таъсирни кучайтириш учун зарур бўлган кўпгина муболағалар қўшилди. Ҳикояни эшитаётган ҳамма қаҳ-қаҳлаб кулишарди; полда ўрмалаб юрган ёки бурчакда ғирмайиб ўтирган кичкинтой болаларгача ҳамма куларди. Ҳамма кулса ҳам, Сэм ўзини ғоят жиддий тутар ва гоҳо кўзини жаланглатиб, гапини тўхтатмаган ҳолда, тингловчиларга жуда қизиқ назар ташлаб қўярди.

— Энди кўриб турибсиз, фуқароларим,— деди Сэм, курка оёғини дангал ҳавода силтаб,— энди кўриб турибсизки, сизнинг ҳаммангизни ҳимоя қила оладиган одамингиз бор. Чунки, сизнинг биттангизни қутқазган одам, қолган ҳаммангизни ҳам қутқаза олади, бу масалада принцип битта. Бу ерда ҳамма ёқни искаб юрган савдогарнинг ҳар қайсиси ўз йўлида менга дуч келади; у мен билан муомала қилиши керак. Менинг олдимга келаверинглар, биродарларим, сизларни ҳимоя қила ола-

ман... Сўнгги нафасим борича сизларнинг ҳуқуқингизни ҳимоя қиламан!

— Сэм, нега сен менга: «Лизани ушлашда мистер Гэлига ёрдам бермоқчиман», дединг? Менингча, гапинг гапингга зид тушяпти,— деди Энди.

— Бундай нарсаларда сен калтафаҳмлик қиляпсан, ука,— деди Сэм, ўзини жуда билармандек кўрсатишга уриниб,— шунинг учун, бу ишларга аралашмаслигингни маслаҳат бераман. Сенга ўхшаган болалар, Энди, эҳтимол, унча ёмон ҳам эмасдирлар-у, аммо улардан буюк ғояларни тушунишни талаб қилиш қийин.

Эндининг афти худди ҳайфсан олгандагидек бўзрайди; хусусан «тушунишни» деган сўз уни хижолат қилди, чунки бу сўз шу ерда ўтирган ҳамма ёшларга жуда асослидек кўринди. Сэм эса сўзини давом эттираверади:

— Менинг виждоним бунга мажбур қилди, Энди. Мен Лизанинг орқасидан қувмоқчи бўлганимда, «хўжайин чиндан ҳам унинг ушланишини хоҳларкан» деб ўйловдим. Бека бунинг тескарисини хоҳлашини билганимдан кейин, виждоним илгаригидан кучлироқ, лекин бошқачасига ҳаракат қилишга мажбур этди, чунки хўжайин томонда бўлгандан кўра, бека томонда бўлган ҳар вақт фойдалироқ: кўрдингизми, мен виждонимнинг талабини бажараман-у, шу билан бирга ўз принципимда ҳам қаттиқ тураман. Ҳа, принципимда қаттиқ тураман!— деб хитоб қилди. Сэм, жўжанинг ҳалқумини завқ билан юқори отиб.— Агар принципингизда барқарор бўлмасангиз, ундан нима фойда бор? Энди, ана бу суякни тозалаб қўй, уни мен чала едим.

Негрлар Сэмнинг гапларига анқайиб қулоқ солишарди, шунинг учун ҳам у гапини бемалол давом эттираверди.

— Барқарорликнинг маъниси ана шундай бўлади, негр оғайниларим,— деди Сэм, жуда умумий маънони ифодалайдиган нарсалар ҳақида сўзлаётган оҳанг билан.— Барқарорликнинг нималигини ҳар ким тушунавермайди. Башарти биров бугун бир нарсани хоҳлаб, эртасига бошқа нарсани хоҳлар экан, ундай одамни беқарор дейдилар ва мутлақо тўғри айтадилар. Менга ана у пирог парчасини оливор, Энди. Бироқ, бу ишга чуқурроқ қарайлик. Ишонаманки бундай содда таққосла-

шим учун жентльменлар ва гўзал хонимлар мени афу этсалар керак. Фараз қилдик, мен пичан ғарами устига чиқмоқчиман. Мен ўз нарвонимни ғарамнинг бир томонига қўйдим-у, лекин бу ердан чиқолмадим. Хўш, майли, бу ердан чиқишга ортиқ ҳаракат қилмайман-у, нарвонимни бошқа томондан қўяман. Айтинг-чи, бу менинг барқарорлигим эмасми? Менинг учун нарвонимнинг қайси томонда туриши аҳамиятлимас, балки ғарамнинг устига чиқиш аҳамиятли ва бу масалада мен барқарорман.

— Сенинг фақат шу масаладагина барқарорлигинг худога ҳам аён,— деб ғудуллади Хлоя хола тоқати-тоқ бўлиб: ҳамманинг анчадан буён ўзларини қувноқ ҳис қилиб ўтиришига у жуда диққат бўлиб кетганди.

— Ана шундоқ!— деди Сэм сўз охирида, шуҳрат қозониб ва қорнини тўйдириб бўлгач,— бундоқ, муҳтарам жентльменлар ва муҳтарам хонимлар, менда принцип бор. Мен ўша принципнинг борлиги учун фахрланаман. Бу принцип ҳозирги давримизда ҳам, бошқа ҳамма даврларда ҳам керак бўлади. Менинг принципим бор ва мен унга ҳамиша содиқман. Принцип деб ҳисоблаган нарсамдан қайтмайман. Ўзимни тириклай кабоб қилдиришга розиманки, аммо ҳеч бир принципимга зид иш қилмайман! Мен, қўрқмасдан, дор тагига бориб: «Мана мен ўз ҳаётимни азбаройи принципларим учун, ватаним учун, жамиятнинг ривожи учун бергани келдим!»— дейман.

— Яна бир принцип ушласанг,— деди Хлоя хола:— барвақт ётсанг-у, одамларни тонг отгунча ушлаб ўтирмасанг. Ҳой, кичкинтойлар, биттадан шапалоқ ейишни истамасаларинг, кетинг энди бу ердан!

— Негрлар!— деди Сэм, хурмо баргидан тўқилган қалпоғини улуғвор айлантириб.— Умрларингга худо барака берсин! Уйингизга бориб ухланг, ўзингизни яхши тутиб юринг.

Ана шундай тантанали дуодан сўнг, халойиқ уй-уйларига тарқалишди.

IX БОБ

Бундан маълум бўладики, сенатор ҳам бир одам экан

Сенатор Бэрд этигини ечиб, янги, чиройли туфлисини кияётганда (бу туфлини у сенат сессиясига кетган

вақтида хотини тикиб қўйганди) ўчоқдаги аланга шинам меҳмонхонанинг катта ва кичик гиламларига шуъла ташлар, у, пиёлаларда, яхши тозаланган чойнакда ялтиллаб акс этарди. Бахтиёрлиги кўзга ташланиб турган Бэрдхоним столга дастурхон тортилишига назорат қилар ва шўхлик қилиб ўйнашаётган болаларни ўқтин-ўқтин тартибга чақирарди.

— Том, эшикнинг дастасига тегаверма! Ҳа, ана шундай. Мэри! Мэри! Мушукнинг думидан тортма!.. Бечора мушукча! Жим, столга чиқма!.. Йўқ, йўқ... Бугун уйда бўлганингга нақадар хурсандлигимни биласанми, азизим?— деб хитоб қилди у, ниҳоят, эри билан сўзлашиш учун имкон бўлгач.

— Уйда сизлар билан бирликда бир оз бўлса ҳам истироҳат қиламан деб, кечаси билан ухламай, мумкин қадар тез етиб келишга қарор қилдим. Ўлгудек чарчаганман, бошим оғрияпти.

Бэрдхоним ним очиқ шкафда турган камфорали шишачага назар ташлади ва уни «олайми, олмайми?» деб ўйланиб турганда, унинг ўйини эри бузди:

— Йўқ, йўқ, Мэри, дори керакмас! Бир оз уйнинг роҳати билан бир пиёла яхши қайноқ чойинг бўлса — менга кифоя. Оббо, қонун чиқариш осон ишмас экан-да!

Кейин сенатор кулимсираб қўйди: «Ўзимни ватан учун қурбон қиляпман», деб ўйларкан, бу фикр ўзига маъқул кўрингандек бўлди.

— Хўш,— деди унинг хотини, чой столи атрофини сукунат босгач,— сенатларингда нима гап?

Кўркам ва кичкина Бэрдхонимнинг сенат ишлари устида бош қотиришга сира тоби йўқ эди. У «ўз ташвишим ҳам ўзимга етиб ортади» деб, бошқа ишларга ҳеч аралашмасди. Шунинг учун мистер Бэрд унинг бу саволига жуда таажжубланди, лекин шундай бўлса ҳам жавоб берди:

— Айтгундай муҳим бир гап йўқ.

— Уйларимизнинг олдидан ўтадиган бечора қочоқ негрларга ҳеч ким овқат бермасин, деган қонун чиқарибсизлар, шу ростми? Аллақандай қонун тўғрисида гапирганларини эшитдим, лекин уни тасдиқламаган бўлсаларинг керак, дейман?

— Мэри, сенга нима бўлди? Сиёсат билан шуғулланмоқчимисан?

— Бўлмаган гап! Сизларнинг сиёсатларингни қора чақага ҳам олмайман, лекин бундай қонун ҳаддан зиёд адолатсизлик ва шафқатсизлик бўлади, деб ҳисоблайман. Бу қонун ўтмаган бўлса керак, азизим.

— Йўқ, жоним, ўтди. Бу қонун Кентуккидан[1] қочувчи қулларга аҳолининг ёрдам кўрсатишини тақиқлайди!..

— Лекин, янги қонун бу бечораларга бир кеча-ярим кеча бошпана, оз-моз овқат ва эски кийим-кечакларимиздан беришимизни тақиқламаса керак?

— Албатта тақиқлайди, азизим! Ахир, қочоқ негрларга ёрдам қилиш шундан иборат бўлар эди.

Бэрдхоним бўйи тўрт футдан ошмайдиган, хушкўнгиллигини билдириб турадиган шаҳло кўзли, шафтоли рангли, майин юзли, мулойим овозли, қуёш юрак, кичкина аёл эди. Унинг юзи тез-тез қизариб, яшнаб турарди.

Жасурлик масаласига келганда, кўпдан буён маълум эдики, энг оддий курка биринчи марта қулқиллаши биланоқ уни қочириб юборарди, ҳовли сақлайдиган барваста, лекин тинч ит эса, тишини кўрсатиши биланоқ, Бэрдхонимдан ғолиб чиқарди. Унинг учун бутун олам — эри билан болаларидан иборат бўлиб, Бэрдхоним бу оламни, буйруқ ва далиллардан кўра кўпроқ илтимос билан иш кўриб идора қиларди. Уни ёлғиз бир нарса бетоқат қилиши мумкин эдики, у ҳам бўлса — шафқатсизлик эди; ҳар қандай шафқатсизлик унинг ҳамиша мулойим феълига мос келмаган ғазабини қўзғарди.

У юмшоқ кўнгилли оналардан эди, аммо унинг ўғиллари бир воқиани асло ёдларидан чиқармасдилар; унинг ўғиллари бир кун қўшниларнинг ёмон болалари билан бирга, ҳимоясиз бир мушукчани тошпаррон қилаётгандилар. Бэрдхоним буни кўриб қолиб, уларнинг шундай қаттиқ одобини бердики, иккинчи бундай қилмаслик учун сўз бердилар.

Бэрдхоним эрининг қонун ҳақидаги сўзини эшитгач, қизариб кетди ва бундан у, янада кўркам бўлиб кўрин-

---

[1] Бу ерда ёзувчи Америка сенати томонидан 1850 йилда чиқарилган «Қочоқ қуллар ҳақидаги қонун»ни назарда тутади. Бу қонун эркин штатлар маъмурларига қочоқ қулларни эгаларига қайтаришга ва қочоқларни яширганларни қаттиқ жазолашга мажбур қиларди.

ди; у, қатъият билан эрининг ёнига келиб, дадил сўради:

— Шуни билмоқчиман, Джон: буни сен ҳам адолатли қонун деб ҳисоблайсанми?

— Агар «ҳа» десам мени ўлдирмассан, Мэри?

— Хаёлимга ҳам келган эмас, Джон! Сен у қонунга овоз бермагандирсан?

— Албатта, овоз бердим, жонон сиёсатчим!

— Уялмайсанми, Джон! Улар бошпанасиз кўчада қолган бечора кишилар бўлса! Шармандали, шафқатсиз жуда расво қонун бу; қулай пайт келиши биланоқ, уни биринчи бўлиб ўзим бузганим бўлсин. Аминманки, бундай п а й т к е л а д и! Қандай кунларга қолдикки, хотин киши бахтсиз ва оч одамга бошпана бериб, унинг қорнини тўйғазолмаса! Бу шўрликнинг гуноҳи шуки, уни умр бўйи эзиб, ҳақорат қилиб келганлар!

— Мэри, гапимга қулоқ сол! Сенинг бу эътирозларинг жуда асослидир, азизим. Бу фикрларинг сен учун шарафдир, шунинг учун сени жуда севаман ҳам. Лекин биз ўз ҳиссиётимизни ақл-идрокка бўйсундиришимиз керакми, ахир. Шуни билки, бу ерда бизнинг шахсий орзуларимизга ўрин йўқ, бу ерда кенг ижтимоий манфаатлар устида гап боради. Жамият шундай ҳаяжонга келганки, биз ўз шахсий ҳиссиётларимизни йиғиштириб қўйишимиз керак.

— Беҳуда гап! Сен тонг отгунча гап сотсанг ҳам ҳеч нарсани исбот қилолмайсан... Хўш, Джон, менга тўғри жавоб бер-чи: бир оч-яланғоч, бечора негр титраб-қалтираб эшигингга келса, уни, фақат «қочоқ» бўлгани учун ҳ а й д а б юборармидинг?

Бэрдхоним эрининг қийин аҳволга тушиб қолганини пайқаб, ҳужум қилишни давом эттирди.

— Сенинг бундай тошюракликка қандай бетлаганингни бир кўргим келади. Қаҳратон, қорбўронли қиш кунида, чунончи бир муштипар аёлни эшигингдан қувиб юбориш... Бу қандай гап, ахир... Қувиб юборишгина эмас, балки уни тутиб, турмага бериб юбориш... Шундай қилиш сенга ярашадими?

— Албатта, бу менга ғоят оғир бурч бўларди...— деди мистер Бэрд муросасозлик йўлига тушиб.

— Бурч эмиш, Джон! Қўйсанг-чи бундай гапларингни. Бу — бурчмас, бурч бундай бўлмайди. «Негрларим мендан қочмасин» деган одам улар билан тузукроқ

муомала қилсин. Агар вақти келиб, менинг эшигимда ҳам қуллар бўлиб қолса (ишонаманки, эшигимда ҳеч қачон қуллар бўлмайди), уларни бутун эркин қўйиб бераман: истаса мендан ёки сендан қочаверсин. Одамлар ўзларини бахтиёр ҳис этсалар қочмайдилар, ахир. Қочганларида эса, у бечоралар йўлнинг ўзида ҳам тоза очликка, совуққа гирифтор бўладилар, кечирган ҳар бир минутлари қўрқув билан ўтади; бас, шундай экан, уларга қарши ҳамманн олкишлатишнинг нима кераги бор? Йўқ, мен бундай қонунларга бўйсунмайман!

Шу нозик пайтда эшик қия очилди-да, уларнинг қора бадан хизматкори кекса Куджо кўринди; у, бекани: «ошхонага бир чиқсалар», деб илтимос қилди. Сенатор хархашадан қутулгани учун ўзини енгил ҳис этди. У, кичкина хотинининг орқасидан қаради ва унинг юзида бир онда ҳам ҳузурланиш, ҳам афсусланиш аломатлари пайдо бўлди. У курсига ўтирпб, газетхонликка киришди.

Аммо, хиёл ўтмай, эшикдан хотинининг ҳаяжонланган овози келди:

— Джон! Джон! Бир минутга бу ёққа чиқ!

У газеталарни бир четга қўйиб, ошхонага чиқди: Мистер Бэрд, ошхонадаги манзарани кўриб жуда ҳайратда қолди. Кўйлаги музлаб йиртилган, басовлат бир жувон икки курси устида беҳуш ётарди. Бир оёғида кавуши йўқ, пайпоқлари узилган, тилинган оёқларидан қон оқарди. Юзида хўрланганлик белгиси бўлишига қарамай, унинг жўшқин ва ғамгин гўзаллиги барқ уриб турарди. Сенатор, жувоннинг тошдек қотиб қолган юзини, мурданамо беҳаракат ва совуқ назарини кўриб, бир чўчиб тушди.

Сенатор тез-тез нафас олиб, индамай турарди. Унинг хотини ва бу уйдаги ягона қора бадан оқсочи Дина хола жувоннинг атрофида айланиб, уни ҳушига келтиришга уринардилар, кекса Куджо эса, болани тиззасига ўтирғизиб, унинг пайпоқлари билан кавушини ечар ва совқотган оёқчаларини иситишга уринарди.

— Буни қаранг, ойжамол эмасми бу?— деди Дина кампир раҳмдиллик билан.— Буни иссиқ элитди шекилли. Бу ерга кириб: «бир оз исиниб олай» деб рухсат сўраганда, тетик эди. Аммо: «Қаердан келдингиз?»— деб сўрай бошлашим биланоқ, гуп этиб ерга йиқилди... Қўлларини кўринг: сира қора иш қилмаганга ўхшайди.

Жувон каттакон шаҳло кўзларини оҳиста очиб, Бэрдхонимга бепарво қараган эди, Бэрдхоним: «Бечора!»— деди.

Жувоннинг юзида қўққисдан зўр қўрқув аломати пайдо бўлди. У, ўрнидан ирғиб туриб, қичқирди:

— Гарри! Қўзичоғим Гарри! Уни олиб кетишдими?

Буни эшитган бола Куджонинг тиззасидан тушдида, жувоннинг олдига чопиб келиб, қўлчаларини узатди.

— Шу ерда экан! Шу ерда экан, хайрият!— деб хитоб қилди жувон ва ғоят қизғин ҳаяжон билан Бэрдхонимга мурожаат қилди:

— Ҳой хоним, бизни ҳимоя қилинг! Буни олиб кетишларига йўл қўйманг!

— Бу ерда ҳеч ким сизга тегмайди, бечора,— жувоннинг кўнглига далда бериб деди Бэрдхоним.— Қўрқманг, хавф-хатардан хотиржам бўлинг.

Жувон юзини қўли билан ёпиб, йиғлай бошлади. Бола буни кўриб, тиззасига чиқишга уринди.

Хонимнинг меҳрибонлиги соясида жувон аста-секин тинчий бошлади. Унга вақтинча ўчоқ ёнидаги кушетка (кат)га жой солиб бердилар, у, ўзидан кўра кўпроқ чарчаган боласини қучоқлаб, қаттиқ ухлаб қолди. «Болангиз бошқа жойда ётсин», дейилган эрка сўзлар айтилса ҳам, унамади, ҳаяжонланиб, бу таклифни рад қилди. Ҳатто уйқусида ҳам уни қучоғидан чиқармади: қучоғидан чиқиши билан, уни ўғирлаб кетишларидан қўрққандек кўринарди.

Мистер Бэрд ва унинг хотини меҳмонхонага қайтиб келганларидан кейин, нечукдир бояги суҳбатларини давом этдирмадилар. Бэрдхоним тўр тўқиш билан шуғулланди, мистер Бэрд эса, қўлига газета олиб, уни ўқиётгандек кўринарди. Охири у, газеталарни қўйди-да:

— Қизиқ, бу хотин ким бўлса экан-а,— деди.

— Уйғонсин, бир оз дам олсин, кейин биламиз,— деди Бэрдхоним.

— Ҳой, хотин!— деди мистер Бэрд, индамай узоқ ўйлагандан кейин.

— Нима дейсан, азизим?

— Агарда бирор кўйлагингни чўзиб кенгайтирса, унга тўғри келмасмикан? У сенга қараганда анча бўла шекилли.

Бэрдхоним сезилар-сезилмас, мийиғида кулимсиради.

— Кўрамиз,— деди у.

Яна сукунат чўкди, уни яна мистер Бэрд бузди:

— Азизим...

— Нима дейсан тағин?

— Мен тушки овқатдан кейин ухлаганимда устимга ёпадиган эски бумазея плашч бор-ку... Ўшани базўр беравер, унга кийим керак.

Шу чоқ хонага Дина кириб келди ва деди:

— У хотин уйғонди, «бекани кўрсам» деяпти.

Мистер Бэрд ва унинг хотини, орқаларидан икки катта ўғилларини эргаштириб ошхонага чиқишди. Болаларнинг кичкиналари бу вақт бемалол ухламоқда эди.

Жувон ўчоқ ёнида ўтга тикилиб ўтирарди. У ғамгин ва босиқ кўринарди. Унинг илгариги ёввойи ҳаяжонидан асар ҳам қолмаганди.

— Сиз мени кўрмоқчи бўлдингизми?— деб мулойимгина сўради Бэрдхоним.— Энди ўзингизни анча дуруст ҳис қилаётган бўлсангиз керак?

Оғир ва чуқур хўрсиниш бу саволга ягона жавоб бўлди. Жувон Бэрдхонимга ёлвориб ва умидсизлик назари билан телмуриб қараган эди, Бэрдхонимнинг кўзидан ёш чиқиб кетди.

— Сиз ҳеч нарсадан қўрқманг. Бу ерда ҳаммамиз сизнинг дўстларингиз бўламиз. Қаердан келдингиз ва шу топда сизга нима зарур? Шуни менга айтиб берсангиз,— деди Бэрдхоним.

— Кентуккидан келдим,— деб жавоб берди жувон.

— Қачон?— деб сўради мистер Бэрд.

— Бугун кечаси.

— Қандай қилиб келолдингиз?

— Муздан ўтиб келдим.

— Муздан ўтиб келибди-я?— деб ҳаммалари баравар қичқиришди.

— Ҳа,— деди оҳиста, жувон,— муздан ўтиб келдим, чунки улар орқамдан қувишганди... жуда яқин келиб қолишганди... бошқа иложим йўқ эди!

— Оҳ, бека,— деди Куджо,— дарё ҳали музлаганмас; дарёда музлар ҳар томонга гир айланиб оқяпти.

— Ҳозир муз оқар вақт эканлигини билгандим,— қўмсаб деди жувон,— шундай бўлса ҳам, ўзимни дарёга

ташладим! Бу томонга ўтиб олишга умид қилмагандим, лекин менинг учун бундан бошқа қутулиш йўли йўқ эди! Менга фақат шу — ё ўлиш, ёки оқар музларга ташлаш қолганди,— деди жувон кўзини яшнатиб.

— Сиз чўримидингиз?— деб сўради мистер Бэрд.

— Ҳа, сэр. Менинг хўжайиним Кентуккида.

— У сизга ёмон муомала қилармиди?

— Йўқ, сэр. У яхши хўжайин эди.

— Демак, бекангиз ёмон экан-да?

— Йўғ-э, сэр! Бекам ҳам менга жуда яхши муомала қиларди.

— Бўлмаса, яхши уйни ташлаб, бундай хавф-хатарларга қарамасдан қочишга сизни нима мажбур этди?

Жувон, Бэрдхонимга бир бор кўз ташлаши биланоқ, унинг мотамда эканини пайқаб олди.

— Хоним,— деди у,— сиз ҳеч қачон болангиздан жудо бўлганмисиз?

Қўққисдан берилган бу савол Бэрдхонимнинг янгигина битган жароҳатини очиб юборди. Бундан атиги бир ой аввал Бэрдларнинг битта боласи вафот этган эди.

Мистер Бэрд юзини ўгириб, дераза ёнига кетди, Бэрдхоним эса бирдан йиғлаб юборди. Шунга қарамай, у бирпасда ўзини тутиб олиб, деди:

— Нега сиз бундай савол беряпсиз? Тўғри, мен кенжа боламдан ажралганман.

— Ундай бўлса, сиз менинг мусибатимни тушунасиз. Мен бирин-кетин иккита боламдан ажралганман. Уларнинг қабрини ташлаб келдим. Менинг биттагина шу болам қолди. Менинг бор-йўғим шу эди. Менинг юпанчиғим ва ифтихорим шу эди. Лекин, хоним шу боламни ҳам мендан тортиб олмоқчи бўлдилар... Жанубга сотмоқчи бўлдилар... У ерга ёлғиз ўзини жўнатмоқчи бўлдилар, хоним! Бир умр онасидан ажралмаган болани-я! Бунга мен чидаёлмадим, хоним! Уни сотсалар, ҳалок бўлишимни билардим. Қоғозларга қўл қўйилиб, унинг сотилганини билганимдан кейин, кечаси боламни олиб қочдим. Боламни сотиб олган одам билан хўжайинимнинг одамларидан баъзи бирлари орқамдан қувишди; улар менга етиб олай деганларида, уларнинг овозларини ҳам эшитдим. Шунинг учун тўғри оқар музга қараб сакрадим. Ундан қандай ўтганимни билмайман. Менинг

даставвал кўрганим — қирғоққа чиқиб олишда менга ёрдам қилган киши эди.

Жувон йиғламасди, у, кўзда ёш қурийдиган даражага етганди, лекин унинг атрофидаги ҳар бир киши унга ўзича хайрихоҳлигини изҳор этарди.

Икки ўғил чўнтакларини ковлаб дастрўмолча ахтариб, тополмадилар — болаларнинг чўнтагида дастрўмолча турмаслиги оналарга маълум — кейин оналарининг кўйлагига бошларини қўйиб, ҳўнграй бошладилар, кўз ёшлари ва бурунларини эса, кўйлакка артардилар. Бэрдхоним ҳам юзини дастрўмолча билан ёпиб йиғларди. Дина холанинг маъсум қора юзидан ёш оқарди. Кекса Куджо зўр бериб мушти билан кўзини ишқар ва юзини қаттиқ буриштирарди. Сенаторимиз эса давлат арбоби бўлгани сабабли, уни бўлак оддий кишилар сингари йиғлайди деб ўйлаш мумкин эмасди, албатта, шунинг учун у, деразага қараб, ошхонадагиларга орқасини ўгирди-да, яхшилаб кекиртагини тозалаш ва кўзойнагини артиш билан шуғулланди; у, гоҳо шундай шимирардики, буни кўрган зийрак одам, унинг нима қилиши ҳақида бирмунча гумонсираб ҳам қолиши мумкин эди.

— Сиз менга: «Хўжайиним яхши одам», деб айтдингиз-ку?— деди бирдан мистер Бэрд, томоғига келиб қолган бир нарсани шиддат билан ютиб жувонга юзини ўгириб.

— У чиндан ҳам яхши хўжайин, буни мен ҳамма вақт айтаман. Бека ҳам яхши. Лекин, улар ҳеч нарса қилолмадилар. Уларнинг қарзлари бор экан, буни мен тушунолмайман-у, аммо улар бировнинг қўлига тушиб қолиб, унинг талабига бўйсунишга мажбур бўлибдилар. Бу тўғрида хўжайиннинг бекага айтган гапларини, мени ўғлимдан ажратмаслигини сўраб, беканинг унга ялинганларини эшитдим. Хўжайин, энди ҳеч нарса қилолмаслигини, қоғозларга қўл қўйилганини айтди. Бу гапларни эшитганимдан кейин, боламни олиб, уйдан қочдим. Агар уни сотишса, мен ортиқ яшаёлмаслигимни билардим. Бу боладан бошқа менинг ҳеч кимим йўқ.

— Эрингиз йўқми. ҳали?

— Бор-у, лекин у бошқа хўжайиннинг қўлида. Эримнинг хўжайини ундан жуда хафа, шунинг учун мен билан кўришгани рухсат бермайди. Жуда баджаҳл одам: бизни борган сари ёмон кўряпти ва эримни Жанубга сотиб

юбораман, деб қўрқитяпти. Эҳтимол, энди мен эримни ҳеч кўрмасам керак.

У, бу сузларни шундай хотиржамлик билан айтдики, бундай қараганда, бу хотин эри билан жудоликка мутлақо бепарво экан, деб ўйлаш мумкин эди. Лекин, унинг каттакон шаҳло кўзларида ноумидлик, руҳан азобланиш белгилари кўриниб турарди.

— Энди қаерга бормоқчисиз, жоним?— деб сўради Бэрдхоним.

— Агар қаердалигини билсам, Канадага борардим. Канада жуда олисми?— деб сўради у, Бэрдхонимнинг юзига ишонч билан қараб.

— Бечора!— деди Бэрдхоним беихтиёр.

— Жуда ҳам олисми?— деб жиддий равишда сўради жувон.

— Сиз ўйлаганингиздан ҳам анча олис, бечора бўталоғим,— деди Бэрдхоним.— Лекин биз, ҳар ҳолда сиз учун бирон иложини қилиб кўрамиз. Дина, сен ошхона ёнидаги ўз хонангдан бу жувонга жой тайёрла, унга қандай ёрдам кўрсатиш ҳақида эрталаб ўйлаб кўраман. Унгача сиз ҳеч нимадан қўрқманг, жоним.

Бэрдхоним ва унинг эри меҳмонхонага қайтишди. Бэрдхоним ўт олдида турган чайқалма курсига ўтирди-да, хаёл суриб, тебрана бошлади. Мистер Бэрд эса катта-катта одимлаб юраркан: «Ҳм, чигал, чатоқ иш экан!»— деб ғудунгларди. Ниҳоят у, хотинининг ёнига келиб, деди:

— Менга қара, хотин: у, шу кун кечасиёқ бу ердан кетиши керак. Қулфуруш унинг изидан жўнаган бўлса, эрталаб бу ерда бўлади, албатта. Агар ўзи ёлғиз бўлганида қулфуруш кетгунча яшириб қўйса ҳам бўларди-ю, лекин болани «овозингни чиқармасдан қимирламай ўтир» деб мажбур қилиб бўлмайди. У, деразадан ёки эшикдан қарайди-ю, бутун ишни расво қилади. Мабодо улар билан бирга ушланиб қолсам, ўзингга маълум, шаънимга яхши бўлмайди! Йўқ, бўлмайди, уларни шу кечаёқ жўнатиш керак!

— Кечаси? Кечаси жўнатиб бўладими? Қаерга?

— Қаерга жўнатишни ўзим биламан,— деди сенатор, хаёл сурган ҳолда этигини кияркан.

У этикнинг бир пойини ярмигача кийди-да, икки қўли билан тиззасини қучоқлаганича қолди ва чуқур хаёлга чўмиб кетгандек кўринди.

— Савил қолсин, ёмон расво иш бўлди-да!— деди у яна этигини кия бошлаб.

Сенатор этикнинг бир пойини кийгач, қўлига иккинчи пойини ушлаб ўтирди ва гиламнинг гулларини диққат билан қарай бошлади.

— Жўнаш керак,— деди у, гиламдан кўзини узиб.— Қуриб кетсин бу ишларнинг ҳаммаси!

У ташвишланиб этикнинг иккинчи пойини ҳам кийди-да, бориб деразага қаради.

Бэрдхоним боодоб хотин эди. У ҳеч қачон бировга: «Сенга айтмовдимми?— деб гина қилган киши эмас. Шу топда ҳам, эрининг қандай ўйга чулғанганини жуда яхши билиб турган бўлса ҳам, курсида жим ўтирар ва унинг хаёлини бузмасди.

— Ван-Тромп деган бир эски мижозим,— деди у хотинига,— Кентуккидан кўчиб, ўзининг ҳамма қулларини озод қилиб юборган. У дарё ёқасида етти миль юқоридан қўра сотиб олган; қўраси қалин ўрмонда, жуда зарур иши тушиб қолмаса, у ерга ҳеч ким бормайди. Қўрасининг ўзини топиш ҳам осон эмас. У ерда бу хотин хавф-хатарлардан мутлақо тинч бўларди. Аммо, шуниси чатоққи, кечаси у ерга мендан бўлак ҳеч ким боролмайди.

— Нега? Куджо кучерликни яхши билади-ку.

— Тўғри-ю, лекин икки жойда дарё шохобчасидан ўтиш керак. Иккинчи шохобчаси, худди мендек билағон одам бўлмаса, ўтиш учун жуда хавфли. Мен у ердан юз мартача отлиқ ўтганман ва қаерда бурилиш кераклигини жуда яхши биламан. Хуллас, бошқа чора йўқ. Куджога айт, соат ўн иккиларга бориб, секин отларни қўшсин, уни ўзим обориб қўяман. Ишқилиб, буни ҳеч ким билмасин. Мени Куджо яқин ўртадаги таверна (ошхона)га оборади, у ерда мен кечаси соат уч билан тўртнинг орасида Колумбусга кетадиган дилижансни оламан; кўрган киши мени махсус шунинг учун келган экан, деб ўйлайди. Эрталаб эса, тўппа-тўғри мажлисга етиб бораман. Шуни ҳам айтайинки, бу ерда бўлган воқиа ва гаплардан кейин, мажлисда ўзимни унча яхши сезмасам керак... Ҳай, бошқа чора йўқ.

— Сенинг қалбинг бошингдан яхши, Джон,— деди Бэрдхоним, кичкина оқ қўлчасини унинг қўлига қўйиб.— Сени мен ўзингдан кўра яхшироқ билмаганимда, яхши кўрармидим?

Унинг кўзида ёш томчилари дурланарди. Шу дақиқада бу кичкина хотин шундай соз эдики, сенатор: «Бундай гўзал маликани шунчалик эритиб юбордим, демак, чиндан ҳам ақлли одам эканман», деб ўйлади.

Шундай хулосага келгандан кейин мистер Бэрдга отларининг аравага қўшилаётганини кўриб келиш учун ташқарига чиқишдан бўлак иш қолмади. Бироқ, у эшик ёнида тўхтади, кейин орқасига қайтиб, иккилангансимон деди:

— Мэри, билмайман, бунга қандай қарарканман... У ерда, комод ғаладонида раҳматли Гарричамизнинг нарсалари бор эди...

Ортиқ бир сўз айтолмади-да, орқасини ўгириб шошилганича чиқди ва эшикни ёпди. Бэрдхоним ўз бўлмасига туташган ётоқчага кириб, стол устига шамни қўйди. Кейин калитни олиб, комод қулфига солди-да, бирдан ўйланиб қолди. Оналари орқасидан индамай юрган икки бола ҳам тўхтаб, унинг юзига маънодор тикилиб қолишди.

Бэрдхоним ғаладонни оҳистагина очди. Ғаладонга турли фасонда тикилган камзулчалар, кўпгина фартукча ва пайпоқчалар тахлаб қўйилган эди. Ҳатто, кийилиб, тумшуғи қирилиб қолган бир жуфт кавушча ҳам қоғоз орасидан кўриниб турарди. Ўйинчоқ-тойчоқ, аравача, пилдироқ ва копток ҳам шу ерда бўлиб, бу нарсалар унинг эгасини ёдга солиб юракни яралар ва кўздан ёш оқизарди! У ғаладон олдига ўтириб, юзини қўли билан ёпди-да, то кўз ёшлари бармоқ орасидан ғаладонга тома бошлагунча йиғлади. Кейин, бирдан бошини кўтарди-да, энг бутун ва маҳкам буюмларни ажратиб, уларни бир тугунга боғлади.

Сўнгра Бэрдхоним шкафни очиб, ундан бир жуфт оддий, лекин пишиқ кўйлагини олди ва эрининг маслаҳатига амал қилиб, иш столчасига ўтирди-да, қўлига қайчи билан игна олиб, шошилганича уларни бўй ва энига ёза бошлади. У, деворга осиғлиқ кўҳна соат ярим кечага занг уриб, эшик ёнида ғилдирак овози келгунча тикди.

— Мэри,— деди унинг эри, қўлида пальтоси билан кираркан,— энди уни чиқиб уйғот. Жўнаш керак.

Бэрдхоним териб олинган нарсаларни шошилинч равишда бир сандиқчага солиб, қулфлади-да, эридан буни экипажга чиқариб қўйишни илтимос қилиб, жувонни

уйғотгани чиқиб кетди. Хиёл ўтмай, эшик ёнида Элиза кўринди; у, мурувватли Бэрдхоним берган пальто ҳам қалпоқчани кийган ва боласини кўтариб олганди. Мистер Бэрд уни дарров экипажга ўтиргизди. Бэрдхоним экипажнинг остонаси ёнига келди. Элиза экипаждан бошини чиқариб, қўлини чўзди: бу қўл ҳам Бэрдхонимнинг унга томон чўзилган қўли каби нозик ва гўзал эди. У бир нарса демоқчи бўлгандек Бэрдхонимга қарарди. Лаблари қимирлади, бир-икки марта алланималар демоқчи бўлди-ю, лекин ҳеч овоз чиқмади. Шундан кейин ўтирғичга йиқилди-да, юзини қўли билан ёпди.

Экипаж эшиги беркилди, отлар жўнади.

Анчадан бери ёмғир ёғарди; ёмғир вақтида эса, Огайо штатидаги семиз ерларнинг қадам босиб бўлмайдиган даражада лой бўлиб кетиши азалдан маълум.

Ғарбнинг ана шу баракали областларида лойгарчилик вақтда кўп жойлар кенг ва чуқур кўлга айланади, шунинг учун йўлларда юмалоқ катта ходаларни қатор ётқизиб, устига тупроқ, чим ва шунга ўхшаган ҳар хил нарсаларни тўкадилар. Халойиқ қувониб бу иншоотни йўл деб атайди ва унинг устидан мардонавор ўтиб олишга ҳаракат қилади. Кейинчалик ёмғир тупроқ билан чимни ювиб, ходаларни ҳар томонга суриб юборади ва уларнинг орасида одам ўтиб бўлмайдиган қоп-қора ботқоқлик ҳосил бўлади.

Сенаторимиз худди мана шундай йўлдан силкиниб-қоқиниб борарди. У, йўлда бораркан, ҳозиргача рўй берган ва яна албатта рўй берадиган воқиалар ҳақида хаёл суриб кетди. Экипаж зўрға илгари босади, бомп! Бомп! Бомп! Кейин шалоп этиб лойга тушиб кетади. Сенатор, жувон ва бола қўққисдан экипажнинг ён деразаси томонга йиқиладилар. Экипаж лойга чўка бошлайди, отларни чу деётган Куджонинг овози эшитилади. Экипажни лойдан чиқариш учун кўп уринадилар, аммо натижа чиқмайди; Сенаторнинг тоқати-тоқ бўлиб экипаждан чиқиб кетишга чоғланган онда, экипаж отилиб лойдан чиқади ва энди ўнғарилиши билан олдинги икки ғилдираги яна лойга тушиб кетади. Сенатор, жувон ва бола мукчайиб олдинги ўтирғичга йиқиладилар. Сенаторнинг шляпаси сурилиб, унинг кўзларини ва бурнини ёпади ва у: «Энди тамом бўлдим шекилли» деб ўйлайди; бола йиғлагани-йиғлаган. Куджо бўлса, отларга хитобан қизғин нутқ сўзламоқда. Отлар питир-

лайдилар, тўхтовсиз қамчи зарби остида лойдан чиқишга ҳаракат қилиб, экипажни силтаб тортадилар. Экипаж сапчиб тушади; орқа ғилдиракка янгидан зарба тегади, натижада сенатор, жувон ва бола орқа ғилдиракка — ўтирғич томонга ағнайди. Сенаторнинг тирсаги жувоннинг қалпоқчасига тегади. Жувоннинг икки оёғи сенаторнинг ерда ётган шляпасига тушади. Ниҳоят, ботқоқликдан чиқадилар, отлар оғир ҳансираб тўхтайди. Сенатор шляпасини топиб олади, жувон қалпоқчасини тузатади, боласини аллалайди; шундай қилиб, улар янги ларзаларга тайёрланиб, бир-бирларига яқин ўтиришади.

Бирмунча вақт фақат «шалоп, шалоп» этган овозлар эшитилиб боради; суст ларзалар, шўнғиш ва силкиниш сезилиб туради. Мусофирлар: «Хайрият, тузук йўлга чиқиб олдик-а» деб ўзларига таскин бера бошлайдилар. Шу чоқ яна даҳшатли ларза юз беради — ҳаммалари сапчиб, ўринларидан турадилар-да, кейин яна ўтирғичга йиқиладилар. Экипаж тўхтайди ва бирпас тўпалондан кейин, ташқарида — эшик олдида Куджо кўринади.

— Афв этинг, сэр, лекин бу ер жудаям ёмон жой экан. Бу ердан қандай чиқишимизни билмай қолдим. Ғилдирак тагига хода қўйсакмикин дейман.

Сенатор нима қилишини билмай, экипаждан чиқди-да, қаттиқроқ ер ахтариб, пайпаслаб қадам босмоқчи бўлди. Лекин оёғи чуқурга тушиб кетди. У, оёғини тортиб олмоқчи бўлганида, мувозанатни йўқотиб лойга йиқилди; лойдан уни Куджо тортиб олди. Шу чоғ сенаторнинг бутун қиёфаси паришон ҳолда эди.

Лойга ботган экипаж, ниҳоят, бу ботқоқликлардан чиқиб, катта ферма дарвозаси олдида тўхтаганда, ярим кечадан анча ўтганди.

Фермадагиларни уйғотишга ҳам анча вақт кетди. Ниҳоят, унинг муҳтарам эгаси чиқиб, эшикни очди. Бу одам — айиққа ўхшаган, бўйи олти футдан узунроқ ва эгнига қизил бомазей ов кўйлак кийган, новча ва йўғон киши эди. Бошидаги тўзиқ ва қалин қизғиш сочи ҳамда анча вақтдан буён қирилмаган соқоли бу муътабар кишининг қиёфасини ҳунук қилиб кўрсатарди. У, қўлида шамни тутган ҳолда, мусофирларга бир неча минут бақрайиб қараб турдики, бу жуда қизиқ кўринарди. Сенатор унга воқиани зўрға тушунтира олди.

Кекса Джон Ван-Тромп бир замонлар Кентуккида катта помешчик ва қулдорлардан саналарди. У, азалдан олижаноб табиатли ва адолатпарвар бўлиб, унинг бу фазилати катталик жиҳатидан улкан бастига тамоман мос тушарди. У қулларнинг доимий жабрланишини бир неча йил давомида яқиндан кўрди. Ниҳоят, унинг саховатли юраги бардош бермади. У, дарёдан ўтиб, Огайо штатига келди ва серҳосил, яхши ер участкаси сотиб олди, ўз қуллари — эркагу, хотину болаларнинг ҳаммасига эркиннома бериб, уларни эраваларга ўтиргиздида, ўзининг янги участкасига олиб келиб жойлаштирди. Софдил Джон ана шу хайрли ишни қилгандан кейин, ўзи сойнинг юқори томонига жўнади ва ёлғиз ўзи фермада истиқомат қила бошлади.

— Мана бу болалик бечора хотинга бошпана бероласизми? Уни қул овчилари таъқиб қиляптилар,— деб тўппа-тўғри гапга ўтди сенатор.

— Беролсам керак,— деб маънодор жавоб берди софдил Джон.

— Зотан бунга шак-шубҳам йўқ эди,— деди сенатор.

—Шуни ҳам айтиб қўяйки, агар бу ерга унинг орқасидан бирор киши келиб қолгудай бўлса,— деди Джон жиддий қиёфага кириб, пайдор қаддини ростлаб,— уни яхшилаб кутиб олишга ҳамиша тайёрман. Менинг олтита ўғлим бор, ҳар бирининг бўйи олти футдан, улар ҳам тайёр турибди... Бинобарин, бу овчиларга бизнинг таъзимимизни билдиринг ва айтингки, биз улар билан суҳбатлашишга ҳамма вақт ҳозирмиз.

Шу сўзларни айтиб бўлгач, Джон сочига бармоқларини тиқиб, қаттиқ кула бошлади.

Чарчаган, чала ўлик бўлиб ҳолсизланган Элиза, қотиб ухлаётган болани кўтариб, эшик томонга аранг одимлади. Тўзғин соч одам шамни унинг юзига яқин келтириб қаради-да, мулойим оҳанг билан бир нима деди, кейин, кенг ошхонага туташган кичкина ётоқхона эшигини очиб, Элизани киришга таклиф қилди. У, яна бир шам ёқиб, ўни стол устига қўйди.

— Ҳеч нарсадан қўрқма, азизим. Ким келса келаверсин. Улар учун менинг зиёфатим тайёр!— деди у, манқал тепасида осиғлиқ милтиқларни кўрсатиб.— Мен билан таниш одамлар, уйимдаги меҳмонни менинг хоҳишимга қарши олиб кетмоқчи бўлганларнинг омон қолмасликларини яхши биладилар. Энди ёт, худди онангнинг бешигида ётгандек ухла,— деб Джон эшикни беркитиб чиқди.

— Жуда чиройли экан!— деди у сенаторга.— Эҳ, ана шундай чиройли хотинлар, агар ахлоқли бўлсалар, кўпинча қочиб жон сақлайдилар-да. Биламан буни!

Сенатор Элизанинг қиссасини қисқача айтиб берди.

— Ҳай, ҳай!— дея хайрихоҳ хитоб қилди саховатдор.— Унинг орқасидан худди кийик овлагандек қувишаркан-да! Унинг орқасидан шунинг учун қувишадики, у, ҳар бир она каби иш тутибди! Худо урсин, бундай воқиаларни эшитсам, қаттиқ сўкингим келади,— деди қалби пок Джон, сепкилли, катта, сариқ қўли билан кўзини артиб.— Поплар инжил қулликни тақозо қилади, деганлари учун, мен бир неча йилдан буён бутхонага бормай қўйганман. Ахир, поплар билан мен масала талашмайман: улар яҳудий ва юнон тилларини биладилар-да...

Шундай деб, Джон ичида кўпикли ичимлиги бор бир шишани оча бошлади.

— Тонг отгунча бу ерда қолинг,— деди у қувонч билан,— кампирни чақираман, бирпасда жой солиб беради.

— Раҳмат, яхши дўстим,— деди сенатор.— Колумбуста борадиган тунги дилижонга улгуриш учун ҳозир жўнашим керак.

— Хайр, модомики жўнашингиз зарур экан, сизни айилишгача кузатиб, яхши йўлни кўрсатиб қўяй. Сиз бу ерга жуда ёмон йўлдан келибсиз.

Джон кийинди ва қўлига фонус олиб, сенатор экипажини уй кетидаги жарлик ичидан ўтадиган йўлга олиб чиқди. Хайрлашаркан, сенатор унинг қўлига ўн доллар берди.

— Унга бериб қўясиз,— деди у қисқача.

— Хўп,— деб жавоб берди Джон.

Улар бир-бирларининг қўлларини сиқишиб, ажралишди.

X БОБ

Мол жўнатиш

Ёмғирли февраль тонги Том тоға кулбасининг дераза сидан боқди ва зўр дард акс этиб турган ғамгин юзларни ёритди.

Устига дазмол дастурхон ёпилган кичкина стол ўт олдида турарди. Дағал матодан тўқилган ва ҳозиргина дазмолланган икки-учта кўйлак ўт ёнида курсига осиғлиқ эди, стол устида — Хлоя хола олдида эса яна битта си ёзилганди. Хлоя хола унинг ҳар бир буришган жойини ва қатини зўр ҳафсала билан ёзар ва қўлини гоҳ-гоҳ кўтариб, юзидан оқаётган ёшни артарди.

Унинг ёнида бошини ушлаганича ўйга ботиб Том ўтирарди. Икковлари ҳам индамасдилар. Вақт ҳали эрта. Болалар ўзларининг қўпол йиғма каравотларида ухлашарди.

Бошқа жуда кўп шўрлик негрлар каби, бутун вужуди билан оилага берилган Том ўрнидан турди-да, оҳиста болаларнинг ёнига келиб, уларга тикилди.

— Охирги марта!— деди у.

Хлоя хола жавоб бермай, қаттиқ кўйлакка дазмол босишни давом этдирарди, ҳолбуки у аллақачон дазмолланганди. Бирданига у жуда ноумид қиёфада дазмолни

қўйди-да, стол ёнига ўтириб, қаттиқ ҳўнграб йиғлаб-верди.

— Айтадиларки, биз бўйсунишимиз лозим эмиш. Ё раббим, қандай қилиб бўйсуна оламан? Қошки сени қаерга олиб кетишларини ва сен билан қандай муомала қилишларини билсам! Бека айтадики, сени бир-икки йилдан кейин қайтариб сотиб олишармиш. Азбаройи худо, у ердан ҳали ҳеч ким қайтиб келганмас! Негрларни у ерда қийнаб ўлдиришаркан! У ерлардаги плантацияларда ишлатавериб ўлдираркан, деб эшитдим.

— Хлоя,— деди Том,— сени ёки болаларимни эмас, балки мени сотишди. Шунинг учун худога шукур қилишим керак. Болалар кетмайди ёки сен кетмайсан, мен кетаман. Бу ерда сизларга ҳеч ким озор бермайди. Борди-ю, бир ҳодиса бўла қолса, менга бўлади. Мени худо паноҳида асрар... Биламан, худо асрайди.

Том дард чекиб, бўлиб-бўлиб сўзларди, унинг овозида ишонч ва мардлик оҳанги жаранглаб турарди.

— Хўжайин ўз қарзи учун сенинг сотилишингга йўл қўймаслиги керак эди!— деди Хлоя.— Сен ўз меҳнатинг билан унга, ҳозир у сен учун олган пулига қараганда икки ҳисса ортиқ даромад бергансан. У сени озод қилиб юбориши керак эди; у сени бир неча йил илгари қўйиб юбориши керак эди. Балки ҳозир унинг аҳволи жуда тангдир-у, лекин мен унинг ҳунук иш қилганини сезяпман. Ҳеч ким мени бошқача ўйлашга мажбур этолмайди. Сендек содиқ одамни сотса-я! Сен унинг ишларига ўз ишингдан ҳам зиёд ғамхўрлик қилардинг, сен унга хотининг ва болаларингдан кўра кўпроқ жонбозлик қилардинг! Ташвишдан қутуламан деб, содиқ ва меҳрибон дўстни сотса-я! Бунинг учун худо жазосини бермасмикан?.. Лекин, гапиришдан нима фойда!.. Ҳозир мен макка пирог пишириб, сени тўйдириб нонушта қилдираман. Энди бундай ширин таомларни, ким билади, қачон кўрасан!

Жануб плантацияларига сотиладиган негрларнинг нақадар азоб чекишларини яхши тушуниб олиш учун шуни унутмаслик керакки, негрлар ғоят нозик ҳиссиётли бўладилар. Улар яшаб келган жойларига жуда боғланиб қоладилар. Улар учун жасурлик ва корчаллонлик эмас, балки ўз уй-жойларига муҳаббат қўйиш ва дилсўзлик хусусият ҳисобланади. Ҳар бир негрни болалик чоғидан «Жанубга сотиласан» деб қўрқитишади. Бу

таҳдид ҳар бир негр устида унинг ёшлик чоғидан бошлаб энг даҳшатли жазо бўлиб осилиб туради ва бу таҳдиддан у, дарраланишдан ва энг қаттиқ азоблардан кўра ортиқроқ қўрқади. Негрлар ўзларининг бу ҳиссиётларини қандай ифода этишларини ўзимиз эшитганмиз; улар бир-бирлари билан суҳбатлашган чоғларида «дарёнинг қуйи томони» ҳақидаги қиссаларни юраклари ёрилгудек бўлиб ҳикоя қиладилар. Улар назарида «дарёнинг қуйи томони» чиндан ҳам борса келмас мамлакат ҳисобланади.

Тузуккина дастурхон ёзилган, овқат устидан буғ кўтариларди. Шелбихоним бугун эрталаб Хлоя холани катта уйдаги ишидан озод қилганди. Бу видолашув зиёфатини тайёрлаш учун Хлоя бечора ўзининг бор кучини тўплади; энг яхши жўжаларини сўйиб қовурди, эрига жуда маъқул бўладиган қилиб маис пирог пиширди ва манқал печка токчасига бир нечта кўза қўйди; бу кўзалар жуда муҳим ҳодисалар юз берган маҳалдагина пайдо бўларди.

— Ҳой Пит,— деди Моз,— бугун нонуштамиз ажойиб бўладиганга ўхшайди-ку.

Шундай деди-ю, жўжанинг бир бўлагини кўтарди.

Хлоя хола унинг қулоғидан чўзиб қўйди.

— Эй худо, бу нима гап! Бечора отаси уйда сўнгги бор ейдиган овқатга ўзини ташлайди-я!

— Ҳой Хлоя!— деб қўйди Том ювошгина.

— Бунинг ёмонлигини ўзим ҳам биламан, лекин начора,— деди Хлоя хола юзини фартуғига яшириб.— Бугун бошим чархдек айланяпти.

Болалар дам оталарига, дам оналарига қараб индамай турардилар, қизалоқ эса, Хлоянинг кўйлагига чирмашиб, қаттиқ додлай бошлади.

— Бас!— деди Хлоя хола, кўзини артиб ва қизчасини кўтариб.— Энди йиғламайман! Овқатга ўтиринглар. Мана менинг энг яхши товуқларим. Болалар, олинг, еяверинг. Бечоралар, бугун сизни кўп хафа қилдим.

Болалар иккинчи таклифни кутмасдан, ўша ондаёқ бир-бирларини қувлашиб, стол ёнига келишди.

Нонуштадан кейин Хлоя хола стол устини йиғиштираркан, деди:

— Энди мен сенинг кийим-кечагингни жойлашим керак. Мана, қараб қўй, бод касалингнинг давоси — боразей бу бурчакда. Уни эҳтиёт қил: сенга янгисини ҳеч ким

қилиб бермайди. Бу ерда эски кўйлакларинг, бу ерда — янгилари; пайпоқни ўтган кечаси тўқиб қўйдим, ичига ямоқ учун юмалоқ ип солганман. Худойим! Энди сенинг йиртиқ-ямоғингни ким қилади?— Хлоя хола ўз қайғусини яна енголмай, бошини сандиқчага қўйиб, йиғлайверди.— Ўйлаб кўр, ахир! Соғмисан, касалмисан, бу тўғрида ғам ейдиган, хабар оладиган кишинг йўқ-ку энди! Сенсиз мен нимага ҳам ярайман!

Болалар столдаги ҳамма таомни еб бўлгач, рўй бермиш воқиалар ҳақида ўйлай бошладилар. Оналарининг йиғлаётганини, оталарининг маъюслигини кўриб, улар ҳам кўзларини ишқаб минғиллай бошладилар. Том тоға қизчасини тиззасида ўтиргизиб, шўхлик қилдира бошлади: у, отасининг юзини таталаб, сочидан тортиб севинганидан куларди.

— Севин, севин, бечора!— деди Хлоя хола.— Сенинг бошингга ҳам шу кулфатлар тушади. Катта бўлганингда кўрасан — эрингни сотадилар, балки ўзингни ҳам сотишар. Бу болалар ҳам қўлидан иш келадиган бўлиши билан хойнаҳой сотилиб кетади. Бунга имоним комил.

Шу чоқ болалардан бири қичқирди:

— Бека келяптилар.

— У бизга ҳеч қандай ёрдам беролмайди. Келишининг нима кераги бор?— деди Хлоя хола.

Шелбихоним хонага кириб келди. Хлоя хола ғашланиб, хўмрайганича уни курсига таклиф қилди. Шелбихоним унинг қовоғи солинганига эътибор бермади. Унинг ранги ўчган ва ҳаяжонланганди.

— Том,— деди у,— мен сенинг олдингга...— деб бирдан тўхталиб қолди, кейин жим бўлиб қолган оилага қараб курсига ўтирди-да, юзига дастрўмолча ёпиб, йиғлайверди.

— Ҳой, бека, йиғламанг, қўйинг, йиғлаш керак эмас,— деди Хлоя хола ва ўзи ҳам йиғлай бошлади.

Бир неча минутдан кейин ҳаммалари баравар йиғлай бошлашди.

— Жон дўстим,— деди Шелбихоним,— сенинг учун ҳеч нарса қилолмайман! Пул берай десам, сендан барибир тортиб олишади. Лекин, қатъий сўз бераманки, сенинг изингни асло йўқотмайман ва қўлимга пул тушиши билан сени қайтариб сотиб оламан!

Бу чоқ болалар: «Мистер Гэли келяпти!»— деб қичқиришди. Эшик бетакаллуф итарилди. Остонада Гэли

пайдо бўлди. Бу кеча от устида кўп чопгани учун кайфи жуда бузуқ ва сайидини тутолмаганидан баджаҳл эди.

— Юр!— деб қичқирди у.— Тайёрмисан негр?.. Сизнинг содиқ хизматкорингизман, хоним,— деди у, Шелбихонимни кўргач, бошидан шляпасини олиб.

Хлоя хола сандиқчани қулфлаб, устидан чилвир тортиб боғларкан, қулфурушга чақчайиб қаради, унинг кўз ёшлари ўт учқунига айланиб кетгандек бўлди.

Том итоат билан ўрнидан турди-да, елкасига оғир сандиқчани кўтариб, янги хўжайини орқасидан юра бошлади. Хлоя хола қизчасини кўтариб, Томни аравагача кузатгани борди, болалар эса йиғлашиб, уларнинг орқасидан жўнадилар.

Шелбихоним савдогарнинг ёнига келиб, у билан бир нима тўғрисида қизғин сўзлаша бошлади. Бу уни иккиуч минут ушлаб қолди. Бу вақт Том тоғанинг хотини ва болалари эшик ёнида турган арава олдига келишди. Ёшу қари негрлар ўзларининг эски ўртоқларига оқ йўл тилаб қолиш учун аравани ўраб олишганди. Томни қўрада бош хизматкор ва христиан воизи сифатида севиб ҳурматлашарди. Унинг кетиши хусусан хотинларни кўп қайғуга солди.

— Э, Хлоя, сен жудоликка енгилроқ бардош берар экансан,— деди ҳўнграётган хотинлардан бири, Хлоя холанинг арава ёнида ғамгин хотиржамлик билан турганини кўриб.

— Мен кўз ёшимнинг ҳаммасини тўкиб бўлдим, энди чироғим,— деди Хлоя хола, савдогарга хўмрайиб қараб.— Мен бу аблах олдида йиғламайман, йиғлашни истамайман ҳам!

— Чиқ!— деди Гэли Томга, хўмрайиб унга қараб турган қуллар орасидан ўтиб келиб.

Том аравага чиқди. Гэли эса ўтирғич остидан оғир кишан олиб, унинг оёғига солди.

Оломон орасидан ғазаб шов-шуви кўтарилди: айвондан Шелбихонимнинг овози эшитилди.

— Мистер Гэли, бу эҳтиётгарчилигингиз ортиқча.

— Билмайман, хоним. Бу ерда мен энди бир марта беш юз доллардан ажрадим; яна ажрашга қурбим етмайди.

— Бека ундан нима ҳам кутиши мумкин эди?— Ғазаб билан деди Хлоя хола.

Икки бола ўз оталарининг бошига нима тушишини ниҳоят тушундилар-да, оналарининг кўйлагини ушлаб, тўхтовсиз йиғлай бошладилар.

— Аттанг, мистер Жорж бир ёққа кетган экан!— деди Том.

Жорж ўртоқлари билан бир неча кунга қўшни қўрғончага кетганди. Мистер Жорж у ерга барвақт кетганидан Томнинг бошига тушган мусибатдан хабарсиз эди.

— Мистер Жоржга мендан салом айтинг,— деди самимий равишда Том.

Гэли отларга қамчи урди. Том таниш ва қадрдон жойларга сўнгги марта маъюс термилиб, узоқ қаради. Арава жўнаб, тезда кўздан ғойиб бўлди.

Бу вақтда мистер Шелби уйда йўқ эди. У, Томнинг оила билан ажралиши чоғида содир бўлиши мумкин оғир манзараларни кўргиси келмай, «қайтиб келгунимча ҳамма иш тамом бўлади» деб ўйлаб, аҳамиятсиз бир ишни баҳона қилиб, эрталаб кетганди.

Том билан Гэли чанг йўлда аравани гумбурлатиб, жадал борардилар. Тезда уларга яйдоқ тепалар кўринди. Бир миль йўл босгач, Гэли темирчи дўкони олдида бирдан тўхтади-да, аравадан бир жуфт қўл кишан олди ва уни темирчига тузатгани берди.

— Унинг қўлига бир оз кичиклик қиляпти,— деди Гэли, кишанни ушлаганича Томни кўрсатиб.

— Тавба қилдим! Ҳа, бу Том-ку! Шелби уни сотдими-а?— деб ҳайрон бўлди темирчи.

— Ҳа, сотди,— деди Гэли.

— Ақлим ишонмайди! Ҳеч кимнинг хаёлига келмайдиган иш!— деди темирчи.— Биласизми, бу одамга кишан керакмас. У, жуда виждонли, олижаноб одам....

— Балли, балли,— деди Гэли.— Лекин ҳамма олижаноб одамлар қочишнинг пайида бўлади. Фақат аҳмоқ одам қочмайди, чунки у қаерга борса — барибир, кейин пияниста қочмайди, чунки ҳеч нарса унинг парвойига келмайди. Аммо, олижаноб одамлар эса, қулликни офатдан ҳам ёмон кўрадилар, шунинг учун уларни кишанлашга тўғри келади. Оёғини бўшатиб қўйдингми, дарҳол уни ишга соладилар. Ҳа, бунга амин бўлинг!

— Бутун бало шундаки,— деди темирчи, асбобларини олиб,— бизнинг кентуккилик негрларимиз дарёнинг пастидаги плантациялардан ниҳоятда қўрқадилар. У ерда бу бечоралар жуда тез ўлишаркан.

— Бу гапингиз тўғри, у жойларда негрлар — об-ҳаво шароити жуда оғирлигидан пашшадек қирилаверади. Лекин, ана шундай кўплаб ўлганликлари учун ҳам уларнинг бозори чаққон, шу туфайли қул савдоси гуллайди.

— Лекин, ҳар ҳолда, Том каби яхши ва ювош одамнинг у ердаги қанд плантацияларидан бирида нобуд бўлиб кетишига жуда қаттиқ афсусланасан, киши.

— Йўқ, у нобуд бўлмайди! «У билан яхши муомала қиламан» деб Шелбига ваъда берганман. Уни яхши бир муътабар оилага хизматкорликка жойлаштириб қўяман; агар ҳавосига ўрганиб, иситмага бардош бера олса, негрга насиб бўлганидан ҳам яхши турмуш кечираверади.

— Қўрада хотин ва болаларини қолдиргандир?

— Ҳа, қолдирди, лекин у ерда бошқа хотин топиб олади. Хотинлар ҳамма жойда серэб,— деди Гэли.

Бу суҳбат вақтида Том устахона олдида тўхтатиб қўйилган аравада маъюс ўтирарди. Бирдан унинг орқаси-

дан от туёқларининг овози эшитилди. Том, бу нима бўлса экан, деб ўйлаб ҳам улгурмасдан, қўққисдан ёш мистер Жорж аравага ирғиб миниб, унинг бўйнига ташланди ва йиғлаб-сиқтаб, ота-оналарини қаттиқ койиб кетди.

— Мен уларга: «виждонсизлик қилибсизлар!» деб айтдим. Улар нима демасинлар — менга барибир. Бу қабиҳ — расво, жудаям уят иш бўлибди! Агар мен катта бўлганимда эди, улар сени сотгани ботинолмасдилар! Ўлай агар, ботинолмасдилар!— деди Жорж, йиғисини босиб.

— Қандингни ур, мистер Жорж! Жуда севиндим!— деди Том.— Сиз билан кўришмасдан кетаётганим учун қаттиқ ачингандим! Нечоғлик бахтли эканлигимни айта олмайман ҳам.

Том оёғини секин қимирлатганди, Жоржнинг кўзи унинг кишанига тушди.

— Бу қанақа шармандагарчилик!— деб хитоб қилди у, қўлини кўтариб.— Бу аблаҳни ўлдираман!... Ҳа, ўлдираман!

— Керакмас, мистер Жорж, бундай қаттиқ гапирманг ҳам. Бу билан менга ёрдам бера олмайсиз. Фақат унинг яна бадтарроқ аччиғини чиқариб қўясиз.

— Хўп, азбаройи сенинг ҳақинг учун унга тегмайман. Аммо, ўйлаб кўр, бу шармандалик эмасми, ахир! Улар менга ҳеч кимни юбормадилар, бир оғиз хат ҳам ёзмабдилар; азбаройи шифо, агар Том Линкольн бўлмаса, ҳеч нима билмай қолаверардим. Сенга рост айтаман: уйда ҳаммасини боплаб сўкдим!

— Чакки қилибсиз, мистер Жорж.

— Сўкмасам бўлмасди, ахир! Бу қадар уят иш бўладими! Буни кўр, Том тоға,— деди у, темирчилик дўконига яширинча орқасини ўгириб,— сенга мен ўз долларимни келтирдим!

— Вой-вой! Уннигизни олишни хаёлимга ҳам келтиришим мумкинмас! Асло олмайман!— деди ғоят таъсирланган Том.

— Йўқ, оласан!— деди Жорж.— Мен Хлоя холага: «Том тоғага ўз долларимни бермоқчиман» деб айтгандим, у: «Ундай бўлса, тешиб ип ўтказиб қўйинг», деди. Айтганини қилдим: мана, бўйнингга осиб олсанг ҳам бўлади, ҳеч ким кўрмайди. Йўқса, бу аблаҳ кўриб қолиб, сендан тортиб олади. Сенга рост айтаман, Том: уни бир боплагим келяпти! Жуда маза қилардим-да!

— Йўқ, керакмас, мистер Жорж. Бундан менга ҳеч фойда бўлмайди.

— Хайр, майли, сенинг учун уни омон қолдираман,— деди Жорж Томнинг бўйнига абжирлик билан долларнинг ипини боғларкан.— Энди камзулингнинг тугмасини яхшилаб сол ва долларимни эҳтиёт қил: унга ҳар сафар қараганингда шу нарса ёдингда турсинки, мен албатта сенинг орқангдан бир куни бориб, қайтариб олиб келаман. Биз бу тўғрида Хлоя хола билан сўзлашдик. Унга: «бу тўғрида ташвишланманг» деб айтдим. Мен бу ишга ўзим бош қўшаман ва отамни то сени қайтариб сотиб олмагунча тинч қўймайман.

Темирчи дўконидан қўлида кишанни ушлаб, Гэли чиқди.

— Ҳой, мистер,— деди Жорж,— сизнинг Том тоғага қандай муомала қилганингизни ота-онамга айтаман.

— Бош устига,— деди савдогар.

— Бутун умрингиз одам сотиш ва уларни ҳайвондек кишанлаш билан ўтгани учун ўзингиз ҳам уялсангиз керак. Мен сизнинг ўрнингизда бўлсам, ўзимни аблаҳ деб билардим.

— Сиз «аслзодалар» уларни сотиб олаверасиз, мен ҳам сотаверaман, вассалом!— деди Гэли.— Сизлардан менинг нимам ёмон? Модомики олиш мумкин экан, демак сотиш ҳам мумкин.

— Катта бўлганимда мен ҳеч кимни ҳеч қачон олмайман ҳам, сотмайман ҳам,— деди Жорж.— Энди мен кентуккилик бўлганим учун номус қиламан, илгари эса фахрланардим.

Жорж эгар устида қоматини ростлади ва бу сўзлари Кентукки штатига қандай таъсир қилганлигини билмоқчи бўлгандек атрофга назар ташлади.

— Кўришгунча хайр, Том тоға! Умидинг узилмасин. Маҳкам бўл!

— Хайр кўришгунча, мистер Жорж!— деди Том, унга меҳрибонлик ва завқ билан қараб.— Аттанг, Кентуккида сизга ўхшаганлар кам-да!— деб хитоб қилди у чин юракдан, содда дил боланинг юзи кўздан ғойиб бўлгач.

Жорж отини чоптириб кетди. Том эса от туёғининг овози ўчгунча, унинг орқасидан қаради. Қадрдон уйнинг сўнгги садоси! Аммо, унинг бўйнига бола қўли тақиб қўйган қиммат баҳо доллар унинг юрагини иситгандек туюл-

ди. Том қўлини камзул остига тиқиб, долларни бағрига босди.

— Энди Том, сенга айтадиган сўзим шу,— деди Гэли аравага чиқаркан, унга қўл кишанни ташлаб.— Мен ўз негрларим билан қандай яхши муомала қилсам, сен билан ҳам шундай яхши муомала қиламан, аммо сенга узил-кесил айтиб қўяйин — мени хафа қилмасанг, сени ҳам хафа қилмайман. Мен ўз негрларимни ҳеч хафа қилмайман. Улар учун қўлимдан келган нарсани қиламан. Ўнғайроқ ўтириб ол ва менга найрангбозлик қила кўрма, чунки мен негрларнинг ҳамма найрангларини биламан, мени алдаёлмайсан. Агар негр менинг қўлимда ўзини ювош тутиб, қочишга ҳаракат қилмас экан, унга яхши қарайман. Борди-ю, қочишни орзу қилса, кейин ўзидан кўрсин...

Том: «менда заррача қочиш нияти йўқ» деб Гэлини ишонтирарди. Чиндан ҳам оёқларига оғир темир кишан солиб қўйилган одам қандай қилиб қоча олсин! Мистер Гэлининг одати шу эди: янги мол билан ҳар доим ана шундай насиҳат айтиб иш бошларди. У, бундай насиҳатлар билан янги молда тетик ва қувноқ ҳиссиёт туғдириб, кўнгилсиз ҳодисаларнинг рўй беришига йўл қўймасликни мўлжалларди.

Бу ерда биз Том билан вақтинча хайрлашиб, ҳикоямиздаги бошқа қаҳрамонларнинг аҳволларини кўздан ўтказамиз.

XI БОБ

Тирик мулкда нобоп фикрлар пайдо бўляпти

Вақт кеч, ёмғир майдалаб ёғарди; шу вақтда Кентукки штатининг А. қишлоғидаги кичкина ошхонанинг эшиги ёнига бир сайёҳ келиб тўхтади. Ошхонада хилма-хил халойиқ тўпланишган. Бу кишилар ёмғирдан қочиб, бу жойга киргандилар. Овчилик кўйлакларини кийган новча ва барваста кентуккилар, ўзларининг эски одатларича, курсиларда бетакаллуф, чалқанчасига чўзилиб ўтирардилар. Уларнинг милтиқлари бурчакка тўплаб қўйилганди; ўқдонлар, халталар, този итлар ва негр-баччалар тўпланиб, ҳамма бурчакларни эгаллагандилар.

Ўчоқнинг икки томонида икки жентльмен — бири ўнг томонда ва иккинчиси — чап томонда ўтирарди. Икков-

лари ҳам узун оёқ, икковлари ҳам курсиларини орқага суриб олишган, этиклари лой ва бошларидан шляпаларини олмай ўтирардилар. Уларнинг оёқлари ўчоқ тахтаси устида улуғворона чўзилиб ётарди. Биз ўқувчиларимизга шуни билдиришимиз лозимки, ғарбдаги ошхоналарнинг ҳамма мижозлари мана шундай ўтиришни севадилар, чунки бу ҳол уларнинг ақлларининг яхши ишлашига ва фикрларининг баландпарвоз қилишига ёрдам беради.

Пештахта орқасида турган трактирчи, кўпчилик ватандошлари каби барваста ва хушфеъл одам бўлиб, бошидаги қалин сочларини баланд шляпа қоплаб турарди.

Бу хонада ҳамма бошидаги шляпасини олмай ўтирарди. Ким қандай шляпа кийган бўлмасин — фетр шляпами, пальметтоми ёки кир кастор шляпами, ёки олифта французча шляпами — ҳар ким ўз таъбига мослаб бошқанинг кийишига сира ўхшатмасдан кийганди. Гўё ҳар ким ўз хулқига мос келадиган шляпани танлаб олгандек кўринарди. Баъзилар шляпани чаккага қўйиб кийгандилар — булар хушчақчақ ва шўх, тетик одамлар эди. Бошқа бировлар тўғри бурунларига бостириб олгандилар —

булар гапидан қайтмас ўжар одамлар эди. Баъзилар бор эдики, шляпаларини энгсаларига суриб олгандилар — булар ҳар бир нарсани игнасидан-ипигача текширадиган ҳушёр одамлар эди. Бошига шляпанинг қандай кийилгани билан иши йўқ одамлар эса, шляпаларини у ёқдан-бу ёққа суриб ўтирардилар.

Кенг иштон ва тор полотно кўйлак кийган негрлар бу ўтирганлар орасидан югуриб юрардилар. Улар, хўжайин билан унинг меҳмонларига дастёрлик қилишга доим тайёр бўлсалар ҳам, ҳеч қандай фойда келтирмасдилар. Бу манзарага, ичида чарсиллаб ўт ёниб турган катта ўчоқни, ланг очиқ эшик ва деразаларни, булардан кираётган қаттиқ ва муздек шамолнинг каленкор пардаларни кўтариб учириб туришини қўшсангиз, Кентукки штатидаги ғам-ғуссасиз ошхона тасаввурига эга бўласиз.

Ҳозирги кентуккиликларнинг боболари овчи бўлганлар. Улар ўрмонларда кун кечирганлар, кечалари очиқ ҳавода ётганлар ва қоронғи кечаларн уларга шам ўрнига юлдузлар ёруғлик бериб турган. Бу овчиларнинг ҳозирги замон авлоди шу кунгача ўз уйига бивуак (вақтинча дам оладиган манзил) деб қарайди — уйга кирганда, ҳеч қачон бошидан шляпасини олмайди; боболари кўк майса устида оёқларини дарахтга ёки тўнгакка тираб ётгандек, оёғини курсининг орқасига ёки ўчоқ супасига қўйиб, чўзилиб ётади, кенг ўпкаси кўпроқ ҳаво эмсин учун кентуккилик киши қиш ва ёз на эшикни ва на деразани ёпади. Писандсиз такаллуф билан у ҳамма мусофирни «бегона юртлик» деб айтади; умуман айтганда, кентуккилик — дунёда энг содда дил, қувноқ ва юраги кенг одам.

Юқорида айтилган сайёҳимизнинг ошхонага кириб кўрган беғам улфатлари — мана шулардан иборат эди.

Сайёҳ ҳовлиқмароқ ҳаракатли, юмалоқ ва хушфеъл юзли, паст бўйли, яхши кийинган семиз одам эди. Унинг ўзи чамадон ва зонтигини ғоят эҳтиёт қилаётганлиги кўриниб турарди; кўпгина хизматкорларнинг ёрдам бериш ҳақидаги таклифларини ўжарлик билан рад қилиб, чамадон билан зонтикни хонага ўзи кўтариб кирди. У ҳадиксираб бирпас аланглагандан кейин, ўз юклари билан ўтга яқинроқ келиб, юкларни курси остига қўйди; курсига ўтиргач, ёнидаги одамга хавфсираб қаради: бу беодоб, жоҳил одамнинг оёқлари ўчоқ тахтасини «безатиб» турар ва ўзи ўнгу чапга шундай зўр бериб тупурар-

дики, бу хил қилиқлари яхши хулқли, аммо нозик табиатли ҳар бир жентльменни сал чўчитиши табиий эди.

— Қалайсиз, бегона юртлик?— деб сўради узун оёқ, оғзидаги тамаки сувини унинг томонига тупуриб ва шу тариқа уни иззат билан табриклагандек.

— Раҳмат, яхши,— деб жавоб берди у, оз-моз чўчиб, тупурикка чап бериб.

— Нима янгилик?— деб сўради узун оёқ, чўнтагидан қатланган тамаки ва ов пичоқни чиқараркан.

— Билишимча ҳеч қандай янгилик йўқ,— деди мусофир.

— Тамаки тортасизми?— деб сўради узун оёқ, жентльменга бир чеким тамакини дўстона узатиб.

— Йўқ, раҳмат... менга зиёни бор,— деди кичкина одам, ўзини сал нарига тортиб.

— Э, тортмайсизми?— деб сўради узун оёқ, атрофидаги халойиқнинг эҳтиёжи учун янги тамаки суви запасини тайёрлаш мақсадида, ўз оғзига тўлдириб тамаки тиқаркан.

Кекса жентльмен, новча қўшниси унинг томонига ҳар сафар тупурик отганда чўчиб тушарди. Узун оёқ энг охир буни сезди-да, хушкўнгиллилик билан ўз артиллериясини бошқа томонга буриб, ўчоқ супасини ўққа тутабошлади ва бу соҳада шундай ҳарбий истеъдод кўрсатдики, бу истеъдод унга бир бутун шаҳарни фатҳ қилгани етарди.

— У ерда нима гап?— деб сўради кекса жентльмен, ошхонадаги баъзи кишилар катта афишани ўраб олганларини кўриб.

— Бир негр тўғрисида билдириш,— деб,— оломон ичидан биттаси лўндагина жавоб қайтарди.

Мистер Вилсон — кекса жентльменни шундай деб атардилар — ўрнидан туриб, чамадон ва зонтигини яхшилаб тузатди, сўнгра шошилмасдан кўзойнагини олиб, бурни устига маҳкам жойлаштирди. Бу тараддудни тамомлагач, қуйидаги сўзларни ўқиди:

> Қуйида қўл қўйган кишининг қўлидан Жорж номли ёш мулат қочди. Бўйи олти фут, бадани оқ, сочлари қўнғир-қизғиш. Жуда зеҳнли, чечан сўзлайди, ўқиш-ёзишни билади. Эҳтимол ўзини оқ деб кўрсатса керак. Орқасида ва елкаларида чуқур яра излари бор. Унг қўлига «Г» ҳарфи тамғаланган.
>
> Тирик ушлаганга тўрт юз доллар бераман, ўлдирилгани ҳақида етарли даражада инобатли далил кўрсатганга ҳам тўрт юз доллар бераман.

Қекса жентльмен худди билдиришни ёдлаб олмоқчи бўлгандек овозини чиқариб бошидан-охиригача ўқиди.

Ўчоқ панжарасининг узун оёқ бомбардимончиси улкан қоматини кўтариб ўрнидан турди-да, билдириш ёнига келди ва оғзидаги тамаки сувини шошилмасдан билдиришга тупурди.

— Бу тўғрида мен ана бундай ўйлайман,— деди у қисқача қилиб, кейин яна жойига бориб ўтирди.

— Бу нима қилганингиз энди?— деб сўради ошхона эгаси.

— Бу билдиришни ёзган одам шу ерда бўлса унинг юзига ҳам шундай тупурардим,— деди узун оёқ, тамакисини бамайлихотир қирқаркан.— Бундай соз қулга эга бўла туриб, у билан муомала қилишни билмаган одам қулини қочириб юборган экан, ўзи айбли. Бундай билдиришлар — Кентуккига ҳақорат! Кимки менинг фикримни билмоқчи бўлса — фикрим, мана шу.

— Нима ҳам дердик, сиз ҳақлисиз,— деди хўжайин, ҳисоб дафтарига бир нимани ёзаркан.

— Менинг бир гала негрим бор, сэр,— деди узун оёқ, ўчоқ панжарасига янгидан ҳужум бошлаб.— Уларга мен доим: «Йигитлар, қани қочаверинглар! Тезроқ қочинглар! Мен орқаларингдан қарамайман ҳам!» дейман. Уларни ана шундай қилиб тутиб тураман. Майли, улар истаган вақтда қочиб кета олишларини билсинлар; буни билганларидан кейин қочмайдилар. Бундан ташқари, уларга эркиннома ҳам тайёрлаб қўйганман, ўлишим олдидан бу ҳужжатни ҳар қайсисининг қўлига бераман; улар буни ҳам биладилар. Ҳой, бегона юртли, сизга шуни айтайки, бутун округда негрлардан ҳеч ким ҳали мендек даромад олган эмас. Мана, менинг негрларим ҳар бири беш юз доллар турадиган отларни олиб Цинциннатига боришди ва отларни сотиб, пулини роса вақтида келтириб беришди. Ўзи равшан. Уларни итга ўхшатиб боқсангиз, улар ҳам итчасига ишлайдилар ва итчасига ҳаракат қиладилр. Улар билан инсоний муомала қилинг, кўрасизки, улар ҳам инсон каби ишлайдилар.

Қизиб кетган ҳалол молфуруш ўз ҳиссиётини мустаҳкамламоқчи бўлиб ўчоқ панжарасига боплаб тупурди.

Жуда тўғри гапиряпсиз оғайни,— деди мистер Вилсон.— Бу билдиришда ёзилган қул, шубҳасиз ақлли одам. У, менинг фабрикамда олти йилча ишлаган, ме-

нинг фабрикам қоп-қанор ишлаб чиқаради, у, энг яхши уста эди, сэр. Бундан ташқари у каноп тозалайдиган бир машина ихтиро қилди — жуда даромадли кашфиёт эди. Унинг хўжайини бу ихтиро учун шаҳодатномани ўз номига ёздириб олди.

— Шубҳа қилмайманки,— деди молфуруш,— у шаҳодатномани ҳам ўз номига ёздирган, пулни ҳам олган, кейин бу бечоранинг шармандасини чиқарган. Агар бахтимдан бўлиб қулай пайт келса, уни шундай боплаб адабини берайки, мени умрбод ёдидан чиқармасин!

— Ҳар вақт бундай қобилиятли ва илмли негрларнинг ташвиши кўп бўлади,— деди хонанинг бошқа бурчагидаги дағалроқ қиёфали бир одам.— Шунинг учун хўжайинлари уларни уриб, шарманда қиладилар. Агар бу негрлар ўзларини яхши тутсалар, уларга ҳам яхшиликча муомала қилардилар.

— Сиз уларни ҳайвонга айлантиришнинг энг яхши усулини таклиф қиляпсиз,— деди молфуруш.

— Қобилиятли негрлар ўз хўжайинларига ҳеч қандай фойда етказмайдилар,— деди у, ўз суҳбатдошининг нафратомуз сўзларини пайқамай.— Агар қобилиятидан ўзингиз учун манфаат тополмасангиз, унинг нима кераги бор? Улар ўз қобилиятларини сизни алдаш учун ишлатадилар. Менда шундай негр йигитлар бор эди, уларни дарҳол «дарёнинг қуйи томонига» сотиб юбордим. Башарти уларни сотмасам, бир кунмас, бир кун қочиб кетишларини жуда яхши билардим.

Ошхонага яқинлашиб келаётган кичкина, бир кишилик экипажга ҳамма тикилиб қолди; шу он суҳбат узилди. Экипаж жуда чиройли бўлиб, хизматкор негр кучерлик қилар, экипажнинг тўрида эса, яхши кийинган бир жентльмен ўтирарди.

Ошхонада ўтирганларнинг бари бу жентльменга ғоят қизиқиб қаради, одатда, ёмғир кунида ҳамма бекорчилар ҳар бир янги келган кишига шундай қизиқиб қарайдилар.

Новчадан келган, қорача юзли бу киши испанга ўхшарди. Кўзлари ва ялтиллаган қўнғир сочлари қоп-қора эди. Унинг гўзал қарчиғай бурни, тўғри ва юпқа лаби ва чиройли қадди-қомати ошхонада тўпланганларнинг ҳаммасида жуда катта таъсир қолдирди. У, одамлар орасидан оҳиста ўтди, хизматкорга ишора қилиб нарсаларни қўядиган жойни кўрсатди, ўлтирганларга таъзим

қилди, шляпасини қўлида ушлаганича шошилмасдан пештахта ёнига келди-да, ўзини Шелби округи, Окленд шаҳаридан келган Генри Бэтлер деб ёзиб қўйишни буюрди. Кейин орқасини ўгириб, бамайлихотир билдиришни ўқиб чиқди.

— Жим,— деди у, ўз хизматкорига,— биз Бернен яқинида шунақа бир йигитни учратувдик шекилли, эсингиздами?

— Шундай, хўжайин,— деди Жим.— Фақат қўлидаги тамғаси тўғрисида гумоним бор.

— Унинг қўлини мен ҳам кўрганим йўқ,— деди нотаниш киши бепарво, эснаётиб.

У, ошхона эгасининг олдига келиб, ўзига алоҳида бўлма берилишини талаб қилди ва бунга сабаб қилиб, у дарҳол бир хат ёзмоқчи эканини билдирди.

Ошхона эгаси қулларча таъзим қилиб, топшириқни бажаргани югурди, шунда еттита қари ва ёш негрлар — эркак ва хотинлар шошилиб, бир-бирларига туртиниб ва оёқларини босишиб, тўрага бўлма тайёрлагани чопдилар. Бу вақт нотаниш одам курсига баъзўр ўтириб, ёнидаги киши билан сўзлаша бошлади.

Нотаниш одам кириб келгандан буён мистер Вилсон унга хавфсираган ҳолда қизиқиб тўхтовсиз қарарди. У, бу одам билан қаердадир танишганман деб ўйлар, аммо қаерда танишганлигини ҳеч эслаб ололмасди. Бу одам сўзлаганда, қимирлаганда ёки кулганда мистер Вилсон бир неча марта ирғиб туриб, унга диққат билан қарагуси келди, аммо ҳар сафар катта қора кўзли нотаниш одамнинг совуқ назари уни тўхтатарди. Бирдан унинг ёдига бир нарса тушди ва нотаниш одамга шундай ҳайрат билан хавфсираб тикилиб қолдики, нотаниш одам унинг ёнига келишга мажбур бўлди.

— Янглишмасам, мистер Вилсон бўлсангиз керак,— деди нотаниш одам, гўё уни эндигина танигандек қўлини узатиб.— Афв этасиз, сизни аввал танимадим. Қарасам, ёдингизда бор эканман,— мистер Бэтлер, Шелби округи, Окленд шаҳридан.

— Ҳа... ҳа... ҳа... сэр,— деб ғудуллади мистер Вилсон, худди тушидаги каби.

Бу вақт бир негр-бачча кириб, тўрага алоҳида хона тайёрлигини билдирди.

— Жим, бохабар бўл, чамадонларни олиб кирсинлар,— писанд қилмай гапирди нотаниш одам ва мистер

Вилсонга қараб деди:— Мен бир иш тўғрисида сиз билан сўзлашишни истардим... агар вақтингиз бўлса менинг бўлмамда гаплашсак.

Мистер Вилсон худди тушидаги каби, унинг орқасидан эргашди. Улар тепадаги катта бўлмага кирдилар; бу ерда ҳозиргина ёқилган ўт чирсиллаб ёнар, анчагина хизматкорлар бўлма тузашни тамомлаш билан овора эдилар.

Хизматкорлар чиқиб кетгач, нотаниш одам эшикни шошилмасдан қулфлаб калитини чўнтагига солди-да, юзини ўгирди ва қўлини кўксига қўйиб, мистер Вилсонга диққат билан тикилди.

— Жорж, сенмисан!— деб қичқирди Вилсон.

— Балли, Жоржман,— деди йигит.

— Етти ухлаб тушимга кирмаган ҳодиса!

— Менингча, қиёфамни боплаб ўзгартирган бўлсам керак,— деди йигит табассум билан,— ёнғоқ пўстлоғи менинг сариқ баданимни киборларга хос буғдой ранг қилиб қўйди, сочимни эса қора рангга бўядим. Кўрдингизми энди, мен билдиришда ёзилган одамга сира ўхшамайман шекилли.

— Ҳой, Жорж, сен хавфли ўйин бошлабсан! Эҳтиёт бўл! Мен сенга буни маслаҳат бермасдим...

— Ўзимга ўзим жавобгарман!— деди. Жорж яна боягидай мағрурона илжайиб.

Гап орасида шуни айтиб ўтайликки, Жоржнинг отаси оқ бадан, онаси эса, ҳаддан зиёд чиройли бўлганидан ўз ҳокимининг нафсоний ҳис қурбони ва отасини билмас болаларнинг онаси бўлиб қоладиган бахтсиз негр аёллардан бири эди. Жоржга гўзал ва нозик европача ташқи қиёфа ҳамда жўшқинли, ҳеч нимага бўйсунмас хулқ Кентуккидаги энг отоқли оилаларнинг биридан мерос бўлиб текканди. Онадан унга қорача бадан, ранги ва ажойиб қора кўз ўтганди. У, бадан ва сочининг рангини салгина ўзгартиш соясида, чин испаннинг ўзи бўлиб қолди. Унинг азалдан ўзига хос бўлган кўркам феълатвори, ўз хизматкори билан саёҳат қилаётган жентльмен ролини осонгина ўйнашга имкон берди, бу эса шубҳасиз хатарли роль эди.

Хушкўнгил, лекин эҳтиётчан кекса жентльмен мистер Вилсон бўлманинг у бошидан-бу бошига юрар ва «Жоржга ёрдам берайми ёки қонун ва тартибга риоя қилаймми?» деган масалани ҳал этолмай иккиланарди.

— Хўп, яхши, Жорж. Фараз қилдик — қочибсан... Ўз қонуний хўжайинингни ташлабсан... Бунга тааҗжубланмайман. Лекин шу билан бирга мен хафаман, Жорж... Шуни сенга айтишим керакки, Жорж... Буни сенга айтиш менинг бурчим.

— Нимадан хафасиз, сэр?— деб хотиржам сўради Жорж.

— Шунинг учун хафаманки, сен ўз ватанингнинг қонунига қарши иш қиляпсан.

— Ватанимнинг эмиш!— афсусланиб деди Жорж.— Қабрдан бўлак менинг ватаним йўқ. Қошки эди тезроқ ўша қабрга кирсам!

— Нима бўлди сенга, Жорж! Йўқ, йўқ, бундай дема! Сенинг хўжайининг бераҳм одам, бу тўғри... Уни мен ҳимоя қилолмайман. Лекин...

— Ўз озодлигим учун курашсам ёмон иш қилган бўламанми?— деб сўради Жорж.

— Булар ҳаммаси мутлақо табиий, Жорж,— деди хушкўнгил Вилсон, зўр бериб миширив.— Ҳа, мутлақо табиий, аммо сенинг бундай фактларингни қувватламаслик менинг бурчим бўлади. Шундай, болам, сенга жуда раҳмим келади... Жуда кўнгилсиз воқиа, жуда кўнгилсиз! Лекин ҳаммамиз худонинг иродасига бўйсунишимиз керак, Жорж!.. Шундай эмасми?

Жорж бошини орқага ташлаб, қўлларини кўксига қўйиб, маъюсона кулимсираб турарди.

— Мистер Вилсон, мен шуни билмоқчиман, чунончи, айтайлик ҳиндлар келиб сизнинг хотин ва болаларингиздан ажратиб олиб кетсалар-у, умр бўйи ўзларининг ерларини чопишга мажбур қилсалар, «менинг бурчим — бўйсуниш» деб юраверармидингиз? Аксинча, мен ўйлайманки, биринчи учраган отни миниб қочардингиз ва буни —«худонинг иродаси шу» деб ҳисоблардингиз, шундай эмасми?

Паст бўйли жентльмен бу гапни эшитгач, кўзлари олайди. Гарчи у доно мутафаккир бўлмаса ҳам, бундай вақтда ҳар бир мутафаккир каби иш тутиш учун ақли етар эди: далил асосли бўлгандан кейин унга қарши эътироз билдирмаслик лозим. У, зонтигини яхшилаб силаб-сийпаб, ҳамма қатларини ёзиб, насиҳатини давом этдирди:

— Жорж, сен жуда яхши биласан — мен ҳамиша сенга дўст бўлиб келдим. Сенга нимаки деган бўлсам,

сенинг фойданг учун деганман. Лекин, менингча, сен жуда хатарли иш бошлабсан. Биламанки, планингнинг рўёбга чиқишига ўзингнинг ҳам кўзинг етмайди. Агар сени ушлаб олсалар, аҳволинг илгаригидан ҳам бадтарроқ бўлади. Шармандангни чиқарадилар, чала ўлик қилиб калтаклайдилар, кейин Жанубга сотадилар.

— Мистер Вилсон, мен буларнинг ҳаммасини тушуняпман. Мен жуда мудҳиш таваккал йўлига тушдим, аммо...— деб у кўкрагини очганди, мистер Вилсон иккита тўппонча билан йиғма пичоқни кўрди.— Мана!— деди у.— Мен ҳамма нарсага тайёрман. Ҳеч қачон Жанубга бормайман. Агар иш шунга бориб қолса, ўзимга қабр учун олти фут ерни уришиб ола биламан — Кентуккида биринчи бор ва охирги марта ер эгаси бўламан.

— Биласанми, Жорж, сенинг фикрларинг жуда ёмон. Бу фикрларинг энсамни қотирмоқда, Жорж. Мен хафаман. Ўз ватанингнинг қонунларини бузиш. Бу нима деган гап, ахир...

— Яна «ўз ватанинг» дейсиз! Мистер Вилсон, сизнинг ватанингиз бор, лекин мен каби чўри оналардан туғилган увол одамларнинг қандай ватани бўлиши мумкин, ахир? Қонунларни биз ўйлаб чиқарганмасмиз, бу қонунлар учун бизнинг розилигимизни сўраганмаслар ва биз бу қонунлар билан ҳисоблашмаймиз. Бу қонунлар бизни фақат эзади ва хўрлайди.

Жоржга мистер Вилсоннинг чин кўнгилдан раҳми келар ва уни ҳаяжонлантираётган ҳиссиётларни у мужмал тасаввур этарди. Лекин у, «Менинг бурчим — қаттиқ туриб — зўр бериб уни ҳақиқат йўлига солиш» деб ўйларди.

— Жорж, бу ишинг яхшимас! Мен сенинг дўстинг бўлганимдан шуни айтишим лозимки, сен бундай фикрларга амал қилиб чакки қиляпсан. Яхшимас, сен каби одамга жуда ҳам яхшимас... жуда, жуда...

Шу сўзларни айтиб бўлгач, мистер Вилсон стол ёнига ўтирди-да, зонтигининг дастасини асабийлашганидан чайнай бошлади.

— Менга қаранг, мистер Вилсон,— деди Жорж, унинг рўпарасига жиддий қиёфада ўтириб олиб — разм солинг менга. Мана, сизнинг олдингизда ўтирибман — мен ҳам сиз каби одаммасми? Юзимга, қўлимга, танамга қаранг,— деб йигит қаддини мағрурона ростлади.— Нима учун мен ҳам бошқалар каби инсон деб санал-

майман? Қулоқ солинг, мистер Вилсон, сизга бир ҳикояни айтиб берай. Менинг отам Кентуккининг энг отоқли кишиларидан бири бўлган... У: «мен ўлганимдан кейин, кредиторларимни рози қилмоқ учун Жоржни итларим ва отларим билан бирга сотиб юбормасинлар» деб ўйламаган ҳам. Аукцион залига онам билан унинг еттита боласини келтиришди. Болаларни турли хўжайинларга онамнинг кўз ўнгида бирин-кетин сотишди. Мен энг кичкинаси эдим. Онам мени сотиб олаётган одамга: «мени шу бола билан бирга қўшиб олинг, ҳеч бўлмаса биттагина гўдагим ёнимда бўлсин» деб, тиз чўкиб ёлборди. Лекин, у одам онамни этиги билан тепиб юборди. Буни ўз кўзим билан кўрганман. Хўжайин мени қўрасига олиб кетмоқчи бўлиб отининг бўйнига боғлаётганда, онамнинг додлаб қичқирган овозини сўнгги марта эшитдим.

— Кейинчи?

— Ўса бошладим. Узоқ-узоқ йиллар отасиз, онасиз, опасиз кун кечирдим, менга ғамхўрлик қиладиган бирорта инс-жинс бўлмади. Ҳақорат, калтак ва очликдан бошқа ҳеч нарса кўрмадим. Ҳа, сэр, мен шу қадар оч қолардимки, хўжайинлар итларнинг олдига ташлаган суякларни чайнасам ўзимни бахтиёр деб билардим. Лекин, кичкина болалик чоғимда кечалари ухламай йиғлаб ётганимда, очликдан ёки калтакдан йиғламасдим. Йўқ, сэр. Мен онамни соғиниб, сингилларимни соғиниб йиғлардим, чунки дунёда менинг ҳеч кимим йўқ эди, ҳеч ким мени севмасди. Мен, осойишталик нима, иссиқ уй нима, ҳеч билмай ўтдим. То сизнинг фабрикангизга киргунча ҳеч бир ширин сўз эшитмадим. Мистер Вилсон, сиз менга яхши муомала қилардингиз. Сиз, менда ишламоқ, ўқимоқ ва маданий одам бўлиб етишмоқ учун бўлган орзу-ҳавасни қўллардингиз. Бунинг учун сизга нақадар миннатдор эканлигим худога аён. Кейин, сэр, мен ўз хотинимни учратдим. Уни кўргансиз, унинг гўзаллигини биласиз. Унинг мени яхши кўришини билганимдан ҳамда унга уйланганимдан кейин, шундай бахтиёр бўлдимки, ўзимга жон кирди, деб ҳис қилдим. Унинг дили ҳам, қиёфаси ҳам чиройли экан. Кейин нима бўлди? Кейин хўжайиним келиб мени ўз ишимдан, ёр-дўстларимдан, ишқ қўйган бутун ишимдан ажратиб, лойга тиқди. Хўш, нима учун? Чунки ўзимнинг ким эканлигимни унутганмишман! Мени фақатгина негр

эканлигимни эслашга мажбур қилармиш! Пировардида у мен билан хотинимнинг орамизга ғов бўлиб кўтарилди ва менга: «буни ташлаб, бошқа хотин оласан»деди. Билиб қўйинг, сизнинг қонунларингиз инсониятчиликка батамом хилоф бўлган ана шундай ишларни қилиш учун унга ҳуқуқ беради! Мистер Вилсон, қаранг ахир! Бу ерда гап — менинг онамнинг, сингилларимнинг, хотинимнинг ва ўзимнинг юрагимни поралаган шафқатсизликдагина эмас, бу ерда гап — бундай шафқатсизликка йўл қўйиб, Кентуккида шундай ишни қилиш учун ҳаркимга ҳуқуқ берадиган сизнинг қонунларингизда. Золимга бир оғиз ҳай дейишга ҳеч кимнинг ҳадди йўқ! Тағин бу бошвоқсизликни сиз «сенинг ватанингнинг қонунлари» деб атайсиз-а? Сэр, менинг отам бўлмаганидек, ватаним ҳам йўқ. Аммо, ватанга эга бўламан! Сизнинг ватанингиздан ҳеч нарса истамайман, керакмас, фақат менга ундан тинч чиқиб кетишга имкон берсалар, бас. Қонунлари мени қўриқлайдиган Канадага борганимдан кейин, у ер менинг ватаним бўлади, ана шунда унинг қонунларига бўйсунаман. Лекин биров мени бу ерда тўхтатишга уринаркан — ёмон қиламан, чунки пичоқ суягимга етди. Мен ўз озодлигим учун бир томчи қоним қолгунча олишаман!

Жорж гоҳ стол ёнига ўтириб, гоҳ бўлманинг у бошидан-бу бошига юриб, кўзидан ёшлар тўкиб, жонидан тўйган киши каби имолар қилиб, кўзлари яшнаб сўзларди. Бу юракдан чиққан сўзлар хушкўнгил чолни ҳаяжонга солди. У катта, сариқ шойи дастрўмолчасини олиб, юз-кўзларини зўр бериб арта бошлади.

— Уларнинг ҳаммасига лаънатлар бўлсин!— деб туйқусдан қичқирди у.—«Улар аблаҳ» деб сенга айтмовдимми? Олға, Жорж, олға! Аммо, эҳтиёт бўл, болам. Ҳеч кимни ўлдирма... Жуда бўлмай қолса, билмайман... Хотининг қаерда, Жорж?— деб сўради у, ҳаяжонланганича ирғиб туриб, бўлмада нари-бери юра бошлаб.

— Кетибди, сэр, қўлига боласини олиб, кетибди. Қаерга кетганини худо билади. Шимолга кетибди. Энди у билан учрашармиканмиз?

— Бўлмаган гап! Рости билан-а? Шундай яхши хўжайинларни ташлаб кетибдими?

— Яхши хўжайинлар қарздор бўлиб қоладилар. Бизнинг ватанимизнинг қонунлари эса, кредиторларнинг

пулини тўлаш учун уларга онасидан боласини тортиб олиб сотишга ижозат беради,— ачиниб деди Жорж.

— Мана, Жорж,— деди кекса саховаткор, чўнтагини ковлаб, кўпгина қоғоз пул чиқариб.— Балки мен ўз маслагимга зид иш қилаётгандирман, аммо маслагимнинг йўлига юролмайман ахир...

— Йўқ, керакмас, саховатли ва яхши сэрим!— деб хитоб қилди Жорж.— Сиз менга бусиз ҳам кўп яхшилик қилдингиз. Бунинг туфайлидан сизга таъбихираликлар бўлиши мумкин. Мўлжаллаган жойимга бориб олиш учун пулим етса керак, деб ўйлайман.

— Йўқ, албатта оласан, Жорж. Пул ҳамма вақт мадад беради. Пул, агар ҳалоллик билан топилган бўлса, ҳар қанчаси ҳам ортиқча бўлмайди. Ол буни, ҳозир ол. Олишинг керак, болам!

— Кейинчалик қайтариб бериш шарти билан, сэр,— деди Жорж пулни оларкан.

— Энди менга шуни айт, Жорж: шундай қиёфада сен яна қанча вақт саёҳат қилмоқчисан? Саёҳатинг узоққа бормаса керак, деб ўйлайман. Бу ҳийланг ёмонмаску, аммо бунга жуда довюраклик керак. У қора боланг ким?

— У ишончли бола. У бир йил муқаддам Канадага қочиб кетганди, аммо унга: «қочганинг учун хўжайининг жуда аччиғланиб, кампир онангни савалади» деб етказибдилар. Шунинг учун у, онасига ёрдам бериш ва иложини топса, ўзи билан бирга олиб кетиш учун Канададан қайтиб келган.

— Хўш, олиб кетибдиларми?

— Йўқ, ҳали. У, хўжайинининг қўраси атрофида кезибди, аммо қулай пайт бўлмабди, ҳали у мен билан Огайогача боради; у ерда унга ёрдам берадиган дўстлари бор... У мени ўз дўстларига таништириб, кейин онасини олиб кетгани қайтмоқчи.

— Хавфли иш, жуда хавфли!— деди чол.

Жорж қаддини ростлаб, нафратомуз кулди.

Мистер Вилсон содда диллик билан завқланиб унга бошдан-оёқ қараб чиқди.

— Жорж, сенда аллақандай ҳариқулодда бир ҳодиса рўй берибди. Ўзингни шундай тутиб гаплашасанки. худди бошқа одам бўлиб қолганга ўхшайсан.

— Чунки, мен озод инсонман,— деб мағрур жавоб

берди Жорж.— Шундай, сэр, энди мен ҳеч кимни «хўжайиним» деб айтмайман. Мен озодман!

— Эҳтиёт бўл! Ҳали сени ушлаб олишлари мумкин!

— Қабрда ҳамма одам озод ва тенг, мистер Вилсон,— деди Жорж.

— Сенинг довюраклигингга қойилман,— деди мистер Вилсон.— Қўрқмасдан энг яқин ошхонага келибсан-а!

— Мистер Вилсон, бундай қилиш учун чиндан довюраклик керак; кейин ошхона, ҳақиқатан, шу қадар яқинки, бу ердан мени қидириш ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмайди. Мени узоқроқ жойлардан излайдилар, ҳамма воқиани ёлғиз сиз биларсиз. Жимнинг хўжайини бу ерда яшамайди ва бу томонларда уни ҳеч ким танимайдиям.

— Қўлингдаги тамға-чи?

Жорж қўлқопини ечиб, янги изни кўрсатди.

— Бу мистер Гарриснинг хайрлашув олдидан қилган илтифоти,— нафратомуз деди у.— Икки ҳафта бурун у мени тамғалаш пайига тушди, чунки мени «бир кунмас бир кун қочиб кетади» деб гумон қилган бўлса керак. Қизиқ-а, нима дединг?— деди у, яна қўлқопини кийиб.

— Сенинг аҳволингни ва бошингга тушган хатарни ўйласам, қўрқишимдан сочим тикка туриб, томиримдаги қоним музлаб қолгандай бўлади-я!— деди мистер Вилсон.

— Менинг қоним бир неча йилдан буён музлаганди, лекин ҳозир қайнаш даражасига етди,— деб жавоб берди Жорж.— Азиз сэрим,— деб давом этди Жорж, бир неча минут сукут қилгач,— мени, дарров таниб қолганингизни кўриб, ҳамма гапни сизга айтишга дарҳол қарор қилдим, чунки, сизнинг менга таажжубланиб қарашларингиз сиримни очиб қўйиши мумкин эди. Мен эртага эрталаб, тонг ёришганда жўнаб кетаман. Эртага кечаси Огайода тинч ухларман, деб умид қиламан. Мен кундузи саёҳат қиламан, энг яхши мусофирхоналарга тушаман, киборлар билан бир столда овқатланаман. Шу билан, яхши қолинг, сэр! Агар мени ушлабдилар, деб эшитсангиз, билингки, мен тирикмасман!

Жорж тоғдек маҳкам турарди, у шоҳона ҳаракат билан мистер Вилсонга қўл узатди. Чол унинг қўлини астойдил қисди ва ҳадиксираб орқасига қараганича зонтигини олиб чиқди. Жорж ёпилаётган эшикка хаёл сурган ҳолда қаради. Унинг миясида янги фикр лип этиб ўтди. У эшик ёнига жадал келди-да, уни очиб:

— Мистер Вилсон, яна бир сўз қолибди!— деди.

Кекса жентльмен қайтди. Жорж илгаригидек эшикни қулфлади ва полга сустланиб қараб, бир неча минут индамай турди. Ниҳоят, аранг бошини кўтариб, деди:

— Мистер Вилсон, сизга бир илтимосим бор: яна бир саховатли иш қилсангиз.

— Хўп, Жорж.

— Айтган гапларингиз ҳаммаси тўғри: мен хавфли ўйин бошладим. Агар мен нобуд бўлсам, ҳеч ким афсусланмайди. Мени ўлдириб, бир итдек кўмиб юборадилар. Бир кундан кейин ҳеч ким мени ёдига ҳам олмайди — бечора хотиннимдан бошқа ҳеч ким ёдламайди! Бечора! Ёлғиз ўша мени эслаб йиғлайди, соғинади. Мистер Вилсон, агар сиз унга мана шу тўғноғични юборишга рози бўлсангиз эди! Унга мана шу тўғноғични бериб айтсангизки, мен охирги минутгача уни севдим... Менинг илтимосимни бажарасизми! Бажарасизми?— деб қаттиқ туриб сўради у.

— Албатта... бечора дўстим! Албатта!— кўзидан ёш тўкиб деди кекса жентльмен ва Жорждан тўғноғични олди.

— Унга айтингки,— деб давом этди Жорж,— агар эплаёлса тезроқ Канадага борсин. Бу менинг сўнгги тилагим. Ўз қадрдон уйини қандай яхши кўрмасин, бека унга нақадар хушмуомала бўлмасин, лекин ҳар ҳолда уйга қайтиб бормасин. «Уйга қайтма» деб илтимос қилинг, чунки, қуллик доим фалокат билан тугайди. Унга айтингки, боламизни озод инсон қилиб тарбияласин, шундагина у, мен каби жафо тортмайди. Шу сўзларнинг ҳаммасини айтинг, мистер Вилсон. Менинг илтимосимни бажо келтирасизми?

— Ҳа, Жорж, унга ҳамма сўзларингни айтаман. Лекин, ишонаманки, сен ўлмайсан. Руҳинг тушмасин... сенинг мард ва жасур юрагинг бор!

XII БОБ

Қонуний савдо натижасида юз берган саргузашт

Мистер Гэли билан Том аравада силкинишиб борар ва ҳар қайсиси ўз хаёлига шўнғиганди. Улар бир ўтиргичда ёнма-ён ўтиришар ва уларнинг кўз ўнгидан бир хилда манзаралар ўтиб борар, аммо мияларидаги фикрлар ҳар хил эди.

Масалан, мистер Гэли, Томнинг қуввати, бўй-басти тўғрисида ўйлар ва то сотилгунча уни яхши сақлаб, этидан туширилмаса, қанчага пул қилиш мумкинлигини чамаларди. У, бозорга олиб чиқилган бир тўда негрлари тўғрисида ўйларди. У, ҳали ўзи кўрмаган эркак, хотин ва болалардан тўп қилиб бозорга олиб чиқадиган негрларни қанчага пул қилиш ва шу каби ўз касбига алоқадор нарсалар тўғрисида хаёл сурарди. Кейин у, ўзи тўғрисида ўйлана бошлади: «Қандай саховатли ва инсонпарвар одамман-а,— дерди у, ўз-ўзига.— Бошқа савдогарлар ўз негрларининг ҳам қўл, ҳам оёқларига кишан соладилар, мен бўлсам Томнинг фақат оёғига кишан солдим. Том ўзини жўн тутаркан, қўлини кишанламайман». Кейин уф тортиб яна ўйлади: «Одамлар ношукур бўлади. Мана, масалан, Том менинг яхшилигимни, шубҳасиз, қадрламаётгандир. Ўзларига нисбатан яхши муомала қилган негрларим бу яхшиликларимни ҳеч қадрлаганмаслар. Тағин ҳам шу чоққача меҳру шафқатлилигимни йўқотмай юрибман-да!»— деб ҳайрон бўларди у.

Гэли чўнтагидан газета олди ва билдиришларни қараб, уларни қизиқиб ўқий бошлади. У ўқишга нўноқроқ эди ва ўқиркан, кўзидан ўтаётган сўзларни ўз қулоғи билан эшитиб текширмоқчи бўлгандек, ним овоз чиқариб ғудунгларди. У, қуйидаги билдиришни зўр-баъзўр ўқиб чиқди:

> Қ и м о ш д и с а в д о с и! Негрлар сотилади!.. Суд қарорига мувофиқ 20 февраль пайшанба куни Кентуккидан Вашингтон шаҳарининг суд биносида қуйидаги негрлар сотилади: Агарь — 60 яшар; Жон — 30 яшар; Бен — 21 яшар; Саул — 26 яшар; Альберт — 14 яшар.
>
> Бу негрлар, мистер Жесс Блэтчфорднинг кредиторлари ва меросхўрларининг ҳақини қондириш учун сотиладилар.
>
> Мутаваллилар:
>
> *Сэмюэл Моррис, Томас Флинт.*

— Буларни бир кўришим керак экан,— деди Гэли, Томга хитобан, чунки у шу топда, ким бўлмасин, биров билан сўзлашиши керак эди.— Биласанми, Том, мен бозор учун негрларни яхши бир тўп қилиб сен билан бирга юбормоқчиман. Яхши улфатлар ичида кайфинг чоғ бўлади. Даставвал биз Вашингтонга борамиз, у ерда мен, то ўз ишларимни битиргунимча, сени турмага ўтқазиб қўяман.

Том бу «хушхабарни» индамай, тавозе билан тинглаб турди. «Бу шўринг қурғурларнинг ҳам,— деб ўйларди

Том,— кўпларида хотин ва болалари бордир ва улар ҳам ажралиш вақтида аччиқ-аччиқ қайғу чексалар керак». Гэлининг Томни турмага ўтирғизиб қўйиш ҳақида «содда диллик» билан айтган хабари уни ҳеч қувонтиролмасди: ахир Том ҳар доим ўз шаънига доғ туширмаганлиги учун фахрланарди. Ҳа, шуни айтиш керакки, Том дарҳақиқат, ўзининг ана шу ҳалоллиги, олижаноблилиги учун фахрланарди, чунки унинг бундан бошқа фахрланадиган нарсаси йўқ эди.

Шундай қилиб, кун ўтди, оқшом Вашингтонга келдилар ва қулай жойлашдилар: бири — мусофирхонага жойлашди, яна бири турмага.

Эртаниси кун эрталаб соат ўн бирда, суд залига кирадиган пиллапоя олдида хилма-хил одамлар тўпланишди. Биров чеккан, биров тамаки шимиган, биров тупуриб сўкинган, ҳар ким ўз диди ва майлига қараб сўзларди. Ҳамма савдо бошланишига мунтазир эди. Сотиққа қўйилган эркак ва аёллар алоҳида тўп бўлиб ўтириб, ним овозда бир-бирлари билан сўзлашардилар.

Билдиришда номи Агарь деб айтилган хотин асли африкалик эди. Эҳтимол у олтмиш ёшдадир-у, аммо дард ва ҳаддан зиёд оғир меҳнат уни эрта қаритгандир. Унинг кўзи деярли кўрмас ва бод касали қаддини букчайтиб қўйганди. Унинг ёнида ўғли Альберт — ўн тўрт яшар, тетик бола турарди. Агарнинг, бир вақтлари роят катта онасидан ёлғиз шу бола бутун қолганди. Бошқалари Жанубдаги қул бозорларида бирин-кетин сотилиб кетганди. Онаси уни қўллари қалтираган ҳолда ушлаб турар ва уни кўргани келган ҳар бир кишига титраб боқарди.

— Қўрқма, Агарь хола,—деди негрларнинг энг қариси,— мен Томас хўжайин билан сўзлашдим, у: «Агарни босласи билан қўшиб сотиб юборолсам керак» дейди.

— Улар, мени энди ҳеч нарсага ярамай қолибди, деб айтмасинлар,— деди Агарь, қалтираган қўлларини кўтариб.— Мен ҳали овқат пиширишга, шипир-сидирга, қозон-товоқ ювишга ярайман. Мени олса арзийди, албатта, арзон баҳога. Бу гапимни уларга айт!— деб қизғин илтимос қиларди у.

Гэли оломон орасидан ўтиб, қари негрнинг олдига келди-да, унинг оғзини йириб очиб, ичига қаради, тишларини ушлаб кўрди, ўрнидан турғизиб, қаддини ростлашга, эгилишга ва мускулларини кўриш учун ҳар хил машқлар

қилишга мажбур этди. Кейин бошқасининг олдига келиб, уни ҳам худди шу хилда кўриб чиқди. Ниҳоят у, боланинг олдига келди. Боланинг қўлларини ушлаб кўриб, кейин чўздирди, бармоқларини кўздан кечирди ва унинг эпчиллигини билиш учун сакратиб кўрди.

— Бола менсиз сотилмайди,— деди кампир эҳтирос ва ҳаяжон билан.— Мен ҳали жуда бақувватман, хўжайин, анча иш қила оламан, хўжайин.

— Плантацияларда-я?— деди Гэли унга нафратомуз қараб.— Ишонса бўлади!

У, кўрикдан қаноат ҳосил қилгач, ўзини бир четга олди-да, қўлини чўнтагига тиқиб, шляпасини чаккасига қўйиб, оғзида сигарани тутганича, савдо бошланишини кутди.

— Улар тўғрисида фикрингиз қалай,— деди Гэлига биров; бу одам Гэлининг негрларни кўздан кечираётганлигини кўрганди. У: «қайси бирини олсам экан» деб, ўйланаётгандек кўринарди.

— Мен ана у ёшроқлари билан болани олиб қўя қолсам дейман,— деди Гэли ва тупурди.

— Бола билан кампирни бирга қўшиб сотмоқчилар,— деди ҳалиги одам.

— Сотолмайдилар! Эски суяклардан ясалган бу илгак кимга керак дейсиз? У ҳеч нарсага арзимайди-ку!

— Демак, сиз уни олмайсизми?— деди у одам.

— Уни аҳмоқ одам олади. Кўр, бод касалидан букчайиб кетган ва бунинг устига тўнгакдек беақл.

— Баъзилар эса худди шунақа кампирларни оладилар ва буни фойдали деб ҳисоблайдилар,— хаёл суриб деди у одам.

— Тўғри келмайди,— деди Гэли.— Бекорга ҳам олмайман! Ўлай агар!

— Уни ўғлидан ажратгани асло кўнглинг тортмайди-да. Ўғлига жуда овуниб қолибди! Уни арзонга сотсалар керак.

— Уни бекорчи пули кўп одам олсин. Болани мен плантация учун оламан. Кампирни бекорга берсалар ҳам олмайман: дардисарга тоқатим йўқ,— деди Гэли.

— Кампирнинг энсаси қотиб қолади-да,— деди у одам.

— Бўлмасамчи!— деб жавоб қайтарди савдогар.

Бирдан ғовур-ғувур бошланиб кетиб, суҳбат узилди. Пакана ҳовлиқма аукциончи оломон орасини тирсаги билан туртиб ўзига йўл очиб борарди. Кампир, нафасини олар-олмас, ўғлини маҳкам ушлаб олди.

— Менга ёпиш Альберт; маҳкамроқ ёпишиб олсанг, бизни бирга сотадилар,— деди кампир.

— Буви, қўрқаман, бирга сотишмайди...

— Улар бизни бирга сотишлари керак, болагинам. Борди-ю, ажратиб сотишса, ўлиб кетаман-ку!— куйиниб деди аёл.

Аукциончи йўлни очиб қўйишни илтимос қилди, кейин гумбурлаган овоз билан савдо бошланишини эълон этди. Жойни тозаладилар, шундан кейин нарх айтиш бошланди. Негрларнинг бозори чаққон эди. Улар яхши нарх билан бирпасда сотилиб бўлди. Икки негрни Гэли олди.

— Қани, бу ёққа кел, бола,— деди аукциончи, болани болғачаси билан туртиб.— Яқин келиб, эпчиллигингни кўрсат-чи!

— Бизни бирга қўйинг, бирга... ўтиниб сўрайман, мистер,— деди кампир, ўғлига маҳкам ёпишиб.

— Йўқол!— деб бақирди аукциончи, боладан унинг қўлини узиб.— Сен энг пировардида кетасан. Қани қоравой, ирғи!

Шу сўзни айтиб, у, болани сўри устига итариб юборди.

Орқадан қаттиқ «оҳ» овози чиқди. Бола орқасига қаради. Аммо тўхташга вақт йўқ эди, шунинг учун у катта қора кўзларидан оқаётган ёшни артиб, сўрига чиқди.

Унинг қайишдек маҳкам ва сулув қадди-қомати, тезбосар оёқлари ва ақлли юзи дарҳол рақобат туғдирди ва ўндан ортиқ харидор уни қўлга киргизиш учун бир-бирлари билан талаша бошладилар. Бола, атрофда кўта-

рилган шовқиндан чўчиб аланглади, гоҳ унда, гоҳ бунда янги баҳо айтишиб қичқиришарди. Ниҳоят, болғача пастга тушди. Болани Гэли олди.

Уни сўридан янги хўжайинга томон итариб туширдилар. У бир дам тўхтаб орқасига қаради, кампир она эса бор вужуди билан титраб, қалтироқ қўлларини унга чўзарди.

— Худо ҳақи, мени ҳам олинг, хўжайин! Олинг мени, йўқса ўламан!

— Агар сени олсам чиндан ҳам ўласан,— деди Гэли.— Йўқ, олмайман.

Шундай деди-ю, орқасини ўгирди.

Бечора кампирнинг савдоси тез тамом бўлди. Боя Гэли билан сўзлашган ва меҳрибонлилигини йўқотмагандек кўринувчи одам уни жуда арзон баҳога олди. Томошабинлар тарқала бошладилар.

Савдонинг бахтсиз қурбонлари, яъни бир неча йиллаб бирга яшаган кишилар бечора онани ўраб олишди. Унинг аянч ҳолига қараш жуда оғир эди.

— Наҳотки, лоақал биттагина боламни қолдирмаса-я? Хўжайин: «болангни ўзингда қолдирамиз» деган эди-ку,— деб такрорларди у.

— Буви, буви, қайғурманг,— дерди бола.— Сиз яхши хўжайинга тушибсиз.

— Менга барибир, менга барибир! Эҳ, Альберт, ўғлим! Сен менинг охирги боламсан-ку! Ё раббим, бу жудоликка қандай чидаб тураман!

— Олсаларингчи буни бу ердан!— деди совуқ қилиб Гэли.— Бундай додлайвергани билан оғири енгил бўлмайди!

Бир кекса негр, қисман алдаб, қисман зўрлаб, бечора кампирни ўғлининг қучоғидан тортиб олди-да, янги хўжайиннинг аравасига ўтиргизиб, қўлидан келганича юпатишга ҳаракат қилиб кўрди.

— Қани,— деди Гэли, ўз молларини олдинга итариб.

У, бир ўрам қўл кишанларни олиб, негрларнинг қўлларига солди. Кейин қўл кишанларни узун занжирга боғлади-да, негрларни олдига солиб, турмага ҳайдаб кетди.

Бир неча кундан кейин Гэли ва унинг мулки саналмиш негрлар, Огайо дарёсида қатнаётган пароходларнинг бирига эсон-омон жойланди. Бу негрлар катта бир тўп қулларнинг асосий мояси бўлиб, уларни Гэли ва унинг агентлари йўл-йўлакайда сотиб олгандилар...

Огайода қатнаётган кемалар орасида энг яхшиси саналган «Гўзал дарё» пароходи чарақлаган осмон остида оқим бўйлаб сузиб борарди. Унинг тепасида озод Американинг кўп юлдузли ва йўл-йўл бўйли байроғи ҳилпиллардн. Ясанган хонимлар ва жентльменлар очиқ ҳавога севинишиб, пароход саҳнида сайр қиларди. Ҳамма ўзини бардам, қувноқ ва шод ҳис этарди. Фақат Гэлининг қуллари ғамгин, уларни бошқа юклар билан бирга пастки саҳнга жойлаштиргандилар. Улар доира қуриб ўтиришиб, секин сўзлашардилар.

— Хўш, йигитлар,—деди Гэли, бирдан уларнинг ёнига келиб,— хурсанд бўлиб, чақчақлашиб ўтирган бўлсаларингиз керак. Лабларингни осилтирманглар! Тетик бўлинглар. Менга яхши муомалада бўлсаларингиз, мен ҳам сизлар билан яхши муомалада бўламан.

Негрлар бирдан: «Хўп, хўжайин», деб жавоб беришди. Бу сўз бахтсиз африкаликларнинг кўп асрлардан буён ҳамиша такрорлаб келган ягона пароли эди. Шундай дейишларига қарамай, уларнинг кўриниши унча тетик эмасди. Ҳаммаларида ғалати бир одат бор: улар яқиндагина жудо бўлган хотинларини, оналарини, болаларини ва опа-сингилларини севардилар. Уларни азоблаётган кишилар, хурсанд бўлишни талаб қилсалар, улар анчагача хурсанд бўлолмадилар.

— Менинг хотиним бор,— деди, газетадаги билдиришда «Жон — 30 яшар» деб кўрсатилган негр, кишанланган қўлини Томнинг тиззасига қўйиб.— У бечора менинг бошимга тушган бу фалокатдан бехабар.

— Хотининг қаерда яшайди?— деб сўради Том.

— Шу ерда, ошхонада, бу ердан узоқмас,— деди Жон.— Уни яна бир марта кўрсам армоним йўқ эди!

Тепада, каюталарда эса ота ва оналар, эр ва хотинлар ўтиришарди. Қувноқ болалар улар орасида капалакдек ўйнаб-кулишар, ҳеч кимда ғам йўқ, ҳамма осойишталикда эди.

— Ҳой, ойи,— деди ҳозиргина пастдан чопиб келган бир бола,— пароходда қулфуруш келяпти; бештача қули бор.

— Шўрликлар!— деди она ачиниш ва ғазаб аралаш оҳангда.

— Нима эмиш?— деб сўради бошқа бир хоним.

— Пастда бир нечта бечора қул келяпти экан,— деди она.

— Ҳаммасига кишан солинган,— деди бола.

— Шундай ҳангамаларнинг бўлиши мамлакатимизга ҳақорат келтиради!— деди бошқа бир хоним.

— Биласизми,— деди ўз каютасининг эшиги ёнида ўтирган олифта хоним,— қулликнинг фойдасига ҳам, зиёнига ҳам анча сўз айтиш мумкин.— Бу хоним чок тикар, қизи билан ўғли эса ёнида ўйнарди. У сўзини давом эттирди:— Мен жанубликман ва шуни айтишим керакки, негрлар озодликда яшагандан кўра, қулликда яхшироқ турмуш кечирадилар.

— Менингча, қулликдаги энг расво нарса — инсоний ҳиссиёт ва оилавий боғланишларнинг поймол қилинишидир. Масалан, оиладан жудо бўлишни айтмайсизми,— деди ўз сўзига жанубликдан жавоб олган хоним.

— Албатта, бу жуда ёмон-ку-я,— деди бошқа бир хоним, боласининг кўйлагига ҳозиргина қадалган попукни қараркан.— Лекин, бундай ҳодисалар кўп бўлмайди шекилли.

— Янглишасиз, жуда кўп бўлади,— қизғин хитоб қилди, гапни биринчи бошлаб юборган хоним.— Мен Кентукки билан Виргинияда кўп йил яшадим ва азоб-уқубатли манзараларни кўравериб, юрагим эзиларди. Хоним, сиздан иккала болангизни ҳам тортиб олиб, сотиб юборсинлар. Қани, шу ҳолни ўзингизга тасаввур этингчи!

— Негрлардаги ҳиссиётни бизникига қараб ўлчаш керакмас, ахир,— деди бошқа бир хоним, тиззасидаги жун калавани ёзаркан.

— Агар шундай десангиз, сиз негрларни чиндан ҳам билмас экансиз,— деди биринчи хоним мулойимлик билан.— Мен улар орасида туғилиб ўсганман ва уларнинг ҳам сиз ва биз каби, ҳатто биздан ҳам чуқурроқ ҳис этишларини биламан.

— Рости биланми?— Эснаб деди иккинчи хоним ва деразага қараб қўйиб, яна такрорлади:— Ҳар ҳолда, улар қулликда яхшироқ кун кечирадилар деб ўйлайман.

— Шубҳасиз, африкаликлар қул бўлсин, деб худонинг ўзи буюрган,— деди, домлаларнинг қора либосига ўралган муътабар бир жентльмен. У каюта эшиги ёнида ўтирарди.— Диний китобда: «Ханааига лаънатлар бўлсин, у хизматкорларга хизматкор бўлсин» деб айтилади. Тагига етиб бўлмас сабабларга кўра, худо бу қавмни кўп йиллар қулликка маҳкум қилган. Биз эса, худо иродасига қарши бош кўтармаслигимиз керак.

— Ундай бўлса, ишлар жойида экан! Негрларни олиб сотаверамиз, чунки худонинг иродаси шу экан,— деди новча бир одам.— Тўғримасми?— деб у Гэлига қаради; Гэли, чўнтагига қўлини солиб, бўлаётган гапларни диққат билан тинглаб турарди.— Шундай,— деб давом этдирди сўзини новча одам:— Биз ҳаммамиз худонинг иродасига бўйсунишимиз лозим. Негрларни сотиш керак, айирбош қилиш керак, эзиш керак. Худо уларни мана шунинг учун яратган. Рост эмасми, бегона юртлик масалага шундай назар билан қараш — бизни анча тетиклантиради-а?— деб сўради у Гэлидан.

— Бу тўғрида мен ҳеч ўйлаганмасман,— деди Гэли,— шунинг учун ҳеч нарса деёлмайман. Мен илмсиз одамман. Тирикчилигим ўтсин, деб бу савдога киришганман. Борди-ю, бу иш гуноҳ бўлар экан, тавба қилишга тайёрман.

— Ҳозирча сиз ўзингизни виждон азобидан мутлақо покман, деб ўйласангиз керак, шундай эмасми?— деди новча одам.— Инжилни яхши билишнинг маъноси ана бундай бўларкан, кўрдингизми? Агар сиз ҳам уни ана у яхши киши каби ўрганганингизда эди, кўпгина андишалардан аллақачон қутулган бўлардингиз, «Лаънатлар бўлсин...» деб айтишингиз биланоқ ҳамма иш жойида бўларди.

Нотаниш одам шундай деди-да, ўтириб чека бошлади — у, ўша ҳалол молфуруш бўлиб, уни биз ўқувчиларимизга боя Кентукки ошхонасида таништириб ўтгандик. Унинг узун ва қотма юзида ғалати табассум пайдо бўлди.

Гэли ёнидан қўйин дафтарчасини олиб, ўзининг келажак фойдаларини ҳисоблай бошлади. Гэли сингари кўпгина кишилар ана шу хилдаги машғулот билан виждон азобидан қутулиш йўлини топиб олибдилар.

Эркаклар суҳбат, кулги, ўқиш ва чекиш билан банд эдилар. Хотинлар чок тикардилар, болалар ўйнардилар, пароход эса ўз йўлини давом этдирарди.

У, бир куни Кентуккидаги кичкина шаҳар пристанида тўхтади. Гэли пароходдан тушди, чунки унинг бу ерда баъзи бир ишлари бор эди.

Томга оҳиста қимирлаш учун кишан унча халал бермасди, шунинг учун у, пароход чеккасига судралиб келиб, панжаранинг нариги томонида кўринаётган манзараларни бепарво томоша қила бошлади. Шу чоқ у, пароходга жадаллаб келаётган Гэлини кўрди. Унинг орқасидан

қўлида кичкина бола кўтарган негр хотин келарди. Хотин башанг кийинган бўлиб, уни қўлига сандиқча кўтарган бир негр кузатиб келарди. Хотин, кузатувчи киши билан бамайлихотир сўзлашиб келаркан, пиллапоядан пароходга кўтарилди. Қўнғироқ чалинди, ҳуштак уриб буғ чиқа бошлади, машина бўкириб вишиллади, яна йўлга чиқди.

Аёл яшик ва тойлар орасидан пастки палубага ўтиб, у ердан жой олиб ўтирди ва ўз боласи билан чақчақлашиб, сўзлаша бошлади.

Гэли пароходни икки бор айланди, кейин негр аёл ёнига келиб ўтирди ва унга илтифот кўрсатмай, алланималар ҳақида гапира бошлади.

— Том аёлнинг хўмрайиб олганини кўриб қолди. Кейин аёл Гэлига тез ва куйиниб, эътироз билдира бошлади.

— Бунга ишонмайман, сира ишонгим келмайди,— деган сўзни эшитди Том.— Сиз мени аҳмоқ қиляпсиз.

— Агар ишонгинг келмаса, ана буни кўр,— деди Гэли унга бир қоғозни узатиб.— Мана бу сотиш ҳақидаги ҳужжат, унда хўжайинингнинг қўли бор. Сенга шуни айтоламанки, хўжайининг сен учун нақд қилиб катта пул олди!

— Ҳеч ишонмайман, хўжайин мени бундай алдамайди. Бу ёлғон!— дерди аёл ҳаяжони тобора кучайиб.

— Бирор саводхон кишидан сўрагин... Мана, бор бўлгур...— деб у, шу чоқ уларнинг олдидан ўтиб бораётган бир кишига мурожаат қилди.— Шу қоғозни ўқиб беринг, нима деб ёзилган экан. Бу аёл менга ишонмаяпти.

— Ҳа, сотиш ҳақидаги ҳужжат, Жон Фосдик деган одам қўл қўйибди,— деди у одам.— Бу ҳужжатга мувофиқ, сиз Люси деган хотиннинг эгаси бўласиз. Хотиннинг боласи ҳам сизга ўтади. Бу ҳаммаси мутлақо равшан.

Аёлнинг дод-фарёдларига оломон тўпланишди. Савдогар унинг ҳаяжонланиши сабабларини халойиққа тушунтира бошлади.

— У менга: «Луизвиллга бориб, эринг ишлаётган ошхонада ошпазликка кирасан» деган эди! Хўжайинним ўз оғзи билан шу гапларни айтган эди! Унинг менга ёлғон гапирганига асло ишонмайман!— деди аёл.

— Лекин у сизни сотибди, бунда ҳеч шак-шубҳа йўқ, эй бечора!— деди хушкўнгил одам, қоғозни кўриб.

— Ундай бўлса, бу тўғрида ортиқ гапиришнинг ҳам ҳожати йўқ,— деди аёл ва туйқусдан тинчиб қолгандай

кўринди. Кейин боласини бағрига маҳкам босиб, сандиқчага ўтирди-да, дарёни бепарво томоша қила бошлади.

— Кўнгли тинчияпти,— деди савдогар.— Хулқи жойида хотинга ўхшайди!

Пароход ўз йўлини давом этдирар ва аёл тобора тинчирди. Майин ёз шабадаси унинг бошини силар ва бу ёқимли шабада учун қора пешона ҳам, оқ пешона ҳам— барибир эди. Аёл сувда ялтираётган қуёш нурларига, олтин рангли сув мавжига қарар ва атрофидан келаётган шод ва хуррамлик садоларини эшитарди. Аммо унинг юрагига оғир тош босилганди. Бола унинг тиззасига чиқиб олиб, эркалангансимон онасининг юзини силаб-сийпай бошлади; у ирғир ва чуғурларкан, онасини чуқур ўйга чўмиш ҳолатидан чиқариш учун ҳамма чорани қўллаётгандек кўринарди. Аёл болани бирдан кўкрагига босди; шу он қайноқ кўз ёшлари ҳайратда қолган боланинг бетчасига томчилай бошлади. Кейин аёл яна аста-секин тинчигандай кўриниб боласи билан овора бўлди. Бола ўн ойлик, ғоят бўлиқ, тетик ва ёшига нисбатан анча бақувват бўлиб, бир минут ҳам тинч ўтирмас ва онаси доим ҳай-ҳайлаб турарди.

— Жуда яхши бола экан!— деди бир одам, боланинг ёнида тўхтаб.— Нечага кирди?

— Ўн ярим ойлик,— деб жавоб берди онаси.

Одам болага қараб ҳуштак чалиб, унга новвот узатганди, у олди-да, ҳамма болалар сингари, дарров оғзига солди.

— Отангга раҳмат,— деди одам.— Бунинг нималигини билади!— деб яна бир марта ҳуштак чалиб жўнади.

У пароходнинг нариги томонига ўтди ва тахланган яшиклар устида ўтириб тамаки чекаётган Гэлининг ёнига келди.

У одам чўнтагидан гугурт олиб сигарасини тутатаркан, деди:

— Чакана хотин топмабсиз!

— Ҳа, уни биринчи нав деб ҳисоблайман!— деди Гэли оғзидан тутун чиқариб.

— Жанубга олиб кетяпсизми?— деб сўради киши.

Гэли чекишда давом этаркан, бошини қимирлатди.

— Плантациягами?— деб сўради ҳалиги киши.

— Ҳа,— деди Гэли.— Бир плантациядан заказ олганман ва бу аёлни ўша ерга жойласам керак деб ўйлаймач. Менга уни жуда яхши ошпаз деб айтишди. Жуда бўлма-

са пахта ҳам тераверади. Бармоқлари боп экан, кўрдим. Хайтовур ё у ишга, ё бу ишга осонгина сотилиб кетса керак.

Гэли чекишни давом этдирди.

— Бола плантацияда ишлай олмаса керак,— деди бегона киши.

— Уни пайт келиши билан сотиб юбораман-да,— деди Гэли иккинчи сигарани оғзига олиб.

— Уни арзонроқ сотсангиз керак,— деди Гэлининг суҳбатдоши, яшик устида ўнғайроқ жойга ўтириб олиб.

— Ҳали ҳеч нарса айтолмайман,— деди Гэли.— Ажойиб бола, бақувват, семиз, келишган. Бадани ғиштдек маҳкам!

— Жуда тўғри айтасиз, лекин то катта бўлгунча ташвиш ва чиқими кўп бўлади.

— Беҳуда гап!— деди Гэли.— Уларнинг катта бўлганини билмай ҳам қоласиз. Буларнинг ташвиши кучукларнинг ташвишидан кам бўлса борки, ортиқмас. Бу бола бир ойдан кейин чопқиллаб юриб кетади.

— Менда болани ўстириш мумкин бўлган бир яхши жой бор,— деди бегона киши,— агар арзон берсангиз мен олардим. Ўтган ҳафта бизнинг ошпаз хотиннинг боласи онаси кир ёяётганда тоғорага чўкиб ўлиб қолди. Бу бола ўшанга тарбиялагани берилса яхши бўларди.

Бирмунча вақт ҳар икковлари индамай чекишиб ўтирдилар. Асл масалага иккови ҳам тил теккизгуси келмасди.

Ниҳоят харидор деди:

— Бола учун ўн доллардан ортиқ сўрамасангиз керак? Ахир, сиз бир илож қилиб уни қўлдан чиқаришингиз зарур.

Гэли бошини қимирлатди-да, мазақ қилиб тупурди.

— Бу гапингиз асло тўғри келмайди,— деди у яна чека бошлаб.

— Ҳа, қанча дейсиз?

— Биласизми,— деди Гэли,— болани ўзим ҳам катта қила оламан. У жуда соз ва соғлом бола; олти ойдан кейин нархи юз доллар бўлади, бир йил ёки икки йилдан кейин икки юз долларга ҳам етади. Шунинг учун мен ҳозир уни эллик доллардан камига сотолмайман.

— Омон бўлинг! Ҳазиллашмасангизчи!— деди харидор.

— Элликдан кам йўқ!— деди Гэли, шиддат билан бошини силкитиб.

— Майли, ўттиз доллар берай, лекин бундан ортиқ бир цент ҳам бермайман.

— Бўлмаса бунга қулоқ солинг,— қатъийлик билан деди Гэли ва яна тупурди.— Қолганини икковимиз қоқ ярим бўлишамиз — сизга қирқ беш долларга бераман. Қўлимдан келадигани шу.

— Хўп, кўндим!— деди харидор, бир оз ўйланиб.

— Иш битди!— деди Гэли.— Қаерда тушасиз?

— Луизвиллда,— деди харидор.

— Луизвиллда,—деб унинг гапини такрорлади Гэли.— Жуда соз. У ерга биз қоронғи тушганда келамиз. Бола ухлаган бўлади, сиз дод-войсиз уни секин кўтарасиз. Мен ҳар бир ишни ортиқча, шовқинсиз ими-жими қилишни яхши кўраман. Шовқин-тўполонга сира ҳушим йўқ.

Бир неча қоғоз ақчалар харидорнинг ҳамёнидан сотувчининг чўнтагига ўтганидан кейин, Гэли яна чека бошлади.

Пароход Луизвиллда тўхтаганда гўзал ва тинч оқшом эди. Аёл боласини кўтариб ўтирарди. Бола қаттиқ ухларди. Она «Луизвилл» деган сўзни эшитгач, боласини шошилганича яшиклар орасидаги очиқ ерга қўйиб, унинг остига уст кийимини солди. Кейин у пароходнинг ён-чеккасига югуриб келди. У, маҳаллий мусофирхонанинг шу маҳалда пристанда тўпланишадиган официантлари орасида ўз эрини кўришни умид қилганди. У пароход зинасининг нақ қаноти ёнига келди ва бор бўйи билан энгашиб, соҳилда қимирлаётган каллаларни бирин-кетин синчиклаб кўздан кечира бошлади. Бироқ, шу топда оломон уни бола ёнидан суриб қўйди.

— Роса пайти келди!— деди Гэли, ухлаётган болани кўтариб харидорга узатаркан.— Уйғотиб қўйманг, қичқириб юборса, кейин, бу хотиннинг оворагарчилигини кўрасиз.

Харидор ўровни авайлаб кўтарди-да, бир зумда пристанга чиқаётган оломон орасида ғойиб бўлди.

Пароход инқиллаб, бўкириб ва ҳуштак чалиб пристандан қўзғалгач, ўз йўлига қараб секин суза бошлаганда аёл жойига қайтиб келди. У ерда савдогар ўтирар, аммо бола йўқ эди.

— Нима?.. Нима?.. Қани у?..— деди у, кутилмаган ҳодисадан эсини йўқотиб.

— Люси,— деди савдогар,— болангни мен олганман, шундайми? Ахир, уни сен барибир Жанубга оборолмайсан, бу ерда эса, қулай пайт келиб қолди: жуда яхши бир оилага сотдим, у ерда болангни сендан кўра анча яхшироқ тарбия қиладилар.

Дилнинг дардли ва чексиз умидсизлик билан тўлган кўз қараши, камроқ иш кўрган ҳар бир кишини беихтиёр ерга қаратиб қўяди. Аммо, Гэли бундақанги нарсаларга аллақачон кўникиб қолган. У, бундай қарашларни юз марталаб кўрган. У, бу қора бадан кишиларга роят қаттиқ азоб чектиришни, нима қилишларини билмасдан ўз баданларини чимчиб-чимчиб олишларини ўз касбининг ажралмас қисми деб ҳисобларди: шунинг учун у: «бу хумпар додлаб пароходда жанжал кўтарармикан?» деб оғирлик билан ўйлана бошлади, чунки ҳамма савдогар каби, унинг ҳам ортиқча шовқинга асло тоқати йўқ эди.

Аёл додламади. Зарба ҳаддан зиёд кучли бўлганди.

У, қаттиқ гаранг ҳолда, ўликдай қотиб қолган қўлларини осилтириб ўтирди. Кўзи олға тикилгану, аммо ҳеч нимани кўрмасди. Пароходнинг шовқини, машинанинг бўкириши унинг қулоғига худди тушдагидек аранг эшитиларди. Йиғлаб, мажақланган юракнинг дардини бўшатиб олиш учун кўзида ёш ҳам қуриган эди. Бундай қараганда у мутлақо хотиржам ўтиргандай кўринарди.

Ўз фойдасинигина кўзда тутгани ҳолда, зоҳиран одамгарчилик қилишга уринаётган савдогар, уни юпатмоқчи бўларди.

— Биламан, Люси, бу аввал жуда оғир бўлади,— дерди у,— лекин ақлли хотинсан, узоқ қайғурмассан, деб ўйлайман. Бу иш зарур эканлигини ва бошқа илож йўқлигини биласан.

— Керакмас, хўжайин, керакмас!— ҳансираб деди у.

— Сен ақлли хотинсан, Люси,— деб давом этди Гэли.— Мен сенга яхшилик истайман ва Жанубдан яхши жой топиб бераман. Тез орада янги эр ҳам топасан. Сендай чиройли...

— Ҳой хўжайин, ёлвориб сўрайман сиздан: қўйинг, мен билан гаплашманг!— деди аёл ва унинг овозида қаттиқ қайғу-ҳасрат, аччиқ мусибат оҳанги эшитилди, ҳатто қулфуруш ҳам хижолат бўлди: у, юз берган бу воқианинг батамом бошқача эканлигини ва унинг синалган усуллари бу ерда мутлақо иш бермай қўйганини фаҳмлади.

У аёл ёнидан кетди, аёл эса, орқасини ўгириб бошини плашчга ўраб олди.

Савдогар айланиб юрар, аҳён-аҳёнда тўхтаб, унга қараб қўярди.

«Жудаям қаттиқ қайғуряпти, занғар,— дея ўйланиб қолди у,— лекин жанжал қилмай, тинч ўтирибди, шу ҳам яхши. Майли, азобланиб олсин: аста-секин босилиб қолади».

Том нима воқеа бўлганини кўрган ва ҳамма гапни англаганди, у, аёлга яқинроқ келиб ўтирди ва бир илож қилиб уни юпатишга уринди. Лекин, аёл бунга жавобан оҳ тортарди, холос.

Сон-саноқсиз гўзал юлдузлари яшнаган тип-тинч улуғвор тун ҳам келди. Узоқда эшитилаётган қувноқ овозлар бирин-кетин сўнди. Ҳамма ухлади. Фақат пароход тумшуғи ёнида тўлқиннинг шилдирашигина равшан эшитиларди. Том яшикка ўтирди. Шўрлик аёлнинг: «Энди нима қилай? Ё раббим! Ўзинг ёрдам бер!» деган пичир-пичир овозлари ўқтин-ўқтин эшитиларди.

Кейин бу пичирлашлар ҳам тиниб қолди.

Ярим кечаси Том бирдан уйғониб кетди. Бировнинг қораси унинг олдидан тез ўтиб, пароходнинг ён чеккасига югуриб кетди; шундан кейин Том сувнинг чайқалган овозини эшитди. Ҳеч ким бир нарса кўрмади. У бошини кўтарди — аёл ўтирган жой бўш эди. Ўрнидан ирғиб туриб, уни излаб кўрди, аммо тополмади!

Савдогар эрталаб барвақт уйғонди ва кайфи чоғ ҳолда ўзининг жонли молига қарагани чиқди. Энди ҳайратланиш навбати унга келди.

— Савил қолгур, бу хотин қани?— деб сўради у Томдан.

Ҳамма нарсани ичда сақлаш афзалроқ эканлигини тажрибадан билган Том, ўз гумонини изҳор этмасликка қарор қилди ва «ҳеч нима билмайман» деб жавоб берди.

— Кечаси бирор жойда соҳилга тушиб қолиши мумкинмас. Пароход тўхтаганда ухламай, пойлаб ўтирганман. Бундай ишларни мен ҳеч кимга ишонмайман.

Бу сўзларнинг ҳаммасини у Томга қараб айтди, чунки у Томнинг тўлиқ хайрихоҳлигига ишонарди. Том эса, индамай, жим тураверди.

Савдогар пароходни у бошидан-бу бошигача ахтариб чиқди. Яшиклар, тойпахталар, бочкалар орасини, ма-

шиналар атрофини, қувурларнинг ёнини, хуллас, ҳамма жойни кўздан кечирди, аммо тополмади.

— Қани, Том, айт,— деди узоқ ва натижасиз излашлардан кейин, Томнинг олдига келиб,— бу тўғрида ҳеч нима биласанми? Яширма, аминманки, сен биласан. Бу ерда ётганини соат ўнда, кейин ўн иккида, кейин бир билан иккининг орасида кўргандим. Соат тўртда ғойиб бўлибди. Сен эсанг шу ерда ухладинг. Йўқ, биласан сен, тонма.

— Менинг билганим шу, хўжайин,— деди Том,— саҳарга яқин бир нарса менинг ёнимдан югуриб ўтгандек бўлди, мен уйғондим. Кейин сувнинг қаттиқ чайқалганини эшитдим, қарасам хотин йўқ! Менинг билганим шу.

Савдогар чўчиб ҳам тушмади, таажжубланмади ҳам. У ҳар қандай кутилмаган ҳодисаларга ўрганиб қолганди, ҳатто даҳшатли ўлим воқиасининг рўй бериши ҳам уни қўрқитиб, этини учиролмасди, у ўлимни кўп марта кўрган. Ўзининг касби соясида у ўлим билан яқиндан танишиб олган, у, ўлимга ўзининг пул ишларига жуда бесўнақайлик қилиб бош суқувчи ёвуз душман деб қарарди. У аввал сўкинди, сўнгра, «менинг омадим юришмаяпти! Бу сафарда бир чақа ҳам фойда қилмайман!» деган хулосага келди. Лекин, бу билан у ўз ишини асло тузатолмади, чунки аёл, қочоқларни сира қайтиб бермайдиган штатга қочганди.

Ғашланган савдогар қўлига ёзув дафтарчасини олиб ўтирди-да, бедарак йўқолган тана ва жонни «зиёнлар» хонасига ёзиб қўйди.

XIII БОБ

Квакерлар қишлоғи[1]

Олдимизда кенг ва катта, покиза бўялган ошхона. Сариқ пол ёғ томса ялагудек ялтирайди. Топ-тоза ошхона печи, хаёлга ҳар хил лазиз таомларни соладиган ярқираб турган мис идиш-товоқ, лакланган эски ва

[1] Квакерлар — пуритан диний мазҳаби. Жанубдаги қулдорларга зид бўлган «озод» Шимолий штатлардаги фермерларнинг кўпчилиги квакерлар мазҳабини қўллардилар. Бу мазҳаб кишиларининг асл номи «дўстлар» бўлгани ҳолда, уларни масхаралаб — квакер, деб атардилар.

мустаҳкам зангор ёғоч курсилар, кичкина чайқалма кресло, унинг устида — жун мато лахтакларидан чеварлик билан тикилган ёстиқча. Унинг ёнида катта эски кресло, унинг кенг дасталари кишини гўё юмшоқ ёстиқ устига ўтириб дам олишга чақиргандай бўлади.

Бу креслода тебраниб, нозик чокдан кўзини узмасдан, бизнинг эски ошнамиз Элиза ўтирибди. Балли, бу хотин ўша, Элиза, ўзини олдириб қўйган ва юзида қони қолмаган, узун киприклари остида ва чиройли оғзининг қатлари орасида яшириниб олган сокин ғамгинлик излари кўриниб турган Элиза. Унинг мулойим юраги оғир мусибат зулми остида энди чиниққандек кўринар эди. Шунинг учун тропик капалаги каби ҳар томонга пирпираб юрган Гаррига у гоҳ-гоҳ қараб, қўй кўзларида аллақандай қатъият чақнаб кетардики, бурунги бахтли кунларда бундай хусусиятдан унда асар ҳам йўқ эди.

Унинг ёнида бир хотин ўтирибди; у хотиннинг тиззасида катта мис жом, унга у диққат билан шафтоли қоқи соляпти. Бундай қараганда у, эҳтимол эллик беш ёки олтмиш ёшлардадир. Лекин, унинг юзи шундай юзларданки, ёши улғайган сари унга ҳусн кираверади: юмалоқ, пушти, пишган шафтоли каби юзининг баъзи жойларини майингина тук босган. Ёши анчага борган туфайли бир оз оқ тушган сочлар, кенг ҳамда вазмин пешонадан орқага таралган. Катта кўзларидан ростгўйлик ва саховат нур беради. Бу кўзларга қараган ҳамон, бу хотиннинг кўксида яхши ва эҳсонпарвар юрак ураётганлигини дарҳол пайқаб оласан киши. Ёш қизларнинг жамолини кўп куйлаганлар, бас, шундай экан, қари хотинларнинг жамолини нега куйламаслик керак? Агар биров бу мавзудан ором олмоқчи бўлса, биз уни дилсўз дўстимиз Рахиль Голлидей ҳузурига юборамиз. У ўтирган кресло, балки ёшлигида шабодалаганидан, балки асабий касал бўлганиданми, ишқилиб, қисирлар эди. У, орқа-олдига бир меёрда липанглаб шундай бир садо чиқарардики, бошқа кресло бундай садо чиқарса чидаб бўлмас эди. Аммо, кекса Симеон Голлидей «бу садолар менга музикадай эшитилади» деб, ўқтин-ўқтин айтиб қўяр, болалар эса — «онамиз ўтирадиган креслонинг ғижир-ғижири биз учун дунёда ҳамма нарсадан азиз» деб эътироф қилишар эди.

— Сен ҳалиям «Канадага кетаман» деб юрибсанми, Элиза?— деб сўради Рахиль, шафтоли қоқиларни бамайлихотир кўздан ўтказаркан.

— Ҳа, хоним,— қатъий деди Элиза.— Менинг кетишим керак. Бу ерда қололмайман.

— У ерда нима қиласан? Ўйлаб кўр, қизим.

Рахиль Голлидейнинг «қизим» деган бу хитобининг табиий ва самимийлигига сабаб шу бўлдики, унинг ўзига «она» сўзи қуйиб қўйгандай ярашиб турарди.

Элизанинг қўлларини қалтироқ босди ва бир неча дона ёш томчиси унинг нозик чокига томди. Лекин у, қатъийлик билан жавоб берди:

— Рўпара келган ишни қилавераман, имоним комилки, менга лойиқ бирор иш топилиб қолар.

— Ахир, бу ерда истаганингча тура берсанг бемалол эканлигини биласан-ку,— деди Рахиль.

— Ташаккур сизга!— деди Элиза,— лекин,— деб у Гаррини кўрсатди,— кечалари ухламай чиқаман. Бу ерда қололмайман. Ўтган кеча тушимда, ўша одам бу ҳовлига кириб келган эмиш.

— Бечора бўтам!— деди Рахиль.— Бундай ташвишланаверма. Бизнинг қишлоғимиздан ҳалигача бирорта қочоқни ушлаб кетишган эмас. Ишонаманки, сени ҳам ушлашолмайди.

Эшик очилиб, остонада юмалоқ, кичкина хотин тўхтади. Унинг юзи пишган олмадек қип-қизил эди. У, Рахиль сингари соддагина кул ранг кўйлак кийган, баланд кўкси устида дока дурра ёзиқлиқ эди.

— Руфь-Стедмен!— деди Рахиль, қувониб уни қаршилар ва самимий равишда икки қўлини сиқар экан.— Қалайсан, Руфь?

— Жуда яхши!— деди Руфь, кичкина қора шляпасини бошидан олиб, дастрўмолча билан унинг чангини қоқар экан.

Момиқдек юмшоқ қўллари юмалоқ бошига кийган шляпачасини ҳадеб тузатиб туришига қарамасдан, шляпача тўғри турмас, ғайир кокиллари эса тўзиб турарди. Руфь сочларини яна жойига ётқизиш учун кичкина кўзгуга томон ўгирилди ва ўзидан мамнун бўлгандай бўлди. Зотан, шу топда ҳар бир кимса ҳам унга қараб мамнун бўлар эди. У — йигирма беш яшар, соғлом, хушкўнгил, киши дилига қувонч бахш этадиган қақажон жувон эди.

— Руфь, бу бизнинг дўстимиз Элиза Гаррис. Бу эса, сенга айтиб берган ўша бола бўлади.

— Сени кўрганимга хурсандман, Элиза, жуда хурсандман!— деди Руфь, гўё Элиза унинг эски ва кўпдан буён кутган дўсти бўлганидек қўлини сиқиб.— Бу сенинг болангми? Унга мен пряник олиб келдим.

У болага юрак шаклида ишланган пряник узатди, Гарри унга қўнғир сочлари остидан қаради-да, қўрқиб-писиб олди.

— Сенинг кичкинанг қани?— деб сўради Рахиль.

— Ҳозир уни кўрасан. Эшикдан киришим билан Мэринг кўтарди-да, «болаларга кўрсатаман» деб омборга олиб кириб кетди.

Шу чоқ эшик очилди ва онаси каби шаҳло кўз, қизил юз қиз Мэри, бўлмага болани олиб кирди.

— Ана!— деди Рахиль, бора солиб, каттакон ва семиз оқ чақалоқни қўлига оларкан.— Мунча ҳам яхши бўлмаса! Жуда катта бўлиб қолибди-ку!

— Бўлмасамчи,— деди кичкина, тек турмас Руфь.

У, болани қўлига олди-да, бошидаги ҳаво ранг шойи тумоқни ва устидаги қават-қават либосларни еча бошлади. Кейин у ёқ-бу ёғини қоқиб, силтаб тузатди-да, ўпиб полга ўтирғизди. Бола, бундай муомалага ўрганиб қолгандек кўринарди, чунки у бошмалдоғини орзига тиқди-да, тездан ўз хаёлига шўнғиб кетди. Она ўтирди, оқ ва кўк йўлли узун пайпоқни олиб, илдам тўқий бошлади.

— Мэри, сув келтирсанг жуда соз бўларди,— деди майин овоз билан онаси.

Мэри, пақирчани олиб қудуққа кетди, тезда қайтди-да, пақирчани ўтга қўйди. Ҳаял ўтмай, пақирдаги сув биқирлаб қайнай бошлади. Рахиль секин пичирлаб қизга алланимани буюрганди, Мэри шафтолиқоқи солинган жомни ҳам ўт устига қўйди.

Бу вақт ичида Рахиль оппоқ тахтани олди ва олдига фартук тутиб, бисквит қилишга киришди. Бу иш олдида у яна Мэрига қараб:

— Мэри, агар сен Жонга «товуқни тевроқ қовурар экансан» деб айтсанг, жуда яхши бўлар эди,— деб қўйди.

Буни эшитиши биланоқ Мэри кўздан ғойиб бўлди.

— Хўш, Абигайл Питерс қалай?— деб сўради Рахиль, ош хамир ҳозирлар экан.

— Пича дуруст,— деди Руфь.— Бугун эрта билан мен уникига кириб, уйини шипир-сидир қилдим. Лия Хиллас уникига тушдан кейин бориб, бир неча кунлик пирог билан нон қилиб беради, оқшом мен борганимдан кейин Лия жўнайди.

— Мен эса эртага бориб, кирини ювиб, йиртиқ-ямоғини қилиб бераман,— деди Рахиль.

— Жуда яхши бўлади,— деди Руфь.— Анна Стэнувд бетоб бўлиб қолибди, деб эшитдим. Ўтган кеча у ерда Жон бўлган эди, мен эртага боришим керак.

— Агар у ерда куни билан қолиб кетишинг лозим бўлиб қолса, Жон бу ерга келиб овқат қилиши мумкин,— деди Рахиль.

— Раҳмат, Рахиль. Эртага кўрамиз. Ана, Симеон ҳам келди.

Қора куртка ва қора шим кийган новча Симеон Голлидей ошхонага кириб келди. У, бошига жияги энлик шляпа кийган эди.

— Қалай, яхшимисан?— деб, мулойим сўради у, Руфнинг момиқдек юмшоқ, кичкина қўлини катта қўли билан сиқар экан.— Жон қалай?

— Ҳаммамиздек, Жон ҳам саломат,— тетик жавоб берди у.

— Янгилик йўқми, ота?— деб сўради Рахиль, печга бисквитни қўятуриб.

— Менга Питер Стеббинс: «Кечаси сеникига дўстларим билан борамиз», деди,— тоза обтобада қўлини ювраркан, маънодор қилиб деди Симеон...

— Шунақами!— деди Рахиль ва хаёлсиранқираб Элизага қараб қўйди.

— Сен менга «фамилиям — Гаррис» деганмидинг?— деб сўради Симеон Элизадан.

Элиза титраб-қақшаб «ҳа» деб жавоб берганда, Рахиль тез эрига қараб қўйди. Элиза юраги ёрилгудек бўлиб: «менинг тўғримда билдириш чиқарилган шекилли» деб ўйлади.

— Она, бу ёққа қара!— деди Симеон, Рахилни орқадаги бўлмага чақириб.

— Нима дейсан, ота?— деди Рахиль, бўлмага киргач, ун юқи қўлини артаркан.

— Унинг эри қишлоғимизда ва бугун кечаси бизникида бўлади,— деди Симеон.

— Рости билан-а, ота?— деди Рахиль ва севинганидан юзи ёришиб кетди.

— Рост. Питер кеча фургонда, аввалдан гапирилиб қўйилган жойга бориб бир кампир билан икки эркакни кўрибди. Улардан бири «менинг исмим Жорж Гаррис бўлади» дебди. Ўзи ҳақида айтган гапларига қараганда ҳам, бу одам унинг эри бўлса керак, деган қарорга келдим. Хушчақчақ ва чиройли йигит экан. Элизага буни айтсакмикан?— деб сўради Симеон.

— Руфь нима деса ўшанга қараб иш тутайлик,— деб таклиф қилди Рахиль.— Руфь, бу ёққа кел.

Руфь, чокини қўйиб, улар олдига кирди.

— Руфь мана бу нарса тўғрисида сен нима деб ўйлайсан?— деди Рахиль.— Ота «шу бугун кечаси бу ерга Элизанинг эри келади» деяпти.

Қичкина квакер аёлнинг беҳад қувончи Рахилнинг сўзини тўхтатиб қўйди. Руфь севинганидан сакраб чапак чала бошладики, унинг ғайир кокилларидан икки толаси шляпачаси остидан чиқиб, оқ дурра устига тушди.

— Секинроқ, азизим,— деди мулойимлик билан Рахиль.— Секинроқ, Руфь. Қандай ўйлайсан, унга ҳозир бу тўғрида айтайликми?

— Албатта, ҳозир айтиш керак! Ўйлаб кўринг ахир: агар бу одам ўрнида менинг эрим бўлганда, мен ўзимни қандай ҳис этар эдим? Албатта, унга айтингиз,— деб у, қўлини Рахилнинг елкасига қўйди.— Уни ётоқхонага олиб кириб, у ерда айтинг, то сиз унга айтгунингизча мен товуқни пишириб қўяман.

Рахиль, Элиза чок тикиб ўтирган ошхонага кирди ва кичкина ётоқхона эшигини очиб, мулойимлик билан деди:

— Бу ёққа, олдимга кел-чи, қизим. Сенга айтадиган баъзи бир янги хабарларим бор.

Элизанинг бўзрайган юзларига қон югурди. У, асабийлашган ҳолда титраб ўрнидан турди-да, болага қараб қўйди.

— Йўқ, йўқ,— деди кичкина Руфь, унинг ёнига келиб қўлидан ушлар экан,— қўрқма. Хушхабар айтмоқчиман, Элиза. Киравер.

Шундай деб, Элизани оҳиста итарди-да, ичкарига олиб кириб, эшикни ёпди. Кейин ёнига қайрилиб, кичкина Гарричани кўтарди-да; ўпа бошлади.

— Тезда отангни кўрасан, қўзичоғим! Отангни биласанми? Отанг шу ерда,— деб қайта-қайта такрорлар, бола эса ҳайрон бўлиб унга боқар эди.

Бу вақт эса эшик орқасида бошқа бир ҳодиса юз бераётган эди. Рахиль Голлидей Элизани ёнига тортиб, деди:

— Қизим, эринг қулликдан қутулибди.

Элизанинг юрагига тўсатдан қон қуйилди. У ранги бўзрайган ва мадорсизланган ҳолда курсига чўкди.

— Тетик бўл, болам!— деди Рахиль қўлини унинг бошига қўйиб.— Эринг дўст-ёронлар орасида ва улар уни бугун кечаси бу ерга олиб келишади.

— Бугун кечаси-я! Шу бугун кечаси-я!— деб такрорлади Элиза.

Унинг учун сўзлар асл маъносини йўқотганди. Қаллани чигал ўйлар босган, ҳамма нарса туманга ўралганди.

Ҳушига келгач Элиза шу аҳволни кўрди: у одеялга ўралиб, каравотда ётар, кичкина Руфь эса, унинг қўлини камфора билан ишқар эди. У, аллақандай лаззат, мадорсизлик ҳис этиб кўзини очди. Қочган дақиқадан бошлаб унда ҳеч бир бўшашмаган асабий ҳаяжон энди босилган ва қизиқ бир осойишталик ва хавфсизлик ҳиссиёти чулғаб олганди. У, катта қора кўзларини очиб, мудраб ётар ва атрофдагиларнинг қимирлашини томоша қиларди. Қўшни бўлманинг эшиги очиқ; овқат столи устига оппоқ дастурхон солиб. қўйилган, қайнаётган чойнакнинг шарақлаши эшитилиб турибди, пирог ҳамда мураббо солинган товоқчаларни кўтариб у ёқдан-бу ёққа югуриб юрган Руфь, сал нарсага тўхтаб, Гарринг қўлига пирог тутқазар ёки бошини силар, ёки унинг кокилига ўзининг оппоқ бармоғини ўрар эди. У, гоҳ-гоҳ чойшап ёки одеялни тузатиш учун унинг каравоти ёнига келиб турган Рахилнинг йирик гавдасини кўрарди. У, Руфнинг эри келганини, Руфь унинг ёнига югуриб келиб, қўлларини қаттиқ-қаттиқ қимирлатиб ва Элиза ётган хонани бармоғи билан кўрсатиб, жиддий йўсинда алланималар деб пичирлай бошлаганини кўрди. Руфнинг қўлидаги боласи билан чой столи ёнига келиб ўтиргани ҳам унинг кўзига чалинди. У, ҳамманинг стол ёнига ўтирганини ва кичкина Гарри-

нинг Рахиль қанотн остида баланд курсичада ўтирганини ҳам кўрди. Секингина бўлаётган суҳбат овози, чойқошиқларнинг майин жаранглагани, пиёла ва ликопчаларнинг музика сингари жингиллаши, хуллас, уларнинг ҳаммаси гўзал уйқуга аралашиб кетди. Элиза шундай ухладики, у боласини бағрига босиб, юлдузлар чарақлаган совуқ кечаси қочган даҳшатли минутдан буён бунчалик ширин ухламаган эди.

Унинг тушига ажойиб бир юрт — истироҳат ва осойишталик мамлакати кирди. Яшил соҳиллар, гўзал ороллар, ярқираган сув ва майсазор ўртасида бир уй турибди. Дўстона овозлар: «Бу уй — сеники» дейишар ва у, боласининг — озод ва бахтли боласининг ўйнаётганини томоша қиларди; у, эрининг оёқ шарпасини эшитди ва унинг яқинлашиб келаётганини сезди. Эрининг қўли унинг бўйнидан қучоқлар, кўз ёшлари унинг устига томар экан, уйғониб кетди.

Бу — туш эди.

Кун ёруғи аллақачон сўнган эди. Бола унинг ёнида тинч ухлар, токчада шам хира нур берар, каравот тўрида эса ёстиққа бошини тиқиб эри ҳўнграб йиғларди.

Квакерлар уйида бахт сабоҳи бошланди. Она ўрнидан барвақт турди, унинг «яхшиси сен бундай қилсанг...» ёки «бундай қилсанг яхши бўлар эди...» деган мулойим буйруқларини бажарадиган ўғил ва қиз болалари билан ўралишиб, нонушта тайёрлаш билан вақти ўтмоқда эди. Негаки, Индиана водийсининг бу ажойиб жойларида нонушта тайёрлаш оғир ва мураккаб иш бўлиб, у анчагина вақт ҳам меҳнат талаб қилади. Жон, булоққа сувга бориб келгунча, кичик Симеон маис пирог учун ун элаб бўлгунча, Мэри эса қаҳва туйиб олгунча, Рахиль бамайлихотир, бисквит ҳозирлар, жўжа тозалар, атрофига эса нуёш нур сочар эди. Ёш дастёрларнинг ҳаддан зиёд ғайратларидан бирор ишга зиён етишини кўриб қолганда эса, мулойимлик билан «секин-секин!» ёки «мен бундай бўлишни истамасдим...» дерди, уларнинг тўлиб-тошган ғайратларини босиш учун эса шу кифоя қиларди.

Бу ҳозиргарликлар бораркан, катта Симеон бурчакда кичкина кўзгу олдида ўтириб соқолини оларди. Катта ошхонала ҳамма иш ғоят аҳиллик билан, бир-

бирига қовушган ҳолда жўн қилинарди. Ҳамма шундай ҳафсала билан ишлар ва ҳамма ерда дўстона муҳаббат ҳукм сурарди, ҳатто вилка билан пичоқларни столга қўйганда, улар ҳам саломлашгандек жиринглаб садо беришарди. Жўжалар ва чўчқа гўшти товада шундай жизиллашардики, гўё ўзларини қовуришаётгани учун севинаётгандек эди.

Жорж, Элиза ва Гарри ўз хоналаридан чиқишганда, улар хурсандлик билан самимий қарши олинди, бу уларга худди тушдек кўринди.

Ниҳоят, ҳаммалари стол теварагига ўтиришди. Бу чоқ Мэри плита олдида пирожки қовурар, уларнинг бети тилла ранг бўлиб қизарганда столга узатиб турарди.

Рахиль ўзини ҳеч қачон бундай бахтли ҳис этмаганди. Ҳатто товоқларда пирог солиб таратганда ва пиёлаларга қаҳва қуйганда ҳам ундан оналарга хос меҳрибонлик ва самимият зоҳир бўлиб турарди.

Жорж умрида биринчи марта оқ бадан кишилар билан тенг ҳуқуқли одам сифатида бир стол атрофида ўтирарди. У, аввал уялинқиради ва ўзини ўнғайсиз ҳис этди. Лекин, аста-секин бу ҳиссиёт уй эгаларининг самимияти остида тумандек тарқалиб кетди.

— Ота, мабодо яна қўлга тушиб қолсангиз нима бўлади?— деб сўради кичик Симеон, пирогга ёғ суртаркан.

—Штрафини тўлайман қўяман-да,— деб бамайлихотир жавоб берди Симеон.

— Агар турмага ўтиргизиб қўйсаларчи?

— Борди-ю, мени турмага ўтиргизиб қўйсалар, сизлар фермани оналаринг билан сариштa қилиб туролмайсизларми?— деб кулимсираб сўради Симеон.

— Онамиз деярли ҳамма ишни қилаверади-ку-я,— деб жавоб берди бола.

— Азизим сэр, бизни деб сизнинг жонингиз хавф-хатар остига тушиб қолмайдими?— дея ташвишланиб сўради Жорж.

— Ҳеч қўрқма, Жорж! Дунёда яшашдан мақсадимиз ҳақ иш учун жонимизни фидо қилишдир. Акс ҳолда биз ўз номимизга муносиб бўлмасдик.

— Аммо м е н и деб жонингизни хавфда қолдиришингиз-чи! Мен бунга чидаб туролмайман,— деди Жорж.

— Қўрқма, дўстим Жорж. Биз бу ишни сенинг учун қилганимиз йўқ, биз буни худо ва инсон учун қиламиз,— деди Симеон.— Сен кундузи бу ерда бамайлихотир тура оласан, кечаси соат ўнларда Филеас Флетчер сени ҳамроҳларинг билан бирга нарироққа элтиб қўяди. Таъқибчилар узоқда эмас, улар сени тинч қўйишмайди. Вақтни беҳуда ўтказмаслик керак.

— Ундай бўлса, кечгача кутишнинг нима кераги бор?— деб сўради Жорж.

— Бу ерда сен кундузи хавф-хатардан тинчсан, чунки атрофингда дўстлар бор ва улар айғоқ. Сафар учун хатарсиз пайт эса кечасидир.

XIV БОБ

Евангелина

Жуда кўп юк ортилган пароход дарёнинг қуйи томонига сузиб борарди.

Палубаларга кўпгина плантацияларнинг ҳосили бўлмиш тойпахталар шу қадар кўп ортилган эдики, пароход узоқдан катта кул ранг харсанг тошга ўхшаб кўринарди. Агар биз, ювош дўстимиз Томни топмоқчи бўлсак, пароходнинг тиқилиб кетган палубаларида анча вақт айланиб юришга тўғри келарди. У, баланд жойда, юқори палубада, тойпахталар орасида бир бурчакда ўтирарди.

Қисман мистер Шелбининг мақтови, қисман Томнинг беозор ва ювош феълини пировардида сезганлиги туфайли, ашаддий қулфуруш бўлишига қарамай, Гэлининг ўзи ҳам Томга тўла ишонч билан қарай бошлади.

У, аввал Томни эртадан кечгача кўз ўнгидан нарилатмас, кечалари эса, кишанни ечдирмасди. Аммо, Томнинг ҳаддан зиёд чидамлилигини кўриб, унга нисбатан аста-секин тузукроқ муомала қила бошлади ва бирмунча вақтдан кейин, унинг лабзига ишониб, пароходда эркин юришга имкон берди.

Ҳар вақт ювош, мўмин ва хизматга тайёр Том, дўппи тор келиб қолган маҳаллардагина ҳаммолларга ҳам кўмаклашарди. Ҳаммоллар уни ҳурматлардилар, чунки у бурун Кентуккида фермада қандай жонбозлик кўрсатиб ишлаган бўлса, уларга ҳам шундай ғайрат билан ёрдам берарди. Қиладиган иш қолмагач, юқори

палубага, пахтатойлари орасидаги бурчакка чиқиб олиб, ўз инжилини мутолаа қилишга киришарди.

Янги Орлеандан юз милча нарида, дарё суви табиий қирғоқлардан анча баланд кўтарилганидан, дарё ўз сувини йигирма фут баландликдаги ясама соҳиллар орасидан олиб боради. Худди сувда сузаётган қасрдек пароходнинг юқори палубасидан туриб сайёҳ атрофдаги бир неча миль жойни бемалол томоша қилоларди. Томнинг кўз ўнгида плантациялар дастурхон каби ёзилиб ётар, у ўзини кутиб турган янги ҳаётни равшан тасаввур эта оларди.

Том палубадан туриб, қулларнинг ишлашини, уларнинг кўпгина плантациялардаги қатор-қатор бостирмачаларини йироқдан кўрарди; бу бостирмалар плантация эгаларининг ҳашаматли парклари ва данғиллама уйларидан анча нарида эди. Бу манзаралар унинг кўз ўнгидан ўтаркан, унинг ақлга бўйсунмайдиган бечора юраги орқага — Кентуккига, қари чинорлар кўланка солмиш фермага, бегонияга ўралмиш ўз кулбасига томон ундарди. Унинг кўзига ёшлигидан бирга ўсган дўстлари кўринарди: у кечки овқат пиширишбилан шу топда банд бўлган хотини — Хлоя холани кўрарди. Болаларининг қувноқ кулгисини, тиззадан тушмас қизчасининг чуғурлашини эшитгандек бўларди...

Кейин тўсатдан буларнинг ҳаммаси кўздан ғойиб бўлар ва у яна шакарпояларни, сарв дарахтларини, плантацияларни кўрар, яна пароход машиналарининг пишқиришини эшитар ва булар ҳаммаси унинг ҳаётидаги ҳалиги даврнинг абадий ўтиб кетганлигидан дарак бериб турарди.

Агар сиз мана шундай аҳволга тушсангиз, хотинингизга хат ёзардингиз, болаларингизга хабар юборардингиз; аммо Том хат ёзишни билмас, почта билан мутлақо иши йўқ ва жудолик жарлиги устидан ҳеч қандай кўприк солиб ўтолмасди.

Том тойпахта устида ётиб, инжилни хижжалаб ўқиркан, унинг саҳифалари устига озмунча кўз ёши тўкмади! Китобни секин ўқишига тааҳжубланмаса бўлади: у ўқишни ёши анчага борганда ўрганган, шунинг учун тез ўқиёлмас ва оятдан оятга секин ўтарди.

Пароходдаги мусофирлар орасида Сен-Клэр деган бадавлат ва отоқли жентльмен бўлиб, у, Янги Орлеанда яшарди. Сен-Клэр билан бирга қизчаси ҳам борар-

ди; беш ёки олти яшар бу қизча бир хонимнинг назоратида бўлиб, у хоним эса Сен-Клэрга қариндош кўринарди.

Қизча Том олдида тез-тез пайдо бўларди. У, ёзги шабада ёки қуёш нури каби бир жойда турмас, бесаранжом эди. Уни бир марта кўрган одам ҳеч унутмасди.

Қизча ғоятда чиройли бўлиб, кўпинча болаларга хос бўлган семизлик ва бесўнақайликдан унда асар ҳам йўқ эди. Унинг бежирим, келишган қадди-қомати ҳар кимнинг завқини оширарди. Унинг юз гўзаллигидан кўра ҳам, чуқур хаёлсурувчанлиги билан кишини кўпроқ ҳайратда қолдирарди. Унинг жонон бошчасини худди булутдек ўраб турган олтин ранг — қизғиш узун сочлари, узун киприклар остидаги фируза кўзларининг чуқур ва маънодор жиддий боқиши — бу фазилатлар уни бошқа болалардан ажратиб турар ва пароходда пирпираб юрганда ҳар бир кишини қайрилиб қарашга мажбур этарди.

Унинг отаси ва унга мураббиялик қилаётган хотин доим унинг орқасидан югуриш билан овора эдилар; у эса, ёзги булутча каби, уларга тутқич бермасди. У нимаки қилмасин, отасидан ва мураббиясидан ҳеч қандай гап эшитмаслигини яхши билганидан, пароходнинг у бошидан-бу бошига чопгани-чопган эди. У ҳамма вақт оқ кўйлак кияр ва фариштадек ҳар ерда югуриб юрарди; унга чанг-ғубор ҳеч юқмасди. На юқорида ва на пастда бу чиройли қизчанинг оёқчаси тегмаган ва гўзал орзу каби олтин ранг бошчаси кўринмаган жой қолмади.

У, гоҳо пароходнинг ўтхонасидаги катта ўчоқ ёнига келиб, унда мавж уриб ёнаётган оловга қараб ва ўзининг оғир меҳнати билан машғул кочегарнинг кўзи унинг таажжубланган кўзига тушиб қоларди. У, гўё кочегарни даҳшатли хавф остида қолгандек фаҳмлаб, унга юраги ёрилгудек термилиб турарди. Баъзида пароход рулчиси ғилдиракни тўхтатиб, ўз хоначасининг деразасида қизчанинг акс этиб турган гўзал юзига кулимсираб қararди. У ўтиб бораркан, ғоят бадқовоқ кишилар ҳам иржайиб, қовоқларини кўтарардилар. У, хатарлироқ жойларга қўрқмасдан чопиб келганда эса, қоракуя теккан қаттиқ қўллар уни сақлаш учун ихтиёрсиз чўзиларди.

Том негрларга хос ҳалим табиатли, таъсирга берилувчан киши эди. У, қизчага беғубор завқланиб қарар ва бу завқ кундан-кун кучаярди.

Қизча Гэлининг кишанланган эр ва аёл қуллари ўтирган жойдан ўксиниб тез-тез ўтиб турарди. Қизча уларнинг ёнига борар ва бу одамларнинг нима учун кишанланганини тушунмасдан, ғам-ғуссага тўлиб-тошган кўзлари билан уларга термилиб қararди: гоҳо нозик қўлчалари билан уларнинг кишанларини кўтарарди-да, маъюсона хўрсиниб, қаёққадир югуриб кетарди. Бирмунча вақтдан кейин икки қўли тўла ширинлик, ёнғоқ ва апельсин кўтарган ҳолда туйқусдан уларнинг орасида пайдо бўлиб қолар ва қўлидаги нарсаларни негрларга улашиб, яна қочиб кетарди.

Том бу қизча билан танишишга журъат этишдан илгари, унинг ҳаракатларига анча вақтгача қараб борди. У, болаларни қандай қилиб ўзига жалб этишни билганлиги туфайли, бу ишга усталик билан киришди. У, олча новдасидан ўриб жуда боплаб майда саватча ишлар, ёнғоқдан оғзи иржайиб турган каллачалар ясар, қандолат мағзидан сапчималар қилар ва турли-туман ҳуштаклар ясашда эса тарафгузарлик уста эди. Унинг чўнтаги ёш болаларни қизиқтирадиган ҳар хил нарсаларга тўла бўлиб, илгари бундай нарсаларни у, хўжайинининг болалари учун сақларди. Ана шундай ўйинчоқлар воситаси билан у энди бу қизча билан эҳтиёт бўлиб, аста-секин ошначилик бошламоқчи бўлди.

Қизча бегоналик қилганлиги сабабли, уни ўргатиш осон бўлмади. Бошда у худди саъвадек яқин-ўртадаги яшикларнинг бирортасига ўтирар ва Томнинг қўлидан, шу ернинг ўзидаёқ тайёрланиб чиққан нарсаларни уялинқираб оларди. Мана шундай қилиб улар, пироварди, дўст бўлишди.

— Кичкина қизнинг исми нима?— деб сўради Том.

— Евангелина Сен-Клэр,— деди қизча.— Лекин, дадам ва бошқалар мени Ева деб чақиришади. Сенинг исминг нима?

— Менинг исмим Том. У ёқда — Кентуккида кичкина болалар мени Том тоға деб чақиришарди.

— Ундай бўлса, мен ҳам сени Том тоға деб чақираман, сени яхши кўриб қолдим,— деди Ева.— Қаерга кетяпсан, Том тоға?

— Билмайман, Евахон.

— Билмайсанми?— деб ҳайрон бўлди Ева.

— Билмайман. Мени бирорта одамга сотишади. Ким олишини билмайман.

— Менинг дадам сени олади,— шошилиб деди Ева.— Агар дадам олса сенга яхши бўлади. Мен бугуноқ дадамга айтиб сени олдираман.

— Ташаккур сизга, кичкина бекачам,— деди Том.

Пароход ўтин олмоқ учун кичкина пристанда тўхтади. Ева отасининг товушини эшитиб, шошилганича югуриб кетди. Том ўрнидан турди-да, ҳаммолларга қарашгани жўнади ва дарҳол ишга киришди.

Ева отаси билан панжара ёнида туриб, пароходнинг пристандан узоқлашаётганини томоша қиларди. Ғилдирак сувда энди икки-уч марта айланганди. Қаттиқ силкиниш натижасида қизча, мезонни йўқотиб, бир зумда сувга тушиб кетди. Отаси, қилаётган ишини чандон англамасдан, унинг орқасидан ўзини ташламоқчи эди, орқада турган кишилар уни ушлаб қолишди, чунки болага яхшироқ ёрдам кўрсатилажаклиги ўша ондаёқ ҳаммага равшан бўлиб қолди.

Қизча пароходдан тушиб кетганда, Том қуйи палубада борт ёнида турарди. У, қизчанинг сувга тушиб кўздан йўқолганини кўрган ҳамон ўзини сувга ташлади. Барваста ва бақувват Том учун қизча сув бетига чиққунча сувда сузиб туриш ҳеч гап эмасди. У қизчани ушлаб, пароход ёнига сузиб келди. Шу заҳотиёқ қизчани кўтариб олиш учун юзларча қўллар чўзилди. Бир секунддан кейин отаси сувга пишилган ва ўзидан кетиб қолган қизчасини қўлига кўтариб олди-да, хотинлар каютасига олиб кириб кетди. Бундай ҳодиса рўй берганда, одатда, хотинлар атайин тартибсизлик юзага келтириш учун зўр бериб ивирсирай бошлайдилар; улар

бу сафар ҳам шундай ивирсирашиб, қизчанинг ҳушига келишига халал берардилар.

Эртаниси пароход Янги Орлеанга яқинлаша бошлади. Қуёш ғоят қизиган, ҳаво дим эди. Пароходда одатдагича бесаранжомлик ҳукм сурарди. Мусофирлар каюталарда нарсаларини йиғиштиришиб, соҳилга чиқишга тайёрланишарди. Малайлар ва ходима қизжувонлар кемани тозалашар, қиришар, шипиришар, катта шаҳарга келишга ҳозирлик кўришиб, кемага кўркам тус беришарди.

Қуйи палубада қўлини қовуштириб дўстимиз Том ўтирар ва пароходнинг нариги бурчида тўпланиб турган одамларга ўқтин-ўқтин ташвишланиб қараб қўярди.

У ерда гўзал Евангелина турарди. Унинг юзи кечагига қараганда сал оқаргандек кўринса ҳам, кечаги ҳодисадан унинг юзида бундан бошқа ҳеч асар қолмаганди. Жуда олифта бир йигит унинг ёнида тойпахтага суяниб турарди. Унинг олдида очиқ ҳамёни ётарди. Биринчи қарашдаёқ бу киши Еванинг отаси эканлиги билиниб турарди: ўша олижаноб шаклли бош, ўша катта фируза кўз-у, ўша олтин ранг қизғиш соч. Аммо чеҳраси мутлақо бошқача эди. Еванинг кўз қарашидаги чуқур хаёл суриш аломатларининг аксича, у, кишига равшан, тетик ва қувноқ боқарди. Унинг келишган, чиройли оғзи бир нарсани мазақлагандек ғурурона кулимсирар, нозик қоматининг эркин ҳаракатларида бошқалардан ўзининг афзаллигини англаганлик тушунчаси билиниб турарди. У, ўз молининг фазилатлари ҳақида маҳмаданалик қилаётган Гэлининг сўзларини илтифотсизгина, ярим ҳазил-ярим нафратли кайфиятда тинглаб турарди.

— Хуллас, христиан динининг нимаики фазилатлари бўлса, бари шу қора тери остига жойланган денг!— деди Еванинг отаси, Гэли ўз сўзини тамомлагач.— Хўп, оғайни. Хўш, Кентуккида айтишларича, мендан қанча шилиб олмоқчисиз энди? Хуллас, уни қанчага пул қилмоқчисиз? Мени қанчага туширмоқчисиз? Бу ишни тезроқ битирайлик.

— Нима бўларди,— деди Гэли,— агар унинг учун мен бир минг уч юз доллар сўрасам, ҳеч қанақа фойда қилмаган бўламан. Улай агар, бир чақа ҳам фойда қилмайман.

— Бечора!— деди йигит. Гэлига зийрак фируза кўз-

ларини тикиб, мазақ билан бошдан-оёғига қараркан.— Демак сиз мени айрим ҳурмат қилганингиз учун, уни ўзингиз олган баҳога менга бермоқчисиз, шундайми?

— Албатта. Бунинг устига ёш бекач ҳам Томдан жуда хурсанд эканлар.

— Сизни беғараз бўлишга мажбур этаётган нарса шуми, дўстим? Хўш, агар сиз шундай саховатли бўлсангиз, Томдан ғоят хурсанд бўлмиш ёш бекачнинг кўнглини олиш учун қанча тушасиз?

— Ўзингиз ўйлаб кўринг, ахир,— деди савдогар.— Унга бир қаранг: барваста, отдек бақувват. Калласига қаранг: унинг қобилиятли ва фаросатли негр эканлигини дўнг пешонаси равшан кўрсатиб турибди. Бундай барваста негрни, мабодо тентак бўлган чоғида ҳам сўзсиз шу нархга оладилар. Аммо, яна бир марта айтаманки, у жуда қобилиятли, ақлли йигит. Ахир, қобилият билан ақлнинг ҳам қиймати бордир. Ўзингиз ўйланг: у, фермада хўжайинининг ҳамма ишини ёлғиз ўзи юргизарди. У мунақа ишларга жуда уддабурро, қобилиятли киши.

— Ана шуниси ёмон, шуниси жуда ёмон-да!— деди йигит, ҳамон боягича мазақлаб кулимсираб.— Мана шундан ёмони йўқ. Ақлли негрлар доим қочади, от ўғирлайди, бемазагарчилик қилишади. Менингча, сиз унинг ақли учун икки юз доллар камайтиришингиз керак.

— Агар у бундай ахлоқли ва хушфеъл бўлмаганда, нархини сал-пал камайтирса бўларди-ю, шошманг, мен ҳозир сизга унинг хўжайини билан бошқа кишилар томонидан берилган тавсияномаларни кўрсатаман, кейин сиз унинг нақадар тақводор, ювош ва содиқ эканлигини биласиз. У жойларда Томни «маддоҳ» дейишарди.

— Демак у бунинг устига хонаки домлаликка ҳам ярайди, денг!— деб қўйди йигит.— Хайр, буниси ёмонмас: бизнинг уйимизда дин жуда камчил мол... Қани, қоғозларингизни кўрсатинг!

Агар савдогар йигитнинг катта фируза кўзларининг қувноқ яшнашига қараб, бошланган бу ишнинг нақд пул билан тугашини билмаганда эди, аллақачон тоқатини йўқотган бўларди. У ўзининг кир ҳамёнини олдида, сичқиклаб тита бошлади; йигит эса бепарволик ва мазақ билан унга қараб тураради.

— Дада! Уни оласиз! Баҳоси қанча бўлмасин, барибирмасми?— деб мулойим пичирлади Ева, тойпахта-

га ўрмалаб чиққач, отасининг бўйнидан қучоқлаб.—Пулингиз етади, биламан. У менга жуда керак, жуда.

— Нимага керак, жонгинам? Уни қўлингга олиб шақилдоқ қилиб ўйнайсанми? Ёки ёғоч от қилиб минасанми?

— Мен унинг бахтиёр бўлишини истайман.

— Ғалати сабаб, аз-баройи худо!

Бу чоқ савдогар унга мистер Шелби қўл қўйган қоғозни узатди. Йигит, уэун бармоқларининг учи билан қоғозни олиб, эътиборсизгина ўқиб чиқди.

— Жентлымен қўли билан ёзилгани кўриниб турибди, — деди у,— бирорта ҳам имло хатоси йўқ. Мана, пулингизни санаб олинг, чол,— деди у, савдогарга бир тўп қоғоз пул узатаркан.

— Тўғри!— деди Гэли ва севинганидан башараси яшнаб кетди.

У, эски давотни олди-да, олди-сотди ҳужжатини расмийлаштириб, йигитга узатди.

— Қизиқ,— деди Сен-Клэр, ҳужжатга кўз югуртиб чиқиб,— менга қанча нарх қўярдингиз? Қалламнинг шаклига, дўнг пешонамга, қўл ва оёғимга, маълумотим, хаёқатим ва тақводорлигим учун неча пул берардингиз?.. Лекин, юр, кетдик, Ева.

У қизнинг қўлидан ушлаб Томнинг ёнига келди ва бармоқларининг учи билан унинг иягини эътиборсиз кўтарди-да, мазақ, билан деди:

— Менга қара, Том, янги хўжайининг сенга маъқулми?

Том бошини кўтарди: йигитнинг гўзал, шавқли ва

қувноқ юзига қараб киши роҳат қиларди. Томнинг кўзидан жиқ-жиқ ёш оқа бошлади. У, таъсирланиб, деди:

— Худо ёрлақасин, сизни, хўжайин!

— Ишонаманки, худо мени ёрлақар. Исминг нима? Томми? Аравага от қўшиш ва ҳайдашни биласанми?

— От тагида катта бўлганман,— деди Том.— Мистер Шелбининг отлари жуда кўп эди.

— Яхши, бўлмаса сени кучерликка қўяман, лекин бир шарт билан: ҳафтада бир мартадан ортиқ ичмайсан.

Хўжайиннинг бу гапи Томга қаттиқ таъсир қилди ва тажжублантирди.

— Мен ҳеч ичмайман, хўжайин,— деди у.

— Бунақа эртакларни кўп эшитганман, Том! Лекин, кўрамиз. Агар гапинг рост бўлса, бу катта омад бўлади. Хафа бўлма,— деди у хушкўнгиллик билан, Томнинг маъюслигини кўриб.— Сен ўзингни чиндан ҳам яхши тутарсан, деб ўйлайман.

— Шундай, хўжайин,— деди Том.

— Бизникида турмушинг яхши бўлади,— деди Ева.— Дадам ҳамма вақт ҳар нарсага кулаверса ҳам, лекин ўзи жуда яхши.

— Бундай тавсиянг учун даданг сендан жуда миннатдор,— деди Сен-Клэр ва орқасига қайрилиб жўнади.

XV БОБ

Томнинг янги хўжайини ва бошқа турли нарсалар ҳақида

... Огюстен Сен-Клэр Луизиана[1]даги бадавлат плантаторнинг ўғли эди. Асли канадалик. Акаси Вермонтдаги[2] обод фермерлардан бирига жойлашди, феълатвори жиҳатидан акасига ғоят ўхшаган укасига эса,

---

[1] Луизиана — Жанубий штатларнинг бири, у Миссисипи дарёсининг Мексика кўрфазига қуядиган жойларини эгаллаган. Янги Орлеан — Луизиананинг энг катта шаҳари саналади. Жанубдаги барча штатлардагидек, Луизианада ҳам қулдорлар ҳукм сурарди. 1802 йилгача Луизиана Францияга қарам бўлиб, романимиздаги воқиалар тасвир этилган даврда, Луизианада француз тили жуда авж олганди.

[2] Вермонт — Шимоли-шарқий штатлардан бири. Америка Қўшма Штатларининг шарқи-шимолий қисми Янги Англия деб аталади. Янги Англиянинг бошқа барча штатлари сингари Вермонт ҳам озод штат бўлиб, қулдорлар Жанубига душманчилик муносабатини сақларди.

Луизианадаги бой плантация тегди. Огюстеннинг онаси гугенот мазҳабидаги француз аёллардан бўлиб, унинг ота-боболари Луизианага ҳижрат қилишганди. Огюстен ва унинг акаси ота-онанинг ёлғиз фарзандлари эди. Огюстенга онасидан нозик ва заиф қад-қомат мерос бўлиб теккан, шунинг учун «қаттиқ об-ҳаво шароити саломатлигимни маҳкамласа керак» деган умид билан врачларнинг маслаҳатига мувофиқ Вермонтдаги тоғасиникида кўп йиллар яшаганди.

У шимолий штатлардан бирида оқила ва гўзал бир қизни учратиб, уни яхши кўриб қолди ва шу ердаёқ уларни фотиҳа қилишди. У, никоҳ олдидан ўз ишларини саранжомлаш учун Жанубга келганди. Шу кунларда қайлиққа ёзган хатлари қайтиб келди ва унинг васийидан бу хатлар ёнига кичкина хат илова қилинган, илова қоғозда: «Бу хат сизга етиб бормасданоқ, қайлиғингиз бошқа эрга теккан бўлади», дейилганди. Кекига қаттиқ зарба еган Огюстен аввал: «Зўр бериб, бу бевафо хотинни бутунлай унутиб юбораман», деб ўйлади. Ёлвориш ва сабабини билишга бўйин эгмайдиган, ҳаддан зиёд такаббур бўлганидан, юқори табақа оилалари ҳаёти гирдобига ўзини ташлади ва уларнинг эшигидан келмай қўя қолди. Даҳшатли хат келганига икки ҳафта ўтар-ўтмас у, ўша мавсумда балларнинг пири бўлмиш бир жамиланинг ягона хуштори бўлиб танилди. Тез орада Огюстен бу жамилага уйланди ва нозик қомат, бир жуфт шаҳло кўз ва юз минг доллар сепнинг қонуний эгаси бўлиб қолди. Албатта, уни ҳамма: «Толеи баланд йигит экан», деб айтарди.

Куёв ва қайлиқ никоҳдан кейинги биринчи фароғат ойни ўзларининг яқин дўстлари орасида, Поншартрен кўли бўйидаги ҳашаматли қасрчаларида ўтказа бошладилар. Бироқ, шу кунларда куёв бир хат олди: хат, унутилмас ўша қўл билан ёзилганди! Унга бу хатни меҳмонга тўла хонада, хушчақчақ ва тагдор суҳбат қизиб турган чоқда беришди. У, таниш ёзувни кўриб, оппоқ оқариб кетди, лекин шу ондаёқ ўзини қўлга олди ва қаршисида ўтирган бир хоним билан ҳазилкашлигини давом этдирди. Бир неча минутдан кейин у меҳмонлар ёнидан туриб, ўз бўлмасига кириб кетди. У ерда танҳо ўзи хатни очиб ўқиди: бу хат энди мутлақо керак эмасди. Бу хат илгариги қайлиқдан бўлиб, қайлиқ ўз хатида васий уни ўз ўғлига олиб бермоқчи

бўлганини, шунинг учун уни қаттиқ таъқиб этганлигини, анча вақтгача Сен-Клэрнинг хатларини унга бермаганини, у эса, қайта-қайта хат ёзавериб, ундан жавоб ололмай, қаттиқ азоб чекканини ва пироварди унинг муҳаббатига шубҳа қила бошлаганини, ғам-ғусса юта бериб касал бўлиб қолганини ва ниҳоят фирибгарликнинг қандай очилганини муфассал ёзганди. Хат, Сен-Клэрнинг унга содиқ эканлигига ишонч, ўзининг ҳам уни севишига иқрор бўлиш ва бу севгининг абадий эканлигига қасам ичиш билан тугаган эдики, бу эса, ёш йигит учун ўлимдан ҳам қаттиқ эди. Сен-Клэр дарҳол унга қуйидагича жавоб ёзди:

«Хатингизни... ниҳоятда кечикиб олдим. Мен эшитганларимга ишониб эдим. Нима қилишимни билмай, гангиб қолдим. Уйландим, энди иккимизнинг орамиздаги алоқа узилди. Бир-биримизни унутишдан бошқа чорамиз йўқ».

Огюстен Сен-Клэрнинг муҳаббат воқиаси шу билан тугади ва ҳаёт идеали барбод бўлди. Ярқироқ кўк тўлқинлар босилиб, сув бетида қувноқ сузиб юрган оппоқ қордек елканли кемалар ва қайиқлар кетганда, чайилкураклар ва майин куйловчи сувларнинг нағмаси тинганда қуюн олиб келадиган ғамгин яйдоқ ва шилимшиқ кўпик каби чин воқеликнинг ўзгинаси қолди; бошқалари йўқолди, битди.

Одатда романлар шу билан тугайдики, юраги пораланган киши ўлади. Роман учун ўнғайи ҳам шу. Лекин, турмушда эса, ўша турмушимизни безатиб турган ҳамма нарса йўқолиб кетган бўлса ҳам, биз ўлмаймиз. Еймиз, ичамиз, кийинамиз, ўйнаймиз, меҳмонга борамиз, оламиз, сотамиз, сўзлашамиз, ўқиймиз ва буларнинг ҳаммасидан одатда турмуш деган нарса келиб чиқади. Огюстен учун энди фақат ана шунинг ўзи қолди. Агар унинг хотини чинакам хотин бўлганда эди, узилган ҳаёт ипини улай олар ва ундан жуда яхши янги мато тўқиган бўларди. Лекин, Мари Сен-Клэр ҳатто бу ипларнинг узганини ҳам пайқамади. Унинг нозик қомати, икки шаҳло кўзи ва юз минг доллар сепидан бўлак ҳеч нимаси йўқ эди. Бу билан эса, хаста дилга далда бериб бўлмайди.

Кишилар Огюстен қошига кириб, уни оппоқ, ранги ўчган ҳолда кўришгач, ёш қайлиқ унга нашатирли спирт ҳидлатишни тавсия қилди. Унинг юзидаги қон-

сизлик ва бош оғриқ касали бир неча ҳафталаб давом этаверганидан кейин, қайлиқ: «Мен, мистер Сен-Клэрни бунчалик нимжон, деб сира ўйламагандим», деди. Бу одам тез-тез бош оғриқ бўлиб турадиганга ўхшайди, бу эса, қайлиқ учун жуда ўнғайсиз, чунки бунақа дардчил одам ёш хотин билан ўйин-кулги қилолмайди; агар қайлиқ тўйдан кейин дарҳол ёлғиз ўзи меҳмонга бора бошласа жуда ғалати бўлади. Огюстен бундай калтабин хотинга уйланганлиги учун ҳатто дилида хурсанд эди. Аммо, у, ўйин-кулги ва фароғат ойининг ноз-карашмалари тугагандан кейин, бир нарсага қаттиқ иқрор бўлдики, туғилган кунидан бошлаб эркалатиб ўстирган бу гўзал ёш хотин ғоят шафқатсиз ва бағри тош бўлиб чиқиши мумкин экан. Мари ҳеч қачон бировни севиш лаёқатига эга бўлмаган эди, ундаги озмоз ҳиссиёт эса кейинчалик кучли ва кўр-кўрона худбинликка айланиб кетди ва бу худбинлик ўз ҳуқуқидан, ўз манфаатларидан ташқари ҳеч кимнинг ҳуқуқ ва манфаатларини писанд қилмасди. Болалик чоғиданоқ унга қарашиб келган кўпгина хизматкорлар фақатгина унинг инжиқликларини қондириш билан овора эдилар. Бу хизматкорларда ҳам шахсий ҳиссиёт ва ҳуқуқ бўлиши мумкин, деган фикр унинг етти ухлаб тушига ҳам кирмаганди.

Мари ота-онасининг ягона қизи бўлиб, отаси унинг ҳеч бир майл ва истагини қайтармаган, ишқилиб, унинг истагини бажариш инсон қўлидан келса, бўлди. Бой мерос эгаси, ғоят яхши тарбия берилган Мари, одамлар орасига чиқа бошлагач, ҳамма эркаклар — унинг муҳаббатига сазовор бўлиш умидида юрганлар ҳам, бунга заррача умиди йўқ кишилар ҳам тез кунда унинг оёғига йиқиладилар; шунинг учун у, Огюстенга тегиб уни бахтиёр қилганига шубҳа қилмасди. Бағритош хотиннинг унга бошқаларнинг қандай қараши учун иши йўқ, деб ўйлаш хато бўларди. Дунёда ҳеч ким худбин хотин қадар шафқатсизлик билан ўзига муҳаббат талаб қилмайди. Бундай хотин ўзи қанча оз севса, рашки шунча кўп бўлади ва талаблари бачканалашиб кетади. Сен-Клэр, Марини силаб-сийпашни тамомлар, қош-қовоғига қарашни тўхтатгач, кўрдики, унинг ҳокимаси ўз қулини озодликка чиқаришни заррача истамайди. Кўз ёши, пичинг, майда жанжаллар, норозилик ва гина-кудурат бошланди. Сен-Клэр хуш-

табиатли ва қўли очиқ киши эди; шунинг учун у, ҳадя-падиялар бериш ва хушомад қилиш билан қутулмоқчи бўлди. Мари ширингина қиз туғиб бергандан кейин эса, Огюстенда ҳатто хотинига нисбатан хушмуомаласимонроқ бир ҳис ҳам пайдо бўлди.

Сен-Клэрнинг онаси ғоят улуғ ва олижаноб табиатли хотин эди; шунинг учун Сен-Клэр: «қизим онамга ўхшасин» деган умид билан болага ўз онасининг номини қўйди. Бу унинг аразчи ва рашкчи хотинининг кекига тегди. Сен-Клэр болага ғоят овуниб қолганидан, Мари бу ҳолга чандон рози бўлмасдан қараб бораради. У: «Эрим ўз муҳаббатини мендан тортиб олиб, болага беряпти», деб ўйларди. Бола туғилган кундан бошлаб, Марининг саломатлиги аста-секин заифланиб кетди.

Ақлни ишлатмаслик ва меҳнат қилмай доим бекорчилик билан ҳаёт кечириш, диққатчилик ва ҳар нарсадан хафа бўлавериш — оналикнинг ҳамроҳи бўлмиш одатдаги заифлик билан қўшилишиб, пировардида яшнаб турган ёш жамилани бир неча йил ичида — ўз вақтини сон-саноқсиз хаёлий азоблар билан тўлдирувчи ва ўзини дунёда энг жафокаш, шўр пешона хотин деб ҳисобловчи дардчил ва кузги япроқдек сўлган хотинга айлантириб қўйди.

Унинг турли-туман ҳасратларининг ниҳояси йўқ эди. Аммо, у, кўпинча, бош оғриқдан шикоят қилар ва шуни баҳона қилиб уч-тўрт кунлаб ўз хонасидан чиқмасди.

Рўзғор юргизиш хизматчи хотин қўлига батамом ўтгани учун, Сен-Клэрнинг кўзига уй жуда совуқ кўринадиган бўлиб қолди.

Унинг ёлғиз қизи жисмоний жиҳатдан жуда заиф бўлганидан, у, «онасининг беғамлиги касофатига қизимнинг саломатлиги ва ҳаёти хавф остида қолмаса эди» деб қўрқарди. У, Вермонтга жўнаркан, қизини ҳам ёнига олди ва аммавачаси Офелия Сен-Клэр хонимни Жанубга бориб ўз уйида туришга кўндирди. Мана ҳозир улар пароходда уйларига қайтяптилар ва биз улар билан ўқувчиларимизни таништирмоқдамиз.

Янги Орлеаннинг черковлари ва миноралари кўз ўнгимиздан ўтиб тургунча, сизларга Офелияхонимни таништириш учун ҳам фурсатимиз етади.

Янги Англия штатларида[1] саёҳат қилган киши шаббода ғир-ғир эсиб турган салқин қишлоқларни, ҳовлилари озода шипирилган ва азамат заранг дарахтлари соя ташлаб турган фермер уйларини эсласа керак. Бу жойларда ҳукм сурган тартиб ва сукунатни, абадий ва бузилмас осойишталикни у одам эсласа керак: бу жойларнинг деворларидан бирорта ёғоч диккайиб чиқиб турмайди, деразаларнинг ости сиренэор, ҳовли юзида бирорта хас-чўп кўринмайди. Уйда эса, кенг ва озода хоналар кишини ҳайратда қолдиради ва буларга кирган киши: «бу хоналарда ҳеч қачон бирон воқиа юз бермас экан, уй эгалари ҳеч иш қилишмас экан, буюмлар ўз жойидан ҳеч қўзғатилмас экан» деб ўйлаши мумкин. Бу жойларда уй-рўзғор ишлари бурчакда турадиган эски соат механизмидек тўғри олиб борилади. Меҳмонхонада, ойнак эшикли эски китоб шкафида Роллиннинг «Тарих», Мильтоннинг «Йўқолган жаннат», Бэньяннинг «Пиллигрим саёҳати» деган асарлари, бошқа шу каби тантанали ва муътабар китоблар ёнида оилавий инжил ҳам тартиб билан қатор тахлаб қўйилган. Уйда хизматкор хотин йўқ, ҳолбуки хоним тушки овқатдан кейин оппоқ дуррани ўраб, кўзойнагини тақиб, қизлари билан бирга ўтириб олади-да, худди уйда бошқа ҳеч бир иш йўқдек, худди бу ерда ҳеч иш қилинмагандек, бамайлихотир чок тикади. Уйнинг ҳамма иши эрталаб қилинади ва кундузи, қачон кирманг — уйда ҳамма нарса тайёр. Эски ошхона полида қатра доғ кўрмайсиз; курсилар, столлар ва ошхонанинг ҳар хил асбоблари шундай саранжом турадики, гўё уни ҳеч ким ҳеч қачон нари-бери қилмайдигандек кўринади; ҳолбуки бу ерда ҳар куни уч-тўрт марта овқатланадилар, кир ювадилар, дазмол урадилар ва сир тутгансимон секингина ёғ ва пишлоқ тайёрлайдилар.

Огюстен, Офелияни Жанубдаги ўз уйига таклиф қилганга қадар, у шундай фермада, шундай уй ва оилада ўз умрининг қирқ беш йилини осойишталик билан ўтказди. У оиланинг тўнғич қизи эди, аммо унинг

---

[1] Янги Англия — Америка Қўшма Штатларининг шимоли-шарқий қисми. Бунга Массачусетс, Мэн, Нью-Гэмпшир, Коннектикут, Рэд-Айленд штатлари ҳамда Офелия хоним туғилган Вермонт штати киради.

ота-онаси ҳануз уни ёш бола деб ҳисоблашарди: шу-нинг учун Янги Орлеанга бориш ҳақидаги таклиф уларга жуда муҳим воқиа бўлиб кўринди. Офелиянинг мўйсафид отаси китоб шкафидан Морзнинг атласини олиб, Янги Орлеаннинг географик кенглигини ва узоқ-лигини қаради ҳамда Флинтнинг «Жанубга ва Ғарбга саёҳат» деган китобини яна бир марта ўқиб чиқди. Хушкўнгил она эса, ташвишланиб: «Янги Орлеанни жуда ёмон жой дейишяпти, ростми?», «Янги Орлеанга бориш — Сандвич оролларига, ёввойи одамлар ва ма-жусийларнинг олдига бориш каби хавфли эмиш, тўғ-рими?» деб сўрарди.

«Офелияни, қариндоши Сен-Клэр Орлеанга олиб кетармиш» деган хабар тез орада докторга, домлага, миссис Пибодининг бозори чаққон дўконига ҳам бориб етди. Бутун қишлоқ аҳолисининг оғзида фақатгина шу ҳақда гап борарди.

Офелиянинг Орлеанга боришга рози бўлганини ҳам-ма билгандан кейин, унинг ёр-дўстлари, қўни-қўшнилари икки ҳафтагача уни чойга чақиришди, унинг планлари ва мақсадларини ҳар томонлама муҳокама қилишди.

Дердиларки, сквайр Синклер (бу ердагилар Сен-Клэрни шундай деб атардилар) эллик доллар санаб Офелияга берганмиш ва энг яхши усти-бош олишни буюрганмиш; яна дердиларки, унга Бостондан иккита ажойиб шойи куйлак билан битта шляпача юборилган-миш; ҳамма унга Нью-Йоркдан юборилган гўзал зон-тикни бу томонларда ҳали ҳеч ким кўрган ҳам эмас, деб айтарди. «Унинг бир шойи кўйлаги бор, полда ўзи бўш тикка туради», дердилар. Офелиянинг гулдор даструмол-часи борлиги ҳақида ҳам овозалар тарқалди: «Офеля-нинг тўрт томонига тўр тикилган рўмоли бор экан», «рў-молининг бурчагидаги тўр ичидан тепчиб тикилганмиш», деб ҳам лоп қилдилар. Аммо, сўнгги хабарнинг қанчалик ростлиги етарли даражада текширилмаганлигидан, ҳа-лиям номаълум.

Уша новча, бесўнақай Офелияхон чиройли жигар ранг сафар либосини кийиб, бўйини чўзганча олдингиз-да турибди; Унинг юзи тиришқоқ, лаби, ҳамма нарса ҳақида маълум фикри бор кишининг лаби каби — қи-сиқ. Уткир қора кўзлари гўё эҳтиёт бўлиш лозим нар-сани ахтараётгандек, атрофдаги нарсаларни синчиклаб қараради.

Унинг ҳамма ҳаракатлари кескин ва қатъий. Ўзи камгап: бевосита ишга даҳли бор сўзнигина айтади. У — тартиб, бир мақомда ишлаш — ҳаракат қилиш ва аниқликнинг тимсоли. У соат каби аниқ ишлайди, паровоз каби ўз йўлидан тўғри боради. Ўзига ўхшамаганларни у жуда ёмон кўради.

У, эпашангликни энг катта гуноҳ деб билади ва «эпашанг» сўзини жуда кўп ишлатади. У, ҳеч нарса қилмайдиган ё нима қилишини аниқ билмайдиган, ёки бошлаган ишини қандай қилиб охирига етказишни билмай иккиланиб турадиган кишиларни «эпашанг» дерди. Бундай одамларга у чуқур нафрат билан қарар ва бу нафратини дангал изҳор қилаверарди.

Ўзи ақлли, ростгўй ва ишчан эди. У, тарихни ва эски инглиз классикларини яхши биларди, у ўзининг ақл доирасидаги унча кўп бўлмаган масалалар устида тузук фикрлар бера оларди. Унинг диний тасаввурлари аниқ, ижобий ва равшан эди. Бу тасаввурлар — ошиқ ҳам эмас, кам ҳам эмас, маълум бир миқдорда эди, уй-рўзғор ишларини юргизишда ва ёр-дўстлари билан муносабатда ҳам у, ана шу йўлни тутарди. Турмушдаги ўзи амал қилган энг муҳим ва асосий принципи эса — соф виждонлилик эди.

Офелия ўз бурчининг асл қули эди. У, ўз бурчининг нимадан иборат эканлигини бир марта билиб олгандан кейин, шу йўлдан ҳеч оғишмай борар ва ўт ҳам, сув ҳам унга халал бера олмасди. Агар у «бурчим шуни талаб қилаётир» деган қатъий фикрга келса, буни амалга ошириш учун ўзини қудуққа ташлашга ёки замбаракнинг оғзига қўйишга доим тайёр эди. Ўзининг бурч идеалини ғоят юксак поғонага кўтарарди, бу идеал унинг назарида жуда кенг бўлгани ва ғоят кўп майда масалаларни ўз ичига олгани учун у инсоний заифликларга кам эътибор берарди. Шундай бўлса ҳам, у ўзининг зўр ғайратига қарамай, бу идеалнинг поёнига ҳеч етолмас ва шунинг учун доимо ўзини қаноатланмаган ҳис этарди.

Энди Офелия Огюстен Сен-Клэр билан кетишга қандай қилиб кўнди деган масалага келайлик.

Ахир, Сен-Клэр шўх, сарбас, иш кўзини билмас, шаккок ва ўзининг бебошликлари билан Офелиянинг энг қимматли одат ва маслакларини мудом поймол қиладиган киши-ку!

Ростини айтганда, Офелия уни севарди. Огюстен болалик чоғида Офелия унинг кийимини ямар, сочларини тарар ва тарбияларди. Устдан қараганда бераҳмдек кўринган афти-ангорини эътиборга олмаганда, унинг юрагида иссиқ ҳис сақланарди ва Огюстен ўз одатича, бу ҳисни бутунисича ўзиники қилиб олганди. Шунинг учун, Офелияга: «Сизнинг бурчингиз мен билан бирга Орлеанга бориб, Евани тарбиялаш ва хотинимнинг доимо касаллиги туфайли таҳдид қилаётган хонавайронликдан мени қутқазиб қолиш», деб айтиб, уни осонгина кўндира олди. Қаровсиз қолган уй ҳақида айтилган сўз Офелияга таъсир қилди. Бундан ташқари у, гўзал қизчани ҳам яхши кўриб қолганди.

Китобхон, Офелия тўғрисидаги бошқа маълумотларни у билан шахсан танишганда билиб олади. Мана у, атрофига кўпгина катта ва кичик сафар сумкаларини, сандиқларни ва саватларни қўйиб, ўз каютасида ўтирибди ва уларни маҳкам қилиб ёпяпти, боғлаяпти, уряпти, тугмаларини қадаяпти.

— Хўш, Ева, нарсаларинг нечта, эсингдами? Эсингда бўлмаса керак — бундақа нарсалар болаларнинг эсида турмайди! Мана, сафар сумкаси — бир, мана, кичкина зангори қути — ичида сарагина шляпачанг бор — икки, резинка сумка — уч, менинг иш қутим бор — тўрт, шляпа қутим — беш, ёқачалар солинган қутим — олти, чарм чамадонча — етти. Зонтигингни нима қилдинг? Менга бер, қоғозга ўраб, зонтигимга қўшиб боғлаб қўяман. Ана, бўлди!

— Нега, холажон? Биз уйга кетяпмиз-ку. Боғлашнинг нима кераги бор?

— Ҳамма нарсани батартиб сақлаш керак, бўтам. Агар нарса турсин десанг, уни эҳтиёт қилиш керак. Ева, ангушванангни жойига солиб қўйдингми?

— Ростини айтсам, билмайман, холажон.

— Хайр, ташвишланма. Қани, яшигингни очиб қарайчи, нималар бор экан: мум, иккита ғалтак, қайчи, пичоқча, игна, ангушвана. Жуда соз. Бу ерда экан. Отангиз билан иккингиз, менсиз қандай юргансизлар, тасаввур этолмайман! Бор нарсаларнинг ҳаммасини йўқотган бўлсаларинг керак.

— Ҳа, холажон, мен анча нарсамни йўқотдим. Тўхтаган жойимизда дадам ҳаммасини яна сотиб олиб берарди.

— Ё раббим, бу қандай одат?

— Жуда ўнғай бу, холажон.

— Ахир бу жуда ёмон эпашанглик-ку!

— Ҳой хола, энди нима қиласиз, тиқилиб кетганидан чамадон ёпилмаяпти.

— Ёпилиши керак,— деди холаси, саркардалар сингари қиёфага кириб ва ирғиб чамадон қопқоғи устига ўтирди.

Шундай бўлса ҳам, қопқоқ жипс ёпилмай, бир оз очилиб қолди.

— Сен ҳам чиқ, Ева,— шиддат билан деди Офелия.— Чамадонни сўзсиз ёпиш керак — гап шу!

Эҳтимол бундай қатъиятликдан қўрққан бўлса керак, чамадон ёпилди. Қулф солинди, Офелия калитни айлантириб уни қулфлади, кейин калитни керилиб, чўнтагига солди.

— Энди тайёрмиз. Даданг қани? Багажни олиб чиқаверса бўларди. Бор, қара, Ева, даданг қаерда экан.

— Ҳов ана, нариги томонда, эркаклар каютасида. Апельсин еяпти.

— Етиб қолганимизни у билмаса керак,— деди холаси.— Бориб айтсанг яхши бўларди.

— Дадам ҳеч шошилмайди,— деди Ева.— Ҳали етганимиз ҳам йўқ-ку. Панжарага келинг, хола, бу ёққа бир қаранг. Бизнинг уйимиз ҳув нариги кўчада!

Бу чоқ пароход бошқа кемалар ёнидан четлаб ўтиб, чарчаган дев сингари оғир бўкириб пристанга яқинлашарди. Ева том гумбазларини, улар устидаги найзаларни, қадрдон шаҳарнинг кўчаларини севиниб-севиниб холасига кўрсатарди.

— Тўғри, тўғри, азизим, жуда чиройли!— дерди Офелияхон.— Вой шўрим! Пароход тўхтади! Даданг қани?

Пароход тўхташи билан одатдагича тўполон бошланди. Ҳаммоллар у ёқдан-бу ёққа югуришар, эркаклар чамадон, сандиқ ва саватларини кўтариб боришар, хотинлар ташвишланиб болаларини чақиришарди.

Офелия, ҳозиргина ўзи бекитган чамадони устига ўтириб, нарсаларни ҳарбийчасига батартиб қатор қилиб қўйди, у нарсаларни охиригача қўриқлашга қарор этгандек кўринарди.

Унинг атрофида ҳадеб «Чамадонингизни кўтариш мумкинми, хоним?», «Багажингизни олишга рухсат этинг!», «Келинг, мен нарсангизга қараб турай!» деган сўзлар эшитиларди. У, хўмрайган ҳолда қатъият билан қовуқ игна сингари ғўдайиб, ўраб олган зонтикларини маҳкам ушлаб ўтирар ва шундай кескин жавоб берардики, бундан ҳаммоллар ҳам чўчиб кетарди! Гоҳо тааж-жубланиб, у Евадан сўрарди:

— Нима бўлди бу даданггa? Пароходдан йиқилиб кетмагандир, ахир? Эҳтимол, бирор ҳодиса рўй берган бўлса!

У хавотир бўла бошлаган эди ҳам, Сен-Клэр одатича беғам қадам ташлаб келди-да, Евага чоракта апельсин узатиб, деди:

— Хўш, Офелияхон, тайёр бўлиб турғандирсиз?

— Тайёр бўлганимга бир соатча бўлди, кутиб ўтирибман,— деди Офелия.— Ростини айтсам, ташвишлана бошлагандим ҳам.

— Мана бу ишончли одам чамадонларимизни кўтариб боради,— деди Сен-Клэр.— Бизнинг экипажимиз пристанда, одамлар ўтиб бўлди. Энди бамайлихотир тушсак бўлаверади. Қани,— деди у, орқасида турган ҳаммолга,— бу нарсаларни кўтар-чи.

— Мен бориб нарсаларни қандай жойлашига қараб тураман,— деди Офелия.

— Бе, эгачи, нима кераги бор?

— Майли бўлмаса, аммо эҳтиётдан мана бу... мана бу нарсаларни ўзим олиб тушаман...— деди Офелия бирнеча юкни ажратиб.

— Азизим Вермонт, ўз одатларингизни бизга сингдиролмайсиз. Энди бизнинг жанубдаги баъзи урф-одатларимизни билиб олишингиз ва ҳамма юкларингизни ўзингиз кўтариб тушмаслигингиз лозим, акс ҳолда, сизни оқ соч хотин деб ўйлаб қолишлари мумкин. Ҳаммасини ана бу одамга беринг: у чамадонни тухумни кўтаргандек эҳтиёт қилиб олиб тушади.

Офелия, ҳамма буюмларни тортиб олган қариндошига жони чиққудек қаради ва аравага ўтиргандан кейингина таскин топди: нарсаларнинг ҳаммаси бут эди.

— Том қани?— деб сўради Ева.

— У олдинда, кучер ёнида ўтирибди, жонгинам. Уни онангга совға қиламан. Том, аравамизни тўнтариб юборган ароқхўр кучернинг ўрнида ишласин.

— Том жуда яхши кучер бўлади, биламан,— деди Ева.— У ҳеч пиянисталик қилмайди!

Арава уй олдига келиб тўхтади. Уй қадимги замон уйларидан эди, қисман испан, қисман француз меъморчилик усули татбиқ қилинган бундай ғалати иморатнинг намуналари ҳали ҳам Янги Орлеаннинг баъзи жойларида сақланиб қолган. Дарвоза устида баланд равоқ бор эди. Ҳовлининг ичи жуда кўркам. Ҳовлининг тўрт томонини кенг йўллар ўраб олган, уларнинг тоқилари, чор қирра устунлари ва гулдор нақшлари бир замонлар арабларнинг Испанияда ҳукмронлик қилганини сал-пал эсга соларди. Ҳовли ўртасида фонтан бор. Ундан баланд отилиб чиқаётган сув кумуш чанг сингари, атрофга қалин қилиб муаттар бинафшалар экилган мармар ҳовузга чочилиб туради. Биллурдек тоза, зилол сувда жонли марвариддек ярқчраб сон-саноқсиз олтин ва кумуш ранг балиқчалар ўйнашади. Фонтан атрофига сайр қилмоқ учун йўлка солинган, йўлка бетига нақшинамо шағал босилган; йўлка атрофида зангор бахмалдек майин майса ўсиб ётади. Буларнинг ҳаммасини арава қатнайдиган катта йўл доира шаклида ўраб олган. Яшнаб-гуллаган икки апельсин дарахти роҳатбахш кўлатка солган. Бетига ҳар хил расмлар туширилган мармар вазалар майсалар тепасида кўтарилиб туради, вазалар тепасида нодир тропик ўсимликлар бор. Япроқлари ялтиллаган, қип-қизил гулли катта анор да-

рахтлари, гуллари кумуш юлдузга ўхшаш қорамтил баргли араб ясмини, геранлар, гулларининг вазминлигидан шохлари эгилиб кетган ҳашаматли атиргуллар, сариқ ясмин, лимон ҳидини берувчи вербеналар — барчаси тўла гуллаб, муаттар бўй беради. Унда-бунда учраган вазмин ва ажойиб япроқли алоэлар эса, гўзал гуллар ва муаттарлик оламида мўйсафид сеҳргарга ўхшайди.

Ҳовли атрофидаги йўлларга гулларни офтоб қовжиратишидан асраш учун аллақандай араб матосидан тикилган пардалар осилган. Умуман айтганда, бу ернинг манзараси хаёлий ва ҳашаматли эди.

Экипаж ҳовлига кирганда Ева жуда севинди. У, қафасдан учишга тайёр турган қушчага ўхшарди.

— Жонажон, азиз уйим, гўзал, ажойиб ва чиройли эмасми, ахир?— деди у Офелияга.— Қани айтинг-чи, гўзал эмасми?

— Ҳа, менга эски ва ёввойи жойга ўхшаб кўринса ҳам, чиройли жой экан,— деди Офелия, экипаждан чиқаркан.

Том пастга тушгач, атрофига завқ билан оҳиста разм солди.

Дилда эса шоир бўлган Сен-Клэр, Офелиянинг уй ҳақидаги мулоҳазасига жавобан кулимсиради-да, завқидан қора қиёфаси яшнаб турган Томга қараб, деди:

— Хўш, Том, бу ер сенга маъқул шекилли, оғайни?

— Ҳа, хўжайин, бу ер ёмон эмас экан,— деб жавоб берди Том.

Чамадонлар экипаждан олинар ва ҳаммолга ҳақ тўланар экан, турли ёшдаги эркак, хотин ва болалардан иборат хизматкорлар сафардан қайтган хўжайинни кутгани чиқишди. Ҳамма кутувчилар олдида, жуда муҳим амалдорга ўхшаб кўринган ёш бир мулат турарди. Сўнгги модада кийинган бу мулат атир сепилган дастрўмолчасини тез-тез елпирди. У кучининг борича негрларни орқага сурмоқчи бўларди.

— Қайт орқага! Ҳамманг орқага сурил! Мени номусга ўлдирасизлар-ку?— деб бақира бошлади у.— Хўжайин остонага энди қадам қўйди-ю, сизлар бўлсангиз унинг осойишталигини бузасизлар!

Мулатнинг бу назокатли гаплари ҳаммани уялтириб қўйди шекилли, улар тисарилиб, анча нари бориб тўп-

ланишди. Фақат икки бақувват ҳаммолгина экипаж ёнига келиб, нарсаларни таший бошлади.

Мулатни Адольф деб атардилар. У негрларни шиддат билан орқага тислатди, Сен-Клэр кучерни жўнатиб, орқасига қараганда, унинг яқинида Адольфдан бўлак ҳеч ким йўқ эди. Атлас желетка, оқ шим кийиб, кўксига олтин занжирча тақиб олган Адольф жуда назокат ва ҳурмат билан таъзим қилди.

— Ҳа, Адольф, сенмисан?— деди унинг хўжайини, қўлини узатиб.— Аҳволинг қандай, оғайни?

Адольф икки ҳафтадан буён тайёрлаб, пишиқтирган нутқини ёдакай айтиб берди.

— Яхши, яхши,— деди Сен-Клэр, одатича писанд этмасдан, мазақ қилиб унинг ёнидан ўтаркан.— Жуда яхши ҳозирланибсан, Адольф. Багажларга қараб тур, мен бир минутдан кейин одамлар олдига чиқаман.

У Офелияни эшиги айвонга чиқадиган катта меҳмонхонага кузатиб қўйди.

Бир вақт Ева қуш сингари чаққонлик билан меҳмонхонадан кичкина пардозхонага чопиб ўтди; пардозхона эшиги ҳам айвонга чиқарди.

Новча, қора кўз ва юзи қонсиз аёл кушеткадан андак кўтарилди.

— Ойи!— деб севиниб қичқирди Ева, бўйнига ташланиб уни қучоқларкан.

— Секинроқ, жонгинам, қўй, тағин бошим оғриб қолади,— деди онаси, уни ўпаркан.

Сен-Клэр ҳам кириб хотинини қучоқлади, кейин унга Офелияни таништирди. Мари, қизиқсинган бўлиб, катта кўзларини Офелияга бирпас тикқандан кейин, эҳтиром билан сўрашди ва эсон-омон келганига хурсандлик билдирди. Бу вақт эшик ёнида хизматкорлар тўпланишди. Олдинда ўрта яшар, қиёфаси жуда бамаъни

бир мулат аёл севинчини ичига сиғдиролмай, маҳтал бўлиб турарди.

— Ана, Мэмми — деб қичқирди Ева, бирпасда у ёққа учиб ўтиб.

Ева унинг қучоғига ташланиб, ўпа бошлади.

Бу хотин: «Бошим оғриб қолади», демади, аксинча, Евани жон-дили билан бағрига босди ва севинганидан дам кулиб, дам йиғлади. Ева унинг қучоғидан чиққач, кутиб турган хизматкорларнинг олдига бирин-кетин пирпираб ўтиб, уларни ўпди ва қўлларини ушлаб сўрашди.

Сен-Клэр кулиб даҳлизга чиқди.

— Ҳой, Мэмми, Жимми, Полли, Сэзи хўжайинларингни кўриб хурсанд бўлдингизми?— деди у, уларнинг қўлларини қисиб кўришаркан.— Болаларингизга қаранглар!— деди у, полда ўрмалаб юрган қора бадан чақалоққа қоқиниб.— Агар бироргани босиб олсам, дарҳол хабар қилсин.

Ҳаммалари қувониб кулишар, Сен-Клэр эса уларга майда-чақа улашарди.

— Энди жўнанглар, тўполон қилманглар,— деди у.

Ҳаммалари — қоралар ҳам, оқлар ҳам — эшикдан чиқиб ғойиб бўлдилар. Улар орқасидан катта сумкасини судраб Ева жўнади: сумканинг ичи олма, ёнғоқ, новвот, лента, тасма ва турли хил ўйинчоқларга тўла, буларнинг ҳаммасини у саёҳат вақтида тўплаганди.

Сен-Клэр орқасига қайрилиб қараб Томни кўрди: у, гоҳ у оёғини, гоҳ бу оёғини кўтариб, ўнғайсиз ҳолда турарди. Адольф эса бемалол панжарага суянган ҳолда, кўзига лорнет (ойнак) қўйиб, Томга жиддий қиёфа билан қararди, уни кўрган ҳар бир олифтанинг ҳаваси келарди.

— Вой итвачча-ей!— деди хўжайин, Адольфнинг қўлидан лорнетни тортиб олиб.— Киши ўртоғи билан ҳали шундай муомала қиладими? Назаримда Дольф,— деб давом этди у, Адольф кийиб олган башанг гулдор атлас жилеткани қўли билан туртиб,— назаримда бу жилетка меникига ўхшайди.

— Ҳой мистер, жилеткаларингизга бутунлай вино тўкилган. Бас, энди, сиздақа жентльмен бу жилеткани энди киймайди. Уни энди мен кийишим керак, деган фикрга келдим. Бу жилетка менга ўхшаган камбағал негрга боп.

Адольф бошини қимирлатиб ва атир сепилган сочини олифтагарчилик қилиб қўли билан силади.

— Э, ҳали шундайми?— деди Сен-Клэр эътиборсиз йўсинда.— Бўбди, Томни бекасига кўрсатай, кейин уни ошхонага олиб борасан. Лекин, эсингдан чиқмасин, унинг олдида катталик қилма: у, сендақа итваччаларнинг иккитасидан қимматроқ туради.

— Хўжайин доим ҳазиллашадилар,— деди Адольф кулиб.— Хўжайинни бундай димоғлари чоғ ҳолда кўрганим учун бахтиёрман.

— Бу ёққа юр, Том,— деди Сен-Клэр, боши билан имо қилиб.

Том бўлмага кирди. Бахмал гиламлар, кўзгулар, расмлар, ҳайкалчалар, чиройли пардалар билан безатилган хонани завқ билан кўздан кечирди. Бундай жиҳоз ва зийнатларни у илгари тасаввур ҳам этмаганидан боши гангиб қолди. Бу ерга ҳатто оёғини қўйгани ҳам ботинмади.

— Мана, Мари,— деди Сен-Клэр хотинига,— охири топшириғингни бажариб, кучер сотиб олдим. У, қора ва тобут аравадек жўн, истасанг, қабристонга олиб

кетаётгандек сени тинч олиб юра олади. Қани, кўзингни очиб, унга қара. Тағин: «Эрим сафарга чиққанда мени ҳеч эсига келтирмайди», деб ўпкалама.

Мари кўзини очиб Томга қаради.

— Биламан, бу ҳам пияниста,— деди у.

— Йўғ-э, уни «художўй ва ичмайдиган мол» деб кафолат беришди.

— Ундан кўп нарса кутмайману,— деди хоним,— лекин бизга муносиб чиқиб қолар, деб ишонаман.

— Дольф,— деди Сен-Клэр,— Томни олиб бор, лекин катталик қилма. Айтган сўзим ёдингдан чиқмасин.

Адольф улуғвор қадам ташлаб олдинда, Том эса дукиллаб унинг кетида борарди.

— Бегемотнинг ўзигинаси!— деди Мари.

— Менга қара, Мари,— деди Сен-Клэр, унинг кушеткаси ёнидаги курсига ўтириб, — жонгинам, менга бирор оғиз ширин гап айтсанг-чи.

— Муҳлатдан икки ҳафта ортиқ юриб кетдинг,— деди хоним аразлаб.

— Нима учун тўхталиб қолганимни ёздим-ку.

— Бундай ҳам қисқа ва совуқ хат бўларми!— деди хоним.

— Азизим! Почта кетаётган эди, шошилиб ёздим.

— Сенинг ишинг доим шундай,— деди хоним.— Саёҳатинг узоқ, хатларинг қисқа.

— Энди бу ёққа қара,— деди у, чўнтагидан чиройли бахмал қутили футлярни олиб очиб.— Мана сенга Нью Йоркдан олиб келган ҳадям.

Қутича эскича усулда ишланган фоторасм бўлиб, унда Ева билан отасининг сурати аниқ қилиб тушурилган эди.

Мари маъқул кўрмагандек қаради.

— Нега бунақа бесўнақай ўтириб тушибсан?— деди у.

— Майли, ўтиришим ҳақида ҳар хил фикр бўлиши мумкин-у, сен айт — ўхшаймизми?

— Агар менинг бир масала тўғрисидаги фикрим сени қизиқтирмас экан, иккинчи масала тўғрисидаги фикрим ҳам қизиқтирмаса керак деб ўйлайман,— деди хоним, қутини ёпиб.

«Жин ургур хотин-да, бу ўзи!» — деди Сен-Клэр дилида.

— Нима дейсан, Мари,—деди у яна,— ўхшайманми, йўқми? Бемаза гапларни қўй!

— Ҳар хил нарсаларни кўришга, гапиришга ва кўзимни толиқтиришга мажбур этиб, мени қийнама, Сен-Клэр,— деди хоним.— Бутун кун бошим оғриб ётганини биласан. Сизлар келганларингиздан буён эса, бу ерда шовқин-сурон бўлиб кетди, мен чала ўлик бўлиб қолдим.

— Бош оғриқ дардингиз борми, хоним?— деб сўради Офелия; катта креслодан бирдан кўтарилиб: у, креслода тинч ўтириб, ичида анжомларнинг нархини ҳисобларди.

— Ҳа, мен қаттиқ бош оғриқ азобига тушганман,— деди хоним.

— Қора арчанинг мевасидан дамланган чой бош оғриққа энг яхши даво,— деди Офелия.— Сўфи Абрагем Перрининг касаллар даволашга жуда уста хотини Огюста шундай дерди.

— Боғимиздаги кўлнинг ёнида қора арча бор. Шу мева қилиши билан, уни махсус шунинг учун тердираман,— деди Сен-Клэр ва қўнғироқнинг ипини тортди.— Энди, эгачи, бўлмангизга чиқиб, сафардан кейин, бирпас дам олинг... Дольф, Мэммини чақир.

Тез орада боя Ева ўпган муътабар мулат аёл кирди. У, озода кийинган, бошида қизғиш-сариқ чалмаси қўнқайиб турарди — чалмани унга Ева совға қилган ва ўз қўли билан ўраб қўйганди.

— Мэмми,— деди Сен-Клэр,— бу хонимни сенга топшираман. У чарчаган ва ҳозир дам олмоқчи. Хонимни хонасига кузатиб қўй ва яхшилаб жой қилиб бер.

Офелия Мэммининг орқасидан чиқди.

XVI БОБ

Томнинг бекаси ва унинг фикрлари

— Хўш, Мари,— деди Сен-Клэр,— энди яшайдиган кунларинг келяпти. Янги Англиядан келган тажрибали ва ишчан қариндошимиз сени рўзғор ташвишидан қутқазади, ўзингни парвариш қилиб, ёш, бақувват ва гўзал бўлишингга имкон беради. Яхшиси, тезроқ калит топшириш маросимини ўтказиш керак.

Бу сўзлар Офелия келганига бир неча кун бўлганда, нонушта вақтида айтилди.

— Унинг келганига жуда хурсандман,— деди Мари, нозлангансимон бошини қўлига секин қўйиб.— Мен ўйлайман, биз бекаларнинг асл чўри эканлигимизни у тезда пайқайди.

— Ҳеч шубҳасиз, у бу ҳақиқатни ҳам, бундан бошқа кўпгина фойдали нарсаларни ҳам фаҳмлаб олади,— деди Сен-Клэр.

— Айтишларига қараганда, биз қулларни роҳатимиз учун сақлар эмишмиз,— деди Мари.— Бу чиндан ҳам шундай бўладиган бўлса, буларнинг ҳаммасини биракайига бўшатиб юбориш керак.

Евангелина маънодор катакон кўзларини онасига тикиб сўради:

— Ундай бўлса, уларни нега тутиб турибсиз, ойи?

— Билмайман. Менимча улар бизни бездирсин деб тутиб турибмиз. Улар — бахтсизлигимнинг сабабчиси, доим касал бўлишимнинг туб сабаби ўшалар. Бизнинг негрларимиз — негрларнинг энг ёмони.

— Эй, Мари, бугун таъбинг хира,— деди Сен-Клэр.— Бундай эмаслигини ўзинг ҳам биласан. Мана, мисол учун Мэммини олайлик— дунёда ундақа яхши хотин йўқ. У бўлмаса, нима қилар эдинг?

— Мэмми бошқалардан сал тузугу,— деди Мари,— лекин у ҳам худбин, жуда худбин. Бу ҳамма негрларнинг камчилиги.

— Худбинлик одамнинг энг ёмон камчилиги-ку-я,— жиддий суратда деди Сен-Клэр.

— Мана, масалан, Мэмминнинг қанақалигини кўринг,— деди Мари.— У кечаси жуда қаттиқ ухлайди. Мен буни ўтакетган худбинлик деб ҳисоблайман. Менинг қийналиб азоб чекишимни ва ҳар соат мендан хабар олиб туриш кераклигини у билмайди эмас, билади, албатта, лекин уни уйғотгунча ўлиб бўласан! Уни бугун кечаси уйғотаман деб тинкам қуриди... Мана энди ҳозир ҳолдан кетиб ўтирибман.

— Ойи, у яқиндагина бир неча кун кечалари билан тинмай ёнингизда ўтириб чиқмадими?— деди Ева.

— Буни сен қаердан билдинг?— деб қатъий сўради Мари.— У, арз қилдими?

— Мэмми арз қилгани йўқ. У, фақат аҳволингизнинг бир неча кунгача кечалари ёмон бўлганини айтди.

— Унинг ўрнига Жен ёки Роза бир-икки кеча турса-ю, у дам олса бўлмасмиди, айтмабсиз-да?— деди Сен-Клэр.

— Қизиқ гап гапирасан-а, Сен-Клэр!— деди Мари.— Ҳеч ўйламасдан гапирасан! Мен шу қадар асабийманки, сал шабада тегса — бас, ўламан-қоламан. Бегона қўл тегса жиним қўзғайди. Агар Мэмми менга астойдил қарамоқчи бўлса, бундай қаттиқ ухламас эди. Мен содиқ хизматкорлар бўлади, деб эшитганман, аммо бундай бахт менга муяссар бўлгани йўқ,— деб афсусланди Мари.

Офелия бу сўзларни диққат қилиб, жиддий тинглар эди. У лабларини қаттиқ қимтиган, ўзини синамагунча, қандай вазият ишғол этишга журъат қилмагандек кўринарди.

— Мэмми ўзига яраша яхши,— деди Мари,— ювош, одобли, лекин дилида худбин. У ҳамиша эрини ўйлайди ва жон куйдиради. Биласизми, мен эрга тегиб, бу ерга кўчиб келганимдан кейин, албатта, Мэммини бирга олиб келдим, отам унинг эридан ажралгуси келмади. Унинг эри темирчи, шунинг учун у, хўжаликка зарур эди. Мен Мэммига: «Энди эринг билан бирга яшашни ҳеч умид қилма», деб айтдим. Албатта, мен ўз сўзимда қаттиқ турйб, Мэммини бошқа бировга беришим керак эди, лекин раҳмдиллигимдан, бу ишни қилмадим. Мен ўшанда Мэммига: «Бундан буён эрингни бир ёки икки мартадан ортиқ кўришни умид қилмасанг ҳам бўлади, чунки отам қўрғончасининг об-ҳавоси менга ёқмайди, шунинг учун мен у ерга боролмайман» деб айтдим. Унга: «Бошқа бирортасига тегиб қўя қол» деб маслаҳат бердим. Лекин, у хоҳламади. Мэмми ўжар, лекин буни мендан бўлак ҳеч ким билмайди.

— Унинг боласи борми? — деб сўради Офелия.

— Бор. Иккита.

— Эҳтимол, уни болалардан ажралиш азоблар?

— Балки. Лекин, мен уларни қандай қилиб ўзим билан бирга оламан! Улар жуда иркит болалар эди, яқинимда юришига чидаб туролмас эдим. Бундан ташқари, улар Мэмминиг жуда кўп вақтини олишар эди. Мэмминиг аччиғи чиққан ва хафа бўлган бўлса керак, у ҳеч кимга тегишни истамайди. Имоним қомилки, у, менга қанчалик зарурлигини ва менинг саломатлигим ёмонлигини билса ҳам, ихтиёри ўзида бўлганда эди —

дарҳол эрининг олдига қайтиб кетарди. Бунга имоним комил,— деди Мари.— Улар шунақа худбин, уларнинг энг яхшиси ҳам шундақа худбин бўлади.

— Дарҳақиқат ачинарли,— деди Сен-Клэр, жиддий йўсинда.

Офелия ҳамма нарсани фаҳмлагандай Сен-Клэрга разм солди ва унинг заҳарханда қилиб кулимсираганини, мазақ билан буришган лабида яширинган ғашликни кўрди.

— Мэмми доим менинг эрка канизим бўлиб келди,— деди Мари.—Сизларнинг шимолдаги хизматкорларингиз унинг кийим-кечак жавонини бир кўрсалар эди. Унинг жавонида, шойи ва муслин кўйлаклари бор, битта кўйлаги асл зиғир поядан тўқилган, батисдан тикилган. Мен баъзан кун бўйи уриниб, унинг шляпасини тузатиб, меҳмонга боришга ясатаман. У ҳали биздан ёмонлик кўрган эмас. Уни фақат бир ёки икки марта урдик, холос. Ҳар кун қанд билан аччиқ қаҳва ёки чой ичади. Ростини айтсам, бу менга ёқмайди-ю, лекин Сен-Клэр ҳамма хизматкорларнинг тўралардай яшашини истайди, шунинг учун ҳаммаси роҳатда яшайди. Албатта, бизнинг негрларимиз нўхтасиз. Албатта, уларнинг бундай худбин ва ўзларини эрка болалардек тутишлари учун биз ўзимиз айблимиз. Мен бу тўғрида Сен-Клэрга айта бериб чарчадим.

— Мен ҳам чарчадим,— деди-да, Сен-Клэр, эрталабки газетани ўқий бошлади.

Ева, гўзал Ева, онасининг сўзларини ўзига хос чуқур ва мубҳам жиддият билан тинглар эди. У, стулнинг ёнидан оҳистагина онасининг орқасига ўтди-да, унинг бўйнидан қучоқлаб олди.

— Хўш, нима дейсан, Ева,— деди Мари.

— Ойи, бир кеча ёнингизда ўтириб, сизга қараб чиқсам майлими? Бир кеча, холос! Ғашингизни келтирмаслигимни биламан, ухлаб ҳам қолмайман. Кўпинча кечаси уйқум келмайди, ўйлаб чиқаман.

— Беҳуда гап, болам, беҳуда гап!— деди Мари.— Ғалати табиатларинг бор-да!

— Майлими, ойи?— деди у ҳадиксираб,— менингча, Мэмми бетоб бўлса керак. У: «Дойим бошим оғрийди» деб айтади.

— Ана, тағин янги гап! Мэмми бошқалардан ҳеч яхши эмас. Негрлар арзимайдиган нарса учун шовқин

кўтариша беради, сал боши оғриса ҳам, бармоғи оғриса ҳам бақира беришади. Уларга ҳеч қачон шам бермаслик керак, ҳеч қачон! Шам беришга асосан қаршиман,— деди у, Офелияга қараб,— шам бериш зиёнлигини ўзингиз ҳам кўрасиз. Агар сиз хизматкорга шам бера бошласангиз, агар сиз унинг ҳар қандай майда касаллигига қўйиб берсангиз ва ҳар қандай аҳамиятсиз оғриқдан шикоят қилишга йўл берсангиз, ҳамма иш ўз бўйнингизга тушади. Мен ўзим ҳеч шикоят қилмайман — менинг қанчалик азоб чекишимни ҳеч ким билмайди, лекин дамимни чиқармайман, азоб чекаман, лекин бировга билдирмайман.

Гап кутилмаган йўсинда тугаганидан Офелиянинг юмалоқ кўзларида ҳайрат зоҳир бўлди, буни кўриб Сен-Клэр қаҳ-қаҳлаб кулиб юборди.

— Мен ўзимнинг азоб чекишим тўғрисида оғиз очдимми — бас, Сен-Клэр кулади,— деди Мари азоб егандай юзини бужмайтиб,— ишонаман — у кейин пушаймон ҳам қилмайди!—Шундай деб Мари кўзига дастрўмолчасини тутди.

Оғир сукунат чўкди. Ниҳоят, Сен-Клэр ўрнидан турди-да, соатига қараб, баъзи бир ишлари борлигини айтди. Ева унинг орқасидан югуриб кетди. Офелия билан Мари ёлғиз қолишди.

— Сен-Клэр доим мана шундай!— деди Мари, дастрўмолча таъсир қилиши лозим бўлган айбдор ғойиб бўлиши билан, уни дарҳол яширар экан.— Бир неча йилдан буён азоб чекаётганимни у тасаввур этмайди, тасаввур этолмайди ва буни истамайди ҳам. Мен бетоблигим тўғрисида ҳасрат қилсам ёки шовқин кўтарсам, бошқа гап эди — оҳ-воҳчи ва йиғлоқи хотинлар эркакларни зериктириб юборади. Лекин, мен дамимни чиқармай ўтяпман, сабр қиляпман, чидаяпман, шунинг учун Сен-Клэр мени «ҳамма нарсага бардош бераверади», деб ўйлайди.

Бу сўзларга Офелия нима деб жавоб беришни билмас эди. У то, жавоб ўйлаб топгунча, Мари кўзининг ёшини артди ва ёмғирдан кейин патларини тузатаётган каптар каби, кийимини текислай бошлади. Кейин улар хўжалик ишлари ҳақида, буфетлар, омборлар, шкафлар ва бошқа ҳар хил нарсалар тўғрисида сўзлаша бошладилар. Мари унга жуда кўп кенгаш ва кўрсатмалар берди, агар Офелиянинг ҳар нарсани тартиблаш-

га ва аниқлашга одатланган ишчан ақли бўлмаганда, у аллақачон гангиб қолган бўларди.

— Энди,— деб тамомлади сўзини Мари,— сизга ҳамма гапни айтиб бўлдим шекилли. Шунинг учун, мени дард тута бошлаши билан кўрсатувимсиз ҳам ишни эплайверасиз. Лекин, мана бу Ева... ундан кўпроқ хабардор бўлиб туриш керак.

— У жуда ажойиб қиз экан,— деди Офелия.— Мен ундақа яхши қизни ҳеч учратганим йўқ.

— Ева ғалати қиз,— деди онаси,— жуда ғалати. Унинг шунча ғалати қилиқлари борки, асти қўяверинг. У менга ўхшамайди, йўқ, сира ўхшамайди...

Бу ҳол ёмон нарсадек, Мари уф тортди. Офелия ичида: «Ўхшамагани яхшироқ» деди, лекин жуда эҳтиётчан бўлганидан, бу сўз унинг дилидагина қолди.

— Ева доим хизматкорлар орасида бўлишни яхши кўради. Менингча, баъзи болалар учун бу фойдали ҳам. Ўзим ҳам доим отамнинг кичкина негрчалари билан ўйнардим, бу нарса менга ҳеч бир зиён келтирган эмас. Лекин Ева ҳамма билан ўзини тенг тутади. Ёш болада тенгликка бундай муҳаббат бўлиши — қизиқ. Қанча уринсам ҳам уни қайтара олмадим. Менингча, Сен-Клэр унинг бу одатини қувватлайди. Умуман, Сен-Клэр ҳаммага раҳмдиллик қилади-ю, фақат ўз хотинига раҳмдиллик қилмайди.

Офелия индамай ўтирар эди.

— Йўқ, хизматкорлар билан фақат мана бундай муомала қилиш керак: уларни ҳаддидан оширманг ва маҳкам ушланг. Мен ёш чоғимданоқ буни яхши тушунардим. Еванинг эса, уйимиздаги ҳамма негрларни бузиш қўлидан келади. У, катта бўлиб, хўжаликка ўзи қарай бошлагандан кейин нима қилар экан, буни асло тасаввур этолмайман. Хизматкорлар билан хушмуомала бўлиш керак, мен ҳам уларга хушмуомаламан, лекин улар ўз жойларини билишлари керак. Ева эса буни ҳеч тушунмайди. Боя, Мэмми ухлаб олсин, деб «кечаси сизга ўзим қараб чиқай» деганини эшитгандирсиз? Агар жиловидан тортиб турмасангиз, унинг қўлидан мана бундай ҳунарлар ҳам келади.

— Аммо,— деди Офелия қатъий суратда,— ҳар ҳолда хизматкорларингизни, чарчаб қолганда дам олишга ҳақли тирик махлуқлар деб ҳисобларсиз деб ўйлайман.

— Бўлмасамчи, албатта! Уларга керакли ҳамма нарса бўлсин, мен буни айниқса диққат билан кузатиб тураман. Мэмми бу кеча ухламаса, янаги кеча ухлар — унга барибир-ку. У жуда ёмон уйқучи. Мен бундай уйқичини сира кўрган эмасман. Ўтирган жойида ҳам, ишлаб турган жойида ҳам, тикка турган ерида ҳам ухлаб қолаверади, ҳамма вақт ва ҳамма жойда ухлайди. Шунинг учун, Мэмми уйқуга тўймайди, деб қўрқиш керак эмас. Лекин, хизматкорларга нафис гул ёки хитой чинисини эҳтиёт қилгандай муомала қилиш жуда кулгили!— деди Мари, ўзининг катта кушеткасидаги ёстиқларга ботгани ҳолда, ичига атирли уксус солинган чиройли шишани олдига олар экан.

— Кўрдингизми,— деб давом этди у, заиф овоз билан,— кўрдингизми, эгачи Офелия, ўзим тўғримда кўп сўзлашни яхши кўрмайман. Бундай одат менда йўқ: буни ёқтирмайман. Ростини айтсам, бунинг учун менда мадор ҳам етмайди. Лекин, иқрор бўлишим керакки, баъзи нарсаларда Сен-Клэр билан бизнинг муросамиз келишмайди. Сен-Клэр мени сира тушунган ва қадримга етган эмас. Бетоблигимнинг туб сабаби худди мана шу, деб ўйлайман. Мен аминманки, Сен-Клэр яхши ниятли, тузук киши, лекин эркаклар манман ва хотинларга жуда бепарво бўладилар! Мендаги таассурот мана шундай.

Ҳамма янги англияликлар сингари, бировнинг оилавий ишига аралашишдан ғоят қўрқадиган Офелия шу топда, Марининг ички бир сирини очишга шайланганини сезди. Шунинг учун юзига қайғули ва бепарво тус бериб, чок қутисидан узунлиги бир метр келадиган пайпоқни олди-да, зўр бериб тўқий бошлади. Унинг миясига, одамларнинг қўли бўш пайтида, шайтон уларни ўз домига илинтиради, деган тушунча азалдан сингдирилган эди, шунинг учун ҳам бу пайпоқ унда доим тайёр турар эди. У гўё: «Мени сўзлашга мажбур эта кўрманг, мен сизнинг ишингизга аралашишни сира истамайман» дегандек, лабини маҳкам қимтиб олди. Чиндан ҳам у тошдан ясалган арслон каби бепарво кўринар эди. Аммо, Мари бунга эътибор бермас эди. У, ҳасратини айтиш мумкин бўлган киши қўлга кирган ва унга сўзлашни ўз бурчим, деб ҳисоблар эди. Шунинг учун у, атирли уксус искаб дармонга кириб, сўзида давом этди:

— Биласизми, мен Сен-Клэрга текканимдан кейин, уйига ўз сармоям ва негрларим билан келганман, шунинг учун ўз қулларимни нима хоҳласам қилавераман, бунга ҳаққим бор. Сен-Клэрнинг ўз мулки ва хизматкорлари бор, у ҳам буларни нима қилса қилаверсин, бунинг учун мен ўзимни бахтиёр, деб биламан. Лекин, Сен-Клэр ҳадеб хўжалик ишларимга суқилаверади. Лекин, унинг ақл бовар қилмайдиган аллақандай ёввойи жинни назарлари бор. У, хусусан, хизматкорлар билан муомала қилиш масаласига ғалати қарайди. У хизматкорлар билан шундай муомала қиладики, гўё уларни мендан ҳам, ўзидан ҳам юқори қўяди деган хулосага келади киши. Хизматкорлар унга жуда кўп ташвиш ортдиришади, у эса, уларни пишт ҳам демайди. Баъзи масалаларда Сен-Клэр жуда ёмон... Умуман, у хушкўнгил кўринса ҳам, ростини айтсам, ундан қўрқаман. У бу ерда ишни шундай қилиб қўйганки, бировни бир шапалоқ уришга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Кейин у бу тартибни шундай кузатиб борадики, унинг бу қилиқларига қарши бирон нарса дейишга тилим ҳам келмайди. Бунинг оқибати нима билан битишини тезда ўзингиз ҳам кўрасиз. Уларнинг биронтаси Сен-Клэрни оёқ остига олиб тепмоқчи бўлган чоқда ҳам у индамайди, мен бўлсам... ўзингиз кўриб турибсиз, мендан ҳеч нима талаб қилиб бўлмайди. Бу негрларни ўзингиз ҳам билсангиз керак. Аслида улар кекса болалар, ахир.

— Худога шукур, бундан хабарим йўқ,— деб совуққина жавоб бериб қўя қолди Офелия.

— Бўлмаса, бу тўғрида баъзи нарсаларни билиб ҳам оларсиз, агар бизнинг жойларимизда туриб қолсангиз, ўз бошингизга ҳам тушар! Буларнинг ифлос, миясиз, гўдак табиат, аҳмоқ, беғам, ношукур махлуқ эканликларини ҳали билмайсиз!

Негрларнинг «ношукурлиги ва аҳмоқлиги» ҳақида сўз юритилган чоқда ҳар сафар Мари ўзига ажойиб янги куч кирганини ҳис этар эди. Ҳозир ҳам у кўзларини катта очди ва ўзининг бедармонлигини бутунлай унутгандек бўлди.

— Сен-Клэр эса менга жуда жиддий қилиб, Мэммини эридан ажратиб олиб кетиш, сени мендан ажратиб олиб кетиш билан баббаравар, деди. Улар билан бизни баравар қилиб бўладими, ахир? Мэммида мендагидек ҳиссиёт бор дейсизми, унда бу қобилият ҳам йўқ. Шун-

дай бўлса ҳам Сен-Клэр буни сезмайди, унингча, мен Евани қандай севсам, Мэмми ҳам қора ифлосларини шундай севармиш!...

Том ўзининг ҳозирги турмушидан шикоят қилолмас эди. Кичкина Ева отасидан: «Мен томошага чиққанимда ва отлиқ саёҳат қилганимда Том доим мени кузатиб юрсин» деб сўраб олди. Бу, Еванинг муҳаббатбахш, олижаноб дилидаги табиий миннатдорлик ҳисларининг бир ифодаси эди. Шунга кўра Томга, Ева чақирганда, ҳамма ишни ташлаб унинг хизматига бориш ҳақида буйруқ берилди. Бу хизмат Том учун ўнг эмас эди, деб айтиб бўлмасди. Энди Том жуда яхши кийинган, чунки Сен-Клэр ўз хизматкорларининг либосига айрим эътибор берар эди. Отхонадаги ишни аслида иш демаса ҳам бўларди. Томга махсус ёрдамчи берилди. Том унга йўл-йўриқ кўрсатиб туриши лозим эди. Унинг ўзи отга қарашмас эди, чунки Мари шундай деб талаб қилди: «Том менинг ёнимга келганда ундан отхона ҳиди келмасин, чунки менинг асабларим ҳеч қандай ҳидни кўтара олмайди; менинг жафокаш ҳаётим умрбод сўниши учун заррача ёқимсиз ҳид кифоядир» деди.

Яхши тозаланган костюм, юмшоқ шляпа, сара этик, гардсиз ёқа, манжет — булар ҳаммаси Томга жиддий ва салобатли тус берар эди.

Том учун яна шу ҳам ёқимли эдики, у энди жуда чиройли қўрғончада яшар эди, негрлар эса гўзалликка жуда эътиборчан бўладилар. У, қушларга, гулларга, фонтанларга, ёруғ ва чиройли ҳовлига, шойи пардаларга, картиналарга, қандилларга, ҳайкалчаларга қараб оҳиста завқланар эди (бу нарсалар туфайли меҳмонхоналар унинг кўзига Алавуддиннинг сеҳрли саройи бўлиб кўринар эди).

Якшанба кунларининг бири эрта билан жуда ясанган Мари Сен-Клэр айвонда туриб, нозик қўлига бриль-янтлар билан безалган билакузугини тақар эди. У брильянт ипак ва тўрларга ўралиб, ўзига мукаммал оро бериб, ўз художўйлигини кўрсатмоқ учун киборлар тўпланадиган бутхонага боришга шайланарди. Мари якшанба кунлари жуда тақводор бўлишга одатланганди. Мана, сарвқомат, латиф ва нозик бўлиб бека бутхонада турибди, унинг ҳаракатлари ҳам шунга монанд — гўзал! Тўр шарф оқ булутдек уни чулғаб олган. У ғоят жилвали кўринар ва ўзини жуда саховатли ҳис этар эди. Унинг ёнида турган Офелия эса бус-бутун бошқача таъсир қолдирарди. Бунга сабаб — унинг ҳалигидай зийнатлар, шойи рўмоли ва нафис дастрўмолчаси йўқлигидан эмасди, балки шеригига жилва нақадар хос бўлса, қаттиқлик ва бесўнақайлик бунга шу қадар хос эди.

— Ева қани?— деб сўради Мари.

— У пиллапояда тўхтаб, Мэмми билан бир нарса тўғрисида сўзлашяпти.

Ева пиллапояда Мэмми билан нималар тўғрисида гаплашарди?

— Мэммижон, биламан — сенинг бошинг жуда қаттиқ оғрияпти.

— Худо ёрлақасин сизни, Евахон! Кейинги вақтда бошим доим оғрийдиган бўлиб қолди. Лекин, сиз бу тўғрида ташвишланмангиз!

— Сен ҳозир томошага бораётганинг учун хурсандман. Ёзиласан. Мана бу сенга, Мэмми,— деб қиз уни қучоқлади,— атирли уксус солган шишамни ол.

— Сизга нима бўлди, Евахон! Тиллаю олмасдан қилинган шундай яхши нарсани-я? Эй, худойим, ҳеч бўлмайди! Ҳеч қанақасига олмайман!

— Нега? Сенга уксус керак, шундай эмасми? Менга у керакмас. Ойимнинг боши оғриса, доим шуни ҳидлайди, сен ҳам ҳидласанг яхши бўлади. Мени хурсанд бўлсин десанг, оласан!

— Бу муборак зотнинг оғзидан чиқаётган сўзларни эшитинг!— деди Мэмми. Худди шу пайт Ева унинг қўйнига шишани суқиб қўйди-да, уни ўпиб, пиллапоядан югуриб тушиб кетди.

— У ерда нима қилаётган эдинг?— деб сўради Мари.

— Мэммига уксус солган шишамни бердим.

— Ева!— деди Мари чидамсизлик билан ер тепиниб.— Олтин шишангни М э м м и г а бердингми! Нимани қилиш м у м к и н у нимани қилиш мумкин э м а с л и г и н и қачон тушунасан? Бориб ҳозир қайтариб ол!

Ева ғамгин ва қайғуриб, орқасига жўнади.

— Мари, қўй болага озор берма. Майли, истаганини қилсин,— деди Сен-Клэр.

— Сен-Клэр, ахир бу феъли билан у дунёда қандай қилиб яшайди? — деб эътироз билдирди Мари.

— Кузен, сиз бутхонага борасизми? — деб сўради Офелия, Сен-Клэр томон бирдан бурилиб.

— Йўқ, раҳмат, бормайман.

— Мен доим «Сен-Клэр бутхонага борса экан» деб орзу қиламан,— деди Мари,— лекин унда ҳеч қандай диний ҳиссиёт йўқ. Бу яхши эмас!..

— Мана, кўрдингми, Евангелина,— дер эди йўлда кетатуриб Мари,— хизматкорлар билан ҳар доим яхши муомалада бўлиш керак, лекин асло уларни ўзинг билан тенг деб муомала қилиб бўлмайди. Мабодо Мэмми касал бўлиб қолганида уни сен ўз каравотингга ётқизармидинг?

— Албатта, ойи,— деди Ева,— чунки у вақтда унга қараш ўнғайроқ бўларди, бундан ташқари, менинг каравотим уникидан анча яхши.

Бу жавобдан Мари ғазабга келди.

— Нима қилсам бу бола мени тушунар экан?— деб хитоб қилди у.

— Ҳеч нарса қилолмайсиз!— Маънодор қилиб деди Офелия.

Ева бир неча вақтгача ғамгин ва хижолат босгандек кўринади. Лекин, болалар бир кайфиятда узоқ қолмайдилар, бу бир бахт. Дарҳақиқат, у бир неча минутдан сўнг гулдураб илгари кетаётган экипажнинг деразасидан қараб, хурсандлик билан кула бошлади.

XVII БОБ

Озод инсон ўзини қандай ҳимоя қилади

Оқшом тугаб борарди. Квакерлар уйида сокин бесаранжомлик бошланди. Рахиль Голлидей уйнинг у бошидан-бу бошига шошилмасдан юриб, ўзининг хонаки запасларидан сафар учун зарур нарсаларни оларди, чунки мусофирлар шу кеча жўнардилар.

Оқшом кўланкалари шарққа томон чўзилди. Юмалоқ қизил қуёш уфқ устида тўхтаб хаёл сургандай, хотини билан Жорж ўтирган кичкина ётоқхонага оҳиста сариқ нур ташлади. Жорж тиззасига боласини ўтиргизган, Элизанинг қўли эса унинг қўли устига қўйилганди. Икковлари ҳам жиддий қиёфада хаёлга чўмиб ўтирар, юзларида кўз ёши излари кўриниб турарди.

— Шундай, Элиза,— деди Жорж,— биламан, сенинг айтганларингнинг ҳаммаси рост. Сен саховатлисан, мендан кўра яхшисан. Мен ҳам сенинг айтганингни бажаришга ҳаракат қиламан. Мен шундай қиламанки, босган ҳар бир қадамим озод инсон номига муносиб бўлсин.

— Канадага етиб борганимиздан кейин эса,— деди Элиза,— мен сенга ёрдам бера бошлайман. Яхши тикишни биламан, кир ювaман ва энг нафис кийимларни дазмоллаш қўлимдан келади. Иккимиз бир бўлиб тирикчилигимизни ўтказаверамиз.

— Шундай, Элиза, ишқилиб биз бирга бўлайлик ва ўғлимиз биз билан бўлсин. Оҳ, Элиза, ҳар кимнинг хотини ва боласи ўшанинг ў з и н и к и бўлиб, бунга бошқа ҳеч кимнинг дахли йўқ эканлигини билмоқ қандай зўр бахт-а... Мана шуни кишилар тушунсалар экан! Мен, хотини билан болаларини ў з и м н и к и, деб айтоладиган кишининг яна бошқа бирон нарса исташига доим тааҗжубланардим. Бизнинг икки қўлимиздан бошқа ҳеч нарсамиз бўлмаса ҳам, мен ҳозирнинг ўзидаёқ ўзимни кучли ва бадавлат ҳис қиляпман. Гарчи мен йигирма беш ёшимгача ҳар куни оғир меҳнат қилиб келган ва бир чақам, бошпанам ҳамда бир парча ерим бўлмаса-да, мен розиман... миннатдор бўламан, фақат менга озор бермасинлар. Мен ишлайман ва мистер Шелбига сен ва боланг учун пул юбораман. Лекин, илгариги хўжайинимдан эса бир тийин қарздор эмасман: у мени ишлатиб, мен учун тўлаган пулини беш ҳисса чиқариб олди.

— Лекин, биз ҳали хавф-хатардан холи бўлганимиз йўқ-ку,— деди Элиза.— Биз ҳали Канадада эмасмиз.

— Рост,— деди Жорж,— лекин назаримда мен озодлик ҳавосини эмаётирман ва бу менга куч бермоқда.

Қўшни хонадан овоз кела бошлади, биров эшикни қоқди. Элиза туриб эшик очди.

Симеон Голлидей кириб келди, у билан бирга бир квакер ҳам кирди; Симеон: «Бу киши Финеас Флечер бўлади», деб таништирди. Финеас муғомбирроқ ва зийрак, новчадан келган сариқ киши эди. Унинг кўзларида Симеон Голлидейнинг кўзларидаги тинчлик ва мўминлик аломатлари кўринмасди. Аксинча, у айёр, ақли-ҳуши жойида ва ўз қадр-қимматини биладиган одам кўринар эди. Унинг бу хусусиятлари бошидаги чамбарак квакерча шляпаси ва квакерча шевваси билан яхши боғланмас эди.

— Дўстимиз Финеас, сен ва сенинг ҳамроҳларинг учун зарур бўлган баъзи бир муҳим нарсаларни билиб олибди, Жорж,— деди Симеон,— унинг сўзини эшитсанг яхши бўлар эди.

— Шундай, дарҳақиқат баъзи нарсаларни билдим, — деди Финеас,— бу эса баъзи вақтларда одам бир кўзини очиб ухламоғи керак, демакдир. Ўтган кеча мен йўлдан анча четдаги кичкина бир ошхонада тўхтадим. Бу жойни сен биласан. Симеон, у ерда биз бултур катта исирға тақкан йўғон хотинга олма сотган эдик. Мен юбориб чарчаган эдим, шунинг учун, овқат еб бўлганимдан кейин бурчакдаги ғарам қоплар устига чўзилиб олиб, устимга қўтас пўстинни тортиб, жой солиб беришларини кута бошладим. Шу кўйинча қаттиқ ухлаб қолибман.

— Бир кўзингни очибми, Финеас?— деб бемалол сўради Симеон.

— Йўқ, икки соатча иккала кўзимни ҳам юмиб ухладим, чунки жуда чарчаган эдим. Лекин, бир оз ухлаб олганимдан кейин қарасам, хонада, стол ёнида аллақандай одамлар гаплашиб ичиб ўтиришибди. Хусусан улар квакерларни оғизга олаётганларини эшитиб, сўзларига қулоқ солмоқчи бўлдим. «Мана,— деди улардан бири,— улар, шубҳасиз, квакерлар қишлоғида бўлсалар керак». Буни эшитиб, мен қулоқ солдим ва уларнинг қочоқлар ҳақида сўзлаётганини англадим. Улар менинг олдимда ўз планларини бутунлай очдилар. У йигитни,— дедилар улар,— қайтариб Кентуккига, хўжайинникига жўнатишади, хўжайини негрларда қочишга ҳавасни йўқотиш учун яхшилаб унинг танбиҳини беради. Хотинини эса, ёнига иккита йигит қўшиб, сотгани Янги Орлеанга юборади. Улар хотинни бир минг олти юз ёки бир минг саккиз юз долларга пул қилишни мўлжаллаяп-

тилар. Болани уни сотиб олган савдогарга берадилар. Жимни эса онаси билан бирга Кентуккига, хўжайиннинг олдига юборадилар. Улар, қочоқларни ушлаш, бошқа шаҳардан икки полиция ходими олишларини ва хотинни аввал судга чақиртиражакларини айтдилар. Уларнинг ичидаги бир мажриқ писмиғи судда — «бу менинг ўз қулим» деб қасам ичади, шундан кейин унга хотинни берадилар, у эса хотинни Жанубга олиб кетади. Улар, бизнинг бу кеча қайси йўлдан жўнашимизни яхши биладилар. Улар олти киши бўлиб бизнинг орқамиздан қувгани чиқишади. Саккизта бўлиб чиқишса ҳам ажаб эмас. Хўш, энди биз нима қилишимиз керак?

Бу маълумотни эшитиб ўтирган кишилар чиндан ҳам рассом қалами тасвирига лойиқ эди. Рахиль Голлидей ҳамир қилишни ташлаб, ун юқи қўлларини баланд кўтарди. Унинг афти-башараси қаттиқ ҳаяжонга тушганини билдириб турарди. Симеон чуқур ўйга ботиб қолди. Элиза эрини қучоқлаган ҳолда унинг юзига пастдан юқорига термилиб қарарди. Жоржнинг кўзлари чақнарди. У муштумини юмди ва юзида жиддий аломатлар зоҳир бўлдики, бу ҳол — хотинининг очиқ савдода сотилишини ва ўғли қулфурушга юборилишини билган ҳар бир эркакда содир бўлиши аниқ эди.

— Нима қиламиз энди, Жорж?— ҳадиксираб сўради Элиза.

— Нима қилишимни мен биламан!— деди Жорж ва нариги хонага ўтиб, тўппончаларни кўздан кечира бошлади.

— Балли, балли,— деди Финеас.— Кўрдингми, Симеон, ажойиб ишлар бўладиганга ўхшайди!

— Кўряпман,— деди Симеон уф тортиб.— Отишмасиз иш битганда яхшироқ бўларди-да.

— Мен бу ишга ҳеч кимни қатнаштиришни истамайман,— деди Жорж.— Агар сизлар менга араволарингизни бериб турсангиз ва йўлни кўрсатиб берсангиз, менга ҳеч қандай кузатувчи керак эмас. Нариги манзилга ўзим ёлғиз бориб оламан. Жим девдай паҳлавон, жонидан кечган кишидек жасур. Мен ҳам юраксизлардан эмасман.

— Яхши, дўстим,— деди Финеас,— лекин ҳар ҳолда кузатувчи керак. Сен жуда боплаб муштлашарсан, истаганингча олишавер. Лекин, йўлни сендан яхшироқ биламан.

— Мен сизни бу ишга қатнаштиришни истамайманда, бутун гап шунда,— деди Жорж.

— Қатнаштиришни дейсанми?— эътироз қилди Финеас, юзида муғомбирлик аломати билан.— Бўлмаса мени қатнаштира бошлаганингизда ўзимни огоҳлантириб қўй.

— Финеас ақлли ва иш кўрган одам,— деди Симеон,— агар, Жорж, унга ишониб қўйиб берсанг, жуда яхши иш қилган бўлур эдинг. Кейин,— деди у, қўлини Жоржнинг елкасига оҳиста қўяр экан, тўппончаларни кўрсатиб,— бу нарсаларни ишлатишга шошилмасанг ҳам бўлади: ёшлик қилиб, қизиққон бўлма.

— Мен ҳеч кимга ҳужум қилмайман,— деди Жорж.— Бу мамлакатда мен фақат шунигина сўрайман: менга тегмасинлар ва тинч кетишимга имкон берсинлар. Лекин,— деб у даҳшат билан хўмрайди,— менинг опам бор эди, уни Янги Орлеанда бозорга олиб чиқиб сотганлар. Мендан хотинимни тортиб олиб, уни ҳам ўша бозорда сотадиган бўлсалару, уни ҳимоя қилмоқ учун кучли қўлларим бўлатуриб, индамай қараб турайинми? Йўқ, мен сўнгги нафасимгача олишаман, уларга хотиним билан боламни бермайман. Хўш қайсингиз бу ишимни чакки дейсиз?

— Ҳеч ким чакки деяётгани йўқ, Жорж. Бошқача йўл тутиш мумкин ҳам эмас,— деди Симеон.

Менинг ўрнимда сиз бўлсангиз шундай қилмасмидингиз, сэр?

— Бу ишлар ҳеч қачон бошимга тушмас, деб ўйлайман,— деди Симеон.— Киши заифлик қилади!

— Агар тузукроқ мушт кетди бўлиб қолса, муштлашиш учун қурбим етади,— қизғинлик билан деди Финеас.— Дўстим Жорж, сенга ҳужум қилган одамга омон бермайман, имонинг комил бўлсин!

— Туғма квакерлардан эмаслигинг яққол билиниб турибди, Финеас,— деди Симеон.— Туриб-туриб, бирдан аслингга қайтиб қоласан.

Финеас яқиндагина қалин ўрмонларда мардонавор ҳаёт кечирган кийикларни усталик билан отиб олувчи мерган эди. Унинг муштлари зўрлиги билан машҳур эди. Лекин, у, гўзал бир квакер аёлга уйланди ва унга мафтунлигидан квакер бўлишга мажбур бўлди. У, квакерлар жамоасининг ҳалол, камтар, ҳушёр ва фаол аъзоларидан бўлиб қолса ҳам, квакерларнинг энг тақ-

водорлари уни ҳали анча ёввойи ва жиловсиз деб ҳисоблар эдилар.

— Дўстимиз Финеас доим ўз билганича кўмаклашади,— деди Рахиль кулимсираб.— Лекин, шундай бўлса ҳам, унинг беғаразлигини биламиз.

— Қани,— деди Жорж,— йўлга чиқсак ҳам бўлар энди?

— Мен соат тўртда йўлга чиқдим, отларни роса қичаб келдим, у газандалар айтган вақтларида йўлга чиққан бўлсалар, мен уларни икки-уч соат орқада қолдирдим. Ҳар ҳолда қоронғи тушгунча йўлга чиқилмагани яхшироқ. Нега десангиз, биз ўтадиган қишлоқда бир қанча ярамаслар бор. Улар аравамизни кўриб қолишса, бизни у ерда узоқроқ ушлаб қолишлари мумкин. Менимча, икки соатдан кейин жўнасак. Мен Майкл Кроснинг олдига кириб: «отингни миниб орқамиздан юр ва кимки орқамиздан қувса, хабар қил» деб илтимос қиламан. Унинг оти чопқир, ҳар қандай отдан ўзади. Энди мен бориб, Жим билан кампирни огоҳлантирай, йўлга тайёрлансинлар, ўзим ҳам отни тайёрлай. Биз уларни жуда орқада қолдириб кетамиз. Улар бизга етиб олмасдан мўлжалланган жойимизга етиб оламиз, имконимиз бор. Хўш, тетик бўл, дўстим Жорж. Бундай ишларни биринчи марта кўраётганим йўқ,— деди Финеас ва чиқиб кетди.

— Яша Финеас!— деди Симеон. — Бу одамдан панд емайсан, хотиржам бўл!

— Биз деб сизлар балога қолишларингиз мумкин, шунга қайғураман,— деди Жорж.

— Дўстим, бизни хурсанд бўлсин десанг, бу ҳақда ортиқ сўзлама. Биз бурчимизни ўтаётирмиз. Бошқача қилолмаймиз. Энди, она,— деди Рахилга қараб,— тезроқ бўл — дўстларимизни оч жўнатиш яхши эмас.

Рахиль билан унинг болалари макка зоғора пиширар, чўчқа гўшти ва жўжа қовурар ҳамда столга дастурхон ёзар эдилар. Бу чоқ Жорж хотини билан кичкина уйчада қўлларини бир-бирларининг елкаларига ташлашиб ўтирардилар. Улар бир неча соатдан кейин абадий жудолик таҳдид қилаётганини билган эр ва хотин каби сўзлашар эдилар.

— Элиза,— деди Жорж,— биласанми, дўстлари, уйи, ери ва пули бор одамлар сен билан биздай — қуруқ бўйларидан бошқа ҳеч нарсаси йўқлар каби бир-бир-

ларини севолмайдилар. Элиза сен билан танишмасимдан илгари, мени бечора онам ва опамдан бўлак ҳеч ким севмас эди. Мен, бечора Эмилиямни, уни олиб кетмоқ учун қулфуруш келган куни эрталаб охирги марта кўрдим. У, мен ухлаб ётган бурчакка келиб: «Бечора Жорж, сенинг ягона жигаргўшанг кетяпти! Сенинг холинг нелар кечади энди, шўрлик бола?» деди. Мен, йиғиб туриб, уни қучоқлаб йиғладим, унинг кўзларидан ҳам ёш қуюлди. Бу сўз менинг қулоғим эшитган сўнгги ширин сўз эди, кейинчалик, узоқ йиллар ўтиб кетди, бундай сўзни ҳеч эшитмадим. Менинг бағрим қотди ва то сенга дуч келганимгача кулдек қуриб қолди. Сенинг ишқинг бағримга ҳаёт бахш этди. Ўша чоқдан бошлаб бошқа одам бўлиб қолдим. Эндиликда эса, Элиза, тирик эканман, сени мендан тортиб ололмайдилар! Агар ўлигим устидан босиб ўтсалар, унда бошқа гап!

— Ё, раббим, ўзинг раҳм қил!— Ҳўнграб йиғларкан, деди Элиза.— Сендан биргина нарса сўраймиз: шу мамлакатдан бирга чиқиб олсак бўлади.

Рахиль кириб, астагина Элизанинг қўлидан ушлаб, стол томон етаклади. Стол ёнига ҳаммалари ўтиришганда, эшик тақиллаб, Руфь кирди.

— Мен болага пайпоқ обориб берай, деб чопиб келдим,— деди у.— Мана, уч жуфт иссиқ жун пайпоқ. Биласанми, Канадада жуда совуқ... Қўрқмаяпсанми, Элиза?— У, Элизанинг ёнига келиб, қўлини сиқди, кейин Гаррига кулчача тутқизди.— Бунга бир пакет кулчача келтирдим... Болалар тез-тез очқаб туради.

— Қуллуқ! Жуда валломатсиз!— деди Элиза.

— Ўтир, овқат е, Руфь,— деди Рахиль.

— Раҳмат, иложи йўқ! Болани Жонга ёлғиз қолдирганман, пирожкилар печкада. Бир минут ҳам ўтиролмайман, ўтириб қолсам, Жон пирожкиларни куйдириб қўяди,—қанддондаги қандларни битта қўймай болага егизади. У киши шунақа!— деди кулиб кичкина квакерча.— Хўш, хайр Элиза. Хайр Жорж. Оқ йўл бўлсин!— деди-да шошилганича чиқиб кетди.

Овқат еб бўлишлари билан, хиёл ўтмай, эшик ёнига катта соябон арава келиб тўхтади. Юлдузлар чақнаган кеча эди. Финеас аравадан сакраб тушиб, пассажирларини жойлай бошлади. Жорж, ўғлини кўтариб, Элиза билан қўлтиқлашиб чиқди. У салмоқлаб ўқтин қадам таш-

лар, юзида қатъият барқарор эди, Рахиль билан Симеон улар ортидан чиқишди.

— Бирпас тушиб туринглар,— деди Финеас аравада ўтирганларга,— мен аёллар билан болага жой ҳозирлай, уларга ўнғайроқ бўлсин.

— Манави иккита пўстакни ол,— деди Рахиль.— Бутун тун юришга тўғри келади, таглари юмшоқроқ бўлсин.

Аввал Жим аравадан кампир онасини авайлаб туширди; кампир унинг қўлига ёпишиб, қувғинчилар ҳозир етиб келиб қоладигандек қўрқиб, аланглади.

— Тўппончаларинг жойидами, Жим?— дея секин, аммо қатъий йўсинда сўради Жорж.

— Бўлмасамчи!— деди Жим.

— Агар улар етиб олишса, нима қилишинг даркор — биласанми?

— Билсам керак,— деди Жим зўр кўксини кериб.— Ёки улар онамни тортиб олса қараб туради, деб ўйлайсанми?

Бу қисқа сўзлашув чоғида Элиза кўнгилчан дўсти Рахиль билан хайрлашди. Симеон унга аравага чиққани ёрдам берди ва уни Гарри билан бирга пўстак устига ўтқазди. Кейин кампирни ўтқаздилар; Жорж билан Жим уларнинг рўпарасига, Финеас эса олдинга ўтирди.

— Яхши боринглар, дўстларим!— деди Симеон.

Арава қатқалоқ йўлда силкиниб, гулдураб жўнади. Ғилдираклар гулдурашидан сўзлашиб бўлмас эди. Улар гоҳ узоқ ва қоронғи чакалакзор йўллардан, гоҳ яйдоқ ва бўм-бўш далалардан юриб бордилар. Улар тепаликларга кўтарилиб, водийларга тушиб борган сайин узоқлашавердилар. Бола тез орада онасининг тиззасида ухлаб қолди. Юрагини олдириб қўйган бахтсиз кампир, аста-секин ўзига келиб қўрқмайдиган бўлиб қолди. Элиза ҳам ташвишини унута бошлади ва мудраб кўзини юмди. Финеас ҳаммадан тетик кўринар ва художўй квакерларнинг дидига унча ёқмайдиган куйларни ҳуштак қилиб чалиб борарди.

Соат учга яқинлашганда Жорж орқа томонда, анча нарида, чопиб келаётган от туёқларининг товушини эшитиб, Финеасни тирсаги билан туртиб қўйди. Финеас отларни тўхтатиб, қулоқ солди.

— Майкл бўлса керак,— деди у.— Унинг оти шекилли, чопишидан биламан.

— У пастга тушиб, ҳадиксираб йўлга кўз тутди. Тепалик устида от бошини барала қўйиб келаётган суворининг қораси кўринди.

— Ҳа, рост, бу Майкл,— деди Финеас.

Ўзларининг нима қилишларини билмасдан туриб, Жорж билан Жим ҳам бирдан аравадан тушдилар. Ҳамма қайрилиб қараб, суворига кўз тикиб жим қолишди. Отлиқ яқинлашиб келар эди. Мана у, водийга тушиб, кўздан ғойиб бўлди. Лекин, тез чопиб келаётган отнинг оёқ товушлари борган сари яқинлашар эди. Охири, у, тепалик чўққисида, киши овози эшитилгудек масофада пайдо бўлди.

— Балли, бу Майклнинг ўзи!— деди Финеас ва қичқирди.— Ҳой Майкл!

— Финеас, сенмисан?

— Ҳа! Нима янгиликлар бор? Улар яқинми?

— Орқамиздан келишяпти... маст... сўкишяпти... саккиз-ўнтача бор... Бўридек дарғазаб.

У сўзлар экан, шамол тез чопиб келаётган отларнинг оёқ товушларини етказди.

— Жой-жойингизга ўлтиринг, йигитлар!— деди Финеас.— Борди-ю, олишсаларингиз ҳам, сал нарироқ элтай!

Икковлари ирғиб аравага чиқишлари билан, Финеас отларни ҳайдади. Сувори уларнинг ёнида чопар эди. Арава гумбурлар, силтанар, қатқалоқ ерда сапчир; қувғин товушлар эса борган сайин яқинлашарди. Шовқинни эшитган хотинлар қўрқиб аравадан қарадилар ва анча орқада, узоқдаги тепаликда, тонг шафағи нурида отлиқлар тўдасини кўрдилар. Яна бир тепаликдан ўтгач, таъқибчилар аравани кўрдилар. Унинг оқ қопдан қилинган соябони узоқдан яққол кўринар эди. Қаттиқ қийқириқлар қочоқлар қулоғига етди. Элиза, ҳушдан кетаёзиб, боласини қаттиқ кўксига босди. Кампир, худога сиғиниб оҳ тортар, Жорж ва Жим эса ғазаб билан тўппончаларини қисиб ушлаб борардилар. Таъқибчилар уларга тез етиб келмоқда эди.

Арава бирдан бурилди, қочоқлар тепаликлар устида тик кўтарилиб турган қоятош ёнига етдилар. Бу якка қоятош оқариб бораётган осмонда тунд қорайиб турар ва бошпана ҳамда нажот ваъда қилгандек кўринар эди. Финеас овчилик қилиб юрган вақтларида бу жойни яхши ўрганган эди.

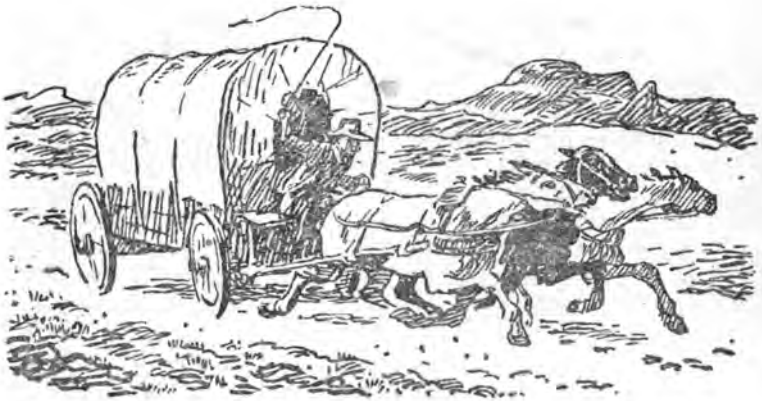

— Чиқинглар!— деди у, бирдан отларни тўхтатиб ва ерга сакраб тушиб.— Ҳаммаларинг чиқинглар, дарров бўлинглар, энди орқамдан қоятош ёнига юринглар! Майкл, отингни аравага боғлаб Амариянинг олдига чоп, у одамларни олиб, ёрдамга келсин!

Бир лаҳзада ҳаммалари аравадан чиқишди.

— Бу ёққа!— деди Финеас, Гарринг қўлидан ушлаб.— Югуринг, югуринг, аёлларга кўмаклашинг, орқада қолишмасин!

Зотан, уларга гап уқдиришнинг ҳожати йўқ эди. Қочоқлар жуда тез четан девордан ошиб ўтиб, қоятошга қараб югурдилар. Майкл эса ирғиб отдан тушди ва отини араванинг орқасига боғлаб, ўзи аравага ўтириб, отларни ҳайдади.

— Тепага чиқинглар,— деди Финеас, улар қоятош ёнига етиб юлдуз ва тонг шафақлари нурида сўқмоқларни кўргач.— Бу ер биз овчиларнинг қадимги паноҳимиз. Тезроқ юқорига чиқинглар!

Финеас болани кўтариб, тошлар устидан сакраб-сакраб олдинда борарди, унинг кетидан Жим онасини опичлаган, Жорж ва Элиза эса орқада борардилар.

Суворилар бақириб ва сўкиниб четан деворга етдилар ва отдан тушиб, қочоқларнинг орқасидан чиқишга тайёрландилар. Бир лаҳзада қочоқлар чўққи ёнига етишди. Бу ердан сўқмоқ жуда тор дара ичидан борар, унга фақат бир киши сиғар эди, холос. Дара уларни тўсатдан кенг чуқурликдан чиқарди, бундан нари ба-

ландлиги ўттиз фут келадиган нишоб тепали тоғлар юксалар эди. Финеас чуқурдан лип этиб ўтиб, болани барра ўт босган ерга ўтқазди.

— Ҳаммангиз бу ёққа!— деб чақирди у.— Агар жонингиз азиз бўлса, сакранг!

Ҳаммалари бирин-кетин чуқурдан сакраб ўтдилар. Харсанглар уларни пастдагилардан яшириб турарди.

— Жуда яхши, ҳаммамиз шу ердамиз,— деди Финеас, шовқин солиб тоққа чиқаётган таъқибчиларга қараш учун тошлар орасидан бошини чиқариб.— Қўлларидан келса — қани, олдимизга чиқиб кўрсинлар. Кимки бу ерга кирмоқчи бўлса, сизларнинг тўппончаларингиз таҳдиди остида харсанг тошлар орасидан ўтиб келиши керак, шундай эмасми, йигитлар?

— Шундай,— деди Жорж.— Модомики, бу жанг биз учун бўлар экан, ўзимиз ёлғиз уришамиз.

— Марҳамат, Жорж, истаганингча уришавер,— деди Финеас,— тут баргини чайнаб.— Майли! Уришиш ёмон иш эмас. Фақат менга халақит берма, сизларнинг жангингизни бир томоша қилай. Уни қара, улар у ерда, пастда маслаҳат қилаётганга ўхшайди, қара, худди қўноққа чиққани интилаётган товуққа ўхшаб, юқорига қараяптилар. Улар чиқмасдан, уларга яхши кенгаш берсанг, бу ниятларидан қайтсалар, йўқса ҳаммалари ўққа учади.

Тонг нурида, пастда турган кишилар аниқ кўриниб турарди. Улар, эски танишларимиз Том Локэр билан

Мэркс бўлиб, ёнларида иккита полиция билан бир тўда безорилар бор эди, одатда буларни негр овига олиб бормоқ учун майхоналардан бир шиша ароққа ёллар эдилар.

— Хўш, Том, улар энди қўлга тушди!— деди бирови.

— Ҳо, ана улар!— деб жавоб берди Том.— Мен уларнинг юқорига чиқаётганларини кўрдим... Мана, сўқмоқ ҳам бор экан, қоянинг устига чиқсак бўлди — таппа босиб оламиз. Ахир, улар ўзларини тоғдан пастга ташламас.

— Лекин, Том, улар қоянинг орқасига ўтиб олиб ўқ узсалар нима дейсан?— деди Мэркс.— Унда унча маъқул иш бўлмайди.

— Ўҳў!— кулимсираб деди Том.— Сен доим жонингнинг омонлигини ўйлайсан, Мэркс! Негрлар жуда қўрқоқ бўлади. Ўқ узишга журъат этолмайди.

— Жонимнинг омонлигини нега ўйламайин экан!— деди Мэркс.— Бисотларимнинг энг яхшиси — жоним. Негрлар гоҳида девдек муштлашади.

Бу чоқ қоя тепасида Жорж кўринди.

— Жаноблар, сизлар ким бўласиз, сизларга нима керак?— хотиржамлик билан, дона-дона қилиб сўради у.

— Бизга қочоқ негрлар керак,— деди Том Локер.— Бизга Жорж Гаррис, Элиза Гаррис ва уларнинг ўғли керак. Бизга Жим Селден билан унинг кампири керак. Бу ерга биз билан бирга полисменлар келишган, қамаш учун қўлимизда ордерларимиз ҳам бор. Биз, керакли одамларни қўлга оламиз ҳам эшитдингми? Шелби округидаги кентуккилик мистер Гаррисга қарашли Жорж Гаррис сен эмасмисан?

— Ҳа, Жорж Гаррис мен бўламан. Илгари кентуккилик мистер Гаррис мени чиндан ҳам ўз мулким, деб айтар эди. Лекин, энди мен озод кишиман ва хотиним билан боламни ўзимники деб ҳисоблайман. Жим ва унинг онаси шу ерда. Ўзимизни ҳимоя қилмоқ учун бизнинг қуролимиз бор, шу сабабли биз олишамиз. Истасангиз, бу ерга чиқишингиз мумкин, лекин қайси бирингиз ўқ етадиган жойга келиб қолсангиз — тил тортмай ўласиз. Ким яқинлашса ўла беради, битта қолдирмай, қириб ташлаймиз.

— Хайр, бас,— деди кўпчиган семиз бир одам олдинга чиқар экан, миширинб.— Хой, ёш йигит, биз билан бундай сўзлашманг.— Биз — қонун одамларимиз. Қонун,

куч ва ҳокимият биз томонимизда. Шунинг учун тинчлик билан таслим бўлинглар, чунки барибир таслим бўласиз.

— Қонун ва ҳокимият сизнинг томонингизда эканини жуда яхши биламан,— афсусланиб деди Жорж. — Сиз менинг хотинимни олиб Янги Орлеанда сотмоқчи бўласиз, ўғлимни эса бузоқ сингари қулфурушнинг қулхонасига ташламоқчисиз. Жимнинг кекса онасини эса яна ўша муттаҳамга жўнатасиз, у муттаҳам эса, Жимга озор бермасдан, унинг онасини урар ва ранжитар эди. Мен билан Жимни эса, хўжайин деб айтган кишиларингиз яна урсин, азобласин ва оёқлари остида пийпаласин учун қайтариб юбормоқчи бўласиз. Агар сизнинг қонунларингиз шуларга йўл қўяр экан, сизларга ва қонунларингизга минг лаънат! Лекин, бизларни ушлаёлмайсиз. Биз сизнинг қонунларингизни танимаймиз! Биз сизнинг мамлакатингизни танимаймиз! Биз бу ерда сизлар каби озод ту-

рибмиз ва ўз озодлигимиз учун сўнгги томчи қонимиз қолгунча уришамиз.

Жорж ўзининг мустақиллик декларациясини баён этаётиб, яққол кўриниб турарди. Тонг нурлари унинг қорача юзини ҳамда ғазаб ва изтиробдан ёнган қора кўзини ёритиб турарди.

Унинг туриши, овози, кўзи ва ҳаракати пастда турганларга таъсир қилди, улар индамай қолишди. Кишидаги тетиклик ва қатъийликда хосият бор, у энг дағал одамларни ҳам жим қолишга мажбур этади. Жоржнинг сўзи ёлғиз Мэркса таъсир қилмаган эди. У, шошилмасдан тўппончасини ўқлади-да, худди Жорж сўздан тўхтаган чоқда, ўқ узди.

— Барибир, ўликми, тирикми, Кентуккида унинг учун бир хил ҳақ тўлайдилар,— деди у бепарво нимчасининг енгига тўппончасини артар экан.

Жорж орқага ташланади, Элиза қичқириб юборди. Ўқ Жоржнинг сочи тепасидан ўтди-да, Элизанинг юзини сал ялаб, дарахт танасига кириб кетди.

— Ҳечқиси йўқ, Элиза,— шошиб деди Жорж.

— Агар ваъз айтмоқчи бўлсанг, пана жойда туриб айт,— деди Финеас.— Булар муттаҳамлар-ку, кўрмайсанми!

— Хўш, Жим,— деди Жорж.— Тўппончангга қарачи, тузукмикан, мен билан шу дарани қўриқла. Бу ерга биринчи тумшуқ суққанни мен ўлдираман, сен иккинчисини ва ҳоказо. Битта одамга иккита ўқ сарф қилмаслик керак, буни унутма!

— Теккизолмасанг-чи?

— Теккизаман,— совуққонлик билан деди Жорж.

— Жуда яхши! Йигит ишига пишиқ кўринади!— тиш орқасидан ғудинглади Финеас.

Мэркс ўқ узгандан сўнг, таъқибчилар бир неча вақт нима қилишларини билмай турдилар.

— Ўқингиз биттасига текканга ўхшайди!— деди уларнинг бири.— Бировнинг додлаганини эшитдим.

— Мен юқорига чиқаман,— деди Том.— Негрлардан ҳеч қачон қўрққан эмасман, эндиликда ҳам қўрқмайман. Қани менинг орқамдан ким боради? — деди-да, қоямақоя юқорига сакрай бошлади.

Жорж бу сўзларни аниқ эшитди. У, ёнидан тўппончасини олиб, уни сийпаб кўрди-да, дарадан биринчи таъқибчи чиқадиган жойни нишонга олди.

Таъқибчилар орасида энг жасури деб ҳисобланган биттаси Томнинг кетидан эргашди, қолганлар унинг орқасидан эргашди. Орқадагилар олдиндагиларини туртарди. Улар юқорига тез-тез чиқа бошлашди ва дарага кираверишда тўсатдан Томнинг барваста қомати кўринди.

Жорж ўқ узди. Ўқ Томнинг биқинига тегди, лекин у, яродор бўлса ҳам, чекинишни истамас ва маст буқа каби бўкириб чуқурликдан сакраб ўтди.

— Ошнам,— деди Финеас тўсатдан илгари одимлаб ва узун қўли билан Томни итариб,— бу ерда сенга орзуманда эмасмиз.

Том, ўттиз фут баландликдан пастга ағдарилди, у, дарахтлар, тошлар, ғўлавурлар ва чангаллар орасидан жарнинг тубига қулаб тушди. Унинг ҳамма ёғи тимдаланди. У қаттиқ оҳ тортар эди. У, йиқилганда кийими дарахт шохига илиниб, ерга унча қаттиқ тушмади ва ўлмай қолди.

— Ё, раббим, раҳм қил, булар шайтоннинг ўзгинасику!— деб ғудуллаб қоча бошлади Мэркс. У юқорига чиқишдан кўра, пастга анча жадал чопар эди.

Қолганлар унинг орқасидан югурдилар. Айниқса, семиз полисмен инқиллаб ва нафаси оғзига тиқилиб, ўлар-қоларига қарамай чопар эди.

— Гап бундай, йигитлар,— деди Мэркс, тоғ айланиб ўтиб,— Томни кўтариб олинглар. Мен эса отда бориб ёрдамчилар келтирай.

Мэркс, ҳамроҳларининг қичқириқ ва мазақлашларига қарамай, қочди. Тезда узоқ тепаликлар устида унинг от чопиб бораётган қораси кўринди.

— Дунёда бундай ҳам беномус газандалар бўлар экан!— деди таъқибчилардан бири.— Биз бу ерга унинг иши билан келганмиз, у эса бизни ёлғиз ташлаб қочди.

— Унисини олиб келиш керак,— деди яна биттаси.— У тирик қолдими, ўлдими — ростини айтсам, менга барибир.

Дарахтлар, тошлар, ғўлавурлар ва чангаллар орасидан ўрмалашиб, Томнинг эвози чиқаётган томонга бордилар; полвон эса қаҳр билан сўкиниб ва инқиллаб ётарди.

— Жуда қаттиқ бақиряпсан-а, Том,— деди улардан бири.— Қаттиқ яродор бўлдингми?

— Билмайман. Мени кўтаринглар. Кўтара оласизларми? Малъун квакер! Агар шу бўлмаса, мен негрлар-

нинг бир нечтасини тепиб ташлаган бўлардим, кейин улар мен билан бошқача гаплашардилар.

Ҳамроҳлари анча қийналиб уни ўрнидан турғиздилар; у тўхтовсиз оҳ тортар эди. Унинг қўлтиғидан ушлаб, от ёнидан етакладилар.

— Мени ўша ошхонага олиб боролганингизда яхши бўларди. Менга рўмол ёки бошқа нарса беринглар, лаънати ярага тиқиб қўяй...

Томни эгарга миндираётганларини Жорж қоя орасидан кўриб турди. Икки-уч бор уриниб кўрганларидан кейин, Том чайқалиб, гумбурлаб ерга йиқилди.

— Ўлмаган бўлса керак-а?— деб қўйди, бошқалар каби бўлаётган воқиага қараб турган Элиза.

— Садқайи афсус!— деди Финеас.— Бадтар бўлсин! Лекин, бирдан яна, деди:

— Азбаройи худо, уни ташлаб кетишмоқчи!

Зотан бу гап рост эди. Таъқибчилар бирпас маслаҳатлашганларидан кейин, отларига миниб, жўнадилар.

Улар кўздан бутунлай йўқолгандан сўнг, Финеас ҳам қўзғалиш тараддудини кўра бошлади.

— Пастга тушиб, бир оз пиёда юришимиз керак,— деди у.— Мен, Майклга — ёрдамчилар олиб, бу ёққа аравада кел, деганман. Тез орада уни йўлда учратсак керак. Ишқилиб, у тезроқ қайтсин! Ҳозир вақт жуда эрта, йўловчилар йўлда кам учрайди. Узоғи билан икки миль йўл босишимиз керак. Йўл бунчалик ёмон бўлмаганида, улар бизни ҳеч бир қувиб етолмасдилар.

Улар четан девор ёнига етганларида, узоқда ўз араваларини кўрдилар, аравaнинг ёнида бир неча отлиқлар келар эди.

— Ана Майкл, Стивен, Амариялар ҳам келишяпти!— деди Финеас қувониб,— энди эсон-омон қутулиб қолдик.

— Шошманглар,— деди Элиза,— бу шўрликка ёрдам берайлик, ахир. Жуда қаттиқ оҳ тортяпти.

— Қани, уни аравага солайлик,— деди Жорж.

— Ва уни квакерларникида даволаймиз!— деди Финеас.— Фикрингизга балли!.. Менга барибир, билганларингни қилаверинглар. Қани, ўзини бир кўрай.

Овчилик қилиб юрган маҳалларида жарроҳликдан унча-мунча билим ортдирган Финеас ярадор устида энгашиб ярасини кўра бошлади.

— Мэркс,— секин овоз чиқарди Том,— сенмисан, Меркс?

— Йўқ, ошнам, у эмас,—деди Финеас.—Меркс сенинг ғамингни емайди — ўз жонини олиб қочади. Унинг гумдон бўлганига анча бўлди.

— Оҳ, энди ўламан!— деди Том.— Разил, қўрқоқ, кўппак, ёлғиз ўлаверсин, деб ташлаб қочибди-да! Шўрлик кампирим: доим мана шундай аҳволга тушиб ўласан, дер эди.

— Оҳ, бечора! Сўзини эшитинг. Онаси ҳам бор экан!— деди кекса негр хотин.— Унга раҳмим келяпти.

— Секинроқ, секинроқ, ошнам, питирлама, бўкирма,— деди Финеас Том оғриниб-титраб унинг қўлини итариб юбораркан:— Қонингни тўхтатмасам, ишинг чатоқ бўлади.

Финеас дастрўмол ва латта-путталарни яра ўрагани тайёрлай бошлади.

— Мени пастга итариб юборган сенми?— деб сўради Том, зўрға овоз чиқариб.

— Ҳа, мен. Мен итариб юбормаганимда, сен бизларни итариб юборардинг,— деди Финеас, унинг ярасини боғларкан.— Ҳозир, ҳозир ярангни маҳкам боғлаб қўяй. Хотиржам бўл, сенга ёмонлик қилмаймиз, сендан хафа ҳам эмасмиз. Бир уйга олиб борамиз, у ерда онангнинг уйидагидек сенга қарашади.

Том инқиллаб кўзини юмди.

Томга ўхшаш одамлардан қон билан бирга мардлик ҳам йўқолади. Бу пайт қўлидан ҳеч иш келмайдиган бу улкан кишининг ҳоли жуда аянч эди.

Арава етиб келди. Пўстакни тўрт қават қилиб солдилар, кейин тўрт киши Томнинг катта ва оғир танасини зўрға кўтариб аравага солди, Том батамом ҳушидан кетган эди. Негр кампир унга раҳми келиб, Том ёнига ўтирди-да, бошини тиззасига олди. Элиза, Жорж ва Жим сиқилишиб ўлтирганларидан кейин арава жўнади.

— Яраси тузалармикан?— деб сўради Жорж, ёнида ўтирган Финеасдан.

— Яраси чуқур, лекин суякка теккан эмас. Жарга қулаб фойда қилмади. Қон кўп кетибди, жуда кўп кетганидан, мадорсизланиб қолибди. Хайр, ҳеч нима қилмайди, булар ўтиб кетади, эҳтимол, бу ҳодиса унга анча-мунча сабоқ бўлса.

— Хайрият, аҳволи унча қўрқинчли эмас экан,— деди Жорж.— Уни ўлдиришга ҳақли бўлсам ҳам, батамом ўлдирганимда виждоним азобланган бўларди.

— Дунёда ўлдиришдан ёмон иш йўқ,— деди Финеас.— Одам ўлдириш ҳам оғир, ҳайвон ўлдириш ҳам. Мен илгари жуда ишқивоз овчи эдим. Қаттиқ яралор бўлиб, жони бўғзига келган кийикнинг одамдек термилишини кўриб, қилмишимга пушаймон ер эдим. Одамни ўлдириш бундан ҳам оғир-ку.

— Хўш, буни нима қиламиз энди?— деб сўради Жорж.

— Амаринякига олиб борамиз. У ерда Стивеннинг битта кампири бор, оти Доркас. Яхши табиб. Касалларни жон деб парвариш қилади. Хавотир бўлма. Икки ҳафтадан кейин уни оёққа турғизиб юборади.

Бир соатдан сўнг яхши бир фермага етдилар, бу ерда жафокаш сайёҳларга яхшигина озқат тайёр эди. Том Локерни авайлаб, озода, юмшоқ кўрпага ётқиздилар, бундай кўрпада у ҳеч бир ётмаган эди. Жароҳатини авайлаб боғладилар, у чарчаган болага ўхшаб ётар ва кўзини дам очиб, дам юмиб, оқ пардаларга ва товуш чиқармай юрган кишиларга тикар эди.

XVIII БОБ

Офелиянинг кузатишлари ва фикрлари

Сен-Клэр пул ишига бепарво қарайдиган қўли очиқ киши эди. Шу вақтгача барча рўзғор харидларини Адольф қилар эди; лекин, Адольф ҳам ўз хўжайинига ўхшаган беғам бўлиб, икковлари пулни пала-партиш сарфлайверардилар. Кўп йиллар давомида хўжайинининг мулкини ўз мулкидек асрашга одат қилган Том, рўзғорнинг исрофгарчилик билан юргизилишига ачинар ва гоҳо буни ҳазм қилолмаганини киноялар билан изҳор қиларди.

Аввал унга Сен-Клэр майда-чуйда топшириқлар бериб турди, лекин унинг бамаънилигини ва иш билармонлигини кўриб, кун сайин кўпроқ ишона бошлади; пировардида, хўжалик ишларининг ҳаммаси унинг қўлига ўтди.

— Адольф, ундай қилма,— деди Сен-Клэр, иш қўлидан кетаётгани учун Адольфнинг норизо бўлаётганини сезиб,— Томга озор берма. Сен ўз раъйингга қараб сарф қиласан, Том эса нарх-навога, қўлида бор пулга қараб иш тутади. Бу ишнинг ҳаммасини бировга топшириб қўймасак, бора-бора хонавайрон бўлишимиз мумкин.

Қўли очиқ хўжайин Томга ҳаддан зиёд ишонар ва пулни қарамай бериб, ортиб қолганини ҳам санамай чўнтагига солиб қўярди. Шундай экан, ҳаромзадалик қилиш учун ҳар доим қулай пайт бўларди. Лекин, виждонли Том нафсини тиярди. Бундай одамларга чексиз ишонч билдирсангиз, улар янаям ҳалол бўлишади.

Адольфнинг феъли эса бошқача эди. Адольф беғам, нафси бузуқ, хўжайини ҳам унинг шахдини қайтармас эди. Шунинг учун ҳам у, нима ўзиники ва нима хўжайиниики эканини билмай, чувалашиб қолди. Бу ҳол баъзида Сен-Клэрни ҳам ғазаблантирар эди. Бамаънилик тушунчаси Сен-Клэрга «хизматкорларингни ўғирликка ўргатиш нотўғри ва ҳатто хавфли» дер эди. Бу нарса унинг виждонини азобларди, лекин бу азоб унинг одатини ўзгартиш даражасида зўр эмас эди.

Том ўзининг хушчақчақ, енгилтак, гўзал ёш хўжайинига иззат-икром ва оталарча меҳрибонлик билан қарар эди.

Лекин, жанубдаги уйда рўзғор ишларини юргиза бошлаган Офелиянинг сон-саноқсиз қайғуларини ким тасвирлай олсин? Мари ялқов ва гўдактабиат бўлганидан, унинг хизматкорлари ҳам ўзига ўхшаган эди. У, уйдаги тартибсизликни Офелияга тўппа-тўғри айтиб берди, аммо у, бунинг учун ўзини гуноҳкор деб ҳисобламас эди.

Офелия ўз вазифасини бажаришга киришган биринчи кунидаёқ эрталаб соат тўртда турди, у ўз бўлмасини йиғиштирди, бу ерга келгандан бери у, оқсоч хотинни ўкситиб бу ишни ўзи бажарарди, кейин калитларни қўлига олиб, шкаф ва омборларни астойдил кўздан кечиришга киришди.

Бир куннинг ўзидаёқ омбор, кийим шкафлари, чинни идиш-товоқ хонаси, ошхона ва ертўлалар — ҳаммаси жуда синчиклаб кўздан ўтказилди. Кўрик вақтида юракдаги анча яширин сирлар юзага чиқди, ошхона ва бўлмаларда ҳукмронлик қилганлар жуда ҳаяжонландилар, «бу шимол ойимлари ҳақида» анча-мунча пичир-пичир ва гап-сўзлар бўлиб ўтди.

Ошхонадагилар орасида катта обрў қозонган бош ошпаз Дина кампир, ўзи идора қиладиган ишларга аралашилгани учун қаттиқ жаҳли чиқди.

Динанинг ўзига хос феъли-атвори бор эди, бу тўғрида ўқувчиларимизга баъзи бир тасаввурот бермасак бўлмас. Хлоя хола каби ошпазлик унга ҳам туғма касб эди,—

умуман, негр хотинлар ошпазликка қобил бўлади. Аммо, Хлоя хола тартибга ўрганган, Дина эса ўжар ва ўзига ишонганлигига бориб, тез-тез янглишар эди. У ақл ва мантиқ билан иши йўқ, фақат ўз илҳомига, завқига ишонар ва уни бу йўлдан қайтариш амри маҳол эди. «Сен тутган усулдан яхшироқ усул ҳам бор ёки сенинг усулингга бир оз ўзгартиш киргизиш мумкин» деган гаплар унга заррача кор қилмас эди. Унинг эски бекаси — Марининг онаси бунга йўл қўйган эди. «Мисс Марихон» (Дина, ёш бекаси эрга чиққанда ҳам уни доим Марихон деб чақирар эди) Дина билан тортишишдан кўра, бўйсуниш афзалроқ деб топган, шунинг учун ҳам Дина ўз билганича ҳукмронлик қилаверди. Бунинг устига, унинг мулозаматчанлиги, ишда эса бениҳоя ўзбошимчалик ва ўжарлик қилиши бу ҳукмронликка қўшимча бўлиб тушди.

Дина тегирмонга тушса бутун чиқадиган уста хотин эди. У, ошпаз хато қилмоғи мумкин эмас, деган узил-кесил фикрда эди. Жанубдаги ошпаз хотин эса, ҳар қандай гуноҳ ва қилғилиқни бошқаларнинг зиммасига ағдаришни билади ва шундай қилиб ўз обрўсига заррача дог туширмайди. Агар овқат пишираётганда бирор ножўя иш рўй бериб қолса, сўзсиз бунга элликта сабаб чиқар, элликта гуноҳкор топилар ва Дина буларнинг таъзирини берарди.

Лекин, Динанинг омади келмайдиган пайт камдан-кам бўлар эди. У, кўпинча, жой ва вақтни эътибрга олмасдан, ҳамма нарсани тескари қилса ҳам ва одатда унинг ошхонаси қуюн тургандек тўполон кўринса ҳам ва ошхонанинг ҳар бир буюми бир кунда юз жойга қўйилиб турса ҳам, унинг шундай бир фазилати бор эди: агар уй эгалари Динани шоширмай тоқат қилиб кутсалар, у ўткир, лаззатли таомлар тайёрлаб берарди, уни еган ҳар қандай инжиқ шинаванда ҳам таомдан бирор нуқсон топа олмасди.

Овқат пишириш учун тайёргарлик кўриш вақти бўлди. Динага дам олиш ва ўйлаш учун кўп вақт зарур эди. У осойишта дам олишни яхши кўрарди. Ҳозир у, калта ва йўғон трубкачани чекиб, ошхона полида ўтирмоқда. У, овқат қилиш учун зўр ҳафсала келтириш учун доим шуни чекарди.

Унинг теварагида бир талай негр болалар ўлтирмоқда. Умуман, жанубдаги ҳар бир хўжаликда бундай бола-

лар жуда кўп бўлади. Улар нўхат пўчоғини арчишади, картошка тозалашади, товуқнинг патини юлишади. Дина, ёш ёрдамчилардан бирортасини муштлаш ё бўлмаса ёнидаги қошиғи билан бошига шақиллатиб солиш учун баъзан хаёл суришдан тўхтарди. Хуллас, Дина бу қўнғир соч болаларни қаттиқ исканжага олган эди. Унинг ўзи ҳам шу тахлитда ўсган ва эндиликда шу усулни қаттиқ қўлларди.

Янги тартиб жорий этмоқ учун уйни кўрикдан ўтказаётган Офелия, ошхонага ҳам кирди. Дина, хўжаликда бўлиши кутилган ўзгаришлар ҳақида турли манбалардан хабар эшитгач, муҳофазат йўлини тутиб, ғалва кўтармасдан эски тартибни ҳимоя қилишга, ошкора эътироз қилмай янги тартибга бўй эгмасликка қарор берди.

Ошхона кенг, полига ғишт ётқизилган, унинг анча жойини эски ўчоқ эгаллаганда, Сен-Клэр, бу ўчоқ ўрнига анча ўнғай бўлган ҳозирги замон плитасини қуриш ҳақида Динага бир неча бор айтган бўлса ҳам у кўнмаган эди.

Сен-Клэр биринчи марта шимолга бориб келишида амакисининг ошхонасида ажойиб тартиб ҳукм сурганини кўрди ва ошхонаси учун идиш қўядиган шкафлар, қутилар ва бошқа ҳар хил анжомлар сотиб олди, бу нарсалар Динага ақалли тартиб ўрнатиш учун бир оз ёрдам берар, деб ўйлади у. Лекин, бу нарсаларни Динага олиб бериш билан олмахон ёки ҳаккага олиб берган баравар эди. Яшик ва шкафлар қанча кўп бўлса, Дина учун ўшанча яхши: унинг эски латталари, тароқлари, ямоқ кавушлари, ленталари, эскириб кетган ясама қоғоз гуллари ва кўнгли қувончи бўлмиш бошқа нарсаларини яшириш учун жой кўпайган бўлар эди.

Офелия ошхонага кирганда, Дина қимирламади ҳам у кўз қири билан Офелиянинг ҳаракатини кузатар экан, бамайлихотир тамаки чекиб ўтираверди. У ўзини фикризикри атрофда бўлаётган воқиа билан банддек кўрсатарди.

Офелия яшикларни оча бошлади.

— Бу яшикка нима солиб қўйгансан, Дина?— деб сўради у.

— Ҳар хил буюмларни, хоним,— деди Дина.

Ҳақиқатда ҳам шундай эди. Офелия даставвал яшикдан юпқа тўр дастурхон олди. Дастурхон қон юқи эди, унга хом гўшт ўралган бўлса керак.

— Бу қандай гап, Дина? Ўз бекангнинг энг яхши дастурхонига гўшт ўрайсанми ҳали?

— Худо урсин, хоним, ундай эмас! Битта ҳам сочиқ қолмаган экан, шу дастурхонни олиб қўя қолдим. Мен уни ювгани ажратиб қўйган эдим, у ерда туришининг сабаби шу.

«Эпашанглик» деди ичида Офелия, яшикни ковлар экан.

Офелия яшик ичидан мускат ёнғоқ қирадиган қирғични олди, яна икки-учта мускат ёнғоқ, дуо ёзилган китоб, бир неча кир дастрўмолча, хом ип ва тўқий бошланган тўр, бир қутича тамаки, трубка, бир неча печенье, ичига аллақандай упа-элик солинган зар югуртирилган иккита чинни ликопча, эски ботинкалар, ичига анчагина майда оқ пиёз ўралган латта, ҳар хил сурп сочиқлар, бир неча бўз сочиқ, чилвир, қавиқ игналар ва йиртиқ пакетлар чиқди, пакетлардан яшикка хушбўй қуруқ ўтлар тўкилиб ётар эди.

— Мускат ёнғоқларни қаерда сақлайсан, Дина?— деб сўради Офелия, ғазабини зўрға босиб турган кишидай.

— Рўпара келган жойда, хоним. Бир нечтаси синиқ косада ётибди, ҳов анави шкафда ҳам мускат ёнғоқлар бор.

— Бир нечаси мана бу ерда — қирғич ёнида ётибди,— деди Офелия, ёнғоқларни олар экан.

— Рости билан-а? Айтмоқчи, бугун эрталаб солиб қўйган эдим — ҳамма нарсанинг кўз ўнгимда бўлишини яхши кўраман,— деди Дина.— Ҳой, Жек! нега ишни тўхтатдинг? Ҳой, ер юткур!— У узун қошиқ билан болани бир туртди.

— Бу нимаси?— деб сўради Офелия, упа-элик солинган ликопчани оларкан.

— У менга қарашли мой. Кўз ўнгимда турсин, деб солиб қўйганман.

— Мойни бекангнинг энг яхши ликопчаларида сақлайсанми?

— Шошилиб солиб қўйибман... Бугун бошқа идишга солмоқчи эдим.

— Бу икки сурп сочиқ-чи!

— Ювгани бераман деб эрталаб солиб қўйган эдим.

— Кирларни солиб қўйгани бошқа жой қуриганми?

— Мистер Сен-Клэр кир учун катта қути сотиб олган. Лекин, мен унинг устида печенье қилишни яхши кўраман. Кейин унинг қопқоғини кўтариш ҳам қийин.

— Печеньени стол устида қилсанг бўлмайдими?

— Сира мумкин эмас, хоним. Столнинг усти ҳадеб ифлос идиш ва ҳар хил нарсага тўлиб кетганидан, унинг устида бўш жой бўлмайди.

— Идишларни ювиб, столни тозалаб қўйсанг бўлмайдими?

— Идиш ювиш дейсизми?— шанғиллаб қичқирди Дина, жаҳли чиққанидан вазминлигини йўқотиб.— Хоним, ўзлари ишни тушунадиларми? Билгим келади. Агар бутун вақтимни идиш ювиш билан ўтказсам, хўжайинга қай маҳалда овқат тайёрлаб бера оламан? Марихоним менга ҳеч қачон «идиш юв» деган эмаслар, ҳеч бир!

— Хўп, яхши, ундай бўлса, бунинг ичига пиёз қандай кириб қолибди?

— Эҳе, у бу ерда экан-да!— деди Дина,— қаерга қўйганимни эсимдан чиқариб юрибман. Бу бошқача пиёз, уни бугун тайёрлайдиган гўшт-қоқига атайин олиб қўйганман. Латтага ўроғлиқ экани ҳам ёдимдан кўтарилибди, савил.

Офелия хушбўй ўт солинган қоғозларни олди.

— Хоним бу ердаги икир-чикирларга тегмасалар, дейман. Нарсаларимнинг қаерда турганлигини билишни яхши кўраман,— деди қатъий равишда Дина.

— Пакетлар йиртиқ-ку, ахир.

— Йиртиқдан тўкиш осонроқ бўлади,— деди Дина.

— Ахир, кўргин, ҳаммаси яшикка сочилиб ётибди-ку.

— Албатта, хоним алғов-далғов қилганларидан кейин ўтлар сочилиб кетади-да. Хонимнинг ўзлари сочганлар,— деди безовталанган Дина яшик ёнига келиб.— Агар хоним, уй йиғиштирадиган кунимни кутиб, юқорига ўтиб кетаверганларида, ҳамма нарса жой-жойида бўларди-қўярди. Лекин, хоним тепамда тураверсалар, мен ҳеч иш қилолмайман. Сэм, нега ёш болага қанддонни бердинг? Ҳозир адабингни бераман, ҳали тўхтаб тур.

— Дина, ошхонани кўриб чиқиб, бу ерни д о и м и й қ и л и б тартибга соламан. Кейин сен уни яхши тутарсан деб умид қиламан.

— Офелияхон, эй худойим, хоним деган бундай ишларга қўл теккизмасликлари керак. Хонимларнинг ошхонада иш қилганини ҳеч кўрганим йўқ. На катта бека, на

Марихоним бундай ишни қилмаганлар, бунга эҳтиёж ҳам йўқ.

Офелия ликопчаларни териб, бир дюжина қанддондаги қанд юқини тўплаб битта қанддонга солиб, салфетка, дастурхон ва сочиқларни ювмоқ учун ажратаркан, Дина жаҳли чиқиб ошхонада у ёқдан-бу ёққа юрарди. Офелия нарсаларни ўз қўли билан жуда эпчил, жуда тез ювиб, тозалаб артишини кўриб, Дина ҳайратда қолди.

— Агар шимолдаги хонимларнинг ҳаммаси шундай ишласа, улар ҳеч ҳам хоним эмас эканлар!— деди у ёрдамчиларига, сўзини биров эшитмаслигига қулайлик туғилиши билан.— Йиғиштириш вақти келганда, ўзим ҳам бошқалардан қолишмайдиган қилиб йиғиштираман. Лекин, атрофимда хонимларнинг ўралишиб, нарсаларимни йиғиштиришларини истамайман, чунки кейин уларни қўйган жойимдан тополмайман.

Динага тан бермоқ керак: унда гоҳи-гоҳида озодалик ва тартиб тутқаноғи пайдо бўлиб қолар ва бундай вақтда у «йиғиштириш вақти келди» дер эди. Бу пайт у, зўр ғайрат билан яшик ва омборлардаги ҳамма нарсани остин-устин қилиб, ошхонадаги тартибсизликни янада ортдирарди. Кейин у, трубкасини чекиб, бу манзарани оҳиста томоша қиларди; сўнг ёш ёрдамчиларига қалайдан ясалган идишларни тозалашни буюрарди, бунинг натижасида ошхонада бир неча соат ҳаддан зиёд тўс-тўполон бўларди. Ҳар қандай эътирозларга пинагини бузмасдан: «Бунинг отини йиғиштирув дейдилар, мен ёшларни ҳамма нарсани батартиб тутишга мажбур этмоқчиман», деб жавоб берарди. Дина ўзини тартибнинг мужассами, деб билар, у, тартибсизликларнинг ҳаммасини ёрдамчиларим қилади, деб ҳисобларди. Ҳамма идиш ювилиб тозаланганда, столлар оппоқ қилиб қирилганда, қолган-қутган нарсалар бурчак-бурчакларга тиқиб ташланганида, Дина яхши кўйлак ва озода фартуғини кияр, узун ва ярқироқ чалмасини бошига ўрар ва ошхонага яқинлашмаслик ҳақида ёрдамчиларга буйруқ берарди, у бировнинг тартиб бузишини хоҳламасди. Бу озодалик тутқаноғи уйдагиларга зўр ўнғайсизлик туғдирарди, чунки Дина ювилган идиш-товоқларнинг умрбод тоза сақланишини истар ва бу тозалик тутқаноғи босилмагунча, идишлардан фойдаланишга унамасди.

Офелия уйдаги ҳамма одатларни бир неча кун ичида тубдан ўзгартирди, лекин хизматкорларнинг феълини

ўзгартириш учун қилган ҳаракатлари бекор кетди. Шунинг учун у бир куни умидсизланиб Сен-Клэрга мурожаат этди:

— Буларни тартибга ўргатишнинг сира иложи йўқ.

— Гапингиз тўғри, сира иложи йўқ,— деди Сен-Клэр.

— Бундай эпашанглик, исрофгарчилик ва тартибсизликни ҳеч кўрган эмасман!

— Бўлмасамчи! Албатта кўрган эмассиз.

— Рўзғорни ўзингиз юргизганингизда, бундай бамайлихотир гапирмаган бўлардингиз. Огюстен, мен ошхонада шундай нарсаларни кўрдимки, ақлингиз бовар қилмайди!

— Ақлим бовар қилмайди? Ўқлоғинг Дина каравоти остида ётишини, қирғич унинг тамаки соладиган чўнтагида юришини, уйнинг бурчак-бурчагида камида олтмиш бешта қанддон ётишини, идишни бир кун салфетка билан артса, иккинчи кун эски ички юбкасининг иркит латтаси билан артишини билмайман, деб ўйлайсизми? Ҳар қандай бўлганда ҳам, у жуда лаззатли овқат тайёрлайди, ажойиб қаҳва пиширади. Шунинг учун унинг ҳақида бир нарса дер эканмиз, жангчи ёки давлат арбоби ишига қарагандай, унинг ишига қараб ҳукм чиқаришимиз керак.

— Қанча озиқ-овқат ва пул исроф бўляпти, буни ҳам эътиборга олиш керак-да...

— Албатта ошхонага бериладиган озиқ-овқатни ўз назоратингизга олинг, қулф-калит қилиб қўйинг. Ҳисоблаб беринг, қолгани билан ишингиз бўлмасин.

— Бу ҳол мени қийнайди, Огюстен. Хизматкорларингизнинг ҳалоллигига гумоним бор. Уларнинг ҳалоллигига ишонса бўладими? Бунга имонинг комилми?

Офелия жиддият ва ташвиш билан саволни берганидан, Огюстен қаҳ-қаҳлаб кулиб юборди.

— Э, кузина, бунингиз ҳаддан зиёд! Ҳалоллик эмиш! Улардан ҳалоллик талаб қилиб бўладими? Ҳалол дедингизми? Албатта ҳалол эмас! Нима учун улар ҳалол бўлсин? Уларга буни ким ўргата олади.

— Нега уларни тўғри йўлга солмайсиз, ҳалолликка ўргатмайсиз?

— Ўргатиш эмиш? Беҳуда гап! Уларни сизча мен нимага ўргата оламан? Мен фақат шунинг учун яратилибманми? Марига келганимизда, қўйиб берсам, бир қўра негрларнинг бошини ейиш қўлидан келади-ю, лекин уларни ҳаромхўрликдан қайтара олмайди.

— Наҳотки уларнинг ичида ҳалоли бўлмаса.

— Албатта, қайси бирини табнат тўғри, ростгўй ва содиқ қилиб яратган бўлса, ҳар қандай ёмон таъсир уни бузолмайди. Лекин, сизга шуни ҳам айтиб қўяйки, негр болаларга тўғри йўл бизга ёпиқ деган тушунча она сути билан киради. Улар аввал ота-оналарига, сўнгра хўжайинларига, бирга ўйнайдиган ўртоқларига шумлик қиладилар. Муғомбирлик ва алдаш улар учун зарур ва муқаррар одат тусига кириб қолади. Улардан бошқа нарсани кутиш бефойда. Бунинг учун, уларни жазолаб ҳам бўлмайди. Ҳалоллик масаласига келганда гап бундай: қул доим шундай қарам аҳволдаки, у хусусий мулк деган нарсадан мутлоқ бехабар, уларга «хўжайиннинг мулки сеники эмас» деган нарсани тушунтириб бўлмайди. Уларнинг қандай қилиб ҳалол бўла олишини тасаввур этолмайман. Лекин, Том тамоман бошқача одам.

— Ой, шўрим қурсин!— деди Офелия.— Ўзингиз ҳам номус қилсангиз керак!

— Мен ҳатто номус қилиш-қилмаслигимни ҳам билмайман. Бутун дунёдаги юқори ва пастки табақа кишиларига қарангиз; ҳамма ерда бир аҳвол: пастки табақадагилар юқори табақадагиларга танларини ҳам, жонларини ҳам, идрокларини ҳам қурбон қиладилар. Англияда аҳвол мана шундай... Умуман бутун дунёда аҳвол шундай... Лекин, ол-а, қўнғироқ чалинди. Кузина, қани, Шимол билан Жануб ўртасидаги жанжални қўйиб, овқатга борайлик.

Кечқурун, Офелияхон ошхонага кирганда, негр болалар қичқиришди:

— Ана, Прю келяпти, жағи очиқ кампир келяпти.

Новчадан келган қотма негр хотин ошхонага кирди. Бошида сават, сават ичида иссиқ булка ва сухарилар бор эди.

— Ҳа, келдингми, Прю?— деди Дина.

Прюнинг қовоғи солиқ, жаҳли чиққан, овози минғиллаб чиқар эди. У саватини полга қўйиб, чўккаларди ва қўлларини тиззасига қўйиб, деди:

— Эй, худойим! Тезроқ ўла қолсам эди!

— Нега ўлишни истайсан?— деб сўради Офелия.

— Ўлсам, бу азоб-уқубатлардан қутулардим,— кўзини полдан узмасдан, деди аёл хириллаб.

— Ичишга ким мажбур этяпти сени, Прю? — деб сўради олифта оқсоч квартеронка, исирғаларини селкиллатиб.

Аёл норизо бўлгандек маъюс қаради.

— Эҳтимол бир кун келиб сен ҳам ича бошларсан. Ўшанда сенинг аҳволингни бир кўраман! Қайғунгни босиш учун сен ҳам менингдек, бир қултум ароқ топсанг хурсанд бўлар эдинг.

— Бери кел-чи, Прю,— деди Дина,— сухарларингни кўрсат. Бека унинг ҳақини тўламоқчи.

Офелия йигирма-ўттизтача сухари олди.

— Токчадаги синиқ кувачада анча-мунча купон бор,— деди Дина.— Тур, Жек, уларни бу ёққа ол.

— Купон? Нима учун керак?— деб сўради Офелия.

— Биз купонни Прюнинг хўжайинидан сотиб оламиз, Прю бўлса, купонни олиб, бизга булка беради.

— Мен уйга қайтганимда, хўжайин пул билан купонни санайди, кам чиқса мени ўласи қилиб уради.

— Ажаб қилади,— деди шўх оқсоч Жен,— сен унинг пулини ичкиликка сарфласанг, шундай қилиб яхши қилади. Сендақа хўжайинни кўтарсин...

— Бўлганим шу. Бошқача иложим йўқ. Ичаман ва қайғумни унутаман!

— Ўз хўжайинингнинг пулини ўғирлаб, ўзингни ҳайвон даражасига келтиришинг жуда номаъқул иш ва аҳмоқлик,— деди Офелия.

— Жуда, тўғри айтяпсиз, хоним. Лекин, мен шундай қилавераман, ҳа қилавераман. Ё раббим! Ўла қолсам кошки эди! Азоб тортавермай, тезроқ ўла қолсам!

Кампир кучаниб зўрға ўрнидан турди-да, саватни бошига қўйди. Лекин, чиқиб кетишдан илгари, ҳамон исирғасини силкиллатиб ўйнаб турган қизга қаради.

— Бу исирғам ярашади, деб ўйлайсанми? Қувончингдан бошингни силкиб, атрофга мўралайсан! Сен ҳам мендақа қариб, ҳунунгинг чиқиб, мижиғланарсан! Илоҳим, сен ҳам мендек бўлгил. Ана унда ичишингни кўрасан! Ана унда сенга ҳам одамлар: «Яхши қилади-да, хўжайининг...» дейишади Аҳа!

Шундай деди-да, инқиллаб, ошхонадан чиқди.

— Бундай ҳам ҳунук қари ҳайвон бўлармикин!— деди хўжайинининг топшириғи билан, соқол олиш учун қайноқ сувга келган Адольф.— Агар мен унинг хўжайини бўлсам, янаям баттарроқ урар эдим.

— Бундай қаттиқ уриб бўлмайди,— деди Дина.— Унинг орқаси моматалоқ бўлиб кетган, у ақалли кўйлак ҳам кия олмайди.

— Менингча, бундай пасткаш махлуқларнинг бамаъни оилаларга келишига йўл қўйиш керак эмас,— деди Женхоним.— Бу тўғрида сиз нима ўйлайсиз, мистер Сен-Клэр?— эркаланиб сал бош силтаб, Адольфдан сўради у.

Шуни ҳам айтиш керак. Адольф хўжайинининг бир қанча бошқа нарсалари ичида унинг номига ҳам эгалик қилган эди. Янги Орлеан негрлари уни тўппа-тўғри Сен-Клэр деб аташар эди.

— Фикрингизга қўшиламан. Бенуархоним,— деди Адольф.

Мари қиз чоғида Бенуар фамилиясида бўлиб, Жен унинг оқсочи эди.

— Бенуархон, сўрасам мумкинми: бу исирғалар бу кунги бал учун эмасми? Бу исирғалар чиндан ҳам кишини сеҳрлайди.

— Мистер Сен-Клэр, эркакларнинг ўтакетган сурбетликка борганларига ҳайрон қоламан,— деди Жен, исирға яна шилдирасин деб чиройли бошини силкиб.— Агар бундақа саволларни бераверсангиз сиз билан бугун ҳеч рақсга тушмайман!

— Бунчалик шафқатсиз бўлмасангизчи! Бугун пушти тўр кўйлагингизни киясизми? Шу кўйлагингизда кўришга интизорман,— деди Адольф.

— Нима деганингиз?— деб сўради келишган, шўх квартеронка Роза, пиллапоядан югуриб тушар экан.

— Мистер Сен-Клэр сурбетлик қиляпти!

— Азбаройи худо,— деди Адольф,— буни Розахон ўзи ҳал қилсин!

— У доим шундақа сурбет, биламан,— деди Роза, оёқчасини ерга уриб ва Адольфга жаҳл билан қараб.— У мудом ғашимга теккани-теккан.

— Оҳ, хоним, хоним! Юрагимни юз пора қилдингиз!— деди Адольф.— Бир кун эмас, бир кун кўрпамда ўлиб қоламан, бунинг учун сиз гуноҳкор бўласиз.

— Бу ярамаснинг оғзидан чиқаётган гапларини эшитинг!— деб хитоб қилишди ҳар икки хоним, қаттиқ хиқиллаб.

— Қани, бу ердан туёғингизни шиқиллатиб қолинг! Ошхонамда ваққиллашаверишларингга тоқатим йўқ,— деди Дина.

— Дина холанинг ўзи балга боролмайдигани учун ғудунглаяпти,— деди Роза.

— Сиздақа мулатларнинг балларингга борадиган бекорчи оёғим йўқ!— деди Дина.— Пириллаб айланишиб, ўзларингни оқ деб гумон қиласизлар. Аслида сизлар менга ўхшаган қора мўндисизлар!

— Дина хола, жингалак сочларини тўғри қилиб ёзмоқ учун ҳар кун сочига ёғ суркайди,— деди Жен.

— Лекин, барибир сочи жингалаклигича қоляпти,— деди Роза, узун ипак кокилларини силкитиб.

— Сочим жингалакми, тўғрими, олло-таоло учун барибир эмасми?— деб эътироз этди Дина.— Лекин, яхшиси бека айтсин-чи: сизга ўхшаганнинг иккитаси қимматми ёки менга ўхшаганнинг биттаси қимматми. Йўқолинглар, шаллақилар! Бу ерда пашшалашманглар.

Буларнинг суҳбатини Сен-Клэр бузди, у: «Ҳой Адольф, соқол учун қайноқ сувга кетиб, ошхонада тунамоқчимисан», деб қичқирди. Худди шу он овқатхонадан Офелия чиқиб, деди:

— Ҳой Роза, Жен, нега бекор ўтирибсизлар! Бориб ишларингни қилинглар.

Ошхонада кекса Прю билан бўлган гапларни эшитган дўстимиз Том, унинг орқасидан кўчага чиқди. У, Прюнинг гоҳ-гоҳ йиғисини босиб бораётганини кўрди. Ана, Прю кампир саватни айвонга қўйиб, елкасидаги ўнгган эски рўмолини тузата бошлади.

— Саватингни сал кўтаришиб борайми?— деб кўнгилчанлик қилди Том.

— Нега?— деб сўради кампир.— Менга ёрдаминг керак эмас.

— Тобинг қочиб қолган, ё бўлмаса бирон балога йўлиққан кўринасан,— деди Том.

— Бетоб эмасман,— деб чўрт кесди кампир.

— Ичкиликни ташлаганингда қандай яхши бўлар эди,— деди Том жиддий равишда.— Ичкилик сени нобуд қилади, билмайсанми? Қаерлик бўласан?

— Кентуккилик. Мени бир одам, бола туғдириб ўстириш учун сақлар ва болаларим катта бўлгач уларни сотар эди. Энг охири, у, мени ҳам қулфурушга сотиб юборди. Қулфуруш эса, мени ҳозирги хўжайинимга сотди.

— Бўлмаса нега ичасан?

— Қайғумни унутиш учун ичаман. Бу ерга олиб келганларидан кейин яна туғдим. Мен бу боламни ўзимга қолдирарлар, деб ўйловдим. Чунки менинг хўжайиним одамфурушлик қилмайди. Ўғил шўх, тетик эди! Бекам ҳам унга аввал ғамхўрлик қилгандек кўринди. Бола йиғламас, жўн, бўлиққина эди. Лекин, беканинг тоби қочиб қолди, мен унга қарай бошладим. Ўзим ҳам иситма бўлиб қолдим, сутим қуриб, боламда эт билан суяк қолди, бекам эса унинг учун сут сотиб олишни истамади. «Сутим қолмади» деган сўзни бекам эшитгуси ҳам келмади. У — «болангга бошқалар ейдиган овқатдан бериб боқавер» деди. Болам ориқлаб кетаверди. Туну-кун йиғлаб, ҳаммамизни қийнаб юборди, бека эса «балога қолдим» деб ақлидан озаёзди. У, боламнинг ўлишини истарди, кечаси уни ёнимда ётқизмасди, «сен билан бирга ётса, ухламай чиқасан, кейин, кундузи, ишга ярамай қоласан» дер эди. У мени ўз уйида ётишга мажбур этди, боламни эса мен болохонага — чердакка олиб чиқардим, бола бечора у ерда йиғлайвериб, охири дами ичига тушиб ўлди. Ҳа, болам ўлди, унинг дод-фарёди менинг қулоғимдан сира кетмайди. Мен ана шу овозни ўчириш учун ичаман. Ҳа, мен ичадиган бўлиб қолдим. Энди гўрга киргунча ичаман.

У, хўрсинди-да, бошига саватни қўйиб, жўнади.

Том орқасига ўгирилиб, қайғурганича уйга кетди. Ҳовлида у кичкина Евани учратди. Унинг бошида гулчамбар бўлиб, завқланган кўзлари порлар эди.

— Ҳой Том, келдингми? Келганинг жуда яхши бўлди. Дадам: «Том тойни олиб чиқиб, сени янги аравачангда ўйнатсин» деди,— Ева унинг қўлидан тутиб, деди:— Ийи, нима бўлди, Том? Нимага хафасан?

— Жуда мазам йўқ, Евахон,— деди маъюс бўлиб Том.— Лекин, сизнинг учун отларни қўшиб чиқаман.

— Ҳар ҳолда, айтчи Том, нима гап? Баджаҳл Прю кампир билан сўзлашаётганингни кўриб турувдим.

Том Евага Прюнинг бошидан кечирганларини содда ва тўғри қилиб айтиб берди. Ева бошқа болалар каби қичқирмади ҳам, таажжубланмади ҳам, йиғламади ҳам. Юзидан қон қочди ва ақлли кўзларини чуқур кўланка қоплади. У икки қўлини кўксига қўйиб, оғир уф тортди.

XIX БОБ

Офелиянинг кузатишлари ва фикрлари

(Давоми)

— Том, отни аравага қўшма. Сайр қилишни истамайман,— деди Ева.

— Нега, Евахон?

— Ҳалиги гап юрагимга игна бўлиб санчиляпти, Том,— деди Ева.— Юрагимга санчиляпти,— деб такрорлади у, жиддий суратда.— Аравага тушишни хоҳламайман.

У қайрилиб, уйга кирди.

Бир неча кундан кейин сухарини Прю кампир эмас, бошқа хотин олиб келди.

Бу чоқ Офелия ошхонада эди.

— Э худо!— деди Дина.— Прюга нима бўлди?

— Прю энди ҳеч келмайди,— деб жавоб берди хотин сирли йўсинда.

— Нега? Ўлдими?— деб сўради Дина.

— Унга нима бўлганини унча яхши билмаймиз. У, ертўлада,— деди хотин, Офелияга қараб.

Офелия сухарини олди. Дина эса аёлни эшик ёнигача кузатиб борди.

— Айтинг, унга нима бўлди?— деб сўради у.

Афтидан, хотиннинг ҳам айтгуси келиб турган экан, сирли қилиб жавоб берди:

— Хўп, айтсам айтай. Лекин, ҳеч кимга айтмайсан. Прю яна ичган экан, кун бўйи ертўлага қамаб қўйишди. Эшитишимга қараганда маст Прюни ўлдирибдилар.

Дина қўлларини осмонга кўтарди ва орқасига қараб ёнида турган Евангелинани кўрди. Қизчанинг жовдираган катта кўзлари даҳшатдан каттайган, юзларидан қон қочган, лаблари оппоқ эди.

— Вой худо! Евахон ҳозир ҳушдан кетади! Қандай қилиб у гапларни эшитиб қолибди. Отаси жинни бўлади энди!

— Ҳушдан кетмайман Дина,— деди қиз қатъий йўсинда.— Нега бу гапларни эшитмайин. Менга бу гапни эшитишдан кўра, бечора Прюга азоб чекиш анча оғирроқ бўлгандир.

— Сизга ўхшаган нозик ва одобли ёш қизлар бундай гапларни асло эшитмаслиги керак! Сиз учун бу гап ўлимдай ваҳима!

Ева уф тортиб, оҳиста пиллапоядан тепага чиқа бошлади.

Офелия ташвиш тортгансимон: «Прюга нима бўлибди?» деб сўради. Эзма Дина унга ҳамма гапни ипидан игнасигача бирма-бир айтиб берди. Том эса, Прюнинг ўзидан эшитган гапларини бунга қўшиб қўйди.

— Ана бундақа расво ишлар ҳам бўлади!— деб хитоб қилди, Офелия, Сен-Клэр газета ўқиб ётган уйга кираркан.

— Хўш, яна қандай қонунга хилоф иш юз берди?— деб сўради Сен-Клэр.

— Қандай дейсизми? Прю кампирни уриб ўлдиришибдилар!— деди Офелия, у воқиани бошдан-оёқ ҳикоя қиларкан, унинг энг даҳшатли жойларини бўртдириб айтди.

— Бир кунмас бир кун худди шундай бўлади, деб ўйлаган эдим,— деди Сен-Клэр, газета ўқишда давом этиб.

— Сиз шундай деб ўйлайсиз-у... унинг тарафини олмайсиз-да,— деди Офелия.— Наҳот бу ерда ҳеч ким бундай ишларга аралашмаса?

— Тирик мулкнинг омон бўлишига мулкдор манфаатдор бўлса — шу негр учун энг яхши ҳимоя ҳисобланади. Лекин, кишилар ўз мулкларини йўқотиб юборишга киришар эканлар, бунисига ҳайронман. У шўрлик ўғри ва пияниста эди шекилли, шунинг учун у, эгасидан айрим марҳамат ҳам кутмаган бўлса керак.

— Ахир, бу ҳаддан зиёд бераҳмлик-ку! Бу жуда ёмон гап-ку, Огюстен!

— Азизим, кузина, бу тартибларни мен яратган эмасман ва уларни ўзгартиш қўлимдан келмайди. Қўлимдан келса, бундай шафқатсизликларга йўл қўймас эдим. Ахир, бағри тош, тунд одамлар доим шафқатсиз ва ёмон

иш қиладилар. Улар мутлақ ҳукмронликларидан фойдаланадилар; улар, масъулият нима эканини билмайдиган мустабидлар. Негрларни ҳимоя қиладиган қонунлар йўқ ўзи. Яхшиси кўзни юмиб, қулоқни беркитиш ва қулдорларни ўз билганларига қўйиб бериш. Бизнинг қўлимиздан келадигани ёлғиз ана шу.

— Кўзни юмиш? Қулоқни беркитиш? Бундай жабрзулмлардан қандай қилиб кўз юмиб бўлади, ахир?

— Азиз жигарим, нима демоқчисиз? Бутун бошлиқ хўрланган, эзилган кишилар синфи ўзларига ўхшаган бошқаларнинг ихтиёрига тўла-тўкис ва назоратсиз топширилган ва улар ўз манфаатлари ғамини ейишни ҳам билмайдилар. Бинобарин, бу разил жамиятда яшовчи яхши одамга фақатгина кўзни юмиб, бағри тош бўлиш қолади, холос. Мен жабрланган негрларнинг ҳаммасини сотиб ололмайман, ахир! Шунингдек, мен жаҳонгашта паҳлавонга айланиб, шаҳримизда содир бўлаётган ҳар қандай ишга аралашолмайман. Менинг қўлимдан келадиган энг катта иш — бошқалар тутгандай иш тутмасликдир.

Сен-Клэрнинг мулойим юзини бир лаҳза ғам босди. У, жаҳллангандек бўлди, лекин бирдан яна хуррам кулимсираб деди:

— Бўлди, кузина, менга койиб қараманг. Сиз пардани салгина кўтариб, дунёда бўлаётган ишларни кўрдингиз. Агар биз турмушдаги барча қоронғи томонларни ахтариб топиб, уларга суқилаверсак, булар учун юрагимиз етмайди. Бундай қилиш, Динанинг ошхонасидаги майдачуйда нарсаларга синчиклаб қараш билан баравар бўларди.

Сен-Клэр яна газета ўқишга киришди.

Офелия жуда ғазабланиб ўтириб, қўлига ишини олди. У зўр бериб тўрни тўқий бошлади, лекин кўксидаги ўт жўш ура берди. Охири у чидамади, Сен-Клэрга қараб, деди:

— Шуни айтиб қўяйки, Огюстен, мен бу нарсаларга сиз каби қарай олмайман. Бундай системани ҳимоя қилишингизни жуда бемаънилик деб ҳисоблайман.

— Нима деяпсиз?— деб сўради Сен-Клэр, унга қараб.

— Ҳалиям ўша тўғридами?

— Бундай системани ҳимоя қилишингиз зўр расвогарчилик, деяпман,— деди Офелия тобора қизиб.

— Уни ҳимоя қиласан, деяпсизми, азизим? Уни ҳимоя қилади, деб сизга ким айтди?— деб сўради Сен-Клэр.

— Албатта, ҳимоя қиласиз. Сиз жанубликлар, ҳаммангиз, уни ҳимоя қиласиз. Йўқса нега қул сақлайсизлар?

— Кузина, наҳот дунёда бир ишни нотўғри деб ҳисоблаган одамларнинг ҳеч бири ўша ишни ўзи қилмайди, деб ўйласангиз? Шунча соддамисиз? Сиз ҳеч қачон ўз маслагингизга қарши иш қилмаганмисиз?

— Агар мен ёмон бир иш қилиб қўйсам, кейин тавба қиламан,— деди Офелия, тўр игналарини қаттиқ силкиб.

— Мен ҳам,— деди Сен-Клэр, апельсин арчиркан,— мен доим тавба қиламан.

— Ундай бўлса, нега ёмон иш қилаверасиз?

— Сиз ўзингиз-чи, дилбар кузинам, бир марта тавба қилиб, унинг орқасидан ҳеч бир ёмон иш қилган эмасмисиз?

— Қилганман, лекин нафс жуда зўр келгандагина қилганман,— деди Офелия.

— Ана холос, менда ҳам нафс зўр келади,— деди Сен-Клэр.— Бутун қийинчилик ҳам ана шунда-да...

— Тавба қилгандан кейин ҳар сафар —«энди қилмайман» деб астойдил аҳд қилардим ва ўз ваъдамни бажаришга ҳаракат этардим.

— Мен ҳам ўн йилдан буён «энди қилмайман» деб қаттиқ аҳд қилиб келдим,— деди Сен-Клэр,— лекин ҳозиргача бажара олганим йўқ. Сиз-чи, кузина, ўз нуқсонларингизнинг ҳаммасидан халос бўлолдингизми?

— Огюстен,— деди Офелия жиддий суратда ва ишини ёнига қўйиб,— камчиликларим учун сиздан дакки ейишим керак, деб ўйлайман. Сиз айтган гаплар ҳаммаси тўғри, ҳақ гап. Ҳеч ким буни менча ҳис этмайди. Менимча, ҳар ҳолда, икковимизнинг орамизда бир оз фарқ бўлса керак. Мен, ўзим ёмон деб кўрган ишни кун сайин қилгандан кўра, ўнг қўлимни шартта кестириб ташлашга розиман.

— Эй, кузина,— деди Огюстен, полга ўтириб, унинг тиззасига бошини қўяркан,— бунчалик ёмон жиддий бўлманг! Менинг ҳамма вақт ярамас, бебош бола эканлигимни билардингиз. Мен ғашингизга тегишни яхши кўраман, вассалом. Сизнинг жудаям кўнгилчанлигингизни биламан. Лекин, ҳақ гапки, сизнинг ана шу кўнгилчанлигингиз жонимга тегди.

— Ахир, бу масала устида бош қотирмаса бўлмайди жонгинам,— деди Офелия, унинг пешонасига қўлини қўйиб.

— Нима қилай, ахир,— деди Сен-Клэр,— чивин чақар иссиқ кунлардаги жиддий гапни ёмон кўраман! Бундай жазирама иссиқда юксак ахлоқ тўғрисида гапириб бўлмайди. Мен ишонаманки,— деб хитоб қилди Сен-Клэр, тўсатдан ирғиб туриб,— шимол халқларининг жанубликлардан кўра саховатлироқ бўлишининг сабаби мана шунда.

— Огюстен, сиз ёмон эзмасиз!

— Менми? Балки шундайдир. Лекин, ҳаётимда бир марта жиддий бўлай-чи. Бунинг эвазига сиз менга ҳув анави апельсинли саватни беринг. Ўзимни шу гапни давом этдиришга мажбур қилиш учун менга хушомад қилишингиз керак, ахир. Қани,— деб давом этди Огюстен ёнига саватни тортиб,— бошлайман. Баъзи шароитда ўттиз-ўттиз бештача қул сақлаш зарур бўлиб қолганда афкор оммага ҳурмат шуни талаб қиладики...

— Ҳали жиддий бўлганингизча йўқ, кўрмаяпман,— деб унинг сўзини бўлди Офелия.

— Сабр қилинг, ҳозир жиддий бўламан, эшитасиз. Иш шундаки,— деди у ва қўққисдан унинг гўзал чеҳрасида хаёлпарастлик аломати зоҳир бўлди,— қуллик тўғрисида фақат битта фикр бўлиши мумкин. Қул ишлатиб капитал ортдирувчи плантаторлар, буларга хушомад қилувчи бўлган руҳонийлар, қуллик ёрдами билан давлатни идора қилишни хоҳловчи сиёсий арбоблар ҳақиқат тўғрисидаги ҳар қандай тушунчани истаганча буза оладилар, уларнинг бу кашфиётчиликларидан эса бутун дунё ҳайратланади. Лекин, пировардида уларнинг сўзларига ўзларидан бўлак ҳеч ким ишонмай қолди. Қулликни иблис ўйлаб чиқарган ва менимча, унинг ўйлаб чиқарганларидан ҳеч қайси бири унга қулликдай зўр омад етказган эмас.

Офелия тўр тўқишдан тўхтади. У таажжубланган кўринарди. Бунчалик ҳайратда қолгани учун қувонган Сен-Клэр, бошлаган гапини улаб юборди:

— Сиз таажжубландингиз, шекилли? Сизга ҳозир ҳамма нарса равшан бўлади. Лаънати қулликнинг ўзи нимадир. Унинг устидаги зийнат-пийнатларнинг ҳаммасини олиб ташланг-да, тўғри унинг илдизига боқинг. Нимани кўрасиз? Негр заиф ва нодон бўлгани, мен эсам

кучли ва ўқимишли бўлганим учун унинг бор нарсасини оламан, унга эса хоҳлаганимни бераман. Менинг учун оғир бўлган ҳар бир ишни, ифлос ва ёқимсиз ишнинг ҳаммасини негрнинг гарданига юклайман. Мен қуёшнинг иссиғини ёмон кўраман, шунинг учун ҳам офтобда негр ишлаши керак! Негрнинг ишлаб топган пулини тортиб олиб, ўзимга сарфлайман. Мен кўлмакдан ўтаман, деб этигимни ҳўл қилишни истамайман, демак бу кўлмакда негр ётиши керак, мен уни кўприк қилиб босиб ўтай. У ҳар кун ўз тилагини эмас, менинг тилагимни бажаради ва то ўлгунча шундай қилади. Қуллик мана шундан иборат. Бизнинг қуллик ҳақидаги қонунлар мажмуасини ўқинг, қани бундан бошқа нарсани мажмуадан топишга ҳаракат қилиб кўрингчи. Қулликка суи истеъмол қиладилар, дейишади одамлар. Беҳуда гап! Қулликнинг ўзи бошдан оёқ суи истеъмолдан иборат-ку.

Сен-Клэр ирғиб туриб, у ёқдан-бу ёққа тез-тез юра бошлади,— қаттиқ ҳаяжонланганда, у доим шундай қилар эди. Унинг юнон ҳайкалларининг юзларини эслатадиган гўзал чеҳрасида бутун фикрлари ифодаланганди. Унинг катта кўк кўзлари чақнар ва у, беихтиёр ҳовлиқиб, қўлини силкирди. Офелия уни бундай ҳаяжонланган ҳолда ҳеч кўрмаган эди.

Офелия жим турди.

— Мен сизга эътироф қилмоқчиман,— деб давом этди Сен-Клэр, тўсатдан Офелия олдида тўхтаб,— шундай вақтлар бўлардики мен ўйлардим: шу қабоҳатни ер юзидан тозалаб юбормоқ учун бутун мамлакатимиз ер остига тушиб кетса, мен ҳам дарҳол у билан бирга ер остига тушиб кетардим. Мен пароходда саёҳат қилганимда ёки ўз ерларимни айланиб юрганимда бизнинг қонунларимизга мувофиқ, ҳар бир дағал, разил ва паст одам жуда кўп эр, аёл ва болаларнинг мутлақ ҳокими бўлиши, уларни алдаши ва талаб олиши мумкинлиги ҳақида ўйлаб, ватанимга лаънатлар айтишга, бутун инсонлик дунёсига лаънат айтишга тайёр бўлар эдим.

— Ҳой, Огюстен!— деди Офелия.— Бўлди! Мен Шимолда ҳам бундақа сўзларни ҳеч эшитган эмасман.

— Шимолда эмиш!— деб хитоб қилди Сен-Клэр ва дарҳол одатдагича бамайлихотир сўз бошлади.— Сиз, шимолликларнинг қонларингиз совуқ. Сизлар доим хо-

тиржамсизлар. Сиз, керак чоқда, биз каби лаънат ўқишни ҳам билмайсиз!

— Тузук, лекин у масала...— деб сўзламоқчи бўлди Офелия.

— Э, ҳа, қандай қилиб шу аҳволга тушиб қолишим масаласими? Лаънат шу масалага. Бўбди, мен сизга ўша қадимги яхши сўзлар билан жавоб бераман: булар ҳаммаси менга мерос. Менинг қулларим отамнинг, яна тўғрироқ қилиб айтганимизда, онамнинг қуллари бўлган. Энди эса улар — меники, уларгина эмас, яна анча кўпаядиган авлодлари ҳам меники... Ана, чойга ҳам занг урилди. Юринг ва бундан буён «Огюстен умрида мен билан очиқ ва жиддий сўзлашган эмас» деб айтманг.

Стол ёнида Мари Прюдан сўз очди.

— Кузина, бизларни «булар ҳаммаси ёввойи экан», деб ўйлайсиз, деб қўрқаман,— деди у.

— Мен бу ишни ёввойилик деб ҳисоблайман,— деб жавоб берди Офелия,— аммо сизларнинг ҳаммангизни ёввойи демоқчи эмасман.

— Лекин,—деди Мари,— баъзи бир негрларни эплаб олиш мумкин эмаслигини биламан. Улар шундай ёмонки, ер юзида яшашга ҳам ҳаққи йўқ, деса бўлади. Бундай ҳодисаларга сира парво қилмайман. Негрлар ўзларини жўн тутишса, уларни ҳеч ким ранжитмайди.

— Лекин, ойи,— деди Ева,— бечора Прю жуда шўр пешона экан! Шунинг учун у ича бошлаган экан.

— Аҳмоқона гап! Бўлмағур баҳона! Менда ҳам бахтсизлик тез-тез бўлиб туради. Аниқ гап,— деди у хаёл суриб,— мен Прюдан кўпроқ қайғу-ғам тортганман. Бунга сабаб шуки, уларнинг ўзи аҳмоқ. Баъзиларини қаттиққўл бўлмасангиз, эплаб бўлмайди. Отамнинг бир негри бор эди, эсимда, жуда ялқов эди... У ишдан қутулиш учун доим қочарди. У, аллақандай ботқоқларда дайдиб, ўғирлик ва ҳар хил ёмон ишлар билан шуғулланарди. Уни тутиб урардилар, кор қилмасди. Энг охирида, юролмаганидан ўрмалаб кетиб, ботқоқда ўлиб қолди. Дадамникида негрларга жуда яхши муомала қилганларидан, бунинг ҳаммаси ҳеч сабабсиз содир бўлди.

— Мен эсам, назоратчилар ва хўжайинлар тузатолмаган бир негрни тузатганман,— деди Сен-Клэр.

— Сен-а?— деб сўради Мари.— Қани айтчи, қандай қилиб тузатдинг?

— Бу негр асли африкалик полвон эди. Африканинг чин арслони эди. Унда озодлик туйғуси бениҳоят кучли эканлиги кўриниб турарди. Номи Сципион эди. Ҳеч ким уни эплай олмас ва у бир хўжайиндан иккинчисига, қўлдан-қўлга ўтиб юрарди. Пироварди: «тузатиб оларман» деган ният билан уни Альфред сотиб олибди. Бир кун бу негр, назоратчини уриб шалпайтириб, қочиб кетибди. Мен бу вақтда Альфреднинкида меҳмонда эдим. Альфред жуда аччиғланди. Лекин, унга: «айб ўзингда» дедим ва у билан «шу негрни тузатаман» деб гаров ўйнадим. Биз шундай шартлашдик: агар негрни ушлаб келишсалар синаш учун уни олиб кетадиган бўлдим. Шундан кейин, олти-етти киши, қўлларида милтиқ, олдиларида ит, уни ушлагани чиқишди. Биласизми, кишилар кийик овига қандай қизиқсалар, одам овига ҳам шундай қизиқадилар. Ҳатто мен ўзим, негрни ушлаган чоқларида, бир бало қилиб қўйишмасин учун воситачи бўлиб борган бўлсам ҳам, бунга анча қизиқсиндим. Итлар ҳура бошлади, биз от бошини қўйиб юбордик, энг охир, Сципионни топдик. У кийикдай чопар ва сакрар эди, шунинг учун уни узоқ вақт тутолмадик. Лекин, охири у жуда қалин қамишзорга кириб, ботиб қолди ва ўзини ҳимоя қила бошлади. Итлар билан мардона олишганини кўрсангиз эди! У итларни тўрт томонга юмалатди. Яланг мушти билан уриб уч кўппакни ўлдирди. Лекин, шу чоқ ўқ узилди, ўқ еб, қонга беланиб оёғимга йиқилди. Бечора менга термилиб қаради, унинг кўзларида мардлик ва жасорат барқ уриб турарди. Унинг атрофига тўпланиб турган одамлар ва итларни ҳайдаб, уни ўз асирим, деб эълон қилдим. Менинг қўлимдан келгани шу бўлди, чунки овнинг юришиб кетганига қизиқиб қолган овчилар уни отиб қўймоқчи эдилар. Мен айтганимни қилдим — уни Альфреддан сотиб олдим. Кейин ишга сола бошладим ва икки ҳафтадан кейин шундай итоаткор ва ювош бўлиб қолдики, асти қўйинг.

— Хўш, қандай қилиб?— деб сўради Мари.

— Уни ўз уйимга жойладим, яхши кўрпа-тўшак солдириб бердим, яраларини боғладим ва бутунлай тузалгунча ўзим қарадим. Анчадан кейин унга озодлик қорозини тайёрлаб, ўз қўлига бердим ва «энди озодсан, хоҳлаган ерингга кетавер» дедим.

— Кетдими?— деб сўради Офелия.

— Йўқ. У ақлсиз, озодлик қоғозини парчалаб ташлади-да, ҳеч қаёққа кетмайман» деб айтди. Ундай ҳалол, яхши ва вафодор хизматкорни кўрмадим, кейин унга кўл бўйидаги қўрғончамни назорат қилиб туришни топширдим, у бу топшириқни жуда яхши бажариб турди. Кейин вабодан ўлди. Аслини олганда, у менинг учун ҳаётини фидо қилди. Мен касал бўлиб ётиб қолдим, ўлим тўшагида эдим, теварагимдаги одамларнинг бари қўрқиб мендан қочиб кетди, ёнимда ёлғиз Сципион қолди ва жон-жаҳди билан уруниб, мени ўлимдан қутқазди. Бечора! Шундан кейин, кўп вақт ўтмай, ўзи оёқдан йиқилди, уни қутқазиш иложи бўлмади. Бунга чеккан мусибатни мен ҳеч кимга чекмаган эдим.

Сен-Клэр бу воқиани ҳикоя қиларкан, Ева борган сари унинг ёнига яқинлашар эди. Унинг оғзи анграйган, маънодор кўзлари каттайган, бу эса отаси гапираётган воқиани зўр диққат билан тинглаб турганини кўрсатарди.

Сен-Клэр ҳикояни тамомлагач, Ева отасининг бўйнига қўл солди-да, титраб йиғлай бошлади.

— Ева, Қизгинам! Нима бўлди?— деб сўради Сен-Клэр.

Еванинг жажжи гавдачаси йиғидан титрарди.

— Бу боланинг бундай воқиаларни эшитмагани яхши, у жуда асабий,— деб пичирлади Сен-Клэр.

— Йўқ, дада, мен асабий эмасман, ҳеч бир,— деди Ева, болаларга хос бўлмаган қатъийлик билан ўзини тутиб.— Мен асабий эмасман, аммо шундай воқиаларни эшитсам, юрагим санчийди.

— Бу нима деганинг, Ева?

— Буни сизга тушунтириб бера олмайман, дада. Умуман, ҳозир кўп ўйлайдиган бўлиб қолдим. Эҳтимол, вақти билан ҳаммасини сизга айтиб берарман.

— Жуда соз, истаганингча ўйлан, азизим, лекин йиғлаб, отангни хафа қилма,— деди Сен-Клэр.— Буни кўр, сенга ажойиб бир шафтоли келтирдим!

Ева шафтолини олиб илжайди, аммо асабланганидан, ҳамон лабининг бир бурчаги титрарди.

— Юр, олтин балиқларни томоша қиламиз,— деди Сен-Клэр, қизининг қўлидан ушлаб равоққа чиқаркан.

Бир неча минутдан сўнг шод-хуррам кулги овози эшитилди. Ева билан Сен-Клэр бир-бирларига гул отишар ва хиёбонларда қувалашиб ўйнашарди.

Бизнинг камтарин Том оғайнимиз бу юксак зот қаҳрамонларнинг саргузаштлари кўланкасида анча орқа планда қолиб кетади, деб хавфсираш мумкин. Аммо, ўқувчиларимиз, бизнинг орқамиздан юриб, отхона тепасидаги кичкина болохонага чиқсалар, Том ҳақида баъзи бир нарсаларни билиб оладилар.

Том каравот, стул ва кичкина стол ўрнатилган бежирим бир уйчада яшайди. Шу топда Том, ана шу стол устидаги тоштахтани олдига қўйиб, мияни жуда қотирадиган иш билан банд бўлиб ўтирибди.

Том, юртини соғинганлигидан, Евадан бир варақ қоғоз сўраб олди ва ёш мистер Жорж берган сабоқлардан орттирган оз-моз билимини тўплаб, болаларига хат ёзмоқчи бўлди. Ҳозир у, тоштахтада ёзадиган хатини машқ қилмоқда. Том жуда хуноб бўлиб ўтирибди, чунки, баъзи ҳарфларнинг қандай ёзилишини мутлақо ёдидан чиқарган, ёдида қолганларини эса қандай ёзишни билмайди. У, оғир уф тортиб ўтираркан, Ева қушдек парпираб унинг орқасидан курсига чиқди ва елкаси устидан қарай бошлади.

— Ҳой, Том тоға! Қандақа қизиқ илгаклар чизяпсан?

— Бечора кампирим билан болаларимга хат ёзишга уриняпман, Евахон,— деди Том кўзини артиб.— Лекин, бу уринишимдан ҳеч нарса чиқмас, деб қўрқаман.

— Жоним билан сенга ёрдам қилардим, Том! Мен хат ёзишни оз-моз ўрганиб эдим. Ўтган йили ҳамма ҳарфни билардим, эҳтимол ҳозир ёдимдан чиққан бўлса.

Шундай деб, Ева тилла ранг бошчасини Томнинг бошига ёндаштирди, улар қандай қилиб ёзиш ҳақида астойдил муҳокама юрита бошладилар, бироқ ҳар иккаласининг ҳам ҳеч нарса билмасликлари маълум бўлди. Шундай бўлса ҳам, улар ҳар бир сўзни муҳокама қилиб ва кенгашиб хат ёза бошладилар.

— Ана, Том тоға, энди жуда яхши чиқяпти-ку!— деди Ева, тахтага завқ билан қараб.— Хотининг билан бечора болаларинг жуда севинишади, энди! Уларнинг олдидан кетганинг жуда ёмон бўлибди! Мен дадамдан сўрайман, бир қанча вақтдан кейин қайтиб кетгани сенга рухсат берсин.

— Менинг бекам: «зарур миқдорда пул жамғариб сени қайтариб сотиб оламан» деб ваъда қилган эди,— деди Том.— Бекамнинг ўз ваъдасини бажаришига ишонаман. Ёш мистер Жорж ҳам: «Сени олиб келгани бо-

раман» девди у ўз ваъдасини бажариш нишонаси учун мана бу долларни бериб эди.

Шундай деб Том, кўйлаги остида осиғлиқ долларни олиб Евага кўрсатди.

— Ундай бўлса албатта келади!— деди Ева.— Мени жуда севинтирдинг!

— Шунинг учун, улар менинг қаерда эканлигимни билишсин ва бу ерда турмушим жуда яхши эканлигини бечора Хлояга айтишсин, деб хат ёзмоқчи бўлган эдим, йўқса, у бечора жуда ташвишланаётгандир.

Шу чоқ эшикка яқинлашиб келаётган Сен-Клэрнинг:

— Том!— деб чақирган овози эшитилди.

Том билан Ева ўрнларидан туришди.

— Бу нима?— деб сўради Сен-Клэр, кираверив, тахтага қараркан.

— Бу Том ёзаётган хат. Мен унга ёзгани ёрдамлашяпман,— деди Ева.— Ёмон чиқибдими?

— Икковларингни ҳам хафа қилмоқ истамайман,— деди Сен-Клэр,— лекин, хат ёзиб беришни мендан сўраганингда яхшироқ бўлар эди, Том. Майли, от сайридан қайтгач ёзиб бераман.

— Бу жуда муҳим хат,— деди Ева. — Биласизми дада, унинг бекаси: «Сени қайтариб сотиб олиш учун пул юбораман» деган экан. Том бекасининг гапини менга айтди.

Сен-Клэр «Кўнгилчан хўжайинлар эски хизматкорларининг қайғусини юмшатиш учун, кўпинча сотиш олдидан шундай деб ваъда берадилар, лекин уни бажаришни ўйламайдилар ҳам. Эҳтимол, бу ҳам шундай ваъдалардан биридир» деб ўйлади. Аммо у, бу тўғрида Томга ҳеч нима демай, сайрга чиқиш учун отларни эгарлашни буюрди.

Кечқурун Том номидан хат кўнгилдагидек ёзилиб, почта қутисига ташланди.

Офелия эса, хўжаликни ўз изидан юргизмоқда эди. Динадан тортиб, негр болагача ҳамма Офелияни «тентак» дейишарди. Жанубда қуллар ўз хўжаларини ёқтирмасалар одатда шундай дейдилар. Бу уйдаги негрлар жамоасининг юқори табақаси бўлмиш Адольф, Жен ва Розалар Офелияни «хоним» эмас, деган қарорга келишди. Хоним ҳеч қачон бунга ўхшаб иш қилмайди. Бундан ташқари, унда «мағрур қиёфат» ҳам йўқ. Шунинг учун улар: «бу одам қандай қилиб Сен-Клэрнинг қариндоши бўлиб қолди экан?» деб таажжубланардилар.

Мари ҳам: «Офелиянинг ишлашини кўриб чарчабман» дейишгача борди. Бу шикоят асосли эди. Офелия, худди қаттиқ зарурият мажбур қилаётгандек, эртадан кечгача зўр бериб иш тикарди. Кун кеч бўлгач, тикувни йиғиштириб, тўр тўқишга тушар ва буни жуда тез ишлар эди. Дарҳақиқат, унинг ишлашига қараб турган киши толиқар эди.

XX БОБ

Топси

Бир кун эрталаб, Офелия рўзғор ишида банд экан, Сен-Клэрнинг овозини эшитди, у пастан қичқирарди:

— Бу ёққа тушинг, кузина! Бир нима кўрсатаман.

— Нима ўзи?— деб сўради Офелия, қўлидаги тикуви билан пастга тушаркан.

— Сизга бир нарса сотиб олдим, кўринг,— деди Сен-Клэр.

Шундай деб, у, саккиз-тўққиз яшар негр қизни Офелиянинг олдига сурди.

У, бошқа негр болалардан ҳам қорароқ эди. Унинг шиша мунчоққа ўхшаган юмалоқ ва ярқироқ кўзлари олазарак эди. Қизчанинг оғзи таажжубланишдан ним очилган: янги хўжайиннинг меҳмонхонасида кўрган ажойиботлар уни жуда ҳайратга солган эди. Оғзида садафдек оппоқ тишлари ярқирарди. Жингалак сочлари бир нечта кокил қилиб ўрилган, улар ҳар томонга чўчайиб турарди. Чеҳрасида баджаҳллик ва айёрликдан иборат ғалати бир аломат кўринарди, фақат ўзини маъюс ва сипох тутишигина буни унча билинтирмас эди. Унинг ифлос ва жулдур кўйлаги қопдан тикилган эди.

Офелияга унинг кўриниши ёқмади. У, Сен-Клэрга юзини ўгириб, деди:

— Оғюстен, буни нега олиб келдингиз?

— Уни тарбиялаб, ҳақ йўлга солиб юборинг, деб махсус сиз учун олиб келдим. У менга худди Жимга ўхшаб кўринди. Бу ёққа кел, Топси,— деб, у кучукни чақираётгандек, ҳуштак чалди.— Қани, бизга ашула айтиб, ўйин қилиб бер.

Ярқироқ қора кўзларда аллақандай айёрлик ялтираб кетди. У, қўл ва оёқларини уриб, чинқирма тоза овози билан негрларнинг ажойиб бир ашуласини айта бошлади. У пилдираб айланар, чапак чалар, жуда чаққонлик билан тиззаларини уриштирар ва томоғидан ғалати садо чиқарарди. Энг охир у икки марта ирғиди, паровоз ҳуштагига ўхшатиб чинқирди ва қўққисдан қўл қовуштириб тўхтади, юзида ясама таъзим ва тантана акс этарди. У атрофга кўз қири билан муғомбир назар ташларди.

Офелия ҳайратланиб, жим турарди. Сен-Клэр унинг ҳайратланишидан лаззатлангандек кўринарди. У, негр қизга қараб, деди:

— Топси, сенинг янги беканг мана шу киши бўлади. Сени шу кишига бердим. Ўзингни яхши тут.

— Хўп, хўжайин,— деди Топси итоатомуз, лекин унинг баджаҳл кўзлари чақнади.

— Сен яхши қиз бўлишинг керак, Топси,— деди Сен-Клэр.

— Хўп, хўжайин,—деб такрорлади Топси, кўзини ялтиратганча, қўлларини одоб билан қовуштираркан.

Офелия Сен-Клэрга хитобан деди:

— Огюстен, айтинг-чи, буни олиб нима қилардингиз? Уйингизда бундақа негр болалар тўлиб ётибди-ку. Бирортасини босиб олмайин, деб қадам босгани қўрқасан. Эрталаб эшикни очсам, биттаси эшик остида ухлаб ётади, яна биттаси стол тагидан қора бошини чиқариб туради, учинчиси эшик олдидаги бордонда ётади. Булар нуқул ошхона полида юмалашади, ўралишади, иржайишади, ағанаб ётишади. Хўш, бу қизни олиб келиб нима қилардингиз?

— Тушунтирдим-ку. Тарбия қиласиз деб олиб келдим. Тарбия тўғрисида кўп гапирасиз. Шунинг учун, уни сизга инъом этмоқчи бўлдим: у билан шуғулланиб, тўғри йўлга солинг.

— Хўп, бу иш чиндан ҳам менинг вазифамдир, балки,— деди Офелия қизга хайрихоҳлик билан разм солиб.

Сен-Клэр унинг заиф торига тегди. «Сизнинг бурчингиз мана шундан иборат», деб секин айтиш билан уни ҳар ишни қилишга мажбур этиш мумкин эди.

— Лекин, тушунмаяпман,— деди Офелия,— уни нега олдингиз? Уйда негр болалар тўлиб ётибди. Уларнинг ўзлари ҳам жонимни олишади.

— Кузина,— деди Сен-Клэр, уни бир четга тортиб,— беҳуда эзмалигим учун афв этинг. Сизнинг жуда кўнгилчанлигингизни биламан, бинобарин, сизни беҳуда гаплар билан алдашнинг ҳожати йўқ. Гап шундаки, бу қиз бизнинг яқинимиздаги ошхона эгалари бўлган иккита пиянистанинг қўлида экан. Ҳар кун шу ошхона ёнидан ўтаман, мен қизнинг дод-войидан зерикдим: эгалари ҳадеб уни сўкиб ва калтаклаб турадилар. Қиз эпчил ва хушфеъл кўринади; менимча, ундан бир иш чиқариш мумкин. Шунинг учун, сизга инъом қиламан, деб уни олдим. Ўз йўлингизга солиб, Янги Англияда қандай тарбиялашса, шундай тарбия қилишга ҳаракат қилиб кўринг, қани, ундан нима чиқар экан. Менинг тарбиячиликка қобил эмаслигимни биласиз, лекин сиз бунга ҳаракат қилиб кўрсангиз, хурсанд бўлар эдим.

— Яхши, қўлимдан келганини қилиб кўраман,— деди Офелия, кейин қора ўргумчакдан ҳазар қилгандай юриб ёш қизнинг олдига борди.

— Жуда ифлос... ҳам яланғоч экан,— деди у.

— Пастга олиб тушинг-да, бирортасига айтинг: ювиб-тараб, кийинтирсинлар,— деди Сен-Клэр.

Офелия қизни ошхонага олиб кетди.

— Ҳайронман, янги негр қиз хўжайинга нимага керак бўлиб қолди экан?— деди Дина, қизни ётсираб назардан ўтказаркан.— У оёғим остида ўралмас, деб ўйлайман!

— Фў!— дедилар Роза билан Жен нафрат билан.— Кўзимизга кўринмасин! Тушуниб бўлмайди, хўжайинга яна янги негрлар нима учун зарур экан!

— Жим! Сен бундан оқ эмассан, Роза,— деди Дина, кейинги гап азбаройи ўзига тегиб кетганидан,— ўзингни оқ деб ўйлайсанми ҳали? Сен қора ҳам эмассан, оқ ҳам. Қайта бутунлай қора бўлиш яхшироқ.

Офелия билса, буларнинг ҳеч бири қизни ювиб-тараб, кийинтиришни эп кўрмайди, шунинг учун бу ишни ўзи қилишга мажбур бўлди. Жен истар-истамас, зўрға унга қарашарди.

Шўрлик боланинг кирлигини асти қўйинг. Дарҳақиқат дунёда кўп кишилар шундай шароитда яшайдиларки, уларнинг кун кечиришларини тасвирлашнинг ўзи одамларни ҳаяжонга солади. Офелия бошлаган ишини охирига етказишга аҳд қилди, у ҳазар қилишни йиғиштириб қўйиб, ишга киришди ва зарур нарсани қилди. Қиз баданида, айниқса елкаси билан орқасида чуқур яра изларини кўриб, раҳми келганидан юраги увишди, бу излар болага нисбатан қўлланилган тарбия усулининг излари эди.

— Бу ёққа қарангчи,— деди Жен, яра изларини кўрсатиб.— Булар қизнинг ёмонлигини кўрсатмайдими, ахир? Қиз деб ўлиб-бўламиз ҳали, кўрасиз! Шу негр болаларни жонимдан бадтар ёмон кўраман! Афти қурсин! Ҳайронман, хўжайин буни олиб нима қиларкан!

Бу гапларни Топси одатдагича итоаткорлик ва маъюслик билан тингларкан, Женнинг яшнаб турган исирғасига яширинча ўткир назар ташлади. Уни ювинтириб, сочини калта қилиб қирқиб, яхши кўйлак кийгизганларидан кейин, Офелия унинг мутлақо бошқа қиёфага кирганини кўриб, қаноат ҳосил қилди.

Уни тарбиялаш ҳақида Офелиянинг миясида баъзи бир фикрлар пайдо бўлди. У, Топси олдига ўтириб, сўрай бошлади:

— Неча ёшга кирдинг, Топси?

— Билмайман, хоним,— деб жавоб берди қиз, тишларини иржайтириб.

— Нечага кирганингни билмайсанми? Ҳеч ким айтган эмасми? Онанг ким?

— Ҳеч қачон онам бўлган эмас,— деди қиз иржайиб.

— Ҳеч қачон онам бўлган эмас дейсанми? Нима деганинг? Қаерда туғилгансан?

— Мен туғилган эмасман,— деди қиз қатъий ва юзини ғалати қилиб тириштирди. Мабодо Офелия асабийроқ бўлганда эди, ўз олдида турган болани шайтонвачча деб гумон қиларди.

Лекин Офелиянинг асаблари жойида, ўзи ақлли ва ишчан, шунинг учун у, жиддий суратда деди:

— Менга бундай жавоб бермагин, хўпми. Сен билан ҳазиллашаётганим йўқ. Айт: қаерда туғилгансан, ота-онанг ким?

— Ҳеч туғилмаганман,— деб қизғин жавоб берди қиз,— на отам, на онам — ҳеч кимим бўлган эмас! Мен бир савдогарникида ўзимга ўхшаган болалар билан ўсганман. Бизларни Сью деган қари хотин боқарди.

Қиз афтидан самимий сўзламоқда эди. Шунинг учун Жен кулимсираб деди:

— Хоним, бунга ўхшаганлар кўп. Буларни савдогарлар кичкиналигида арзонга олишади, кейин сотиш учун боқишади.

— Хўжайинларингникида кўп яшадингми?

— Билмайман, хоним.

— Қанча ахир, бир йилми, ё кўпми, озми?

— Билмайман, хоним.

— Кўрдингизми, хоним, бу қабиҳ негрлар бир оғиз гапни ҳам уддалаб айтолмайдилар. Йил билан ойнинг нималигини билмайдилар,— деди Жен.— Неча яшарликларини ҳам айтиб беролмайдилар.

— Тикишни биласанми?— деб сўради Офелия, гап мавзуини ўзгартиб.

— Билмайман, хоним.

— Бўлмаса, нимани биласан? Хўжайинларингникида нима қилардинг?

— Сув таширдим, идиш ювардим, пичоқ тозалардим, келган-кетганларнинг хизматини қилардим.

— Улар сени хафа қилишмасмиди?

— Йўқ,— деди қиз, Офелияга муғомбирларча қараб.

Офелия гапни тўхтатишга қарор қилди. Унинг орқасида, курсига суяниб, Сен-Клэр турарди.

— Мана сизга очилмаган қўриқ, ўтоқ қилишингизнинг ҳожати йўқ. Хоҳлаган нарсангизни экаверинг.

Офелиянинг бошқа фикрлари сингари, тарбия соҳасидаги фикри ҳам жуда қатъий ва мустаҳкам, юз йил илгари Янги Англияда ҳукм сурган ва темир йўл бормаган узоқ бурчакларда ҳозир ҳам ҳукм сураётган фикрлар каби қатъий эди. Уларни бир неча сўз билан ифода этиш мумкин: болалар сўзлашдан илгари яхшигина ўйласинлар. Уларга тикиш ва ўқишни ўргатиш керак. Ёлғон гапирсалар уриш керак. Ҳайтовур, Офелиянинг тарбия ҳақида билганлари шу эди. Офелия зўр ғайрат билан бу ёввойи ёш қизга ана шу системани қўллашга киришди.

Уйдагилар, Топси Офелияники, деб ҳисоблардилар. Ошхонада қизга унча тузук қарамаганлари учун, Офелия уни ўз хонасида тарбияламоқчи бўлди. У, ўзига жой солиш ва бўлмани йиғиб-сидириш ишини Топсига ўргатиш керак, деган қатъий қарорга келди.

Офелия ишни шундан бошлади. Топсини бўлмасига олиб кириб, кўрпани қандай солиш кераклигини аниқ ўргатишга киришди.

Ювинган, бир вақтлар ўзининг қувончи бўлган кокиллари қирқилган, тоза кўйлак ва оҳорли фартук кийган Топси, Офелия олдида одоб сақлаб тик турар эди.

— Энди, Топси, сенга жойни қандай солишни кўрсатай. Мен жуда яхши жой солинганини ёқтираман. Жойни солишни яхши ўрганишинг керак.

— Хўп, хоним,— деди Топси, чуқур уф тортаркан, маъюс ва жиддий суратда.

— Қани, энди бу ёққа қара, Топси: мана бу — рўжанинг мағизи, мана бу — авраси, мана бу — астари. Эсингдан чиқармайсанми?

— Ҳа, хоним,— деди Топси, у яна уф тортди.

— Яхши. Пастки рўжани ёстиқ остидан солиб, кейин яхшилаб тўшак остига мана бундай қилиб қистиришинг керак, кўрдингми?

— Ҳа, хоним,— деди Топси, зўр эътибор билан боқаркан.

— Устки рўжани эса,— деди Офелия,— мана бундай қилиб солиш керак, силлиқ бўлсин учун оёқ томонини тўшак остига маҳкамгина қистириш керак, мана бундай қилиб: энсиз мағиз оёққа тўғри бўлсин.

— Ҳа, хоним,— деб такрорлайверди Топси.

Лекин, Офелия орқасини ўгириши билан, у бир жуфт қўлқоп билан лентани ола солиб, дарров енги ичига тиқди, кейин қўлларини қовуштириб тураверди.

— Қани, Топси, кўрсатчи, қандай қилиб жой соласан,— деди Офелия ва каравотдаги нарсаларни олиб ташлаб, курсига ўтирди.

Топси жиддият билан, Офелиянинг айтганларини чаққон бажариб, уни хурсанд қилди. Топси рўжанинг ғижимларини ёзди, лекин бу ҳаракати вақтида енгидан лентанинг бир учи чиқиб, осилиб қолди, бунга Офелиянинг назари тушди. Офелия дарҳол уни ушлади.

— Муттаҳам, бузуқ қиз, бу нима қилганинг? Ҳали лентани ўғирладингми?

Лента Топсининг енгидан тушди, лекин у уялмади, балки тааҗжубланган симон маъюс назар билан Офелияга боқди.

— Бу лента Офелияхоннинг лентаси-ку? Бу менинг енгимга қандай қилиб кириб қолди экан?

— Аҳмоқ қиз, ёлғон гапирма! Буни ўғирлагансан!

— Хоним, ўғирлаганим йўқ деяпман-ку. Мен уни энди кўриб турибман.

— Топси, ёлғон сўзлаш яхши эмас, билмайсанми?— деди Офелия.

— Мен ҳеч бир ёлғон сўзламайман, Офелияхон,— деди Топси кўринишидан жўда тўғри одамга ўхшаб.— Ҳозир ҳам рост гапни айтяпман.

— Топси, ёлғон гапирадиган бўлсанг, калтаклайман!

— Хоним, мени эртадан кечгача урганингизда ҳам барибир бундан бошқа нарсани айтолмайман,— деб жавоб берди Топси, йиғи аралаш.— Уни ҳеч кўрганим йўқ. У, енгимга, ўлайин агар, ўзи кириб қолган. Эҳтимол, Офелияхон эсидан чиқариб, каравотда қолдирган бўлса-ю, у рўжага тушиб, ундан менинг енгимга кириб қолган бўлса.

Бу ёлғонни эшитиб, Офелия жуда ғазабланди ва Топсининг икки қўлидан ушлаб, силкий бошлади.

— Ёлғон гапирма!

Силкиш зўридан иккинчи енгидаги қўлқоплар ҳам тушди.

— Аҳа,— деди Офелия.— Тағин: «Лентани ўғирламадим» дейсанми?

Топси қўлқопни ўғирлаганига иқрор бўлса ҳам, лентани ўғирлаганини асло бўйнига олмади.

— Ҳой, Топси,— деди Офелия,— агар иқрор бўлсанг, калтакламайман.

Буни эшитгач, Топси ҳамма ўғирлигини бўйнига олди ва ошкора тавба қилди.

— Энди менга ҳаммасини айтиб бер. Биламан, уйга келганингдан буён бошқа нарсани ҳам олгансан, чунки кеча мен сенга ижозат бердим, кун бўйи ҳамма хоналарда юрдинг. Хўш, айт-чи, яна нималарни олдинг? Айтсанг урмайман.

— О, хоним! Евахон бўйнига тақадиган қизил нарсани олиб эдим.

— Оббо, ифлос қиз-эй! Хўп! Яна нима олдинг?

— Розанинг қизил исирғасини олдим.

— Икковини ҳам дарров келтириб бер!

— Улар йўқ энди. Ёқиб юборганман.

— «Ёқиб юборганман дейсанми?» Ёлғон гапирасан! Бор, олиб кел, бўлмаса, калтак ейсан.

Топси қаттиқ йиғлаб, келтира олмаслигини баён этди.

— Улар ёниб кетган, ёниб кетган!

— Нега ёндиринг уларни?— деб сўради Офелия.

— Чунки мен ёмон қизман. Жуда ёмонман! Ўзимга кучим етмайди.

Бўлмага Ева кириб келди. Унинг бўйнида бир шода маржон бор эди.

— Ева, бўйнингдаги маржонни қаердан олдинг?— деб сўради Офелия.

— Қаердан олдим? Кун бўйи тақиб юрибман,— деди Ева.

— Кеча ҳам бўйнингдамиди?

— Ҳа. Энг қизиғи — бўйнимдан олмай ухлабман. Ётарканман, бўйнидан ечиш эсимдан чиқибди.

Офелия жуда гангиб қолди. Лекин, бўлмага дазмолланган либос солинган саватни бошига қўйиб, қулоқларида исирғаси билан Роза кириб келганда, янаям ҳайрон бўлиб қолди.

— Бу болани нима қилсам экан энди!— деди Офелия, гаранг бўлиб,— нима учун менга: «бу нарсаларни олдим» дединг, Топси?

— Хоним, ўзлари «ҳаммасини бўйнингга ол» деб айтдилар-ку. Мен нимани бўйнимга олишни ўйлаб тополмадим,— деди Топси, кўз ёшини артаркан.

— Мен сенга «қилмаган гуноҳни бўйнингга ол» деганим йўқ,— деди Офелия.— Ахир, бу ҳам боягидақа ёлғон гап-ку!

— Ростми?— деб сўради Топси, маъсум таажжубланиш билан.

— Бу ўзи шунақа ёлғончи бола,— деди Роза, ўқрайиб Топсига қараб.— Агар мен мистер Сен-Клэрнинг ўрнида бўлсам, қонига белангунча урардим! Менга ёлғон гапириб кўрсин эди!

— Йўқ, йўқ, Роза,— деди Ева, буйруқ қилган оҳангда.— Бунақа дема, Роза. Мен бунақа гапларни ёқтирмайман.

— Худойим! Евахон, сиз жуда кўнгилчанлигингиздан негрлар билан қандай муомала қилишни билмайсиз. Уларни урмоқдан бўлак чора йўқ.

— Роза!— деди Ева.— Бўлди, гапирма! Бунақа гапни гапирма... бир оғиз ҳам гапирма!

Унинг кўзлари чақнади, юзлари қизарди.

Роза дарҳол шаштидан тушди.

— Евахон дадаларига ўхшаган қизиққон. Бу киши ҳам дадаларига ўхшаб, ҳар кимнинг тарафини олаверадилар,— деди-да Роза хонадан чиқиб кетди.

Ева Топсига қараб турарди. Ниҳоят у, мулойимгина:

— Бечора Топси, нега ўғирлик қиласан? Энди сени яхши парвариш қилишади. Яхшиси, сенга нарсаларимдан берайин, лекин ўғирлик қилма,— деди.

Топсининг умрида биринчи марта эшитган яхши сўзи шу эди. Шунинг учун ҳам бу яхши сўз унинг қотиб қолган, дағал юрагига қаттиқ таъсир қилди ва унинг юмалоқ, ўткир кўзлари жиққа ёшга тўлди. Лекин, у дарҳол қиқиллаб кулиб, одатича тишини иржайтирди. Йўқ! Ҳақоратдан бўлак нарсани эшитмаган қулоққа яхши сўзлар аллақандай ишончсиз эшитилади. Еванинг сўзлари Топсига шубҳали ва кулгили кўринди, шунинг учун бу сўзларга ишонмади.

Энди Топсини нима қилиш керак? Бу ҳодиса Офелияни боши берк кўчага киргизиб қўйди. Унинг тарбиялаш соҳасидаги қонун-қоидалари мутлақо қўллаб бўлмайдиган чиқиб қолди. Офелия ҳамма нарсани ўйлаб чиқмоқчи ва ўйлаб чиққунча, Топсини қамаб қўйди. Офелия, қандай иш тутиш тўғрисида бир қарорга келгунча, қоронғи омбор яхшилик нималигини қизга англатиб қўяр, деган умидда эди.

— Бу болани урмай, қандай қилиб тарбияласам экан, билмай қолдим,— деди у Сен-Клэрга.

— Ҳа, истаганингизча калтаклайверинг. Нимани маъқул кўрсангиз, ўшандай қилинг, деб тўла ҳуқуқ бериб қўйдим.

— Болаларни доим урадилар,— деди Офелия.—Урмасдан уларни тарбиялаш мумкин, деган гапни ҳеч бир эшитмаганман.

— Албатта,— деди Сен-Клэр.— Сизнингча қандай маъқул бўлса, шундай қилинг. Сизга фақат биттагина маслаҳат бермоқчиман: бу болани косов, белкурак, оташкурак ва қўлга кирган бор нарса билан урганларини кўрганман. Афтидан, у бундай муомалага кўникиб қолган. Сиз, унга кор қилсин десангиз, янаям қаттиқроқ урарсиз, деб қўрқаман.

— Ундай бўлса, нима қилиш керак уни? — деб сўради Офелия.

— Масала жиддий,— деди Сен-Клэр,— бу саволга ўзингиз жавоб берсангиз яхши бўлар эди. Калтак зўри билан идора қилинадиган инсон боласини нима қилиш мумкин? Агар калтак етмасачи? Ахир, кўпинча шундай бўлади-ку...

— Нима қилишни билмай қолдим. Бундай болани умримда кўрган эмасман.

— Бизда бундақа болалар кўп. Болаларгина эмас, эркак ва хотинлар ҳам бор. Буларни қандай идора қилиш керак?—деб эътироз қилиб сўради Сен-Клэр.

— Бунга ақлим етмайди,— деди Офелия.

— Меники ҳам етмайди,— деди Сен-Клэр.— Газеталарда ёзилган бениҳоя раҳмсизлик ва хўрлаш ҳодисалари, масалан, Прю ҳодисаси — нимадан бўлади? Бундай ҳодисалар кўпинча икки томоннинг аста-секин дағал бўлиши орқасида рўй беради, яъни қулдор борган сари шафқатсиз бўлади, қуллар эса бора-бора ҳиссиз бўлиб қолади. Ҳақорат ва калтак афъюн сингари таъсир қилади: сал кўпроқ афъюн берсангиз, сезги-ҳис кўпроқ камаяди. Қулдор бўлганимдан сўнг буни тез орада англаб олдим. Шунинг учун мен бу ишни бошламасдим, башарти бошласам, қаерга бориб тўхташини билмайман. Хизматкорларим ўзларини эрка болалардек тутадилар. Менимча, бир-биримизни пасткашликка солгандан кўра, бундай қилиш улар учун ҳам, мен учун ҳам яхшироқ. Сиз, уларнинг тарбияси учун бизнинг жа-

вобгарлигимиз ҳақида жуда кўп сўзлар эдингиз. Бинобарин, мен истардим — мана шунга ўхшаш минглар-ча болалардан лоақал биттасини тарбиялаб кўрсангиз.

— Шундай болаларни вужудга келтирган сизнинг системангиз,— деди Офелия.

— Биламан. Лекин улар вужудга келтирилганлар, улар мавжуд, уларни нима қилиш керак?

— Менга бу тажрибани қилишга имкон бераётганингиз учун сизга миннатдорлик билдириб, риёкорлик қилмайман. Лекин, бу иш менинг бурчим бўлиб қолгани учун бутун кучимни сарф қиламан,— деди Офелия.

Шундан бошлаб, Офелия зўр бериб Топсини тарбиялашга киришди; маълум соат вақт ажратиб, уни ўқиш ва тикишга ўргата бошлади.

Қиз алифбени осон ўрганди. У ҳарфларни тез билиб, унча қийин бўлмаган хатларни ўқийдиган бўлиб қолди. Аммо, тикишга анча қийналди. У мушукдек чаққон ва маймундек эпчил бўлса ҳам, тикув ишини ёқтирмади. Ниналарни синдириб, яширинча деразадан отиб юборарди ёки деворнинг ёриғига тиқиб қўярди. Ипни эса чигаллар, узар ва кир қиларди; баъзида ипни ғалтаги билан отиб юборарди. Кўз бойловчидек, афти-башарасини ҳар хил қиёфага кирита оларди. Гарчи Офелия, кетма-кет бунча ёмон ҳодисалар ўз-ўзидан содир бўлиши мумкин эмаслигини яхши тушунса ҳам Топсини бу найрангларни қилиб турганда қўлга туширолмас эди.

Тез орада уйдагиларнинг ҳаммаси Топсига эътибор қилишадиган бўлиб қолди. Унинг ҳар қандай тентаклик, юз буриштириш ва тақлид этишга бўлган қобиллигининг охири йўқдай эди. У, ўйинга тушар, ирғишлар, қўшиқ айтар, ҳуштак чалар, ўзини мафтун қилган ҳар бир овозга тақлид этиб, ўшандақа овоз чиқарарди. Топси ишдан бўш эканида, уйдаги болаларнинг ҳаммаси тааж-жуб ва завқдан оғизлари очилиб, унинг орқасидан югурардилар. Бу болалардан Евахон ҳам истисно эмас. У, ялтироқ илонга мафтун бўлган каптар каби, Топсининг ажойиб найрангларидан сеҳрлангандай кўринарди. Евани-нг Топси билан бунча кўп вақт ўтказиши Офелияга ёқмас эди, шунинг учун у, Сен-Клэрдан Евага буни ман этишни сўради.

— Болани тинч қўйинг,— деди Сен-Клэр.— Топси билан бирга бўлиши унга фойда етказади, холос.

— Ахир, Топси жуда бузилган бола! Евани ёмон йўлга киргизишидан қўрқмайсизми?

— У Евани ҳеч бир ёмонликка ўргата олмайди. Бошқа болаларни ўргатиши мумкин. Евага ёмонлик юқмайди, карамнинг устига тушган шабнамдек, юқмай тўкилиб кетади.

— Бунчалик ишонаверманг,— деди Офелия.— Мен ўз боламга асло Топси билан ўйнагани ижозат бермасдим.

— Бўбди — сизнинг болаларингизга ман қилинади,— деди Сен-Клэр,— менинг қизимга эса мумкин. Евани бузиш мумкин бўлганда, уни аллақачон бузган бўлар эдилар.

Аввалда юқори даражали хизматкорлар Топсига нафрат билан қарардилар, кейин бу фикрдан қайтдилар. Топсини ким ранжитса, ўша бир балога йўлиқиши маълум бўлди: ё исирғаси, ёки яхши кўрган бирорта нарсаси йўқолади, ё бўлмаса кийимининг бирор жойи бутунлай йиртиб ташланган бўлади, ёки у дилозор одам қайноқ сув тўла пақирга қоқилиб кетади, ёки янги кўйлак кийган бўлса, устига юқоридан ифлос сув қуйилар эди. Бу ҳодисаларнинг ҳеч бирида айбдор бўлганни топиб бўлмас эди. Топсини хонаки суд қилишардилар, лекин ҳамма синовлардан у омон чиқар эди. Бу ишни ким қилганлиги ҳаммага аён бўлса ҳам, гумонларни тасдиқлайдиган ҳеч қандай далил йўқ эди. Офелия эса азбаройи одил бўлганидан, Топсини бекордан-бекорга жазолашни истамас эди.

Топси ўз «қилиқлари» учун эпчиллик билан пайт топарди ва шунинг учун ҳеч бир қўлга тушмасди. Масалан, Розадан ёки Жендан ўч олиш учун шундай пайтни танларди; улар беканинг ғазабига учраган вақтда, у ўч оларди ва бу чоқда уларнинг ҳар қанча шикоятлари назарга олинмасди — бундай пайтлар эса кўп бўлар эди. Хуллас, Топси ўзига озор бермаслик анча фойдалироқ эканини тезда исбот қилди. Шунинг учун унга ҳеч ким тегмайдиган бўлди.

Топси жуда чаққон ва эпчил, нимани ўргатсалар жуда тез ўрганарди. Бир-икки кўргазишдан кейин у Офелиянинг бўлмасини жуда пухта йиғиштирадиган бўлди, ҳатто Офелиянинг ўзи ҳам бундан ҳеч қандай нуқсон тополмасди. Ҳеч ким Топсидақа рўжа ёза олмас, ёстиқ тузатолмас ва чанг арта олмасди; бунинг учун фақат

бир нарса, яъни Топсида истак бўлиши шарт, аммо истак унда камдан-кам бўларди. Агар уч-тўрт кун яхшилаб ва чидам билан назорат қилгандан кейин Офелия соддалик қилиб: «Энди Топси ҳамма ишни ўзи қилади», деб назоратсиз қолдирса ва бошқа ишга овора бўлиб кетса борми, Топси дарҳол бутун хонани остин-устун қилиб юборарди. У жой солиш ўрнига, ёстиқ жилдини ечиб, жингалак соч бошини суркаб ва натижада сочига пар ва тивитлар ёпишиб, ажойиб безакка ўхшаб кўринарди. У каравотнинг панжарасига чиқиб, бошини пастга осилтирар, рўжаларни ҳилпиратиб айлантириб полга солиб қўярди, ёстиқларга Офелиянинг тунги кўйлагини кийгизар, уларга турли йўсинда ўйнаб, тинмай қўшиқ айтар, ҳуштак чалар ва кўзгу олдига келиб, юзини турли-туман қилиб буриштирар эди.

Бир куни Офелия, парвосизлик қилиб, яшиклардан бирининг калитини унутиб қолдирибди. Қайтиб келгач кўрса, унинг энг яхши ҳинд рўмолини бошига чалма қилиб ўраб, Топси кўзгу олдида томоша кўрсатмоқда.

— Топси!— деб қичқирди у, тоқати-тоқ бўлиб.— Бундай қилишга нима ҳақинг бор?

— Ўзим ҳам ҳайронман, хоним. Ёмонлигимдан бўлса керак.

— Сени нима қилсам экан, Топси?

— Мени уришингиз керак, хоним. Илгари бекам мени ургани-урган эди. Урмасалар, ишлашни билмайман.

— Ахир, Топси, сени уришни истамайман. Бекалтак ҳам жуда яхши ишлайсан. Нега ишлагинг келмайди?

— Нима қилай, ахир, калтакка ўрганиб қолганманда. Ҳадеб калтак емасам, иш қилгим келмайди, шунинг учун калтак менга фойдали, деб ўйлайман.

Аҳён-аҳёнда Офелия бу кенгашга мувофиқ иш тутар ва бундай чоқларда Топси доим қаттиқ додлар, қичқирар, инқиллар ва тавба қилиб ёлворарди. Ярим соатдан кейин эса бир тўда негр болалар ўртасида, бирорта айвон четида ўтириб, рўй берган ҳодисани сира писанд қилмаганини билдирарди.

— Офелиянинг уриши уришми? Бундақа урган билан пашшани ҳам ўлдириб бўлмайди. Илгариги хўжайинимнинг уришини кўрсангиз эди. Ана у пўстагимни боплаб қоқар эди!

Топси қилган ёмонликлари ва номаъқул ҳаракатларидан ҳар доим ғурурланарди.

— Сиз, негрлар!— дер эди у сомеларига.— Биласизми, ҳаммангиз гуноҳкорсизлар? Ҳа, ҳа, ҳар бирингиз гуноҳкорсиз. Оқлар ҳам гуноҳкор — Офелия шундай дейди. Лекин, менимча, негрларнинг гуноҳи кўпроқ бўлса керак. Аммо, ҳеч қайсиларинг менга етолмайсизлар! Мен шундай ёмонманки, ҳеч ким мени ҳеч нима қилолмайди. Илгариги бекам мени ҳадеб қарғарди. Менимча, бутун дунёда мендан ёмон одам бўлмаса керак.

Топси дўмбалоқ ошар ва ўзидан мамнун бўлиб, сира тузалмас гуноҳкор эканлиги билан мақтанар эди.

Офелия якшанба куни уни ибодатга ўргатарди. Топси жуда зеҳнли бўлганидан, дуоларни тез ёдлаб олар ва шу билан устозини ҳайратга соларди.

— Бу ёд олишдан унга нима фойда? — деб сўради Сен-Клэр бир куни.

— Ёд олиш болалар учун ҳар доим фойдали. Шунинг учун уларга ҳамма нарсани ёд олишни буюрадилар,— деб жавоб берди Офелия.

— Ёд олаётган нарсаларини тушунмасалар ҳам-а?— деб сўради Сен-Клэр.

— Хотиржам бўлинг: болалар аввал ҳеч нимани тушунмасалар ҳам катта бўлганларидан кейин тушуниб оладилар.

— Кичкиналигимда миямга ўрнатган нарсаларингизнинг ҳаммаси ёдимда бўлса ҳам,—деди Сен-Клэр,— мен ҳалигача ҳеч нимани тушунганим йўқ.

— Сиз доим яхши ўқир эдингиз, Огюстен. Сиздан умидим катта эди.

— Умидингиз ҳалиям йўқолган эмасми!— деб сўради Сен-Клэр.

— Мен сизни болалигингиздагидақа яхши бўлишингизни истардим, Огюстен.

— Ўзим ҳам шуни истардим,— деди Сен-Клэр.— Бўбди, Топсига ўргатадиганингизни ўргатаверингчи. Балки яна бирор нарсага эришарсиз.

Бу суҳбат чоғида, одоб билан қўл қовуштириб, қора ҳайкалдек қотиб турган Топси Офелиянинг имоси билан сабоғини ўқий бошлади. У сабоқни жуда яхши билар, фақат баъзан қийин сўзларни ғалати қилиб бузиб айтар ва хатони тузатиш учун Офелиянинг зўр бериб уринишларига қарамай, бу хатони ҳадеб такрорлайверарди. Сен-Клэр эса, Топсининг бундай хато қилишидан аллақандай ором олар ва эрмакни истаган чоқда ёнига чақирар ва Офелиянинг норозилигига қарамай, бу хатоларни такрорлашга мажбур этарди.

— Уни сиз ҳадеб хатони такрорлашга мажбур этаверсангиз, менинг ҳаракатларимдан бир нарса чиқармиди? — деди у.

— Тавба қилибман, энди қилмайман. Нима қилай? Бу қизнинг узун жумлаларни айтганда тутилишини яхши кўраман.

— Ахир, сиз бу билан уни атайин хато қилишга ундаяпсиз-да.

— Барибир эмасми? Унга сўзни қандай қилиб айтма, ҳаммаси бир.

— Уни бирор нарсага ўргатинг, деган эдингиз. Сиз шуни унутмангки, у — ақлли жонивор, шунинг учун унга таъсир жорий этишга ҳаракат қилишнинг ўзи яхши иш.

— Шўрим қурсин! Унутмасликка тиришаман. Лекин, Топси айтгандек, мен жуда ёмонман!..

Топсини бу хил тарбиялаш икки йилча давом этди. Офелия, уни ўқитаман деб, эски касал билан олишган одамдек, туну кун азоб чекарди, пировардида у, кишилар невралгияга ёки бош оғриққа кўникканларидек, бунга кўникиб қолди.

Сен-Клэрни эса, Топси, найрангбоз тўти ёки ҳунарманд ит каби овунтирар. Бинобарин, Топси қилмишлари учун шаккок ейиши лозим бўлган пайтларда доим

Сен-Клер курсиси ёнида жон сақлаб қоларди. Ишқилиб, Сен-Клэр уни ҳар доим қийин аҳволдан қутқазиб оларди. Баъзида Сен-Клэр Топсига пул берарди, Топси бўлса ёнғоқ, новвот олиб, уйдаги ҳамма негр болаларга улашарди. Инсоф билан айтганда, Топси кўнгилчан, сахий эди ва ўзини сақлаш туйғусигина уни баджаҳл бўлишга мажбур этарди.

XXI БОБ

Кентукки

Ўқувчиларимиз бир оз вақтларини бериб, Том тоғанинг Кентуккидаги кулбасига қайтиб, у қолдирган одамлар аҳволидан хабар олишдан бош тортмасалар керак.

Дим ёз куни. Оқшом яқинлашмоқда. Катта меҳмонхонанинг эшик ва деразалари ланг очиқ, гўё у, бу уйни зиёрат қилишни истаган ҳар бир елпинди шабадани таклиф қилгандай кўринарди.

Мистер Шелби, қўрани гир айлантириб ўраб олган узун айвонда ўтирибди. У тушки овқатни еган, ҳозир эса, креслога чалқанча ётган ҳолда, оёқларини иккинчи бир креслога қўйиб, сигарани чекиб ором олмоқда. Эшик орқасида чок тикиб Шелбихоним ўтирибди.

— Янги гап: Хлоя Томдан хат олибди,— деди Шелбихоним.

— А! Хат олибдими? Том у ерда дўст ортдирганга ўхшайди. Хўш, нима деб ёзибди? Турмуши қандай эмиш?

— Уни олижаноб бир оила сотиб олибди,— деди Шелбихоним.— Унга яхши муомала қилишар эмиш, иши ҳам оз эмиш.

— Жуда соз, тинч бўлса, хурсандман... жуда хурсандман!— самимий суратда деди мистер Шелби.—Менингча, Том жанубда яшашга ўрганиб қолиб, бу ёққа қайтишни ҳам хоҳламас.

— Аксинча, у ташвишланиб — «мени қайтариб сотиб олиш учун сизлар қачон пул жамғарасизлар?» деб биздан сўрабди,— деди Шелбихоним.

— Қачон жамғарилишини ўзим ҳам билмайман,— деди мистер Шелби.— Одам бир марта қарзга ботма-

син, кейин ундан чиқиб олиши жуда қийин бўлади. Худди бир ботқоқдан иккинчи ботқоққа сакраётгандек, бировдан қарз олиб иккинчи одамга берасан, кейин учинчи бир кишидан олиб биринчи одамга берасан, кейин қарайсанки, кўз очиб-юмгунингча векселлар, қарз хатлари ёғилаверади, хуллас, калава чувалган, бир минут тинчлик йўқ!

— Менингча, бу кўнгилсиз ҳоллардан қутулиш қийин эмас; отларнинг ҳаммасини сотайлик, ферманинг ҳам бирини сотайлигу қарзларимизнинг ҳаммасини бира-тўла узиб қўя қолайлик.

— Кулгили гапни гапирасан, Эмили! Жуда жонон хотинсан, Кентуккида сендан яхши хотин йўқ. Лекин бундай ишларда ҳеч нима тушунмаслигингни эсингга ҳам келтирмайсан. Умуман хотинлар бундай ишларни тушунмайдилар.

— Майли, шундай ҳам бўлсин. Лекин сен, қийинчиликларинг ҳақида ҳеч бўлмаса мен билан кенгаша олмайсанми?— деди Шелбихоним.— Қарзларингнинг рўйхатини, қарздорларингдан олишинг лозим бўлган пулларнинг миқдорини менга айтсанг, ишни амаллаш йўлини кўрсатишга уриниб кўрардим, ахир.

— Ажаб гапни гапирасан-а! Қийнамасанг-чи, Эмили! Сенга аниқ ва равшан ҳисоб бериш қўлимдан келадими? Сен, бу ишларни Хлоя холанинг пирогидаги юмалоқ-ёстиқ қилиб силлиқлаб бўлади, деб ўйлайсанми? Йўқ, бу иш анча қийин... сен барибир ҳеч нима тушунмайсан!

Мистер Шелби, далиллари ишончлироқ бўлсин учун овозини баландлади — жентльменлар ўз хотинлари билан иш ҳақида мунозара қилганларида шундай оддий ва қулай усулни қўллайдилар.

Шелбихоним бир уф тортиб, гапни тўхтатди. У идрокли, ишчан, уддабурон хотин; иродаси эса эриникидан кўра кучлироқ эди. Шунинг учун ҳам, унинг ишларини биргалашиб муҳокама этиш ҳақидаги таклифи, мистер Шелби ўйлаганча мантиқсиз эмасди. У, Том билан Хлоя холага берган ваъдасини чиндан бажаришни истарди, аммо тўсиқ тобора ортаётганини кўриб, қайғурди.

— Томни қайтариб сотиб олиш учун пул жамғаришга бирор чора топиб бўлмасмикин? Бечора Хлоя холажей! У жуда ишонган эди!

— Афсуски, иложи йўқ. Мен, енгиллик қилиб уларга ваъда бериб қўйган эканман. Хлоя холага: «Том яқин ўртада қайтади, деб умид қилма» деганимиз яхши бўлмасмиди? Бир-икки йилдан кейин Том бошқа хотин оларди, Хлоя ҳам ўзига бошқа эр қилса яхши бўларди.

— Мистер Шелби, мен Хлояга ҳеч вақт бундай маслаҳат беролмайман. Биз каби Том билан Хлояга ҳам никоҳ бузилмас бир аҳд. Бошқа йўл билан пул топиш мумкин бўлмаса, мен музикадан дарс бера бошлайман. Хотиржам бўл, пул топиш қўлимдан келади.

— Йўқ, Эмили! Сен бу аҳволга тушмайсан! Сенинг хўрланишингга йўл қўймайман!

— Хўрланиш эмиш! Одамларга виждонан сўз бериб қўйиб, уни бажармасликдан ортиқ хўрланиш бўлмайди.

— Сен ҳамма вақт тантилик қилишни яхши кўрасан, Эмили,— деди мистер Шелби,— лекин бу сафар сендан астойдил илтимос қиламан: донкихотчилигингдан қайт.

Равоқда Хлоя хола кўриниб қолганидан, суҳбат узилди.

— Бека, марҳамат қилсангиз,— деди у.

— Нима гап, Хлоя?— деб сўради Шелбихоним туриб айвон четига келаркан.

— Бека, жўжани бир кўрмайдиларми?— деб сўради Хлоя.— Балки беканинг кўнгиллари жўжадан паштет хоҳлар?

— Хлоя хола, ростини айтсам, менга фарқи йўқ. Истаган овқатингни қилавер.

Хлоя қўлида жўжаларни ушлаб данг қотиб турарди. Бу он унинг фикри асло жўжаларда эмаслиги сезилди. Охири у бўлиб-бўлиб кула бошлади: кўпинча негрлар бировга бир нарсани таклиф қилмоқчи бўлсалар-у, бунинг бажарилишига унча ишонмасалар шу йўсинда куладилар.

— Оҳ, хоним!— деди у.— Нега мистер билан сиз пулдан ташвишланяпсиз? Кўз ўнгингизда турган нарсадан фойдалансангиз бўлмайдими?

У яна кулди.

— Гапингга тушунмадим, Хлоя,— деди Шелбихоним.

У, Хлоянинг ҳаракатларидан, эри билан орада ўтган гапни ипидан игнасигача эшитганини тушунди.

— Жуда осон, хоним,— деди Хлоя ўша бўлиқ кул-

ки билан,— бошқа хўжайинлар ўз негрларини пул ишлагани юборадилар ва бу уларга яхши даромад келтиради.

— Пул ишлагани кимни юборсак дейсан, Хлоя?

— Ҳеч кимни. Сэм айтдики, Луизвиллда бир одамга кекс, пирог ва печеньеларни яхши пиширадиган негр хотин керак эмиш. У одам ҳар ҳафтада тўрт доллардан ҳақ берармиш.

— Хўш, нима бўлибди, Хлоя?

— Мен ўйладимки, хоним, энди Сэллининг ўзи ҳам ишлайверса бўлади. У менинг шогирдим, овқат тайёрлашни яхши билади. Бекам менга жавоб берсалар, пул топардим. Менинг печеньем кондитерхонаникидан ёмон эмас. Мен ҳар қандай кондитерни йўлда қолдириб кетаман.

— Лекин, Хлоя, болаларингни ташлаб кетгани кўнглинг бўладими?

— Уларга ҳеч нима қилмайди. Ўғилларим ўсиб қолди, ишга бораверса ҳам бўлади. Ишнинг уддасидан чиқиша олади... Қичкинасини эса вақтинча Сэлли олади... Қизалоқ ювош, унга қараб туриш унча қийинмас.

— Луизвилл... жуда узоқ-ку.

— Узоқ бўлса нима? Қўрқмайман. Бу жой Жанубда-ку. Чолим ҳам у ердан узоқда бўлмаса керак?— деб сўради Хлоя Шелбихонимга назар ташлаб.

— Йўқ, Хлоя. У ундан ҳам узоқда, у ердан бир неча юз миль нарида яшайди...— деди Шелбихоним.

Хлоянинг юзида маъюслик акс этди.

— Майли, Хлоя, у ерда сен Томга ҳар ҳолда яқинроқ бўласан. Майли, бор. Ойлигингни тийинигача эҳтиёт қилиб олиб қўяверaман. Томни шу йўл билан қайтариб сотиб оламиз.

Ярқироқ қуёш нури порлаши билан қора булут кумушга айлангани каби, Хлоянинг юзи ҳам бу сўзлардан чарақлаб кетди.

— Бундай меҳрибон бекам бўлмаганда, қандай аҳволга тушар эдим! Мен ҳаммасини ўйлаб қўйдим. Менга ҳеч нарса керак эмас, на кўйлак, на кавуш; ҳеч нима керак эмас, мен битта тийингача эҳтиёт қиламан. Бир йил неча ҳафта, бека?

— Эллик икки ҳафта,— деди Шелбихоним.

— Рости билан-а! Ҳар ҳафтада тўрт доллардан! Бир йилда қанча бўлади?

— Икки юз саккиз доллар,— деди Шелбихоним.

— Ростми?!— дея севиниб ва таажжубланиб қичқирди Хлоя.— Пулнинг ҳаммасини жамғариш учун кўп ишлашим керакми?

— Тўрт-беш йил, Хлоя. Лекин, бунча узоқ ишламассан — мен ёрдам бераман.

— Хонимнинг дарс бериб қийналишларини ҳеч-ҳеч истамайман! Хўжайин тўғри айтди: бу ишингиз ярамайди. Ишонаманки, қўлларим билан бошим омон экан, оилангиздан ҳеч ким бу қийноққа тушмайди.

— Қўрқма, Хлоя. Оиламни ерга қаратмайман,— кулимсираб деди Шелбихоним.— Сен қачон жўнамоқ ниятидасан?

— Менда ҳеч қандай ният-пият йўқ; Сэм у ерга тойларни олиб кетар экан: «Хоҳласанг, сени ҳам олиб кетаман», дедй. Шунинг учун нарсаларимни йиғиштирсам бўлади. Агар бека жавоб берсалар, Сэм билан эртага эрталаб жўнасам, фақат бека менга паспортимни берсалар ва тавсиянома ёзсалар бўлгани.

— Яхши, Хлоя, мистер Шелби қарши бўлмаса, ҳаммасини тўғрилайман. Мен у билан сўзлашишим керак.

Шелбихоним эри олдига кетди. Хлоя эса қувониб, йўл тараддудини кўргани кулбасига жўнади.

Кулбага кирган Жорж, Хлоянинг болалар кийимини титаётганини кўрди. Хлоя эса унга:

— Эй, мистер Жорж! Мен эртага Луизвиллга кетяпман, билмайсиз ҳам!— деди,— ҳар ҳафтада тўрт доллардан ишлайман. Бекам эса, чолимни қайтиб сотиб олгани у пулларни йиғади.

— Жуда соз!— деди Жорж.— Яхши ният — ярим мол, шундай эмасми? Қачон жўнайсан?

— Эртага, Сэм билан. Энди, мистер Жорж, ўтириб чолимга хат ёзиб берсангиз.

— Албатта ёзаман,— деди Жорж.— Том тоғага биздан хабар борса жуда севинади-да! Ҳозир уйга бориб қоғоз билан сиёҳ келтираман. Биласанми, Хлоя хола, мен хатга янги қулунлар ва ҳамма нарсалар тўғрисида ёзаман!

— Албатта, албатта, мистер Жорж! Тезроқ боринг, мен эсам сизга товуқми, ишқилиб, бир нарса пиширибқўяман. Бундан кейин сиз бечора Хлоя холангиз билан ужин қилолмайсиз.

XXII БОБ

«Ўт қурийди... гул сўлийди»

Икки йил Томга унча билинмасдан кунма-кун ўтиб кетаверди. У, ўз дилига яқин ҳамма нарсадан ажратилганидан тез-тез оиласини соғинар, шунга қарамасдан, ҳар ҳолда уни бутунлай бахтсиз деб бўлмас эди.

У, юқорида эслатиб ўтилган хатига ёш Жорждан жавоб олди; бу мактуб ўқувчи бола томонидан чиройли ва юмалоқ қилиб ёзилган, Томнинг айтишича, хатни хонанинг у четида туриб ўқиш ҳам мумкин эди. Мактубда, ўқувчиларимизга маълум бўлган турли янгиликлар, масалан, Хлоя холанинг Луизвиллдаги бир кондитерникига ишга кирганлиги, у ерда кекс, пирожки ва крендель пишириш йўли билан жуда кўп пул топажаклиги, бу пулларни тийинигача сарф қилмай тўплаб, Томни қайтариб сотиб олиш учун ишлатилиши; Моз ва Питнинг омон-эсонлиги, кичкинанинг эса Сэлли билан хўжайиннинг ҳамма оиласи назорати остида уйда ўйнаб юрганлиги ёзилганди.

Ҳозир Том тоғанинг кулбаси ёпиқ, лекин Том уйга қайтгандан кейин, кулбанинг ёнига қандай янги бинолар солинишини ва уни қандай ясатажакларини Жорж ўз хатида жуда боплаб тасвирлади. Хат охирига Жорж мактабда ўқиётган дарсларининг рўйхатини солган, ҳар бир дарснинг номи жимжимадор бош ҳарфлар билан ёзилган. Хатнинг бир чеккасига, Том кетгандан кейин туғилган тўрт қулуннинг номлари ёзилган ва ота-онасининг саломатлиги билдирилган эди.

Умуман хатда изчиллик йўқ ва жумлалар ҳам унча силлиқ эмас эди; лекин, Том назарида, у дунё адабиётининг шоҳ асарларидан юқори кўринди. У хатга қарашдан сира толиқмас ва ҳатто бир кун Ева билан «бу хатни рамкага солиб, деворга осиб қўйсак қандай бўларкан» деб кенгашди ҳам. Лекин қоғознинг ҳар икки томонини баравар кўрадиган қилиш мумкин эмаслиги уни ниятидан қайтарди.

Қиз ўсган сари, Томга меҳри оша борди. Шунинг учун унинг истакларини бажариш ва айтганларига кўниш Том учун энг катта қувонч бўлиб қолди. Эрталаб у Евага бозордан энг яхши гулдаста топиб келарди; унинг учун энг яхши шафтоли ва апельсинлар оларди,

Ҳаммадан ҳам Еванинг олтин соч бошчасини девордан чиқариб, ингичка овозчаси билан: «Ҳа, Том тоға, бугун менга нима олиб келдинг?»— деб сўраганини у яхши кўрарди.

Ўз навбатида Ева ҳам Томга хизмат қилгани тиришарди. Қичиклигига қарамай, ҳарфни яхши танир ва Томга тез-тез китоб ўқиб бериб турарди.

Шу кунларда Сен-Клэр оиласи Поншартрэн кўлидаги боғ уйларига кўчиб борди. Саратоннинг жазирама иссиғи, имконияти борларнинг ҳаммасини дим ва иссиқ шаҳардан ёқимли денгиз шабадаси эсадиган кўлга қочишга мажбур этди.

Сен-Клэрнинг ҳинд стилида солинган боғ уйи (вилла)ни енгил бамбуқ айвонлар ўраб олган эди. Меҳмонхонадан хушбўй, нафис тропик ўсимликлар ва гулларга тўла катта боғчага чиқиларди. Илонизи сўқмоқлар кўлга олиб борар, унинг кумуш сатҳи эса, қуёш нурларида тўхтовсиз жилваланиб, янаям гўзалроқ кўринарди.

Оқшом пайти. Олтин тусли шафақ уфқни қоплади, у, осмон сингари жилваланган сувда акс этди. Бутун кўл пушти ва олтин рангга ўралди; оқ елканли кемалар сув сатҳида сузмоқда; осмондаги олтин юлдузчалар шафақ алангаси орасидан мўралашиб, сувдаги жилвагар аксларига боқадилар.

Том билан Ева шийпондаги юмшоқ скамейкада ўтиришмоқда.

— Том тоға,— деди Ева,— мен у ёққа кетаман.

— Қаерга, Евахон?

Қиз, ўрнидан туриб, осмонни кўрсатди. Шафақ алангаси унинг сочини ва ловиллаган юзини ёритди.

Томнинг вафодор кекса юраги шув этиб кетди. Кейинги олти ой ичида у, Еванинг қўллари ориқлаганини, териси оқариброқ қолганини, нафас олиши ёмонлашаётганини сезган эди. Илгари Ева боғда бир неча соатлаб ўйнар ва югурарди, энди бўлса тез чарчайдиган бўлиб қолди. Том Офелиядан «йўтал дори Евага фойда қилмаяпти» деганини эшитган эди. Айни шу топда ҳам Еванинг юзи билан қўллари сил касали ҳароратидан ёниб турарди. Лекин шунга қарамасдан, Еванинг ҳозир айтган гапи ҳеч бир Томнинг ақлига кирмаган эди.

Офелиянинг хавотирланиб айтган чақириғи уларнинг суҳбатини бузди.

— Ева! Ҳой Ева! Совуқ тушиб қолди! Боғда ўтирганинг бўлар энди!

Офелия анчага борганидан болаларга қарашни яхши биларди. У, болалик чоғиданоқ Янги Англияда яшаб, азиз ва гўзал одамларни кўплаб қабрга олиб кетадиган ва ҳаёт ипини узмасдан, аввал уларга ўлим тамғасини босувчи бу устдан унча билинмайдиган ўғринчи касалнинг илк нишоналарини яхши ўргана олган эди.

У, Еванинг қуруқ қилиб енгил йўталганини ва юзининг дард аралаш қизарганини сезди. Ева кўзларининг чақнаб туриши ва қувноқлиги Офелияни чалғитолмасди.

У, хавфсирашини Сен-Клэрга баён этди. Лекин Сен-Клэр бунга жеркиб қатъий эътироз билдирди, бу ҳол унинг бепарво ҳазилкашлиги билан ҳеч боғланмас эди.

— Қағиллайверманг, кузина, мен қағиллаганни ёмон кўраман!— деди у.— Бола ўсаётибди, кўрмаяпсизми? Болалар ўсаётганда доим эти қочади.

— Йўталиши-чи?

— Ҳечқиси йўқ! Йўтал ҳеч нарса эмас. Бир оз шамоллаган бўлса эҳтимол.

— Ахир Элиза, Жен, Эллен ва Мэрайя Сендерсларнинг касаллари ҳам худди шунақа бўлиб бошланган эди.

— Э, беҳуда афсонангизни қўйинг! Сиз, кампирлар ҳаммангиз эски урф-одатга ботгансиз; бола йўталса ё акса урса борми — назарингизда ўлаётгандек кўринади. Қиздан бохабар бўлинг, тунги совуқдан эҳтиёт қилинг, ўйнаган чоғида чарчаб қолмасин, шундай қилинса, у саломат бўлади.

Сен-Клэр шундай деди, лекин унинг юрагига ташвиш тушди. У, кун сайин қаттиқроқ ҳаяжонланиб, Евани кузатиб борарди ва унинг ташвишланиши:

— Бола соппа-соғ, йўтали ҳеч нарса эмас: бу — болаларда тез-тез бўладиган ошқозон йўтали,— деган сўзни ҳадеб такрорлашидан билинарди.

У илгаригидан кўра кўпроқ Ева билан бирга бўлэ бошлади, ўзи билан Евани от сайрига олиб чиқди ва кишига дармон берадиган дорилар рецептини тез-тез уйга келтириб турди».— Қиз бунга муҳтожлигидан эмас,— деди у рецептни олиб келганда,— балки бу дорилар унга зиён қилмайди».

Аммо Евадаги фикр ва туйғуларнинг тобора ўсиши уни қаттиқ азобга қўйди. Гарчи бундай қараганда Ева ёш бола бўлса ҳам, сўзлашганда кўпинча ўйламай-нетмай жуда маънодор чуқур фикрларни айтарди. Бундай пайтларда Сен-Клэрнинг бадани живиллашиб кетар ва у Евани қаттиқ қучоқлаб оларди, бу астойдил қучоқлаш гўё болани хатардан ҳимоя қила оладигандек бўлар, дилида эса ҳар қандай қилиб бўлса ҳам, қизни яқинлашиб келаётган ўлимдан олиб қолиш қарори авж олар эди.

Еванинг ёш юраги яхшилик қилиш ва севиш нияти билан тўлиб-тошгандай эди. У ҳамма вақт кўнгилчан эди, лекин ҳозир ҳамма Евада аёлларга хос таъсирчан сезгирликни пайқай бошлади. У, боягидек, Топси ва бошқа негр болалар билан ўйнашни яхши кўрарди, лекин энди ўйинга бевосита қатнашмай, кўпроқ томошабинлик қиларди. Топсининг қизиқ-қизиқ қилиқларини кўриб ярим соатча шўх-шўх кулар, кейин юзига аллақандай кўланка тушар, кўзи хаёлчанланиб, фикри узоқларга кетиб қоларди.

— Ойи,— деди у бир кун онасига,— нега биз негрларимизни ўқишга ўргатмаймиз?

— Бу нима деганинг, болагинам? Уларни ўқитиш расм эмас.

— Нима учун?— деб сўради Ева.

— Чунки улар учун ўқишни билишнинг ҳеч кераги йўқ. Ўқишни ўрганиб, кейин яхшироқ ишлайдиган бўлармидилар? Улар фақат ишлагани яратилган.

— Офелияхон Топсини ўқишга ўргатди-ку.

— Ҳа, ўргатган билан унга фойда етказибдими, кўряпсан-ку. Умрим бино бўлиб Топсидақа расво қизни кўрган эмасман!

— Бўлмаса бечора Мэмми-чи?— деди Ева.— Унга мен ўқиб бера олмайдиган бўлиб қолсам, улар нима қилади?

Мари бу вақт аллақандай бир қутини титмоқда эди.

— Тез кунларда бошқа нарсалар тўғрисида ўйлайдиган бўласан, Ева. Негрларни хат ёзишга ўргатиш хаёлингдан кўтарилади. Қийиниб, жамоат ичига кира бошлаганингдан кейин, бўш вақтинг қолмайди. Бу ёққа қара,— деб гапини улади у,— бу марваридларни маросимга бораётганингда бераман. Биринчи марта бал-

га қатнашганимда таққан эдим. Сенга айтсам, Ева, балда ҳамманинг кўзи менда бўлган.

Ева қутидан марварид олди. Кўзи хаёлга ботиб, шодага тикилди, аммо фикри узоқда юргандек эди.

— Марваридга ҳеч бир қизиқмайсан-а, қизим?— деди Мари.

— Марварид қиммат турадими, ойи?

— Албатта! Отанг уни Франциядан олдириб келган. Бу шода марварид бутун бир давлат бўлади.

— Шу марваридлар мениқи бўлса-ю, хоҳлаганимни қилсам,— деди Ева.

— Нима қилардинг?

— Сотиб, пулига озод штатлардан жой олардим, у жойга негрларимизни ўтқазардим, уларни ўқиш ва ёзишга ўргатиш учун ўқитувчи ёллардим...

Онанинг кулгиси Еванинг сўзини кесди:

— Негрларга пансион қилар экансан-да! Уларни яна рояль чалиш ва бахмалга расм чизишга ҳам ўргатарсан?

— Мен уларни бир-бировларига хат ёзишга ва бир-бировларидан олган хатни ўқишга ўргатардим,— қатъий қилиб деди Ева.— Биламан, ойи, саводсизликдан улар жуда қийналади. Томга ҳам қийин. Мэммига ҳам, бошқаларига ҳам. Уларни ўқитмай, жуда ёмон иш қиламиз.

— Бўлди, бўлди, Ева, сен ҳали ёшсан! Бу масалаларда сен ҳеч нима тушунмайсан,— деди Мари.— Бундан ташқари, эзмалигингдан бошим оғриб қолди.

Агар бирор гап маъқул келмаса, дарров Марининг бош оғриғи қўзғар эди.

Ева чиқди. Шундан кейин зўр бериб Мэммини ўқита бошлади.

XXIII БОБ

Анрик

Сен-Клэрнинг акаси Альфред, ўн икки яшар ўғли билан бирга, бир неча кунга меҳмон бўлиб келди.

Ака-укалар эгизак бўлиб, уларни кўрган одамлар жуда ҳайратда қолишарди. Табиат уларни бир-бировларига ўхшатиб яратиш ўрнига, батамом бошқа-бошқа қилиб яратган эди. Шундай бўлса ҳам уларни алла-

қандай сирли бир тугун бир-бировларига оддий дўстлардан кўра кўпроқ ва маҳкамроқ боғлаган эди.

Огюстеннинг кўзи мовий, сочлари тилла ранг, ўзи қотма, чаққон, чеҳраси очиқ эди. Альфреднинг кўзи қора, чеҳраси қадимги румоликларга ўхшар, қомати келишган, юзидан такаббурлиги кўриниб турарди. Улар ҳар доим бир-бировларини айблар, бир-бировларининг қилган ишлари ва фикрларини номаъқул топар, лекин буларга қарамай, бирга бўлганларида, ўзларини жуда яхши ҳис этардилар. Монандсизлик уларни бир-бирларига тортарди.

Альфреднинг катта ўғли Анрик чиройли, ғурур, қора кўз, тетик ва ақлли бола эди. Евангелинанинг ҳавоий жилваси биринчи қарашдаёқ болани ўзига жалб қилди.

Еванинг қордек оппоқ, жимит отчаси бор эди. Ева бу отчани жуда яхши кўрарди. Уни минганида отча бешикда терватгандек элтарди. Отча Еванинг ўзидақа беозор эди. Том жимит отчани айвон ёнига олиб келди, ўн уч яшар мулат бола эса, Анрикка атаб яқинда катта пулга сотиб олинган тўриқ араб отини олиб чиқди.

Анрик ўзининг янги оти учун болаларча ғурурланарди. Ўзининг кичкина кучеридан тизгинни оларкан, у, отни диққат билан қаради-да, хўмрайди.

— Ҳой, Додо, эринчоқ итвачча! Нима учун бугун эрталаб отимни тозаламадинг?

— Тозалаб эдим, хўжайин,— дея садоқат билан жавоб берди Додо,— лекин у яна ағанаб, ифлос бўлибди.

— Жим, аблаҳ!— деб қичқирди Анрик, ғазаб билан қамчисини кўтариб.— Гап қайтарма!

Додо чиройли ва шаҳло кўз мулат бўлиб, бўйи Анрик билан баравар эди. Жингалак сочлари очиқ ва тетик юзига гардиш бўлиб турарди. Унинг юзи ловиллаб, кўзи чақнади.

— Мистер Анрик...— деб гап бошлади у.

Анрик унинг юзига қамчи билан урди. Қўлидан ушлаб, ўз олдида тиз чўкишга мажбур қилди, кейин дармони қуригунча қамчилади.

— Мана сенга, шилқим ит! Энди гапимга гап қайтармасликни ўрганасан! Отни ол-да, яхшилаб тозала. Мен сенга кўрмаганингни кўрсатиб қўяман!

— Ёш хўжайин,— деди Том,— Додо сизга, отни отхонадан олиб чиқаётганда туп-роққа юмалаганини айтмоқчи эди. Отингиз жуда шўх экан. Шунинг учун ифлос. Додо тозалаб эди. Унинг тозалаётганини ўз кўзим билан кўрганман.

— Тилингни тий, сендан сўраётганим йўқ!— деди Анрик ва бирданига ортга қайрилиб, от сайри учун махсус тикилган либосни кийиб айвонда турган Ева билан сўзлашгани пиллапоядан чиқа бошлади.—Кечир, синглим, бу аҳмоқ сени кутишга мажбур қиляпти,— деди у.— Отни тозалаб бўлгунча, дам олиб ўтиришни истамайсанми?.. Ийи, нима бўлди сенга? Нега бундай маъюссан?

— Нима учун Додога бундай бераҳмлик қилдинг, нега ёмон ранжитдинг? — деди Ева.

— Бераҳмлик қилдинг? Ёмон ранжитдинг?— деб хитоб қилди Анрик, чиндан ҳайратланиб.— Нима деганинг, Евахон!

— Бунақа қилсанг, мени Евахон деб айтма!— деди Ева.

— Жон жиянгинам, Додони сен билмайсан. Бошқача йўл билан уни эплаб бўлмайди. У шундай ёлғончи, айёрки, доим бир баҳона топади. Бирдан-бир чора — дарров танбиҳини бермоқки, шунда қайтиб оғзини очмайди. Дадам ҳам шунақа қилади.

— Том тоға: «У рост айтди» деди-ку. Том тоға ҳеч вақт ёлғонламайди.

— Ундай бўлса, бу қари негр аллақандай аломат экан-да,— деди Анрик,— Додо оғзини очди дегунча, ёлғон гапира бошлайди.

— Бунинг учун ўзинг айбдорсан. Уни ҳадеб қўрқитаверганинг учун сени алдайди.

— Ева, уни мунча ёқлайсан, бундай бўлса, мен сени рашк қила бошлайман.

— Унинг ҳеч гуноҳи йўқ эди, сен эса урдинг.

— Бўбди, буни келгуси яхшилик ҳисобига ёзиб қўйсин. Янаги сафар у гуноҳ қилганда урмайман. Бир неча ортиқча қамчи еса зиён қилмайди. У — шайтоннинг ўзгинаси! Лекин, сенга ёқмас экан, олдингда уни ҳеч урмаганим бўлсин.

Бу ваъда Евани қаноатлантирмади, лекин у, ўзининг барча фикр ва ҳисларига қўшилишни гўзал қариндошидан талаб қилиш мумкин эмаслигини тушунди.

Кўп ўтмай, отларни етаклаб Додо келди.

— Балли Додо, жуда боплабсан,— деди Анрик, анча шахтидан тушиб.— Бу ёққа кел, Евахоннинг отини ушлаб тур, мен у кишини эгарга ўтирғизиб қўяй.

Додо жимит от ёнига келиб, тўхтади. Унинг кайфи бузуқ эди, кўзларидан йиғлаганлиги билиниб турарди. Ўзининг назокатлигидан ғурурланувчи Анрик Евани илдам эгарга ўтқизди-да, тизгинларни берди.

Лекин Ева Додо турган томонга эгилиб:

— Раҳмат сенга, Додожон!— деди.

Додо қизнинг нафис юзига ҳайрат билан назар ташлади, юзига қон югурди, кўзи яшнади.

— Додо, бу ёққа кел!— дея буюргансимон қичқирди хўжайин.

Додо югуриб бориб, Анрик эгарга ўтириб олгунча унинг отини ушлаб турди.

— Мана бу чақа пулга новвот ол, Додо,— деди Анрик, кейин Ева орқасидан чопиб кетди.

Додо анчагача улар кетидан қараб қолди. Бири унга пул берди, бири унинг учун пулдан қимматроқ бўлган

ёқимли, яхши сўз айтди. Додони онасидан ажратганларига бир неча ой бўлган эди. Альфред қул бозоридан уни чиройли юзига қизиқиб сотиб олган эди, чунки у гўзал араб отига мос эди.

Ака-ука Сен-Клэрлар бўлиб ўтган можарони бошдан-оёқ кўрдилар.

Огюстеннинг юзи ловиллади, лекин одатича, мазақ ва бепарво оҳанг билан деди:

— Бизда буни республикача тарбия, деб айтадилар шекилли-а, Альфред?

— Анрикнинг жаҳли келиб қолса, шайтоннинг ўзи бўлиб кетади,— дея парвосиз жавоб берди Альфред.

— Жаҳли тезлик Анрик учун фойдали деб ҳисобласанг керак?— совуққина деди Огюстен.

— Бу менга маъқулми, йўқми, начора, барибир, қўлимдан ҳеч нима келмайди. Анрик қуюннинг ўзи. Биз хотин иккимиз унга аллақачон қўл силтаб қўйганмиз. Лекин Додо ҳам тузук, бир-икки калтак бўлса ортиқчалик қилмайди.

— Бундан ташқари, бу нарса Анрикка республика катехизисининг: «Барча кишилар тенг ва озод туғилади»[1], деган биринчи сатрини ўргатади.

— Бе!— деди Альфред.— Французларга хос беҳуда гапни айтасан-а! Бу сўзларни бизнинг замонимизда эслаш қулгили.

— Мен ҳам шундай деб ўйлайман,— дея мубҳам жавоб берди Огюстен.

— Одамларнинг ҳаммаси,— деди Альфред,— тенг ва озод туғилмаслиги мутлақо равшан. Мен бу республикача маҳмаданаликни беҳуда гап деб ҳисоблайман. Тарбияли, маълумотли, нафосатнинг нималигини тушунадиган ва бой одамлар тенг бўла олади... Лекин авом озодлик учун туғилган эмас.

— Кошки сен авомга бу фикрларни тушунтиролсанг эди!— деди Огюстен.— Авом ўзининг ким эканлигини Францияда бир бор кўрсатди[2].

— Шунинг учун уни исканжада тутиш, қаттиқ ва шафқатсиз идора қилиш керак... Мен худди шу йўсинда

[1] «Барча кишилар тенг ва озод туғилади»— бу сўз Франциядаги биринчи буржуа революцияси эълон этган «Инсон ва гражданлик ҳуқуқлари декларацияси»дан.

[2] Бу ерда Франциядаги биринчи буржуа революцияси ҳақида сўз боради. Бу революция вақтида халқ ўз золимлари — дворянлар ва попларни шафқатсиз жазолаган эди.

иш тутаман,— деди Альфред қаттиқ депсиниб, гўё разил авом ўша ерда бўлгандек.

— Аммо авом сизнинг бўйинтуруғингизни ирғитиб ташласа, осмоннинг ҳам алангаси чиқиб кетади,— деб жавоб қайтарди Огюстен.— Сан-Домингодаги воқиаларни эслаб кўр[1].

— Лекин,— деди Альфред,— ўз мамлакатимизда бунга йўл қўймаймиз. Негрларни тараққий эттириш керак, уларга билим бериш керак, деган ва ҳозир расм бўлиб қолган гапларга қарши курашишимиз лозим. Паст синфга билим керак эмас.

— Ҳозир бу тўғрида сўзлашнинг вақти ўтган,— деди Огюстен,— улар билимли бўладилар, лекин бутун масала — улар оладиган билимнинг қай хилда бўлишида. Биз уларни нимага ўргатишимиз мумкин — ёввойилик билан шафқатсизликка ўргатишимиз мумкин, холос! Биз улардаги барча инсоний хислатларни йўқотамиз-да, дағал ҳайвонга айлантирамиз. Бир кун келиб улар бизга ҳоким бўлиб қолсалар, ана унда бунинг мевасини ўзимиз тотиб кўражакмиз.

— Улар ҳеч қачон бизга ҳоким бўлолмайдилар!— деди Альфред.

— Пар машинани ол,— деди Огюстен,— қопқоқларини ёп ва устига ўтир, кейин кўрамиз, ўзингни қаерда кўрар экансан.

— Бўбди,— деди Альфред,— к ў р а м и з. Қозон бутун бўлиб, машина яхши ишласа, мен қопқоқ устида ўтиришдан қўрқмайман.

— Людовик XVI[2] замонида дворянлар ҳам шундай деб ўйлаган эдилар. Шу чоққача Австрия билан Пий IX[3] ҳам шундай деб ўйлайдилар. Бир кун келарки, қ о з о н л а р ё р и л и б кетар, ана ўшанда сизлар ҳаммангиз осмонда учрашиб қоласизлар.

---

[1] С а н-Д о м и н г о—Вест Индиядаги Гаити оролида кичкина республика. Гаити оролидаги қул негрлар, қаттиқ зулмга чидаб туролмай, 1791 йилда қўзғолон кўтариб, ўз қулдорларини ўлдирган эдилар.

[2] Л ю д о в и к XVI (1774—1793)—француз қироли, Францияда революцияни босиш учун чет эл қўшинларини ёрдамга чақирмоқчи бўлганда революционерлар томонидан қўлга олиниб, ўлдирилган.

[3] П и й IX — Рим папаси (1846—1878). У, 1850 йилда Австрия ва француз аскарлари ёрдами билан Римдаги халқ қўзғолонини тормор этган. Австрия 1848—1850 йиллардаги Венгрия ва Италия революцияларини босган.

— Тирик бўлсак, кўрамиз!— деди Альфред кулимсираб.

— Лекин мен сенга айтиб қўяй,— деб эътироз этди Огюстен,— худди бизнинг замонимизда омма бош кўтаради ва қуйи синф ҳокимиятни ўз қўлига олади.

— Республикачиларнинг бу қизил сафсаталарини эшитганмиз, Огюстен! Сен ўткир кўча агитатори бўлишинг мумкин. Сенинг ифлос, иркит авоминг ҳукмронлик қилмасданоқ ўлсам кошки эди.

— Иркитми, иркит эмасми, лекин вақти келади — ўша авом устингиздан идора қилади,— деди Огюстен.— Сиз ҳозир у билан қандай муомала қилаётган бўлсангиз, у ҳам сизлар билан шундай муомала қилади. Француз дворянлари халқни иштонсиз қилди[1] ва иштонсизлар дворянларни тумтарақай ҳайдади. Гаитида халқ...

— Қўйсангчи, Огюстен! Шу расво, разил Гаитини оғзингга олма энди! Гаитиликлар паст, разил ва хароб одамлар экан, лекин улар инглиз-саксонлар[2] эмас-ку. Улар инглиз-саксон бўлганларида иш бутунлай бошқача бўларди. Инглиз-саксонлар азалдан дунё ҳокими, ҳамма ерда ҳукмрон ирқ бўлганлар ва доим шундай бўлажак. Биздан кўнглинг тўқ бўлсин! Ҳокимият — бизнинг қўлда. Бу қашшоқ, қарам ирқ эса,— деди у яна қаттиқроқ ер тепиб,— пастда турибди ва шундай бўлиб қолажак ҳам. Яроғ-аслаҳамизни ишлатиш учун бизда етарли куч бор.

— Ҳали, ўғлинг Анрик каби тарбия олган фарзандлар яроғ-аслаҳа оморларини яхши қўриқлайди, демоқчимисан? Фарзандларингизнинг қанчалик сабот ва вазминлиги маълум-ку! «Ўзини идора қилолмаган одам, бошқаларни ҳам идора қилолмайди» деган мақолни унутма,— деди Огюстен.

— Ҳа, албатта,— хаёл суриб деди Альфред,— бизнинг ижтимоий системамиз шароитида болаларни тарбиялаш қийин. Бу система ихтиросларимизнинг кучайишига кенг майдон очиб беради, ҳолбуки бизнинг иқлимимизда ихтиролар бусиз ҳам жўшқин. Анрик мени ташвишлантиради. У кўнгилчан, лекин жаҳли тез бола. Ўтнинг ўзгинаси. Мен уни ўқигани шимолга юбормоқ-

---

[1] Иштонсизлар—(французча санкюлотлар)—француз дворянлари Франциянинг революцион халқини ҳақоратлаб, мана шундай лақаб берган эдилар.

[2] Гаити оролида қулдорлар — француз ва испанлар эди.

чиман, у ердаги кишиларда итоат қилиш — биздагидан кўра кучлироқ, у ерда у бўйсунганлар ичида эмас, балки тенгдошлар орасида бўлади.

— Болаларни тарбиялаш инсоннинг энг муҳим мақсади бўлганидан,— деди Огюстен,— сенинг сўзларинг яна бир марта бизнинг бу системамизнинг ҳеч нимага ярамаганлигини тасдиқлайди.

— Шунча эзмалик қилганимиз етмасми, Огюстен! Буни биз минг мартаба муҳокама қилганмиз. Яхшиси, бир триктрак[1] ўйнаб олайлик.

Ака-ука айвонга чиқиб, енгил бамбуқ столи ёнига ўтирдилар. Соққаларни тахтага терарканлар, Альфред деди:

— Биласанми, Огюстен, мен ҳам сен каби ўйлаганимда эди, бирор иш қилган бўлур эдим.

— Бунга шак-шубҳа йўқ. Сен корчалон одамсан. Хўш, нима қилардинг?

— Тажриба учун қулларингнинг ақлини ўстириш билан шуғулланган,— ярим нафратомуз табассум билан деди Альфред.— Уларга билим бер, ўқит!

— Уларнинг гарданига, Этна тоғи каби оғир, барча ҳоким синфлар миниб олган. Бу шароитда улар ўқий оладиларми? Бутун жамият унга қарши бўлар экан, битта одамнинг қўлидан ҳеч нарса келмайди. Уларни давлат ўқитиши керак ёки, ҳеч бўлмаса, уларнинг ўқишига қаршилик кўрсатмаслиги лозим.

— Юриш сендан,— деди Альфред.

Ака-ука ўйинга шўнғишди ва айвон ёнида от туёқлари овози эшитилганга қадар ўйнашди.

— Болалар ҳам келишди,— деди Огюстен туркан.— Бу ёққа қара, Альф! Бундай гўзалларни ҳеч кўрганмисан?

Чиндан ҳам болалар гўзал болалар эди. Қора сочли, қип-қизил юзли, кенг, очиқ манглайли Анрик гўзал кузинасига энгашиб шод-хуррам куларди. Ева кўк амазонка билан кўк қалпоқча кийган эди. Отда тез юрганликдан унинг юзи қизарган ва шу сабабли унинг газарган териси ва олтин сочи янаям гўзалроқ кўринарди.

— Худойим! Бунинг гўзаллиги кўзни олади!— деди Альфред.— Катта бўлганда, қанчадан-қанча юракларни мафтун қилар экан!

---

[1] Триктрак — қадимги француз ўйини.

— Сўзсиз мафтун қилади. Худога аён. Мен ана шундан қўрқаман!— деди Огюстен ва унинг овозидан бу онда азоб чекканлиги билинди.

У, Евани эгардан тушириш учун шошилиб пастга тушди.

— Ева, азизим, унча чарчамадингми?— деди у, қизини бағрига босиб.

— Йўқ, дада,— деди қиз.

Лекин унинг қисқа ва оғир нафас олиши отасини ҳаяжонлантирди.

— Нега отни қаттиқ чоптирдинг, жоним! Сенга зиёнлигини биласан-ку.

— Маза қилдим! От чоптиришни жуда яхши кўраман. Шунинг учун, от минганимда фойда-зиён эсимдан чиқади.

Сен-Клэр уни кўтариб меҳмонхонага олиб кирди-да, кушеткага ётқизди.

— Анрик, Евадан ҳушёр бўлиб тур,— деди у.— Бирга бўлганингда отни тез чоптирма.

— Доим ҳушёр бўламан,— деди Анрик кушеткага ўтираркан, Еванинг қўлини ушлаб.

Тез орада Ева ўзини тузук ҳис этди. Қатталар яна ўйинни бошладилар. Болалар ёлғиз қолишди.

— Биласанми, Ева, мен хафаман: дадам икки кундан кейин кетамиз деяпти. Сени анчагача кўролмайман! Сен билан қолганимда, хушкўнгил бўлишга тиришардим. Додони урмасдим. У билан ёмон муомала қилишни асло истамайман, лекин жаҳлим тез! Биласанми, Додога унча ёмон муомала қилганим йўқ. Унга баъзан пул бераман. Унинг яхши кийинганлигини кўрдинг. Менимча у, ёмон яшамайди.

— Қалай, дунёда ҳеч ким сени севмаса, турмушинг яхши бўлармиди?

— Меникими? Албатта яхши бўлмас эди!

— Сен эса Додони ота-она, қавми-қариндошидан ажратиб олгансан, унинг ҳозир меҳрибонлик қиладиган яқин кишиси йўқ. Инсонни биров севмаса, унинг турмуши яхши бўлмайди.

— Хўш, мен нима қилай! Унга она топиб беролмасам, ўзим ҳам уни ҳеч бир севолмасам.

— Нимага уни севолмайсан?— деб сўради Ева.

— Додони-я? У менга ёқиши мумкин. Лекин сен ҳам хизматкорларингни севмайсан-ку?

— Албатта севаман.

— Қизиқ иш-ку!

Ева жавоб бермади. Унинг кўзлари бир лаҳза йироқ-йироқларга тикилди.

— Ҳар ҳолда, азиз кузиним,— деди у,— бечора Додони сев ва унга яхши муомала қил, ҳеч бўлмаса, азбароий менинг учун шундай қил!

— Сенинг учун мен ҳар кимсани севишга тайёрман, чунки сендақа олампаноҳ зотни кўрганим йўқ!

Анрик бу сўзларни ихтирос билан айтганидан, гўзал юзи ловиллаб кетди. Ева бўлса бу мақтовни, юзини ҳам ўзгартмай, шунчаики қабул этди ва қувноқлик билан деди:

— Сенга ёққаним учун хурсандман, Анрик. Ишонаман, мени ёдингдан чиқармассан.

Тушки овқатга урилган қўнғироқ овози уларнинг суҳбатини узди.

XXIV БОБ

Машъум нишоналар

Анрикнинг келишидан хурсанд бўлган Ева отга миниб чопар ва ўзи ҳам ҳаддан ташқари кўп югурарди. У кетгандан кейин, қиз тез дармонсизлана бошлади. Сен-Клэр врач билан маслаҳатлашмоқчи бўлди. Ҳозиргача у врачга мурожаат қилмай келди, чунки улардан даҳшатли гап эшитишдан қўрқарди.

Лекин охири Еванинг ҳоли жуда ёмонлашди, у, икки кунгача уйдан чиқмади. Шундан сўнг Сен-Клэр докторга одам юборди.

Мари қизининг бетоблиги ва ҳолдан кетишига эътибор бермасди, чунки икки-учта янги дардни ўрганиш билан банд эди. У, ўзини бу дардларнинг қурбони деб ҳисобларди. У «ҳеч ким мендек азоб чекмайди ва чека олмайди», деб қаттиқ ишонганди. У, атрофидаги одамлардан бирортаси касал бўлиши мумкин, деган гапни сира-сира эшитгуси келмасди. У, бошқаларнинг касалини ялқовлик ва бебошлик натижаси деяр, ўзи чекаётган захматларни эса ҳеч нарса билан тенглаштириб бўлмайди, деб ҳисобларди.

Офелия унинг оналик шафқатини қўзғатишга жуда кўп уринди, аммо барчаси муваффақиятсиз чиқди.

— Мен унда ҳеч касаллик аломатини кўрмайман,— деб эътироз билдирарди Мари.— Югуради, ўйнайди, шўхлик қилади.

— Йўталини кўрмайсизми, ахир!

— Йўталмиш! Йўталдан гапирманг менга. Мана менинг йўталимни йўтал деса бўлади, ёшлигимдан бери, бутун умр йўталаман. Евадай бўлганимда, мени сил деб ўйлашган. Мэмми кечалари бошимда ўтириб чиқарди. Эй, Еванинг йўтали меники олдида ҳеч нима эмас.

— Ахир у дармонсизланиб кетяпти, йўталганда нафас ололмай қолади.

— Эй, бу аҳвол менда йиллаб бўларди! Бунинг ҳаммаси — асабдан.

— Кечалари терга ботиб кетади, ахир!

— Мен ҳам... кейинги... ўн йил ичида... кўпинча кечалари шунча терлайманки, сиқсангиз кўйлагимдан сув оқади. Тунги кўйлаклар шилта бўлади, рўжаларимни эса Мэмми ёзиб қуритади. Ева мендақа қаттиқ терламас.

Офелия анча вақт индамай юрди.

Лекин Еванинг касали равшан бўлиб қолди, уйда доктор пайдо бўлди. Мари қўққисдан фикрини ўзгартди. Унинг сўзига кўра, ўзининг шўр пешона оналардан эканлигини илгаридан сезиб келган. Мана энди, беморлиги устига, севган ва ягона боласи унинг кўзи олдида қабр ёқасида. Кечалари у тўхтовсиз йиғлайвериб, Мэммини безор қила бошлади, кундузлари эса ўзининг бошига тушган янги кулфатлар учун янаям кўпроқ ҳайратланиб минғиллай берди.

— Жон Мари! Бўлди!!— дея уни юпатарди Сен-Клэр.— Бирданига бунча умидсизланиш керак эмас.

— Сен она ҳиссини тушунмайсан, Сен-Клэр! Сен мени тушунмагансан. Сен ҳеч нима тушунмайсан!

— Лекин, умид узилди, деб гапириш керак эмас-да!

— Мен бунга сендай бепарво қаролмайман. Ёлғиз боламизнинг жони хатарда бўла туриб, сен ҳеч нарсани сезмасанг ҳам, м е н сезаман. Кечирган азобларим устига бу ҳол менга ҳаддан зиёд зарба.

— Рост!— деди Сен-Клэр.— Ева жуда нозик қиз, буни билардим. У жуда тез ўсди, бу ҳол унинг кучини янаям камайтирди. Бундан ташқари, у ҳозир ўспиринлик даврига ўтмоқда. Боз устига ҳозир ёз иссиғидан

заифланган, кейинги кунларда эса, Анрикнинг келиши уни безовта қилди. Доктор —«тузалиб кетар, умид бор» деб айтди.

— Ҳамма нарсага хом хаёл билан қараганингдан кейин, шундай бўлади-да! Бағритош одамлар бахтли бўладилар. Сезаётган нарсаларимни сезмаган бўлганимда шод бўлардим. Ташвишланавериб охирги соғлиғимни ҳам йўқотдим. Кошки сизлардақа совуққон бўлсам.

Ҳамма унинг совуққон бўлишини истарди, чунки у, атрофдагиларни азоблаш ва қийнаш учун ўзининг янги бахти қоралигидан фойдаланарди. У, теварагида айтилаётган ҳамма сўзлар, бўлаётган ҳамма ишлар уни шафқатсиз ва меҳрсиз кишилар ўраб олганлигини ва булар унинг зўр қайғусига бепарво қараётганларини яна бир бор тасдиқлайди, деб ўйларди.

Бечора Ева баъзан бу сўзларни эшитар ва онасига раҳми келиб, уни шунча азобга солганлари учун қайғуриб, йиғларди.

Икки ҳафтадан кейин Еванинг аҳволи анча яхшиланди. Лекин бу ҳол кишини алдайдиган, юракда қабр ёқасида ҳам умид уйғотадиган яхшиланишлардан эди. У боғда ва айвонда югуриб юрарди, яна кулиб-кулиб ўйнарди ва буни кўриб ўзида йўқ хурсанд бўлган отаси: «У тезда бутунлай тузалади ва бахтли бўлади», дерди. Лекин касалнинг бу сохта осойишталиги Офелия билан докторгагина таскин бермасди.

Улардан бошқа яна бир юрак бунинг ҳаммаси алдов эканлигини сезарди, у — Еванинг юраги эди.

Ева айрилиб кетиши лозим бўлган кишилари ҳақида чин қалбидан қайғурарди. Хусусан отасига раҳми келарди. Отаси уни дунёда ҳаммадан ортиқ севишини у ич-ичидан сезарди. У, онасини севарди, чунки севувчан қиз эди ва онасидаги ўжар худбинлик уни фақат қайғуртирар ва ҳайратга соларди. У, болалик қилиб, ойимнинг ёмон иш қилиши мумкин эмас, деб ўйларди. Шундай бўлса ҳам онасида аллақандай бир нарса бор эдики, Ева унинг тагига етолмасди.

Ева яхши ва содиқ хизматкорларга ҳам шафқат қилар, улар учун у чин қуёш нури эди. Болалар хулоса чиқаришга мойил эмаслар, лекин Ева ҳаддан ташқари ақли расо бола бўлганидан, фалокатли қуллик системаси туғдирадиган ҳамма нарса юрагига маҳкам жойлашиб қоларди. Ғира-шира бўлса ҳам унда фақат ўз қул-

ларинигина эмас, балки дунёдаги ҳамма қулларни бахтиёр қилиш истаги бор эди.

Оқ кўйлак кийган Ева айвон зинасидан отаси олдига чиқди; унинг юзи ловиллар, кўзи аллақандай ғалати чақнарди; оқшом қуёшининг нури унинг олтин соч бошига тушган эди.

Сен-Клэр Евага атаб олган ҳайкалчани кўрсатиш учун уни чақирган эди. Қизни кўриб, Сен-Клэр қаттиқ таъсирланди. Шундай барқ урган ва мўрт гўзаллик бўладики, кўрган замон юрак ачиниб кетади. Ота қизини бирдан бағрига босиб, айтмоқчи бўлган сўзини унутди.

— Ева, азизим, кейинги кунларда анча яхши бўлиб қолдинг-а? Шундайми?

— Дада,— деди Ева қатъий йўсинда,— сиз билан гаплашмоқчиман! Аҳволим янаям ёмонлашиб қолмасдан илгари сиз билан бир сўзлашиб қўймоқчиман.

Евани тиззасига ўтқизаркан, Сен-Клэр бир чўчиб тушди. Қиз унинг елкасига бошини қўйиб, деди:

— Энди гапни яширишнинг ҳожати йўқ, дада: сизларни ташлаб кетадиган вақтим яқинлашяпти. Мен кетаман ва ҳеч қайтиб келмайман.

Шундай деб, йиғлаб юборди Ева.

— Йўқ, ундай эмас, азизим, кичкина Евам!

Сен-Клэр ичидан зил кетаётган бўлса ҳам овозида қувноқлик оҳангги бор эди.

— Сен асабийлашяпсан, холос,— деб сўзини улади Сен-Клэр,— руҳинг тушиб, умидсизланяпсан. Бундай ёмон фикрларга берилиш керак эмас. Буни кўрчи, сенга қандақа ҳайкалча олибман.

— Йўқ, дада,— деди Ева, чинни ҳайкалчани нари суриб,— ўзингизни алдаманг! Аҳволим яхшиланган йўқ, жуда яхши биламан. Асабийлашаётган ҳам эмасман, руҳим ҳам тушаётгани йўқ. Сиз билан ва барча дўстларим билан жудолик бўлмаганда эди, мен ўзимни жуда бахтиёр ҳис этардим.

— Бу ерда сенга нима ёқмаяпти, болагинам, сени нима қайғуртади? Сени бахтиёр қилиш учун ҳамма нарсани қилдим, бериш мумкин бўлган нарсанинг ҳаммасини бердим.

— Мен ўз дўстларим учунгина яшашни истардим. Бу ерда мени кўп нарса қайғуртади, кўп нарса менга жуда ёмон кўринади. Бундан ташқари, сизни ташлаб кетишни хоҳламайман. Сиз билан жудолик юрагимни поралайди!

— Сени нималар қайғуртади! Нималар сенга ёмон, хунук бўлиб кўринади, Ева?

— Мен бечора қулларимиз учун азоб чекаман. Улар ҳаммаси мени севишади, ҳаммаси менга хушкўнгил. Уларнинг ҳаммасининг о з о д бўлишини истардим, дада.

— Ийи, Ева, қўзим, бу нима деганинг? Бизникида улар яхши яшаяптилар-ку...

— Ҳой, дада, сизга бирор ҳодиса бўлиб қолса, кейин уларнинг аҳволи нима бўлади? Сизга ўхшаган одамлар жуда кам, дада. Альфред амаким сиздақа эмас, онам ҳам. Бечора кекса Прюнинг хўжайинларини эсланг.

Шундай деб Ева титраб кетди.

— Азиз болагинам, сен жуда таъсирчан қизсан! Бундай воқиаларни эшитишга йўл қўйганим учун жуда афсусланаман.

— Мени мана шу аҳвол азоблайди, дада. Сиз менинг бахтиёр бўлишимни, ҳеч бир қайғу-ҳасрат ва азоб чекмаслигимни, жуда кўп кишилар бутун умр бахтсиз бўлганлари ҳолда, менинг қайғули воқиаларни эшитмасдан яшашимни истайсиз. Мен эсам ўша шўрликлар ҳақида ўйлаганим-ўйлаган. Дада, наҳотки қулларнинг ҳаммасини озод қилиб бўлмаса?

— Бу мушкул масала, азизим. Шубҳасиз, қуллик жуда ёмон нарса. Кўп кишилар шундай деб ўйлайдилар, мен ҳам шундай деб ўйлайман. Мен мамлакатимизда битта ҳам қул бўлмаслигини истайман. Лекин бунга қандай қилиб эришиш йўлини билмайман.

— Дада, сиз яхшисиз, олижаноб, хушкўнгил кишисиз ва сиз кўнгилга монанд гаплар гапирасиз — сиз юриб, одамларга—«мана шундай қилиш керак» деб ташвиқот қилсангиз бўлмасмиди? Дада, мен ўлганимча мени ўйлайсиз ва буни менинг учун қиласиз, хўпми? Башарти озод қилиш ихтиёримда бўлганида, ҳамма қулларни озод қилардим!

— «Ўлганимда» дейсанми, Ева?!— ҳаяжонланиб хитоб қилди Сен-Клэр.— Оҳ, болам, бу сўзни менга айтма! Менинг учун дунёда энг азиз нарса — сенсан!

— Бечора кекса Прюнинг боласи ҳам дунёда унинг энг қадрдон, азиз жигаргўшаси эди. Прю эса боласининг додлаганини эшитар, унга ёрдам беролмасди! Дада, сиз мени қандай яхши кўрсангиз, бу шўр пешоналар ҳам ўз болаларини шундай яхши кўришади. Азбаройи шулар учун бир иш қилинг! Мана, бечора Мэмми болаларини

шунча яхши кўради... Мен бир кун унинг болалари ҳақида сўзлаб йиғлаганини кўрдим. Том ҳам болаларини яхши кўради. Уларнинг болаларидан ажралиб яшашлари жуда ёмон-ку, дада!

— Хўп, хўп, азизим!— деди Сен-Клэр уни юпатиб.— Фақат қайғурма ва ўлим тўғрисида сўзлама, мен эсам истакларингни тўла-тўкис бажараман.

— Менга ваъда беринг, дадажон!— Ева тўхтади ва кейин иккиланиброқ деди:— Сизлардан айрилишим биланоқ Том тоғани дарҳол озод қиласиз...

— Хўп, азизим, дунёда нима истагинг бўлса, барчасини бажо келтираман, нимани сўраган бўлсанг, ҳаммасини қиламан.

— Дадажон,— деди қиз, унинг юзига ловиллаган юзини босиб,— кошки эди иккимиз бирга кетсак!

Сен-Клэр индамай, уни бағрига қаттиқроқ босди.

— Менинг олдимга келасиз,— деди қиз хотиржамлик ва ишонч билан.

— Орқангдан бораман. Сени унутмайман.

Оқшом кўланкаси тобора қуюқлашарди. Сен-Клэр гап-сўзсиз, қизининг нозик гавдачасини бағрига босарди. У энди Еванинг чуқур кўзларини кўрмасди ва орқада қолган бутун ҳаёти, яъни: илгариги яхшилик қилмоқ учун тиришганликлари, кишилар мақтайдиган киборларча бекорчи ҳаёт кечириш йиллари кўз олдидан парпираб ўтди! Сен-Клэр кўп нарсани тушунди, аммо ҳеч нима демади. Қоронғилик туша бошлаши билан, қизини ётоқхонага олиб кирди, Евани ечинтирганларидан кейин, хизматчиларни чиқариб юборди ва то ухлатгунча қизини қўлидан қўймай, аллалаб ўтирди.

XXV БОБ

Еш насиҳатгўй

Якшанба кун, оқшом пайти. Айвонда бамбуқ креслода ўтирган Сен-Клэр ўз ташвишини сигара чекиб босмоққа уринарди. Очиқ дераза қаршисида, диванда Мари ёнбошлаб ётарди. Сийрак тўқилган парда уни чивинлардан сақларди. Марининг қўлида чиройли муқовали дуо китоб. Мари китобни якшанба бўлгани учун қўлига

олган[1] ва ўзини гўё ўқиётгандек кўрсатса ҳам, аслда мудраб ўлтирарди.

— Огюстен, менга қара,— деди Мари, бошини кўтариб,— шаҳарга одам юбориб, эски докторим Позини олдириб келиш керак. Юрагимнинг мазаси қочаётганга ўхшайди.

— Позига одам юборишнинг нима кераги бор? Евани даволаётган доктор ишнинг кўзини биладиган, тажрибали врач кўринади.

— Касалим жиддий, унга ишониб қаратолмайман,— деди Мари.— Касалим жуда ёмон, биламан! Бутун кечаси билан шуни ўйлаб чиқдим. Касал жуда оғритяпти. Таъбим хира!..

— Мари, бу одатдаги ваҳманг, холос. Юрак касалинг борлигига ишонмайман.

— Ишонасан деб ҳам ўйлаганим йўқ,— деди Мари.— Бундай дейишингни билардим, Ева йўтала бошладими, ҳаяжонланасан. Еванинг заррача тоби қочса, қаттиқ ташвишга тушасан, лекин мени ҳеч ўйламайсан.

— Юрагинг касал бўлишини маъқул кўрсанг — марҳамат, қаршилигим йўқ.— деди Сен-Клэр.— Лекин, юрагинг касалини биринчи марта эшитиб турибман.

— Кейин аттанг деб қоласан, деб қўрқаман, аммо унда ҳеч асқатмайди!— деди Мари.— Хоҳ ишон, хоҳ ишонма. Еванинг соғлиғи тўғрисида тортган ҳамма ташвишларим, бу қизни қутқазиб қолиш учун қилган бутун ҳаракатларим — ҳаммаси ичимда яшириниб ётган касалимнинг кучайишига сабаб бўлди.

Уни ўз қизини «қутқазиб қолиш» учун қилган «ҳаракатлари» нимадан иборат эканлигини аниқлаш мумкин эмас. Сен-Клэр «тошюрак» одам каби чекишини давом этдираркан, айвон ёнига арава келиб тўхтади ва ундан Ева билан Офелия тушди.

Офелия шляпа ва рўмолини бошидан олиб қўймоқ учун ҳар қачондагидек, тўғри ўз хонасига ўтиб кетди. Ева эса отасининг тиззасига ўтирди.

Офелия бўлмасининг эшик ва ойналари айвонга чиқарди. Ҳаял ўтмай, у ердан аллақандай ғазабли сўзлар эшитилди.

— Топси нима балолар қилибди?— деди Сен-Клэр.— Бу тўполонлар ўшанинг учун бўлса керак.

[1] Христианларда якшанба муқаддас кун ҳисобланади *(тарж. шарҳи)*.

Бир минутдан сўнг Топсини судраб, ғазабланган Офелия чиқди.

— Юр, бу ёққа юр!— дерди у.— Ҳаммасини хўжайинингга айтмоқчиман.

— Хўш, нима гап?— деб сўради Сен-Клэр.

— Гап шуки, ортиқ бу бола билан олишиб жонимни азобга қўёлмайман! Унинг устидан қулфлаб—«дарсингни ўрган» деб кетган эдим. Нима қилибди, денг? Қалит қўядиган жойимни топиб, шкафни очибди, шляпаларнинг майда-чуйдасига кетадиган газламани олибди ва ўз қўғирчоқларига кўйлак қилиш учун уни парча-парча қилиб қирқибди! Умримда бундай болани кўрган эмасман!

— Мен сизга, кузина, бу негрларга қаттиқ муомала қилмасангиз бўлмайди деб айтдим-ку,— деди Мари.— Агар ихтиёр менда бўлса эди,— давом этди у, Сен-Клэрга таъна қилгандек қараб,— бу қизни боплаб калтаклатдирардим. То чўзилиб қолгунча урдирардим.

— Гумоним йўқ,— деди Сен-Клэр.— Мана керак бўлса хотинларнинг нозиклиги...

— Бу ерда сендақа иккиланишнинг кераги йўқ, Сен-Клэр,— деди Мари.— Кузина — ақлли хотин, мана у ҳам мендақа хулосага келибди.

Рўзғорда ишнинг кўзини биладиган ҳар қандай аёл сингари, Офелия ҳам Топсининг қилиқларини кўриб, ғазабини тўхтатолмади. Шубҳасиз, асаримизни ўқувчи кўпгина аёлларимиз ҳам шу кайфиятда бўлардилар. Лекин, Марининг сўзлари унинг нафсига тегди, шу сабабли унинг ғазаби бир оз босилди.

— Қизни чала ўлик қилиб ургани ҳеч йўл бермайман ва буни қилмайман,— деди у.— Лекин, рости, Огюстен, нима қилишимни билмай қолдим. Унга жуда кўп таълим бердим, қизартирдим, урдим, ақлимга келган ҳар бир йўл билан жазоладим, лекин у қандай бўлса, ўшандай қолди!

— Бу ёққа кел, Топси, маймун бола!— деб қизни ёнига чақирди Сен-Клэр.

Топси келди. Унинг ҳадиксираган юмалоқ кўзларида муғомбирлик кўринарди.

— Нега ўзингни бундай ёмон тутасан?— деб сўради Сен-Клэр. Топсининг башараси ҳадеб ўзгариб туриши уни овунтирди.

— Чунки мен ярамас қиз бўлсам керак,— деб босиқ

жавоб берди Топси.— Филихон: «Сен ярамассан», деб айтади.

— Офелияхоннинг сенга қилган яхшилигини билмайсанми? У, ақлимга келган нарсанинг ҳаммасини қилдим деяпти-ку.

— Ҳа, ҳа, хўжайин! Менинг илгариги бекам ҳам шунақа дерди. У мени Филихондан кўра қаттиқроқ урарди, сочимдан судрарди, бошимни эшикка урарди, лекин бу ҳам менга ёрдам бермасди! Мен ўйлайманки, бошимдаги сочимни биттадан юлиб олсалар ҳам менга ёрдам бермайди, мен шундай ярамасман! Ахир мен негр қизман.

— Уни бировга бериб юбораман,— деди Офелия.— У билан ортиқ жонимни қийнашга мадорим қолмади.

Бу манзарага индамай қараб турган Ева, Топсига секингина «орқамдан юр» деб ишора қилди. Айвон ёнида кичкина ойнали равоқ бўлиб, унга Сен-Клэрнинг қироатхонаси жойлашган эди. Ева билан Топси ўша ерга кирдилар.

— Ева нима қилмоқчи экан — кўриш керак,— деди Сэн-Клэр.

У, оёқ учида юриб эшик ёнига келди ва пардани кўтариб, равоққа қаради. Кейин бармоғини лабига қўйиб, Офелияга «бу ёққа келинг» деб имо қилди.

Болалар юзларини эшик томонга ўгириб, полда ўтирардилар. Топсининг юзи одатдагича, қизиқ ва беғам эди, унинг қаршисида ҳаяжонланган ва кўзидан ёшлар томизиб Ева ўтирарди.

— Топси, нега бундақа тентак-алишсан? Нега яхши қиз бўлишни хоҳламайсан? Ҳеч кимни яхши кўрмайсанми, Топси?

— Мен ҳатто яхши кўриш нима эканлигини ҳам билмайман. Новвотни яхши кўраман, холос,— деди Топси.

— Ота-онангни яхши кўрарсан, ахир?

— Менда ота-она ҳеч бўлмаган, биласиз. Сизга буни айтган эдим, Евахон.

— Ҳа, биламан,— маъюс деди Ева.— Аканг, сингилларинг ё холанг, ҳеч киминг йўқми?..

— Ҳеч кимим йўқ. Аслида ҳеч кимим бўлмаган.

— Лекин, Топси, агар яхши бўлишга ҳаракат қилсанг эди, у вақтда...

— Барибир қанча ҳаракат қилсам ҳам негр қизлигимча қолавераман,— деди Топси.— Агар пўстимни си-

дириб олиб, оқ бўлганимда эди, у вақтда, уриниб кўрсам бўлар эди.

— Қора бўлсанг ҳам одамлар сени яхши кўришлари мумкин, Топси. Агар яхши бўлганингда, Офелия сени яхши кўрган бўлар эди.

Топси узуқ-узуқ қилиб қаттиқ кулиб қўйди. Бундай кулиши, унинг ишонмаганлигини ифода этарди.

— Ишонмайсанми ҳали?— деб сўради Ева.

— Ишонмайман, у мени ёмон кўради, чунки мен негр қизман! У, қурбақадан ҳам менча ҳазар қилмайди! Негрларни ҳеч кимнинг яхши кўриши мумкин эмас, шунингдек, негрлар ҳам ҳеч кимни яхши кўра олмайдилар! Ҳа, яхши кўрмаса кўрмасин, манга барибир,— деди Топси ва ҳуштак чала бошлади.

— Ҳой, бечора Топси, сени мен яхши кўраман!— деди Ева бирдан унга раҳми келиб ва оппоқ, нозик қўлини унинг елкасига қўйиб.— Сени мен яхши кўраман, чунки сенинг на отанг, на онанг, на дўстларинг бор, чунки сен бечорасан, хўрланган бир боласан! Мен сени севаман ва сенинг хушкўнгил бўлишингни истайман. Мен қаттиқ касалман, Топси ва узоқ яшамайман. Шунинг учун сенинг тентаклигингдан қаттиқ азобга тушаман. Мен истардимки, мени деб яхши бўлишга ҳаракат қилсанг — ахир тезда сен билан умрбод айрилишаман.

Қора қизнинг юмалоқ ўткир кўзлари ёшга тўлди. Дона-дона ёш томчилари бирин-кетин оппоқ қўлчага томди. Топси бошини тиззаси орасига олди-да, ҳўнграб йиғлай бошлади.

— Ҳой, азизим, Евахон, жонгинам, Евахон,— дерди у,— яхши бўлишга ҳаракат қиламан, тиришаман! Мен илгари буни ҳеч ўйламаган эдим!

Сен-Клэр пардани туширди.

— Ева онамни эслатади,— деди у Офелияга.

— Негрларни азалдан жиним ёқтирмасди,— деди Офелия,— Топси рост айтади: ундан ҳазар қилардим. Лекин менинг ҳазар қилишимни у сезади, деб ўйламаган эдим.

— Ўз нафратингизни боладан яшираман, деб ўйламанг,— деди Сен-Клэр.— Агар сизда болаларга нафрат ҳисси бўлса ва улар буни сезсалар, қанчаки яхшилик ва илтифот қилманг, улардан ҳеч қачон миннатдорлик кўрмайсиз. Бундай қараганда ғалатироқ кўринса ҳам, аслида шундай.

— Билмайман, ўз нафратимни қандай қилиб енгсам экан,— деди Офелия.— Негрларни умуман ёқтирмайман, бу болани эса айниқса. Сезгим шундай бўлса, нима қилай?

— Мана, Ева ўз нафратини енгяпти шекилли.

— Унинг ўзи жуда меҳрибонда, ахир,— деди Офелия.— Мен ҳам Ева каби бўлишни истардим. Ундан кўп нарсани ўрганишим мумкин.

— Катталарнинг кичкина боладан таълим олиши биринчи марта бўлаётгани йўқ,— деди Сен-Клэр.

XXVI БОБ

Ўлим

Бошқа хоналар каби Еванинг ётоғи ҳам кенг айвонга чиқадиган катта бўлмалардан эди. Ётоқнинг бир томони ота-оналар бўлмасига, иккинчи томони Офелия бўлмасига туташганди, Еванинг ётоғини Сен-Клэр ўз дидига мос қилиб жиҳозлаган эди. У, ётоқнинг қизининг характерига мос қилиб ясатилган бўлишини истарди. Деразаларга оқ ва пушти пардалар осилган. Полга Сен-Клэр чизиб берган нусхага қараб Парижда тайёрланган махсус бордон — полос ёзилган, полоснинг теварагига япроқлар ва гул ғунчаларининг расми солинган, ўртасида очилган гуллар сурати бор; каравот, курсилар ва креслолар бамбуқдан бўлиб, жуда нафис; улар жуда чиройли стилда ишланган. Каравотнинг қошида — ганч

устида, қўлига гулдаста ушлаган фариштa қанотларини осилтириб туради. Гулдастага кумушдан тикилган нозик пушти пардалар қадалган; улар бу иқлимда, ҳар бир ётоқда бўладиган чивинлардан сақларди. Чиройли бамбуқ креслоларга кўплаб пушти атлас ёстиқчалар ташлаб қўйилган. Ётоқхонанинг ҳар жой-ҳар жойига қўйилган ҳайкалчалар каравот устидаги ҳайкалга ўхшаб, дока пардаларни қўлларида ушлаб туради. Енгил, чиройли бамбуқ стол ётоқхона ўртасига қўйилган, устида нилуфар ғунчаси шаклидаги оқ чинни ваза доим гулга тўла туради. Бу столда Еванинг китоблари, ҳар хил ўйинчоқлари ва қизининг хат ёзишни ўрганишга ҳавасини кўриб отаси ҳадя қилган жуда чиройли ёзув асбоби туради. Деворларга болалар расмлари солинган анчагина гўзал суратлар осилган. Хуллас, теварак-атроф гўзаллик, осойишталик ва беғубор болалик даврини ифодаларди. Ева эрталаб уйқудан тураркан, таскинлик берувчи ва ёқимли фикрлар туғдирувчи нарсаларнигина кўрарди.

Еванинг ёлғондакам тетикланиш пайти тез орада тамом бўлди. Айвонда унинг енгил қадамлари тобора кам эшитила бошлади; у очиқ дераза олдидаги креслода, каттакон, мовий кўзларини кўлнинг жилвагар тўлқинларига тикиб ётгани-ётган эди.

Оқшом яқинлашмоқда. Ева креслода ёнбошлаб ётибди; у, тўсатдан онасининг айвонда туриб, қаттиқ қичқирганини эшитди:

— Бу нима қилганинг, ярамас? Гулни сен уздингми, а?

Еванинг қулоғига шапалоқ овози келиб етди.

Топсининг:

— Оҳ, бека! Гулни Евахонга узиб эдим,— деган овози келди.

— Евахонга? Ана баҳона! У, сенинг гулингга орзуманд деб ўйлайсанми, ярамас! Гулинг билан йўқол бу ердан!

Ева шу ондаёқ креслодан ирғиб туриб, айвонга югуриб чиқди.

— Ундай қилманг, ойи! Бу гул жуда керак менга! Гулни беринг! Гулни беришсин!

— Ева, ахир, хонангда гул тўлиб ётибди-ку.

— Гул қанча кўп бўлса, шунча яхши,— деди Ева.— Топси, гулни бу ёққа олиб кел.

Бошини хам қилиб турган Топси, Ева ёнига келиб, гулни узатди. У ҳадиксираб, уялиб турар, унинг ўзига хос одатдаги шўхлиги батамом йўқолган эди.

— Жуда чиройли гулдаста бўлибди!— деди Ева, гулни томоша қиларкан.

Бу гулдаста оддий гулдасталарга сира ўхшамасди, яшнаган, қип-қизил анжиргул ва япроқлари ялтираб турган оқ япон розаси бир даста қилиб боғланган эди. Топсининг дастани ранг-баранг қилишга астойдил уринган яққол кўриниб турарди. У ҳар бир гул ва баргни зўр ҳавас билан тўплаб, боғлаган эди.

— Топси, гулдаста қилишга жудаям уста экансан,— деди Ева.— Мана — гул вазани ол. Ҳар кун мана шу вазага гулдаста қилиб тур.

Топси Евага миннатдорлик билан қаради.

— Қизиқ одат,— деди Мари.— Бу сенга нима учун даркор бўлиб қолди.

— Даркор-да, ойи, Топсининг гулдаста қилишига қаршимисиз?

— Йўқ, қарши эмасман. Сен нимани хоҳласанг, шуни қилсин, жоним. Топси, бекачангнинг гапларини эшитдингми? Эсингдан чиқарма.

Топси дарров тиз чўкиб, бош эгди. Кейин, кетмоқчи бўлиб орқасига қайриларкан, Ева унинг қора юзларидан оқаётган кўз ёшларини кўрди.

— Мана, кўрдингми, ойи,— деди Ева,— мен бечора Топсининг мен учун бирор ёқимли нарса қилмоқчи эканлигини билардим.

— Бўлмаган гап! У одамнинг ғашига тегишни яхши кўради, буни мана шунинг учун қилган. У гул узмаслиги кераклигини билади, билгани учун узади. Ҳа, унинг феълини биламан! Лекин, сен уни «гул узаверсин» десанг, майли узаверсин, сен айтганча бўлсин.

— Ойи, менинг назаримда Топси ҳозир илгаригидақа эмас. У яхши қиз бўлишга тиришяпти.

— Ҳа, унинг яхши бўлишига ҳали кўп замон бор,— нафратомуз кулиб деди Мари.

— Унинг қанчалик бахтсизлигини билмайсиз, ойи. Унга доим ҳамма қарши.

— Лекин, бизнинг уйимизда эмас. Унга насиҳатлар ҳам бердик, ялиндик, ўргатдик, аммо у ярамаслигича қолди. Умрбод шундай бўлиб қоладиям. Қанча ҳаракат қилма, барибир ундан ҳеч нима чиқмайди.

— Лекин, ойи, мендақа дўстлари орасидаги тарбияланиши билан бизникига келганча кўрган тарбияси орасида катта фарқ бор: менинг дўстларим фақат мени яхши ва бахтли қилиш ҳақида ўйлайдилар.

— Эҳтимол,— деди Мари эснаб.— Эй худойим, мунча иссиқ бўлмаса.

— Ойи, мен бир неча кокилимни кестирмоқчиман,— деди Ева.— Анчасини кестирмоқчиман.

— Нима учун?— деб сўради Мари.

— Қурбим етганида уни дўстларимга улашмоқчиман. Холамни чақиринг, сочимни қирқсин.

Мари ён бўлмада ўтирган Офелияни чақирди.

Офелия кирганда қиз ёстиқдан турди-да, узун олтин кокилларини силкитиб, ҳазиломуз деди:

— Келинг, қўзичоқнинг сочини олинг.

— Нима гап?— деб сўради Сен-Клэр, Евага мева олиб кираркан.

— Дада, холам сочимни олиб қўйсин, деяпман. Сочим кўплигидан бошим қизиб кетяпти. Бундан ташқари, сочимни улашиб бермоқчиман.

Офелия қайчи келтирди.

— Эҳтиёт бўлинг,— деди ота,— пастдан, кўринмайдиган еридан қирқинг. Еванинг кокиллари — кўнглимнинг қувончи.

— О, дада!— деди Ева маъюс.

— Ҳа, кўнглимнинг қувончи. Мен сени амакингнинг плантациясига, Анрик билан кўришгани олиб бораётганда ҳам сочларингнинг шундай гўзал бўлиб туришини истайман,— деди Сен-Клэр хурсандлик билан.

— У ерга ҳеч бормайман, дада! Сўзимга ишонинг! Кун сайин дармондан қолаётганимни кўрмайсизми?

— Нима учун бундай раҳмсизликка ишонмоғимни истайсан, Ева?— деб сўради ота.

— Шунинг учунки, бу ҳақ гап, дада. Агар сиз ҳозир ишонсангиз, эҳтимол, мен бўлмаганимдан кейин сизга енгилроқ бўлар.

Сен-Клэр лабини қимтиди ва бирин-кетин Еванинг тиззасига тушаётган гўзал ва узун сочларга ғамгин назар солди. Ева сочларини қўлига олиб, хаёлчан тикилиб турар, ингичка бармоқларига ўрар ва гоҳо отасига ташвиш билан кўз ташларди.

— Буни азалдан билардим!— деди Мари.— Бу ҳол саломатлигимни кун сайин кетказиб, мени қабрга тор-

тиб боради. Лекин менга ҳеч ким эътибор бермасди. Бу ишларнинг нима билан тамом бўлишини аллақачон англагандим. Ҳақ эканимни тез кунда кўрасан, Сен-Клэр!

— Кейин бундан тасқин топасан, албатта,— деди совуқ ва заҳарханда билан Сен-Клэр.

Мари креслога чалқанчасига ётиб, юзини батист дастрўмолча билан ёпди. Еванинг ёрқин кўзлари гоҳ отасига, гоҳ онасига тикиларди. Ева, уларнинг ҳар хил одамлар эканлигини энди аниқ билиб ва тушуниб олган эди.

У қўли билан отасига ишора қилди. Отаси келиб, қизи ёнига ўтирди.

— Дада, кун сайин дармоним қурияпти. Ўлишимни биламан. Лекин, яна айтадиган баъзи сўзларим, қиладиган баъзи бир ишларим бор, аммо сиз бу ҳақда сўзлашимни истамайсиз. Лекин энди пайт келди, кечиктириб бўлмайди. Энди гапларимни айтиб олишга рухсат беринг!

— Болагинам, айтадиган сўзларингни айт, жоним билан эшитаман!— деди Сен-Клэр.

У бир қўли билан кўзини тўсди, иккинчи қўли билан Еванинг қўлидан ушлади.

— Гап бундай: ҳамма одамларимизни бу ерга чақирсангиз. Уларга айтадиган сўзларим бор.

— Яхши,— деди бўйсуниб Сен-Клэр.

Офелия негрларга одам юборди, ҳаял ўтмай хона ичи хизматкорларга тўлди.

Ева ёстиқлар устида ётарди. Сочлари сочилган, оқ юзида хасталик даракчиси бўлган қизил хол ёниб турар ва каттакон кўзлар хизматкорларнинг ҳар бирисига ўйчан боқарди.

Қуллар тўсатдан ҳаяжонлана бошладилар. Еванинг руҳланган юзи, ёнида сочилиб ётган қирқма сочлари, Сен-Клэрнинг юзини ўгириб туриши, Марининг йиғлаши — уларга зўр таъсир қилди. Қуллар хонага кирарканлар, бир-бирларига қарашар, уф тортишар ва бошларини қимирлатишарди. Жанозадаги каби чуқур жимжитлик ҳукм сурарди.

Ева жойидан андак қўзғалиб, теварагига узоқ тикилиб қаради. Ҳамма маъюс ва паришон кўринарди. Кўп хотинлар юзларини этакларига яшириб йиғлардилар.

— Сизларни шунинг учун чақиртирдимки, дўстларим,— деди Ева,— мен сизларни севаман. Тезда мен

сизларни ташлаб кетаман. Бир неча ҳафтадан кейин мени қайтиб кўрмайсизлар...

Оҳ-воҳ ва йиғи-сиғилар қизнинг сўзини узди. Бу садолар қизнинг заиф овозини босиб кетди. Ева бир лаҳза тўхтаб, кейин давом этди:

— Агар мени яхши кўрсаларингиз, халақит берманг...

— Албатта! Албатта! Сизни ҳаммамиз яхши кўрамиз!— деган овозлар эшитилди Евага жавобан.

— Ҳа, биламан... Ҳаммангиз менга хушкўнгил эдингиз. Шунинг учун сизларга бир нарсани хотира учун бермоқчиман. Ҳар қайсингизга сочимдан жиндак бераман.

Унга қараганингизда, сизларни севганимни эслаб юрингиз.

Қуллар йиғлашиб, додлашиб, қизни ўраб олганларини, қиз қўлидан унинг муҳаббатининг сўнгги нишонаси бўлган нарсани олиш маизарасини тасвирлашнинг имкони йўқ. Улар тиз чўкишиб, ҳўнграшар, дуо қилишар ва қизнинг этагини ўпишарди.

Сочни олган замон бўлмадан чиқиб кетишни Офелия ишора қилиб турди.

Энг охир бўлмада Том билан Мэмми қолди.

— Мана, Том тоға,— деди Ева,— сенга мана бу гўзал кокилимни бераман. Сенга ҳам азиз, жонажон, хушкўнгил Мэмми!— деди у, кекса энагасини меҳрибонлик билан қучоқлаб.

— Евахон, мен сизсиз яшаёлмайман! Асло яшаёлмайман!— деди Мэмми,— назаримда, сиз кетсангиз, бу ер ҳувиллаб қолади!— деди Мэмми ва куюниб йиғлаб юборди.

Офелия Том билан уни очиқ кўнгил билан бўлмадан чиқариб юбориб, энди ҳеч ким қолмади, деб ўйлади. Лекин орқасига қайрилиб, Топсини кўрди ва:

— Бу ерга қандай кирдинг? — деб сўради.

— Мен шу ерда эдим,— деди Топси кўз ёшини артиб.— Евахон, мен мудом ёмон қиз бўлдим! Лекин сиз м е н г а ҳеч нима бермайсизми?

— Бечора Топси, сенга ҳам бераман, албатта. Мана... Ҳар қачон бу сочга қараб, сени яхши кўрганимни ва яхши қиз бўлишингни истаганимни эсла.

— Евахон! Ҳаракат қиламан,— деди Топси жиддий равишда.— Эй худойим, лекин, яхши қиз бўлиш жуда қийин экан! Балки бу ҳали ўрганмаганимдандир.

Топси юзини этаги билан ёпди. Офелия уни бўлмадан оҳиста узатиб қўйди. Чиқиб кетаркан, Топси азиз соч толасини бағрига маҳкам босиб борарди.

Ҳамма чиқиб бўлди, Офелия эшикни ёпди. Соч улашиш маросими пайтида бу муҳтарам хонимнинг кўзидан анча ёш тўкилди. Офелия бу ҳол Ева учун зарарли деб қўрқарди.

Сен-Клэр юзини қўли билан бекитиб ўтирарди.

— Дада!— мулойимгина деди Ева, унинг қўлига тегиб.

Сен-Клэр чўчиб тушди, лекин жавоб бермади.

— Дадажоним!— деди Ева.

— Чидолмайман!— деди Сен-Клэр, ўрнидан туриб,— бунга бардош беролмайман!

— Дада, юрагимни пораламанг!— деди Ева, ўрнидан туриб ва унинг қучоғига отилиб.— Бунча азобланиш керак эмас.

Шундай деб қиз қаттиқ йиғлаб юборди.

У, ҳолдан кетган кабутар каби, отаси қўлида ётарди. Отаси эса, қизининг устига энгашиб, уни ширин сўзлар билан юпатарди.

Мари, ўрнидан туриб, шошиб ўз бўлмасига жўнади, Марининг қаттиқ тутқаноғи бошланди.

— Ева, менга сочингдан бермадинг,— деди отаси, маъюс бўлиб.

— Сочларим ҳаммаси сизники, дада,— деб жавоб берди у кулимсираб,— сиз билан ойимники. Сизлар азиз холачамга ҳам сочимдан истаганча беришингиз керак. Сочларимни одамларимизгагина ўзим улашмоқчи эдим, чунки, биласизми, дада, мендан кейин уларни унутишлари мумкин, яна шуниси ҳам борки, улар мени яхшироқ эсларида тутсинлар, дедим.

Сен-Клэр ортиқ бир сўз демади.

Ева тез сўнмоқда эди. Ортиқ ҳеч умид қолмади. Унинг шинам ётоғи касалхона палатасига айланди. Офелия кечаю кундуз Еванинг ёнида ўтирарди, унинг бу хизматини кўрган кишигина, бу олижаноб аёлнинг фазилатларига тўла баҳо бера олади. Унинг қўли жуда эпчил, кўзи ҳушёр бўлиб, касаллик важидан келиб чиққан кўнгилсиз ҳодисаларни жуда усталик билан йўқотар, ҳамма ишни ўз вақтида бажарар, ақли-ҳуши жойида, докторнинг топшириқларини ёдида шунча яхши тутардики, унинг ўрнини ҳеч ким босолмас эди. Унинг унча-мунча ғалати одатларини кўриб, елкаларини қисиб таажжубланиб юрган беғам жанубликлар, энди уйда унинг энг керакли одам бўлиб қолганини эътироф қилишга мажбур бўлдилар.

Еванинг бўлмасига Том тез-тез кириб турарди. Қизда асабий ҳолат кучайган, бундан у қаттиқ азоб тортар ва қўлда кўтариб юришганда ўзини анча тузук ҳис этарди. Унинг ёстиқ устига ётқизилган нозик гавдасини гоҳ бўлма ичида ва гоҳ айвонда кўтариб юриш Том учун энг зўр қувонч эди. Кўлдан ёқимли шабада эсиб,

қиз сал тетикланди дегунча Том уни кўтариб боққа, апельсин дарахтининг остига чиқар ва улар яхши кўрган эски скамейкага ўтирардилар.

Отаси ҳам Евани тез-тез кўтариб юрарди. Лекин Сен-Клэр Томдан кучсизроқ эди ва у чарчаганда Ева дер эди:

— Дада, мени Том кўтарсин! У бечора мени кўтаришни жуда яхши кўради. Менинг учун бундан бошқа бир нарса қилиш қўлидан келмайди! Ҳолбуки, у менга кўп яхшиликлар қилишни истайди!

— Мен ҳам, Ева!— дерди отаси.

— Лекин сиз истаган нарсангизни қила оласиз, дада. Сиз менга китоб ўқиб берасиз, кечалари мен билан ўтирасиз. Том эса фақат кўтариб юра олади, холос. Кейин, биламан, бу иш сиздан кўра унга осонроқ. У жуда бақувват!

Томнинг бутун фикри-зикри Ева учун бирор ёқимли иш қилишда эди, лекин, фақат угина эмас, уйдаги ҳар бир негр Евани хурсанд қилишга ҳаракат этар ва ҳар бири қўлидан келганини қиларди.

Бечора Мэмми жон-дили билан ўз арзандаси олдига киришга уринарди. Лекин унинг олдига кириб туриш учун Мэммида ҳеч қандай имкон йўқ эди. Марида уйқусизлик бошланди. Модомики у ухламас экан, бошқаларни ҳам ухлагани қўймасди. У кечаси билан Мэммини йигирма марта уйғотар ё оёғини уқалаб қўйишни, ё бошига латта ҳўллаб қўйишни, ё дастрўмолчасини топиб беришни, ёинки Еванинг ётоғида нима шовқин бўлаётганлигини билишни, бўлмаси жуда ёруғ бўлиб кетганлигидан пардани ташлаб, ёки жуда қоронғи бўлиб кетганлигидан пардани кўтариб қўйишни талаб қиларди. Мэмми, Еванинг олдига кундузи кириб, унинг камкўстига қарашиб чиқишга уринса, Мари ақл бовар қилмайдиган ғалати ишларни ўйлаб топарди. Шунинг учун Мэмми Ева билан фақат яширинча кўришишга муяссар бўларди.

— Сезишимча, ҳозирги бурчим — ўзимни яхшилаб парвариш қилишдир!— дерди Мари.— Умуман олганда, мен жудаям дармонсизман, бунинг устига азиз боламни парвариш қилишга ҳам тўғри келади.

— Эй, шундайми, азизим!— деди Сен-Клэр.— Мен эсам, кузина Офелия сени болага қарашдан бўшатиб қўйгандир, деб ўйлаган эдим.

— Сиз эркаклар ҳаммангиз шундақа ўйлайсиз. Бола шу аҳволда ётар эмиш-у, онасини унга қарашдан бўшатиб бўлармиш! Айтгандай, бошимдан нима кечаётганини ҳеч ким билмайди! Мен сенга ўхшаб парвойипалак эмасман.

Сен-Клэр кулимсиради. Шундай вақтда ўзини табассумдан тўхтатолмагани учун афв этишингиз керак. Бу чоқда у ҳам кулимсирай оларди! Ева шундай бемалол ва тинч ҳолда гўр ёқасида ётардики, ўлимнинг яқинлашаётганини тасаввур этиш ҳам мумкин эмасди. Қиз қийноқни сезмасди, бу ҳол осойишта ва аста-секин дармонсизланиш эди, у билинмай кун сайин зўрайиб борарди. Ева шунча гўзал, шунча сермуҳаббат, шунча вафодор ва бахтиёр эдики, ҳамма унинг пок юрагига мафтун эди.

Сен-Клэрда ғалати хотиржамлик пайдо бўлди. Бу туйғу — кузда, қўққисдан ёруғ ва зилол ўрмонга кириб, ранг-баранг товланиб турган дарахтни ва булоқ ёнида сўлиётган сўнгги гулларни кўрганимизда пайдо бўладигандай осойишта ва тинч туйғу эди. Гарчи биз, бу нарсаларнинг тезда йўқолиб кетишини билсак ҳам уни кўрибоқ қувонамиз.

Вафодор Том, Еванинг орзу ва сезгиларини бошқалардан кўпроқ билар эди. Отасига айтишга ботинолмаган гапларининг ҳаммасини Ева унга айтарди. Том, бора-бора ўз бўлмасида тунамайдиган бўлиб қолди ва чақириқни эшитгани замон ўрнидан туриш учун тайёр бўлиб айвонда ётарди.

— Том тоға, нима учун дайди ит каби рўпара келган жойда ётадиган бўлиб қолдинг?— деди Офелия.— Мен сени ҳар доим ўз кўрпасида ётишга одатланган тузук одамлардан, деб ўйлардим.

— Ҳа, бўлмасамчи, Офелияхон,— деди Том сирли қилиб.— Лекин энди...

— Нима энди?

— Астароқ гапиришайлик, мистер Сен-Клэр эшитиши мумкин. Биласизми, Офелияхон, бугун кечаси биротамиз ухламасак, дейман.

— Том тоға, нима бўлди, Евахон бугун ўзини ёмонроқ сезяпман, деб айтдими?

— Йўқ, лекин бугун эрталаб «узилишим яқин» деб айтди.

Офелия билан Том орасида ўтган бу гап кечаси соат

ўн билан ўн бир ўртасида бўлди; Офелия ухлагани ётиш олдида ичкари эшикни ёпгани борди ва остона ёнида чўзилиб ётган Томни кўрди.

Офелия асабий ёки ҳар нарса таъсирига берилувчан хотин эмасди, лекин Томнинг ғалати сўзлари уни жуда ҳайратда қолдирди. Ева бутун кечаси ўзини жуда хурсанд ва тетик ҳис этди; У, каравотда ўтириб, ўйинчоқларини қараб, уларни дўстларига тақсим қилди. Унинг ҳаракатлари жонлироқ, овози ҳам кейинги вақтдагидан кўра хийла дадилроқ эди. Кечаси унинг қошига отаси келди. Унинг назарида, қизи касал бўлмасдан илгаригидек кўринди. У, хайрлашиб Евани ўпаркан, Офелияга деди:

— Кузина, уни қутқазиб қоламиз. У анча тузук.

У кетди, шунда юрагида енгиллик ҳис этди, бир неча ҳафталардан бери ҳеч бундай бўлмаганди.

Ярим кечаси Еванинг ётоғида шовқин эшитилди. Аллакимнинг тез юриб кетаётгани билинди. Шошилиб бораётган одам — тонг отгунча ухламасликка аҳд қилган Офелия эди. Ярим кечаси у қизнинг юзида шундай бир нарсани кўриб қолдики, тажрибали энагалар буни «айниш» деб айтадилар. У шошиб эшикни очган замон, ҳар доим тайёр турган Том чаққон ирғиб турди.

— Докторга югур, Том! Бир минут ҳам кечикма!— деди Офелия, кейин Сен-Клэрнинг эшигини қоқди.

— Огюстен, буёққа чиқинг.

Бу сўз Сен-Клэрнинг юрагига, тобут қопқоғи ерга тегиб чиқарган овоздай тақиллаб тегди. У ўрнидан ирғиб турди. Бир лаҳзада Еванинг ётоқхонасига кириб, жимгина ухлаётган қизи устида энгашди.

Нима кўрди денг? Нега унинг юраги гумуриб кетди? На Сен-Клэр ва на Офелия бир-бирларига бир оғиз сўз қотмади.

Қизнинг юзида ҳеч қандай ўлим нишонаси йўқ. Унинг юзи ёруғ ва улуғвор эди. Шунга қарамай, Сен-Клэр ҳамма нарсанинг тамом бўлганини бутун вужуди билан сезди. Бир неча минутдан кейин Том докторни олиб келди. Доктор қизга қаради-да, индамай тўхтаб қолди.

— Ўзгариш қачон бошланди!— деб секингина пичирлаб сўради у, Офелиядан.

— Ярим кечага яқин,— деб жавоб берди у.

Докторнинг келиши билан уйғонган Мари, ёндаги бўлмадан шошилиб югуриб кирди.

— Огюстен!.. Кузина!.. Ҳой! Нима гап?..— деб тез сўрай бошлади у.

— Секин!— хириллаб деди Сен-Клэр.— Қиз ж о н б е р я п т и!

Бу сўзни эшитиб Мэмми хизматкорларни уйғотгани югурди. Ҳаял ўтмай, уйдагиларнинг ҳаммаси оёққа кўтарилди. Чироқлар милтиллар, қадам овозлари эшитилар, қўрққан ва йиғлаган кишилар ойнакли эшикдан мўралардилар. Лекин Сен-Клэр ҳеч нарса эшитмас ва сўзламасди— у, ухлаётган қизининг чеҳрасинигина кўрарди.

— Оҳ, агар у уйғониб бир нарса деса эди!— деб пичирлади у.

Кейин унга энгашиб, қулоғига деди:

— Ева, азизим!

Каттакон кўк кўзлар очилди, юзида табассум кўринди. У бошини кўтариб, сўзлашга ҳаракат қиларди.

— Мени таниянсанми, Ева?

— Дадажоним!— деди қиз ва сўнгги кучини йиғиб, унинг бўйнидан қучоқлади.

Лекин қўлчалар шу ондаёқ тушиб кетди, Сен-Клэр унинг бошини кўтарган эди, қизнинг юзини ўлим титроғи босди. У, нафас олишга уриниб, кичкина қўлларини юқори кўтарди.

— Қандай даҳшат!— деди Сен-Клэр, юзини ўгириб ва нима қилаётганини ўзи ҳам билмай, Томнинг қўлини сиқди.— Оҳ, Том, дўстим, бунга чидаёлмайман.

Том ҳам хўжайинининг қўлини сиқди. Унинг қора юзидан ёшлар оқарди.

— Тоат қил, тезроқ азобдан қутулсин. У, юрагимни тилка-пора қиляпти!— деди Сен-Клэр.

— Тамом бўлди! Тамом бўлди, азиз хўжайин! Унга қаранг,— деди Том.

Қиз оғир нафас олиб ёстиқларда ётарди. У бўғилар, каттакон, равшан кўзлари олайиб, сўнг тўхтаб қоларди. Лекин унинг чеҳраси ҳали ҳам улуғвор, ҳали ҳам порлар эди. Буни кўрган одамларнинг қайғули йиғиси ўчиб қолди. Ҳаммалари нафас олмай, жимгина унинг теварагига тўпланишди.

Сен-Клэр майин қилиб, меҳрибонлик билан:

— Ева,— деб чақирди уни.

У ортиқ отасининг овозини эшитмади. Унинг юзидан нурли табассум ўчди ва у бўлиб-бўлиб, деди:

— Муҳаббат... шодлик... ором.::

Бир неча минутдан кейин у узилди.

XXVII БОБ

Дунёнинг иши мана шундай тугар экан

Еванинг ётоғидаги ҳайкал ва расмларга оқ пардалар тортилди. Кишиларнинг босиқ оҳ-воҳлари ва секин босаётган қадам овозлари эшитиларди; кундузги ёруғлик деразалардан, ним ёпиқ пардалардан ўтиб уйга тушганди.

Қаравотга оқ чойшап ёзилган, унда кичкина жасад мангу ухламоқда.

Евага унинг энг севган оддий оқ кўйлаги кийинтирилганди. Пардалардан ўтаётган оч пушти нурлар мурданинг муздек юзига иссиқ шуъла сепарди. Узун киприклар қизнинг нозик юзига тушган, боши бир ёнига сал қийшайган, у гўё ухлаб ётгандай эди.

Сен-Клэр қўлларини қовуштириб қизига боқиб турарди. Оҳ! Унинг нима ўйлаётганини ким билади? Кишиларнинг: «У ўлди» деган овозлари эшитилган чоқдан бошлаб бу хонани даҳшатли қоронғилик босди. Сен-Клэр атрофидаги кишиларнинг сўзларини эшитарди; ундан сўрасалар жавоб берарди; «Евани қачон кўмасиз, қаерга қўясиз?»— деб сўрадилар; у бетоқатлик билан: «Менга барибир», деб жавоб берди.

Адольф билан Роза бўлмани тузадилар. Улар иккаласи ҳам енгилтак, беғам ва бачкана, лекин юраклари мулойим ва сезгир эди. Бўлмани тузашга Офелия бошчилик қилиб, кам-кўстларини кўрсатиб турди, лекин ҳамма нарсага нозик ва шоирона тус берган ва муздек хонадан ҳамма оғир ва мотамсаро кўринишни қувиб чиқарган Адольф билан Роза бўлди, Янги Англиядаги жаноза маросимлари худди мана шуниси билан фарқ қилади.

Бурунгидек этажеркаларда барглари сўлган, оқ, нозик, муаттар гуллар турарди. Еванинг оқ дастурхон солинган столчасига унинг энг севган вазаси қўйилди ва унинг ичига сербарг оқ гулнинг битта гунчаси солинди. Ўз халқига хос юксак дидли Адольф билан Роза анча

вақт сўзана ва пардаларнинг қатларини ёзиш билан шуғулланди.

Роза аста-аста юриб, оқ гуллар солинган саватни кўтариб бўлмага киргандa, Сен-Клэр хаёлга чўмиб, қизи олдида турарди. Роза уни кўриб, ҳурмат юзасидан чекинди, лекин унинг сезмаётганлигини билиб, ўлик ёнига келди-да, теварак-атрофига гуллар қўя бошлади. Роза Еванинг кичкина қўлчасига чиройли раъногул шохчасини ушлатганини, қолган гуллар билан эса каравотни чиройли қилиб безатганини Сен-Клэр тушида кўраётгандек бўлди.

Эшик очилиб, Топси кўринди. Кўзлари йиғидан шишган эди. У ниманидир этагига яшириб турарди, Роза «кирма!» дегандек пўписа қилса ҳам у бўлмага кирди.

— Бу ердан чиқ,— деди Роза пичирлаб.— Бунда сенинг керагинг йўқ!

— Қўйвор мени! Мен гул олиб келдим... Жуда чиройли!— деди Топси, ним очилган қизил гул ғунчасини узатаркан.— Рухсат бер, фақат мана шу биттагина гулимни қўяй.

— Йўқол бу ердан!

— Уни қўй!— деди Сен-Клэр, бирдан ер депсиб.— Унинг кириши мумкин. Кираверсин.

Роза кўнишга мажбур бўлди. Топси ўлик ёнига яқинлашиб, оёқ томонига гулни қўйди, кейин бирдан ўзини каравот ёнида полга ташлаб, қаттиқ йиғлай бошлади.

Бўлмага шошилиб Офелия кирди. У, Топсини турғизиб, тинчитишга уринди, лекин уринишлари беҳуда эди.

— Оҳ, Евахон! Мен ҳам ўлай! Ўлиб қўя қолай!

У ўкириб ва чинқириб додларди. Сен-Клэрнинг мурдадек оппоқ юзига қон кирди ва Ева ўлгандан кейин биринчи бор унинг кўзида ёш пайдо бўлди.

— Тур, болам,— деди Офелия.— Бундай додлама. Керакмас... Евахон энди самога учган...

—Уни энди ҳеч қачон кўрмайман, ахир!— деб хитоб қилди Топси:— Уни энди ҳеч қачон кўра олмайман!

Шундай деб Топси яна қаттиқ йиғлади.

Анча вақт ҳаммалари индамай туришди.

— У менга: «Сени яхши кўраман» дерди! Менинг ҳеч кимим қолмади, энди нима қиламан, ҳеч кимим қолмади,— деди Топси.

— Бу тўғри гап!— деди Сен-Клэр.— Лекин, кузина,— деб у, Офелияга мурожаат қилди.— Бир илож қилиб шўрликни тинчитинг.

Офелия уни эркалаб, аммо даст кўтариб, бўлмадан олиб чиқди. Офелиянинг кўзидан ёш оқмоқда эди.

— Топси, бечора қизча,— деди у, Топсини ўз бўлмасига олиб келиб.— Ундай дема! Гарчи мен Евага ўхшаган бўлмасам ҳам, сени яхши кўраман. Энди яқинларимни севишни ундан ўрганаман. Энди мен сени яхши кўра оламан... Ҳозир сени яхши кўрдим.

Офелиянинг овози айтган сўзидан кўра ишончлироқ эди, юзидан оқаётган ёшлар эса сўзининг самимийлигини тасдиқлаб тушарди. Шу ондан бошлаб у Топсини ўзига узил-кесил мафтун этди.

«Оҳ, жоним Ева, калтагина умрингда қанчадан-қанча яхшиликлар қилдинг!— деб ўйларди Сен-Клэр.— Лекин мен ўзимнинг арзимас ва самарасиз ўтган кўпкўп йилларимдан нимани кўрсата оламан?»

Бўлмада анча вақт секин пичирлашиш ва юриш эшитилиб турди. Дўстлар Ева билан видолашгани келардилар. Кейин тобут келтиришди... Сўнгра кўмиш маросими бошланди. Эшик ёнига экипажлар келиб тўхтар, уйга бегона кишилар кирарди... Оқ рўмол ва лентлар, қора мотам белгилари кўзга чалинарди... Сен-Клэр ҳаёт, юрар ва қимирларди. У ортиқ кўз ёши тўкмасди. У фақат бир нарсани — тобутдаги олтин соч бошчани кўрарди. Кейин у, буни рўжа билан ёпишганини ва тобут қопқоғининг бекилганини кўрди... Кейин у ҳамма билан бирга боғнинг этагига, скамейка ёнига борди: бу ерда Ева кўпинча Том билан гаплашиб ўтирар, қўшиқ айтар, китоб ўқир эди, ҳозир эса бу ерда кичкина қабр қазилган... Сен-Клэр қабр четида туриб, унга холис тикилиб қолди. У тобутни туширганларини кўрди... Кичкина қабрга тупроқ ташлаб, уни кўмганларидан сўнг эса, у ерда қизи — Еважони ётганлигига ва ундан умрбод ажралганига ишонмасди.

Кейин ҳамма тарқалиб, ортиқ Ева қайтиб келмайдиган хоналарга келишди. Мари хонасининг деразасига парда ташлоғлиқ эди. Мари каравотда ётиб, жони

борича додлар ва ҳамма хизматкорларини минут сайин ёнига чақирарди. У ҳатто уларни йиғлагани ҳам қўймасди. У чуқур ишонардики, ёлғиз угина қайғу чекади, дунёда ҳеч кимнинг у каби сезгиси йўқ, бўлмаган ва бўлмайди ҳам.

— Сен-Клэр, сендан бир қатра ҳам ёш томмади!— деди у.— Одам бунча ҳиссиз бўладими! Менинг қандай азоб чекаётганимни у тушуна олардими!

Кишиларни ташқи таассурот кўпинча алдаб қўяди; шунинг учун ҳам қулларнинг кўпи чиндан ҳам: «Мари қизи учун ҳаммадан ортиқ қайғураркан», деган фикрга келди. Айниқса унда тутқаноқ талвасаси бошланиб, у докторга киши юборгандан кейин ва ниҳоят:—«Мен ҳам бугун-эрта ўламан», деб айтганидан сўнг, бу фикр яна мустаҳкамланди. Ҳамма уйнинг у бошидан-бу бошига югурар, қайноқ сув тўлдирилган шишалар ва қайноқ сувга ҳўлланган докаларни кўтариб боришарди. Ҳамма гангиб қолган, тўполон — бу эса аслида беморга ором берарди.

Лекин Том хўжайинига чин меҳр қўярди. Сен-Клэр қаерга бормасин, Том қайғуриб кузатарди. Сен-Клэр Еванинг бўлмасида, ранги оқариб, индамасдан ўтираркан, Том унинг қуруқ ва ҳаракатсиз кўзларидан, у, Марининг барча дод-фарёд ва йиғи-сиғиларидан кучлироқ бўлган азоб-уқубат кечираётганини кўрарди.

Сен-Клэр оиласи бир неча кундан кейин шаҳарга қайтди. Қайғу-ғам эзган Огюстен, фикрларини бошқа нарсага йўналтирмоқ учун шароитни ўзгартириши лозим эди. Шунинг учун улар, кичкина қабрли боғ билан, ёзлик уйни ташлаб, Янги Орлеанга қайтдилар. Оворагарчилик ва янги таассуротлар билан ўз дардини унутмоқ мақсадида Сен-Клэр кўп вақтини кўчада ўтказарди. У кулимсираб сўзлашар, газеталарни ўқир, сиёсат ҳақида сўзлар ва ишлар билан қизиқиб турарди. Йўқса, бу кўчада ёки қаҳвахонада учратганлар, унинг мусибатини фақат шляпасидаги мотам аломатидан биларди. Беғам табассум тагида қабр сингари қопқоронғи юрак яшириниб ётганини ким биларди дейсиз?

— Сен-Клэр қизиқ одам,— деб Мари Офелияга ҳасрат қиларди.— Унинг яхши кўрган кишиси бўлса, у фақатгина бечора Евамиз, деб ўйлардим. Лекин у Евани енгил ёдидан чиқарибди. Уни ақалли Ева ҳақида сўз-

лашга ҳам мажбур этолмайман. Ҳеч бўлмаса у гапиришганда дардини айтар, деб ўйлаган эдим.

— Дарёнинг қаери тинч оқса, ўша ери чуқурроқ бўлади,— доно мақол тарзида деди Офелия.

— Бе, бунга ишонмайман! Булар ҳаммаси сафсата. Агар киши чуқур ҳис этса, бошқага билдиради, уни яшириб туролмайди. Чуқур ҳис этмоқ катта бахтсизлик демакдир! Сен-Клэрдақа бўлсам кошки эди. Менинг зўр сезгирлигим юрагимни поралайди.

— Эй, хоним, мистер Сен-Клэрнинг суяги қолди, холос! У ҳеч нима емас эмиш,— деди Мэмми.— Мен биламан, Евахон сираям унинг ёдидан чиқмайди. Ёлғиз унинггина эмас, азиз кичкинтойимиз ҳеч кимнинг ёдидан чиқмайди!— деди у, кўз ёшини артаркан.

— Ҳар ҳолда у менга нисбатан жуда беғам,— деб давом этди Мари.— У менга бир оғиз ширин сўз айтгани йўқ ахир, у ота юрагига қараганда она юраги сезгирроқ бўлишини билиши керак. Ичимдан нималар ўтаётганини ҳеч ким тасаввур этмайди. Мени ёлғиз Ева тушунарди, лекин у йўқ энди!

Шундай деб Мари ўзини креслога чалқанча ташлаб, бетиним йиғлай бошлади.

Мари ҳар бир нарса йўқолгандан кейингина унинг қадр-қимматига етадиган одамлардан эди. У, ўзига қарашда ҳар бир нарсадан ёлғиз камчиликгина топарди, лекин бирор нарсаси қўлдан кетдими, бунинг учун бениҳоя аза бошларди.

XXVIII БОБ

Бирлашув

Сен-Клэрнинг уйида кунлар, ҳафталар бирин-кетин ўтаверди. Кичкина қайиқча ботиб кетган жойда ҳаёт тўлқинлари ўз одатларича тебранарди. Кундалик кўнгилсиз ҳаёт ҳиссиётларимизни менсимасдан, илтифот қилмай, совуқ, бепарво ўтиб борарди. Биз емоғимиз, ичмоғимиз, ухламоғимиз, уйғонмоғимиз, сотмоғимиз, харид қилмоғимиз, суриштирмоғимиз, саволларга жавоб бермоғимиз лозим—хуллас, ҳеч қандай қизиқиш қолмагани ҳолда, мингларча руёлар кетидан қувиш ва совуққина, шундайин кун ўтказмоққа одатланиш қолади.

Сен-Клэр бутун орзу-истаклари қизининг бошида эканини илгари сезмаган ҳам экан. У, Евани деб ўзининг пул ишларини тўғрилар, Евани деб вақтини тақсимлар эди. У ҳамма ишни — нарсалар харид қилишни, ишларни яхшилаш, ўзгартиш ва йўлга солишни фақат Ева учун қилишга жуда ўрганган экан; энди Ева кетгандан кейин, унга ўйлайдиган нарса ва қиладиган иш қолмагандек кўринди.

У Янги Орлеанга қайтгандан кейин, тезда Томни озод қилиш пайига тушди; ишнинг барча расмий томонларини тамомлаши биланоқ, Томни озод қилиб юбормоқчи эди. Лекин кундан-кун, у Томга қаттиқроқ боғлана бошлади. Унинг назарида, бўшаб қолган бу оламда ҳеч ким Евани Том каби эслатмасди. Шунинг учун у доим Томнинг ўз ёнида бўлишини талаб қиларди ва кишилар олдида ички ҳиссиётларини ошкор қилишни севмайдиган, ичида сир сақлайдиган бўлишига қарамай, кўпинча Том ҳузурида ўз фикрини барала айтаверарди. Ўзининг ёш хўжайини орқасидан Томнинг доим, ҳамма жойда, муҳаббат ва садоқат билан эргашиб юриши шунинг учун ҳам таажжубланарли эмасди.

— Гап шундай, Том,— деди Сен-Клэр, уни озод қилиш ҳаракатига киришган кунининг эртасига,— сени озод киши қилмоқчиман. Нарсаларингни йиғиштиравер. Кентуккига жўнайсан.

Томнинг юзида қувонч нури сочилди. У, қўлини осмонга кўтариб, руҳланиб, деди:

— Тангрим, сенга шукур!

Бу гап Сен-Клэрни ажаблантирди. У:—«Том мендан осонликча ажралиб кетолмас», деб ўйлаганди.

— Бизникида турмушинг ёмонмиди? Нега бундай қувонасан?— деб совуққина сўради Сен-Клэр.

— Йўқ, йўқ, хўжайин! Сизникидан кетишим учун қувонмайман, озод бўлишим учун қувонаман!

— Том, сенинг учун озод бўлишдан кўра, қулликда яшаш яхшироқ эмасми?

— Йўқ, албатта йўқ, мистер Сен-Клэр!— қатъий деди Том.— Албатта йўқ!

— Лекин сен меникидагидек яшамоқ учун ўз меҳнатинг билан пул тополмайсан-ку. Бундай яхши кийим кийиш учун ҳам...

— Бунинг ҳаммасини биламан, мистер Сен-Клэр,

Хўжайин, сиз менга жуда сахийсиз. Шундай бўлишига қарамай, хўжайин, ёмон бўлса ҳам ўз кийимим бўлсин, ёмон уй бўлса ҳам ўз уйим бўлгани афзалроқ ё гапим нотўғрими, хўжайин?

— Тўғри айтасан, Том. Бир ойдан кейин кетишинг мумкин,— андак койингандек деди Сен-Клэр.— Чиндан ҳам сенга кетмаслик учун сабаб йўқ!— анча хурсандлик билан деди у.

Шундай деб ўрнидан турди-да, бўлмада юра бошлади.

— Хўжайиннинг мусибати йўқолмагунча, мен кетмайман,— деди Том.— Хўжайинимга зарур эканман, у билан қоламан.

Дераза ёнида турган Сен-Клэр Том ёнига келди-да, унинг елкасига қўлини қўйди.

— Эй Том, юрагинг мунча мулойим ва тентакалиш!

Меҳмонларнинг келиши улар суҳбатини узди.

Мари Еванинг вафотига қўлидан келганча қайғу чекарди. Ева, шафқатсиз беканинг худбин талабларидан хизматкорларни тез-тез қутқазиб турарди; Мари бошига бирор кулфат тушиб қолганида, бошқаларнинг тинкасини қуритишга қобил бўлганидан, хизматкорлар Еванинг ўлимига қаттиқ афсусланардилар. Хусусан, оиласидан ажратилган бечора Мэмми кампир бетиним қайғурарди; Ева унинг ягона овунчоғи эди. У куну тун йиғлар, бекасини илгаригидек парвариш қилолмас ва шунинг учун бекасидан тез-тез дакки эшитарди.

Офелия ҳам Евадан жудо бўлганидан қайғурарди, лекин бу дард унинг меҳрибон, соф дилида самара қолдирди. Яна ҳам назокатли ва мулойим бўлиб қолди. У, Топсини ўқитишга янаям жиддийроқ киришди, Топсининг қўли баданига тегиб кетганда, ижирғанмайдиган ва умуман ундан ҳазар қилмайдиган бўлиб қолди. Топси ҳам бирданига яхши бўлолмади, албатта, лекин, Еванинг ҳаёти ва ўлими унда яққол ўзгариш ясади. Ҳеч нарса билан иши бўлмаслик кайфияти йўқолди, умид ва орзулар пайдо бўлди, яхшилик қилиш учун интилишлар туғилди; булар бари қандайдир тартибсиз ҳолда, ўқтин-ўқтин, лекин тобора кўпроқ рўй бера бошлади.

Бир сафар Офелия чақирганда, у қўйнига бир нарсани шошилганича тиқиб келди.

— Қўйнингдаги нима, ярамас? Яна бирор нарсани ўғирладингми?— деди Роза ва дағаллик билан унинг қўлидан тортди.

— Кечирасиз, Розахоним!— деди Топси унинг қўлидан чиқишга уриниб.— Бу сизнинг ишингиз эмас!

— Бир нарсани яшираётганингни кўрдим. Найрангларингни биламан!— деди Роза ва қўлидан тутганича, қўйнига қўл тиқмоқчи бўлди.

Топсининг жаҳли чиқди ва кучи борича қўл ва оёқлари билан тепиниб, ўзини ҳимоя қила бошлади. Тўстўполон устига Офелия билан Сен-Клэр етиб келишди.

— Бу бир нарсани ўғирлабди!— деб қичқирди Роза.

— Ҳеч нарса ўғирлаганим йўқ!— деб жавоб берди Топси, қаттиқ йиғлаб.

— У еringдаги нима? Бу ёққа бер,— қатъий деди Офелия.

Топси аввал иккиланиб турди, аммо иккинчи бор «бер» деб талаб қилингандан сўнг, қўйнидан ўзининг эски пайпоғига солинган пакетни олди.

Офелия пакетни ёзди. Унинг ичидаги қоғозга ўралган нарса соч экан: буни ҳамма билан хайрлашган ўша унутилмас кунда Ева Топсига берган эди.

Сен-Клэр қаттиқ таъсирланди.

Топси полга ўтириб, бошига этагини ёпди-да, додлаб йиғлай бошлади. Бу воқиа бир томондан кишини таъсирлантирса, иккинчи томондан кулгисини қистатарди.

Сен-Клэр кулимсиради. Лекин:—«Қўй, йиғлама, нарсангни қайтариб оласан!»—деяркан, кўзидан жиққа ёш оқди.

Кейин унинг тиззасига пакетни ташлаб, Офелия билан меҳмонхонага кириб кетди.

— Мен чиндан ҳам ундан бир нарса чиқара оласиз, деган фикрга келяпман,— деди у.— Чинакам қайғу чекишга қобил ҳар бир дил ҳамма яхшиликка ҳам қобил бўлади.

— Қиз бало чиқяпти,— деди Офелия.— Ундан умидим катта. Лекин, Огюстен,— деб давом этди унинг енгига қўлини қўйиб,— унинг кимникилигини билмоқчиман — меникими, сизникими?

— Уни сизга ҳадя қилганман,— деди Огюстен.

— Ҳа, сўзда, лекин мен унинг қонунан меники бўлишини истардим,— деди Офелия.

— Ҳали шундай денг!— деди Огюстен.— Аболиционистлар[1] нима деб ўйлар экан? Агар сиз қулдор бўлиб қолсангиз, бундай гуноҳни ювиб юбориш учун улар бутун кун рўза тутадилар.

— Беҳуда гап! Уни ўзимизники қилиб олмоғимнинг сабаби шуки, уни озод штатларга олиб кетиб, у ерда озод қилиб юбормоқчиман. Йўқса, барча ҳаракатларим бекорга кетади.

— Эй, кузина, бу қандай гуноҳки, киши «яхшилик қилиш учун ёмонлик қилади». Мен бу тентаклигингизни маъқул топмайман.

— Ҳазиллашмасдан, ақллироқ фикр юргизишингизни истардим,— деди Офелия.— Агар уни қулликдан халос қилолмас эканман, тарбиялашга ҳаракат қилишнинг кераги ҳам йўқ. Агар, чиндан ҳам уни менга беришни истасангиз, қонунда белгиланганича ҳужжат ёзинг.

— Хўп,— деди Сен-Клэр.— Ёзаман.

У ўтириб, газета ўқий бошлади.

— Лекин мен истардим — шу ҳужжатни ҳозир ёзсангиз,— деди Офелия.

— Нега бунча шошиласиз?

— Қолган ишга қор ёғади, ҳозирги ишни кечга суриш керак эмас,— деди Офелия.— Мана қоғоз, перо ва сиёҳ, ёзинг!

Ўзига ўхшаган кўп одамлар каби, Сен-Клэр бир ишни шу оннинг ўзидаёқ қилишни унча ёқтирмасди, шунинг учун Офелиянинг қаттиқ туриб олиши унга ёқмади.

— Қаёққа шошиласиз?— деди у.— Сўзимга ишонмайсизми?

— Мен бу ишнинг албатта юзага чиқишини истайман,— деди Офелия.— Сизнинг ўлиб қолишингиз ёки хонавайрон бўлишингиз мумкин, у вақтда Топсини кимошди савдосига қўйиб сотиб юборадилар.

— Сиз жуда пишиқ хотинсиз! Хайр, модомики янкининг[2] қўлига тушган эканман, итоат қилишдан бўлак иложим йўқ.

Сен-Клэр ишнинг барча расмий томонларини яхши биларди; у инъом хатини дона-дона қилиб, катта ҳарф-

---

[1] Аболиционистлар — негрларни дарҳол озод қилиш тарафдорлари.

[2] Янки — Жанубдаги қулдорлар томонидан шимолий штатлар аҳолисига берилган ҳақоратли лақаб.

лар билан қийналмай ёзди ва остига чиройли қилиб имзосини чекди.

— Ана, масала ҳал, Вермонтхоним!— деди у, Офелияга қоғозни узатаркан.

— Балли!— кулимсираб деди Офелия.— Айтгандай, қоғозни тасдиқлатдириш керак эмасми?

— Оҳ, бунисиям бормиди!— деди у ва Мари хонасининг эшигини очиб,— Мари, кузина автографингни[1] ёднома қилиб олмоқчи. Мана бу ерга, тагига номингни ёз.

— Нима гап?— деди Мари, қоғозга кўз югуртиб.— Ажаб! Кузина тақводор ва художўй одам, қулдорликни гуноҳ ҳисоблайди, деб ўйлардим... Лекин унинг миясида бундай хаёл туғилган бўлса, жоним билан хоҳишларини бажараман.

Шундай деб Мари, эътибор қилмай, ўз номини ёзди.

— Ана энди жони ва тани сизники,— деди Сен-Клэр, унга қоғозни бераркан.

— Илгари қандай бўлса, ҳозир ҳам шундай,— деб жавоб берди Офелия.— Лекин энди унга ёрдам бериб, ҳомийлик қила оламан.

Сен-Клэр меҳмонхонага кириб, яна газета ўқишга киришди.

Мари билан ўтиришни ёқтирмаган Офелия, қоғозни эҳтиёт қилиб яшириб, Сен-Клэрнинг кетидан меҳмонхонага кирди.

У, креслога ўтириб, иш тўқий бошлади. Кейин бирдан сўради:

— Огюстен, мабодо ўлиб қолсангиз, унда қулларингизни нима қилиш ҳақида бирорта васиятнома ёзиб қўйдингизми?

— Йўқ,— деди Сен-Клэр, ўқишида давом этиб.

— Ундай бўлса, сизнинг беғамлигингиз зўр шафқатсизликка айланиб кетиши мумкин.

Сен-Клэр ўзи ҳам бу ҳақда кўп ўйларди, лекин менсимай жавоб берди:

— Ҳа, мен васиятнома ёзиб қўймоқчиман.

— Қачон?..— деб сўради Офелия.

— Шу кунларда.

— Сиз ундан илгарироқ ўлиб қолсангиз-чи?

— Нега мунча менга ёпишаверасиз, кузина?— деди Сен-Клэр ва газетани ўқишдан тўхтаб, Офелияга тааж-

[1] Ўз қўли билан ёзилган хат.

жубланиб қаради.— Менда сариқ иситма ёки вабо нишонасини сездингизми? Нега бунча жон куйдириб, ўлимимдан кейинги ишларимни тузиш билан шуғулланасиз?

— Ўлим ҳаётимиз яшнаб турганда ҳам бизни олиб кетгани келади,— деди Офелия.

Сен-Клэр ўрнидан туриб, газетани қўйди ва кўнгилсиз суҳбатга хотима бериш учун парво қилмай, айвоннинг очиқ эшиги ёнига келди. У «ўлим» деган сўзни ўзича такрорлаб панжарага суянди-да, фонтандаги сувнинг отилиб чиқишига қарай бошлади. Ҳовлидаги гуллар, дарахтлар, вазалар, унинг кўзига тутун ичидан кўрингандек эди, ва у, ҳамманинг оғзида оддийгина бир сўз сингари айтиладиган, лекин аслида жуда даҳшатли кучга эга бўлган сирли «ўлим» сўзини дилида такрорлади.

«Қизиқ,— деб ўйлади у,— шундай сўз бор ва шундай ҳодиса бор, лекин биз доим уни унутамиз. Одам бугун шўх, чиройли, умид ва орзуларга тўлиб яшайди, эртага эса у йўқ, бутунлай йўқ ва абадий бўлмайди!»

У, хаёл суриб, айвонда юрар ва бутунлай ўз фикрларига чулғангандек кўринарди. Том тоға:— «Чойга занг урилди», деб икки марта айтгандан кейингина, Сен-Клэрнинг диққати унга тортилди.

Чой вақтида у пароканда ўйланиб ўтирди. Чойдан кейин эса, индамай, Мари билан Офелия кетидан меҳмонхонага кирди.

Мари, чивиндан қўриқлайдиган шойи чойшапни устига ёпиб, кушеткага ёта солиб қаттиқ ухлаб қолди.

Офелия жим иш тўқирди.

Сен-Клэр бўлманинг у бошидан-бу бошига юрарди. Кейин:

— Бир кўчани айланиб келай. Баҳона билан кечки газеталарни ҳам қарайман,— деди, кейин шляпасини олиб чиқиб кетди.

Том, Сен-Клэрни дарвозагача кузатди ва:—«Сиз билан бирга чиқайми?»— деб сўради.

— Йўқ, дўстим,— деди Сен-Клэр.— Мен бирор соатдан кейин қайтаман.

Том айвонда қолди. Гўзал ойдин кеча эди. Том отилиб тушаётган фонтан сувини томоша қилиб ва сувнинг жилдирашини тинглаб ўтирди. У, ўз оиласини, ўз уйини эслади. Тез кунда у озод киши бўлади ва оиласига

қайта олади. У хотинини ва болаларини сотиб олиш учун кўп ишлаяжак. У тез кунда ўз қўлларим ўзимники бўлади, оиламни озод қилиш учун шу қўллар билан ишлайман, деб ўйлади-да, бақувват мускулларини ушлади. Кейин у, ёш ва олижаноб хўжайини ҳақида ўйлай бошлади; кейин унинг эсига гўзал Ева тушди, Том уни шунча кўп ва узоқ ўйладики, фонтаннинг ярқироқ сувлари орасидан Еванинг олтин сочли бошчаси, хурсанд бўлиб кулимсираган юзи кўзига кўрина бошлади. Сувнинг жилдираши уни аллаларкан, ухлаб қолди ва тушига Ева кирди: гўё у, бошида раъно гулчамбар ўралган ҳолда, одатдагидек сакраб-сакраб Томнинг ёнига келаётганмиш, унинг юзлари қип-қизил ва кўзлари завқланиб чақнармиш.

Бирдан аллаким дарвозани қаттиқ қоқди, одамларнинг овози эшитилди, Том уйғонди.

У югуриб бориб дарвозани очди. Бир қанча бегона одамлар, оҳиста қадам қўйишиб, аллақандай бир чакмонга ўралган одамни кўтаришиб кирдилар. Одамнинг юзига ёруғ тушди ва шу онда Том қаттиқ овоз билан додлаб юборди. Бегона одамлар, юкни кўтариб, Офелия иш тўқиб ўтирган меҳмонхонанинг очиқ эшигидан кирдилар.

Кечки газеталарни кўриш учун Сен-Клэр қаҳвахонага кирган экан. У, газета ўқиб турган вақтда, икки маст одам муштлашиб қолибди. Сен-Клэр ва яна бировлар уларни ажратмоқчи бўлиб, муштлашаётганлардан бирининг қўлидаги пичоқни олмоқчи бўлибдилар. Шу вақтда ҳалиги маст одам шу пичоқни Сен-Клэрнинг бикинига суқиб юборибди.

Уй дод-фарёд ва йиғи-сиғига тўлди. Хизматкорлар ақлидан озгандек, сочларини юлишар, ўзларини ерга кўтариб уришар ва дуо ўқиб, нима қилишни билмай, теварак-атрофда ўралишарди. Фақат Том ва Офелия бир оз тетик эдилар; Марининг қаттиқ тутқаноғи бошланди. Офелиянинг буйруғи билан меҳмонхонадаги диванга дарров жой қилиб, қонга беланган танани қўйдилар. Сен-Клэр, оғриқ азоби ва кўп қон кетиши натижасида ҳолдан кетган эди. Офелия унга мадор киргизувчи дори бергандан кейин, ўзига келиб, кўзини очди, бўлмага разм солиб, ҳар бир нарсани диққат билан қараб чиқди, энг охир унинг назари онасининг расмида тўхтади.

Доктор келиб кўрди. Докторнинг юзидан маълум бўлди — умид йўқ. Доктор, жароҳатни ўзи боғламоқчи

бўлди ва Офелия ҳамда Томнинг ёрдами билан буни бамайлихотир бажарди. Бу чоқ эшик ҳамда айвон деразалари ёнида тўпланган ва қўрққан хизматкорлар оҳ-воҳлашар ва дуо ўқишарди.

— Энди,— деди доктор,— буларнинг ҳаммасини чиқариш керак. Касал жуда тинч бўлсин.

Сен-Клэр кўзини очди ва Офелия билан доктор чиқараётган шўрлик қулларига тикилиб қаради.

— Бечора одамлар!— деди Сен-Клэр ва унинг юзида аччиқ пушаймон акси кўринди.

Адольф чиқишдан қатъий бош тортди. Бу даҳшатли ҳодиса, уни жудаям ақлдан оздириб қўйган эди; у, ўзини полга кўтариб урди, уни ҳеч ким ётган жойидан кўтара олмасди. Бошқалар, Офелиянинг талабига бўйсуниб, чиқиб кетдилар. Офелия:— «Касал хўжайинингизнинг ҳаёти уйнинг тинчлиги ва осойишталигига боғлиқ», деб хизматкорларни ишонтирди.

Сен-Клэр зўрға гапирарди. Унинг кўзи очиқ эди; афтидан, уни аччиқ фикрлар азобларди. У, анчадан кейин ёнида тиз чўкиб турган Томнинг қўлига қўлини қўйиб деди:

— Том, бечора!

— Нима дейсиз, хўжайин?— деб маъюс сўради Том.

— Мен ўляпман,— деди Сен-Клэр, унинг қўлини қисиб.

У, Томнинг қўлидан ушлаганича, жим, унга тикиларди. Кейин кўзини юмди, лекин қўлини қўймади. Мангулик дарвозаси олдида қора ва оқ қўллар бир-бирларини дўстона қисишиб бирлашдилар.

— Ҳушидан кетяпти,— деди доктор.

Сен-Клэрнинг юзи мурдадек оқара бошлади. Аммо шу билан бирга, ухлаётган гўдакнинг юзидаги каби гўзал осойишталик пайдо бўлди.

У бир неча лаҳза мана шундай ётди.

Кейин у қувонган кўзларини очди, гўё бировни танигандек: «Она» деди ва жон берди...

XXIX БОБ

Ҳимоясизлар

Биз, ўзларининг саховатли хўжайинидан ажралган қул негрларнинг қанчалик умидсизликка тушиши ҳақида кўп эшитамиз. Бунга ажабланмаса ҳам бўлади, чунки

жудоликка учраган қуллардан ортиқ ҳимоясиз киши дунёда бўлмайди.

Отасидан ажралган болани дўстлари ва қонун ҳимоя қилади; унинг ҳуқуқлари эътироф қилинади. Қулнинг ҳеч нимаси йўқ. Қонун бўйича унинг ҳеч қандай ҳуқуқи йўқ, чунки қонун унга мол деб қарайди. Қулларга инсон сифатида яшамоқ имконияти ёлғиз, тасодифан улар саховатли хўжайин қўлига тушган чоқларидагина берилади, хўжайин ўлганда эса, қулнинг ҳеч нимаси қолмайди.

Ўз ҳукмронлигидан инсонларча ва олижаноб фойдалана оладиган одамлар дунёда кам. Бу ҳаммага маълум; ҳаммадан кўра қулларга яхшироқ маълум, ўндан тўққизталари ёмон ва золим хўжайиннинг қўлига тушишлари муқаррарлигини жуда яхши тушунадилар. Мана шунинг учун қуллар саховатли хўжайиннинг вафоти учун узоқ вақт мотам тутадилар.

Сен-Клэр жон берганда бутун уйни даҳшат ва умидсизлик босди. У кучга тўлган, қирчиллама чоғида, қўқисдан ҳалок бўлди! Ҳамма хона ва йўлаклардан йиғи овози чиқарди.

Ҳамма инжиқликлари ва ҳавойи орзуларига ҳар доим йўл қўйиб келиниши орқасида асаблари бўшашиб кетган Мари бу оғир зарбага бардош беролмади ва эри жон бераётган пайтда, ҳадеб ҳушидан кетаверди, шунинг учун ҳам унга никоҳ аҳди билан бириктирилган киши уни абадий қолдириб кетар экан, унга ҳатто сўнгги «алвидо»ни ҳам айтолмай, дунёдан ўтди.

Офелия, ўзига хос субут билан, сўнгги дамгача Сен-Клэр ёнидан кетмади. Унинг бутун вужуди кўз, қулоқ ва ғамхўрликка айланди; шу топда нима қилиш мумкин бўлса, у ҳаммасини қиларди.

Сен-Клэрни дафн этишга ҳозирлаётганларида, оддий кўкрак тумор топдилар; унинг қопқоғи пружинали: босса очилади. Унда аслзода, қора соч, париваш хотиннинг расми бор эди. Туморни қайтиб, жонсиз кўкракка қўйдилар.

Кўмиш дабдабали ўтди, шундан кейин кундалик турмушнинг совуқ ва лойқа тўлқинлари яна мавжлана бошлади; ҳамманинг кўз олдида: «Энди нима қилиш керак», деган савол туғилди.

Бу савол Мари олдида ҳам пайдо бўлди. Ташвишланган қуллар билан ўралган Мари катта креслода ўтириб,

мотам учун келтирилган қора матоларни кўрарди. Бу савол Офелия олдида ҳам пайдо бўлса-да, у ватанига қайтиб кетиш ҳақида ўйлай бошлаганди. Бу даҳшатли савол беканинг меҳр ва шафқатсиз феълини яхши билган қуллар олдида ҳам пайдо бўлди; улар энди ана шу бераҳм бекаларининг қўлида қолган эдилар. Уларнинг ҳаммаси шу чоққача фойдаланиб келган илтифотларнинг бекадан эмас, балки хўжайиндан чиққанлигини жуда яхши тушунарди. Энди у вафот этиб, шафқатсиз ва бунинг устига, дард тортавериб бераҳм бўлиб қолган хотиннинг бебошлиги ва зулмидан уларни ҳимоя қиладиган ҳеч кимса қолмаган эди.

Сен-Клэр дафн этилганидан кейин икки ҳафтача вақт ўтди. Кунларнинг бирида Офелия ўз бўлмасида иш қилиб ўтираркан, эшикнинг секин-секин қоқилганини эшитди. Офелия эшикни очди ва чиройлигина ёш квартеронка — Розани кўрди. Унинг сочлари тўзиган ва кўзи йиғламоқдан шишган эди.

— Оҳ, Офелияхон!— деб чинқира бошлади у, тиз чўкиб йиқилиб ва унинг этагидан ушлаб.— Боринг, боринг, Марихонимдан илтимос қилиб, мени қутқариб қолинг! У мени калтаклатиш учун ахлоқ тузатув уйига юборяпти! Мана кўринг!

Шундай деб, у Офелияга бир қоғоз узатди.

Бу қоғоз — Марининг нозик қўлчаси билан раҳмсиз бир аблаҳга ёзилган буйруқ эди, бу аблаҳ эса ўша вақтда қулларни дарралаш учун махсус жазохона тутарди. Қоғозда:

«Ушбуни кўрсатувчига ўн беш калтак урилсин», деб илтимос қилинган эди.

— Нима қилиб қўйдинг?— деб сўради Офелия.

— Биласизми, Офелияхон, феълимнинг ёмонлигини биласиз-ку! Мен ўзим жуда ёмон иш қилдим! Мари хонимни кийинтираётган эдим, юзимга бир шапалоқ урди. Мен эсам, ўйламай-нетмай унга қаттиқ гапириб юбордим. У:—«Сени таптингдан биракай тушириб қўймасам бўлмайди», деб шу хатни ёзиб, қўлимга берди ва:— «Ўзинг олиб бор!»— деди. Бундан кўра мени ўлдиргани яхши эди.

Офелия, нима қилиш кераклигини ўйларди.

— Биласизми, Офелияхон,— деб давом этди Роза,— мени сиз ёки Марихонимнинг ўзи урса, майли эди. Лекин эркак кишига, тағин ҳалигидай ёмон одамнинг ол-

дига юбориб урдиришини ўйланг, Офелияхон, бундан уят нарса борми!

Офелия, хотин ва қизларни махсус жазохонага калтаклатгани юбориш ва уларни энг бадтарин, қабиҳ эркакларнинг қўлига топшириш одатини яхши биларди, бу эркаклар шундай касбни танлаганликлари учун ҳам энг қабиҳ кишилардир.

Келишган қоматли Роза, нима қилишини билмасдан питиларди. Офелияда аёллик номуси жўш урди, Янги Англиянинг озод фуқароси қон томиридаги кучлар юришди, юзи қизарди ва ғазабдан юраги ура бошлади. Лекин ҳар қачонгидек эҳтиёткор Офелия, ўзини оғир тутди ва қўлидаги қоғозни маҳкам сиқиб, Розага оддий қилиб, деди:

— Туратур, болам, беканг билан сўзлашиб кўраман.

— Шармандалик! Разиллик! Дунёда бундан ҳам расво иш бўладими!— деб меҳмонхонага бораркан, ўз-ўзига айтарди Офелия.

Мари креслода ўтирарди. Мэмми унинг сочини тарар, Жен эса, полда ўтириб, оёғини уқаларди.

— Бугун кайфингиз қандай? — деб сўради Офелия.

Мари аввал жавоб бермади, фақат чуқур уф тортиб, кўзини юмди. Кейин:

— Эй, билмайман, кузина! Бирдай шекилли,— деди.

Шундай деб Мари, кенг қора ҳошияли батист дастрўмолча билан қўлини артди.

— Мен сиз билан,— деди Офелия, одатда қийин гап олдидан бошланадиган қисқа ва қуруқ йўталиб,— бечора Роза тўғрисида сўзлашгани келдим.

Мари кўзини очди, қонсиз юзлари қизариб кетди ва:

— Унга нима бўлибди?— деб кескин сўради.

— У, қилган гуноҳига жуда пушаймон.

— Пушаймон? Буни аввал ўйлаши керак эди! Унинг безбетликларига хўп чидадим. Энди у мени эсидан чиқармайди!.. Адабини бераман... Қўлимда ипакдек мулойим бўлиб қолади...

— Уни бундай расво йўл билан қилмай, бошқачароқ йўл билан жазолай олмайсизми? Ахир уни, бу уятга ўлдиради-я!

— Мен ҳам худди уятга ўлдирмоқчиман-да! Ҳаддидан ошиб кетди! Ўзини катта олиб юборди! Бека қизман, деб ўйлайди, чиройли бўлмай ўлгур! Оддий чўрилигини эсидан чиқарган. Мен унинг шундай таъзирини берайки, кўзи очилсин!

— Лекин ўйлаб кўринг, кузина, сиз унинг уятчанлик ҳиссаётини таҳқирласангиз, беҳаё қилсангиз, уни бузиб юборасиз!

— Уятчанлик эмиш!— деди Мари, нафратомуз ханда қилиб.— Қоралар кошки бу нозик нарсанинг фаҳмига етса! У, кўча чангитиб юрган йиртиқ кийимли фоҳишалардан асло яхши эмас — шуни исбот қилмоқчиман. Калтакдан кейин олдимда тумшуғини кўтармайди!

— Бундай қилиш — жуда раҳмсизлик бўлади,— деди қатъий йўсинда Офелия.

— Раҳмсизлик! Бунинг нимаси раҳмсизлик экан? Унга ўн беш калтак урилсин, кейин қаттиқ урилмасин, деб буйруқ бердим. Менимча, бу ҳеч раҳмсизлик бўлмаса керак!

— Раҳмсизлик эмасмиш!— деб хитоб қилди Офелия.— Мен аминман — унинг ўрнида бошқа қиз бўлганда ҳам бундай жазодан кўра, ўлишга рози бўларди.

— Сиз ўзингизга қараб бичяпсиз. Аммо негр хотинлар бундай жазога ўрганишиб қолган. Улар билан сал хушмуомала бўлсангиз бошингизга чиқиб олишади. Ҳамиша қулларимнинг аҳволи шу. Энди мен уларни ўз жойларига ўтиргизиб қўяман! Улар ўзларини қандай тутиш кераклигини билсинлар — мен шуни истайман, йўқса, уларнинг ҳаммасини калтаклатавераман!— деди Мари, теварагига қатъият билан қараб.

Бу гапларнинг ҳаммаси бевосита ўзига тааллуқли эканлигини тушуниб, Жен жунжикди ва бошини хам қилди. Офелиянинг кўриниши милтиқ дориси ютган-у, салдан кейин бу дори портлашга тайёрдек эди. Лекин

у, бу кажбас ва шафқатсиз хотин билан адик-бадик қилиб ўтиришнинг фойдасиз эканини билиб, лабини қаттиқ қимтиди-да, ўрнидан туриб бўлмадан чиқди.

Розага, «илтимосингни қайтардилар», деб айтиш унга оғир бўлди. Тезда қуллардан бири келиб:— «Бека менга Розани калтаккхонага олиб боришни буюрди», деди ҳам ялинишлари ва кўз ёшлар тўкишига қарамай, Розани олиб кетишди.

Орадан бир неча кун ўтиб кетди. Том равоқда турарди, унинг ёнига Адольф келди. Хўжайин ўлгандан кейин бу йигитнинг юраги бежо ва жуда руҳи тушган эди. У, Марининг ҳеч ёқтирмаслигини билар, лекин Сен-Клэр ҳаёт экан, бунга кам эътибор берарди. Энди, Сен-Клэр ўлгандан кейин эса Адольф, тақдирининг қандай бўлишини билмасдан, бутун кун қўрқиб, титраб-қақшаб юрарди. Мари ўз гумаштаси билан бир неча марта кенгашган эди. Сен-Клэр акасининг маслаҳати билан Мари бутун қўрғончани ва шахсан ўзиники бўлганлардан бошқа ҳамма хизматкорларни сотишга қарор қилди; ўзи эса отасиникига кўчиб кетмоқчи, ўзига қарашли хизматкорларни ҳам отасининг плантациясига обормоқчи бўлди.

— Биласанми, Том, бизнинг ҳаммамизни сотишади.— деди Адольф.

— Ким айтди?— деб сўради Том.

— Бекамиз гумашта билан сўзлашаётганда, парда орқасига яшириниб олгандим. Бир неча кундан кейин ҳаммамизни аукционга юборадилар, Том.

— Худога топширдик!— деди Том ва қўлини қовуштириб, чуқур уф тортди.

— Бундай хўжайинни энди ҳеч кўрмаймиз,— ишонч билан деди Адольф.— Лекин бизнинг бекамизнинг қўлида қолгандан сотилиб кетган афзалроқ!

Том орқасини ўгирди. Унинг юраги зирқирарди. Озод бўлиш умиди, узоқдаги хотини ва болаларининг орзуси унинг серсабр жонини ғалаёнга келтирди, соҳилга етай деганда сувга ботаётган денгизчи катта тўлқинлар орқасидаги қўнғироқхонани ва туғилган қишлоғининг жонажон томларини кўрганда ва улар билан видолашганда шундай бўлади... Том, кўксига қўйган қўлларини яна қаттиқроқ сиқди. Унинг захмат чеккан кўнгли озодликнинг яқинлигига қаттиқ ишонганидан, Адольф айтган бу янгилик унинг учун жуда қаттиқ зарба бўлиб

тушди ва у: «Худога топширдик!»— деб қанча кўп айтса, шунча қаттиқроқ азоб чекди.

У, Ева вафотидан кейин, унга анча хушкўнгиллик билан қарайдиган бўлиб қолган Офелияни ахтариб кетди.

— Офелияхон,— деди Том,— хўжайин Сен-Клэр менга озодлик ваъда қилган эди. У менга озодлик қоғозларини тўғрилаётганини айтган эди. Энди, Офелияхон бир яхшилик қилсалар-у, бека билан гаплашиб кўрсалар; балки бекам мистер Сен-Клэрнинг иродасини бажо қиларлар.

— Сенинг тўғрингда гаплашаман, Том, қўлимдан келганини қиламан,— деди Офелия.— Аммо бу иш Сен-Клэрхоним билан битадиган бўлса, олдидан айтиб қўя қолай: умид оз.

Бу гап Роза воқиасидан бир неча кун кейин, Офелияхоним Шимолдаги ўз юртига қайтиб кетиш ҳозирлиги билан банд вақтда бўлди.

У жиддий ўйлаб кўриб, шундай фикрга келди: Мари билан у сафар сўзлашганда ҳаддан ташқари қизиқконлик қилган экан, шунинг учун бу сафар имкон борича оғир бўлишга қарор қилди. У, тикаётган ишини кўтариб, Мари бўлмасига жўнади. У, аввалданоқ: «Том ҳақидаги гапни бутун лаёқатимни ишлатиб, дипломатларча эпчиллик билан олиб бораман», деб аҳд қилди.

Мари, диванда тирсагини ёстиққа тираб ётар, бозор қилгани борган Жен эса, унинг олдига ҳар хил нозик қора матоларнинг намуналарини бирма-бир ёзиб кўрсатарди:

— Мана буниси боп экан,— деди Мари, намуналардан бирини танлаб.— Лекин бунинг чинакам азабоп эканига унча ишончим йўқ.

— Йўғ-э, хоним! Асл ўзи!— деб гапга чечан Жен жавоб берди.— Генерал Дербеннонинг хотини, ўтган ёз, генерал ўлгандан кейин, худди мана шунақа кўйлак кийган эди. Жуда ярашган.

— Сиз нима дейсиз?—деб, Мари Офелиядан сўради.

— Ҳар кимнинг диди бошқа,— деди Офелия.— Сиз, либос кийишни мендан кўра яхшироқ тушунсангиз керак.

— Гап шундаки,— деди Мари,— ҳеч бир киядиган нарсам қолмади. Ишларни тамомлаб, янаги ҳафта

отамникига кетмоқчиман, шунинг учун бирор матони танлаб олишим керак.

— Шунча тез жўнамоқчимисиз?

— Ҳа, Сен-Клэрнинг акаси билан гумашта: жиҳозлар билан негрларни аукционга чиқартириб сотиш яхшироқ, қўрғончани сотишни эса гумаштага топшириш керак, деяптилар.

— Бир иш тўғрисида сиз билан сўзлашмоқчи эдим,— деди Офелия.— Огюстен, Томга озодлик беришни ваъда қилиб, баъзи бир зарур расмий жиҳатларини ҳам тайёрлай бошлаган экан. Эрингиз бошлаган ишни охирига етказсангиз керак, деб ўйлайман?

— Томни озод қил дейсизми? Бўлмайди!— кескин деди Мари.— Том энг қиммат баҳо қуллардан ҳисобланади... Йўқ, бу ҳақда ўзингизни ҳам овманг, бунинг иложи йўқ! Унга катта пул беришади. Кейин, унга озодликнинг нима кераги бор? Унинг учун ҳозирги турмуш минг марта яхши.

— Ахир у озод бўлишни жон деб истайди, бундан ташқари, хўжайини: «Сени озод қиламан», деб ваъда берган,— деди Офелия.

— Истаса истайверсин!— деди Мари.— Улар ҳаммаси озод бўлгуси келади, чунки улар доим норизо ва мумкин бўлмаган нарсаларни хоҳлайди. Йўқ, мен негрларнинг озод қилинишига қатъиян қаршиман. Ўз негрларига ғамхўрлик қилишни хўжайинга топшириб қўя қолинг, натижада уларнинг ҳеч бир қайғу ва эҳтиёжсиз яшашини кўрасиз. Озод қилишингиз биланоқ, улар дангаса бўлиб олади, ишга хушёқмаслик қилади, пиянисталик қила бошлайди ва бутун умрини ичкилик билан тугатади. Бундай ҳодисаларни юз марталаб кўрганман. Озодлик улар учун зиён.

— Ахир, Том, меҳнаткаш, вазмин ва художўй-ку.

— Бу билан нима демоқчисиз? Бундайларни юзлаб кўрганман. У, яхши одамнинг қўлида тургунча яхши, вассалом!

— Менга қаранг,— деди Офелия,— агар сотсангиз, у жуда ёмон одамнинг қўлига тушиб қолиши мумкин-ку.

— Бўлмаган гап!— деб эътироз билдирди Мари.— Яхши негрларнинг юздан биттаси ёмон хўжайиннинг қўлига тушади. Хўжайинларнинг кўпчилиги хушкўнгил ва ишончли одамлар. Улар тўғрисида ҳар нарса дейи-

шаверади. Мен мана шу ерда, Жанубда ўсиб, яшаб келяпман ва мен кўрган хўжайинларнинг ҳаммаси негрлар билан уларнинг юриш-туришларига қараб муомала қилади, негрлар нимага лойиқ бўлса, шунга қараб иш тутишади. Бундан хавфсирамаслик керак.

— Майли, бу шундай бўлсин,— қатъий деди Офелия,— лекин мен биламанки, эрингизнинг ўлим олдидан билдирган истакларидан бири — Томни эркинликка чиқариш эди. У Ева ўлаётганда бу ваъдани унга берган. Эрингизнинг ўлим олдидан айтган сўзини менсимас экансиз, деб ҳеч хаёлимга келтирмаган эдим.

Буни эшитиб Мари кўзини рўмол билан ёпди-да, қаттиқ йиғлаб, дори солинган шишасини ҳидлай бошлади.

— Ҳамма менга қарши!— деб минғиллади у.— Ҳеч кимда шафқат йўқ. Ўлганларни эслатасиз, деб ҳеч кутмаган эдим. Раҳмингиз келмайдими? Ҳеч ким, бошимга тушган оғир кулфатларни ўйлагуси келмайди. Худойим, қандай бебахт эканман! Биттаю битта қизим бор эди, у ҳам йўқ! Менинг ҳар бир гапимни тушуниб, қадримга етадиган эрим бор эди, у ҳам мендан тортиб олинди! Мени тушуниш эса жуда қийин. Сиз бўлсангиз, бошимга тушган даҳшатли мусибатларни эсимга солиб, шафқатсизлик қиласиз. Эҳтимол, бу гапларни яхши ният билан айтгандирсиз, лекин аслида бу яхши гап эмас, жуда шафқатсизлик бўлиб чиқди.

Шундай деб, Мари яна йиғлай бошлади. Унинг нафаси қисилар, Мэммини чақириб —«дераза ларни оч, камфорани олиб кел, бошимни ҳўлла, кўйлагимни еч», дерди. Одатдаги тўполон бошланди ва Офелия шошилиб ўз бўлмасига чиқиб кетди.

У Мари билан гаплашишдан ҳеч нарса чиқмаслигини узил-кесил тушунди. Мари ўзини тутқаноқ тутганга солишга ниҳоятда уста эди. Унга «марҳум эрингиз ва Ева ҳамма хизматкорларни озод қилмоқчи эдилар» деб айтилиши биланоқ, у дарҳол тутқаноғини ишга солди. Шундай бўлса ҳам, Офелия Том учун қўлидан келган сўнгги ишни қилди: у, Шелбихонимга хат ёзиб, Томнинг кулфатларидан дарак берди ва Томни қайтиб сотиб олишни илтимос қилди.

Эрасига олтитача қуллар билан бирга Том ва Адольфни қул бозорига жўнатдилар. У ердан қулфуруш савдогар уларни аукционга жўнатмоқчи эди.

XXX БОБ

Қуллар бозори

Қуллар бозори! Бу даҳшатли жойни ўқувчиларимизнинг баъзилари Дантенинг жаҳаннами[1] каби, йиртқич ҳайвонларнинг қоп-қоронғи, сассиқ уясига ўхшаш бўлса керак, деб ўйлашлари эҳтимол. Йўқ, ундай эмас, содда дил дўстларим! Ҳозирги давримизда кишилар, тузукина жамиятнинг назар ва ҳиссиётини таққир қилмасдан, усталик ва мулойимлик билан жиноят қилишни билиб олганлар. Бозорда мол ўрнида сотиладиган одам қиммат туради, шунинг учун уни яхши боқиб семиртирадилар, озода сақлайдилар; у саломат бўлсин ва харидорни ўзига тортсин, деб парвариш қиладилар. Янги Орлеандаги қуллар бозори оддий бир уйга жойлашган; бу уй бошқа уйлардан унча фарқ қилмайди. Уни покиза тутадилар; бино ёнидаги узун бостирма тагида сиз эр ва аёл негрларни кўришингиз мумкин: улар, бу бино ичида нима сотилиши ҳаммага аён бўлсин, деб бу ерда туришади. Сизни ҳурмат билан, ичкари кириб, молни кўришга таклиф қиладилар: сиз, у ерга кириб, жуда кўп эркаклар, хотинлар, ака-укалар, опа-сингиллар, оталар, оналар, кичкина болаларни кўрасиз. Буларни «харидорнинг хоҳишига қараб алоҳида-алоҳида ёки бирга» сотадилар. Уларни нақд пулга олиш ёки гаров қолдириб насияга олиш, ё бўлмаса бошқа бир молга алмаштириш мумкин — хуллас, харидорнинг хаёли нимани истаса ўшани қилса бўлади.

Офелия билан Мари ўртасида бўлиб ўтган гапдан икки кун кейин Сен-Клэрнинг қулларидан Том, Адольф ва яна беш-олтитаси, эртасига белгиланган кимошди савдосида сотиш учун қул бозорининг эгаси — мистер Скеггсга топширилди.

Кўпгина қуллар каби, Том ҳам ичига кийим-кечак ва бошқа буюмларини солган сандиғини кўтариб олган эди. Кечаси негрларнинг ҳаммасини узун бир хонага жойладилар. Турли ёшдаги ва бадани турли рангдаги эркаклар тўпланган бу хонадан хохолаб кулишган овозлар эшитилиб турарди.

---

[1] «Жаҳаннам» — Буюк итальян ёзувчиси Дантенинг «Илоҳий комедия» номли поэмасининг биринчи қисми, унда гуноҳкорларнинг қиёмат кунидаги азобланишлари тасвир этилади.

— Мана бу ишларинг жойида! Хурсандчилик билан ўтиринглар, йигитлар!— дерди мистер Скеггс.— Меникида ҳамиша негрлар хурсандчилик қилишади! Балли, Сэмбо!— дея маъқуллаб хитоб қилди у, тўмтоқ ҳазиллари билан теваракдагиларни хурсанд қилиб турган барваста негрга қараб.

Томнинг хурсандчиликка майли йўқ ва ундан хурсанд бўлишни кутиш ҳам мумкин эмас. У, сандиқчасини шовқин солаётган халойиқдан мумкин қадар нарироқ қўйиб, бошини деворга суяб ўтирди.

Одамфурушлар ҳар доим қулларни тўполон ва хурсандчиликда тутишга ҳаракат қиладилар, бу усул — қайғули фикрга чўмишга қарши энг яхши воситадир, вақтинча хурсандчиликда қуллар ўзларининг оғир аҳволларини унутадилар. Шимол бозорида сотилиб, то Жанубга олиб келингунча, негрни бепарво, ўйсиз ва дағал ҳолда тутишга ҳаракат қиладилар. Қулфуруш бир тўда негрларни Кентуккидан ёки Виргиниядан мол сингари териб олади ва уларни семиртириш учун ҳавоси яхши жойга, кўпинча курортга олиб боради. У ерда қулларни кун бўйи боқадилар; баъзилари шунда ҳам диққатчиликка берилиб кетганидан, улар учун атайин скрипкачи ёллайдилар ва уларни рақсга тушишга мажбур этадилар. Хотинини, болаларини, уйини ўйлаб, хурсандчилик юрагига сиғмайдиганлар бўлади, бундайларни хафақон, ўжар ва хавфли деб ҳисоблайдилар; бундайларни масъулиятсиз ва шафқатсиз кишилар қўлларидан келган қадар ҳақоратлайдилар. Қулларни, айниқса бегона одамлар олдида шод, шўх ва эпчил бўлишга мажбур этадилар, қуллар ҳам яхши хўжайин қўлига тушиш умидида кучлари борича шод бўлишга тиришадилар.

Шу пайт:

— Бу негр бу ерда нима қилиб юрибди?— деб сўради Сэмбо, мистер Скеггс бўлмасидан чиққач, Томнинг ёнига келиб.

Сэмбо қозон куядек қоп-қора, ҳаракатчан ва эпчил улкан негр эди. У доим ҳазиллашар ва масхарабозлик қиларди.

— Бу ерда нима қилиб ўтирибсан?— деб сўради яна Сэмбо, Томга яқинроқ келиб ва ҳазиллашиб унинг биқинига мушт билан туртиб.

— Эртага мени кимошдида сотишади,— ювош деди Том.

— Қимошдида сотишади дейсанми? Ҳа-ҳа-ҳа! Ҳей, йигитлар, бунинг гапини эшитинглар! Мен ҳам кимошдида сотилсам дердим! Айтинглар-чи, ҳамма харидорни кулдирмасмидим-а? Хўш, буниси ким ўзи? Буни ҳам эртага сотишарканми?— деди Сэмбо, тортинмасдан Адольфнинг елкасига қўлини қўйиб.

— Менга озор берманг!— деди ғазаб билан Адольф ва нафратланиб ўзини тортди.

— Эй, йигитлар, буни қаранглар! Бу оқ негр экан, момақаймоқдек оқ!— деди Сэмбо, Адольфнинг ёнига келиб, уни ҳидлаб.— Ё раббим! Бу асл тамаки дўкони учун яратилган экан-ку — худди атирдек, худди ҳидлайдиган тамакидек бўй беради! Азбаройи худо, дўконни анқитиб юборади-ку бу!

— Тегма деяпман сенга!— деб бақирди жуда ғазабланган Адольф.

— Биз, оқ негрлар, жуда нозик бўламиз-да! Бизга бир қараб қўйинг!— деб Сэмбо қизиқ қилиб Адольфнинг ғашига тегди.— Мағрурланиб, тумшуғимизни осмонга кўтариб оламиз! Яхши оилада яшаганга ўхшаймиз-а?

— Ҳа,— деди Адольф,— менинг шундай хўжайиним бор эдики, у ҳаммангизни қора чақага сотиб ололарди.

— Шунақа денг-а,— деб қичқирди Сэмбо,— жуда келишган жентльменмиз-да!

— Мен Сен-Клэр оиласига қарашли эдим,— деди фахрланиб Адольф.

— Рости билан-а! Агар у оила бундай асл зотдан қутулгани учун хурсанд бўлмаса, мени осинглар! Улар сени синиқ идиш-товоғу қақир-қуқур билан бирга сотиб юборишар!— деди Сэмбо, Адольфнинг ғашини келтириш учун юзини буриштириб.

Бу масхаралашдан жуда жаҳлланган Адольф сўкиниб ва қулочкашлаб душманига ҳамла қилди. Хонада ўтирганлар ҳаммаси бақириб кула бошладилар, бу тўс-тўполонни эшитиб, хўжайин кириб қолди.

— Нима гап, йигитлар?— деди у, кираркан узун қамчини ўйнатиб.

Ҳамма ҳар томонга сочилди. Масхарабозлиги учун имтиёздан фойдаланаётган Сэмбогина жойида туриб, юзини буриштириб, хўжайин қамчисига чап берди.

— Бизда ҳеч гап йўқ, хўжайин, биз тинч ва жўн ўтирибмиз, янгилар бемазагарчилик қилишяпти! Жуда бур-

ви шишган... Бизнинг ғашимизни келтириб, масхара қилишяпти.

Буни эшитиб хўжайин Том билан Адольф томонга бурилди-да, ким ҳақли ва ким айбдорлигини суриштирмасдан, уларни бир неча мушт ва тарсаки билан «сийлади». Кейин ҳаммага ухлашни буюриб, чиқиб кетди.

Бу пайтдан фойдаланиб, китобхон, эҳтимол, хотинлар биносига кириб чиқишни ҳам истар. Китобхон у ерда қорадан тортиб оққача — ҳамма рангдаги ва гўдаклардан тортиб кампирларгача — ҳамма ёшдаги жуда кўп аёлларни кўради. Булар ухлаб ётадилар. Мана, ўн ёшларга кирган яхшигина нозик бир қиз: унинг онасини кеча сотганлар, қиз бутун кечаси билан йиғлаб-йиғлаб, кейин ухлаб қолган ва ҳеч ким унга қарамаган. Мана, ҳилвираб қолган кекса негр кампир: унинг ингичка қўли ва илгакдек бармоқлари оғир меҳнат қилганидан дарак беради. Эртага уни ярамас мол сифатида кепак нархига сотадилар. Яна қирқ-элликтача хотин бошларини одеялга ёки бирорта кийимга ўраб унда-бунда ётибди. Лекин бурчакда бошқалардан ажралиб, икки аёл ўтирибди; уларнинг афт-башараси ҳам бошқачароқ. Бири — ювош кўз, ёқимли юз, эллик ёшларга борган, яхши кийинган мулат аёл. У бошига энг яхши оч қизил мадрас рўмолини узунасига чиройли салла қилиб ўраган, эгнида яхши матодан бежирим тикилган тоза кўйлак. Хўжайинлари унга яхши қарашганлиги кўриниб туради. Ёнида, унга ёпишиб ўн беш ёшлар чамасидаги қизи ўтиради. Қиз онасига жуда ўхшаса ҳам, баданининг анча оқлиги унинг квартеронка эканини кўрсатиб туради. Қизнинг кўзлари ҳам жозибали ва қора, лекин киприклари онасиникидан ҳам узунроқ, ҳашаматли, жингалак сочлари эса долчин ранг. У ҳам башанг кийинган ва оппоқ нозик қўллари унинг оғир ишни кўрмаганлигидан дарак беради. Улар иккаласи ҳам эртага Сен-Клэрнинг қуллари билан бирга сотилишлари керак.

Уларнинг иккиси, онасининг номи — Сусанна, қизининг номи — Эммелина, Янги Орлеанда тузук бир художўй хонимнинг қўлида ишлашарди, у хоним буларга ғамхўрлик қиларди. Она ва қизнинг ҳар иккаласини ўқишёзишга ўргатишган, улар энг тузук чўри даражасида бахтиёр эдилар. Уларга қарашли бўлган беканинг ёлғиз ўғли онасининг хўжалик ишларини юргизарди. Бу ўғил беғам ва бепарволиги орқасида қарзга ўралиб қолиб,

пировардида хонавайрон бўлди. Нью-Йоркдаги Б. ва К. номли зўр ферма унинг энг катта кредиторларидан ҳисобланарди. Бу ферма эгалари Янги Орлеандаги вакилларига унинг сингани ҳақида хабар қилди. Вакил унинг асосан ўша икки аёл ва плантацияда ишлайдиган бир неча негрдан иборат бўлган мулкига қамоқ солди. Вакил бу тўғрида Нью-Йоркка хат ёзди. Б. озод штатда яшагани учун вакилнинг бу хати уни қийин аҳволга солиб қўйди. У қул савдосини ёқтирмас эди — ҳа, ёқтирмас эди, албатта — лекин гап ўттиз минг доллар ҳақида борар бу эса жуда катта пул бўлиб, принцип учун уни назарга илмаслик мумкин эмасди. Б. кейин виждон азобини чекмаслиги учун тегишли кишилар билан узоқ маслаҳатлаша бошлади. Бу кишиларнинг эса «сизники маъқул» дейишларини у илгаридан биларди. Шундан сўнг у, вакилига: «Ўз билганингизча иш кўринг ва қарзни ундириш учун суд ишини охирига етказинг», деб хат ёзди.

Хат Янги Орлеанга келгандан кейин, эртаниси Сусанна билан Эммелинани яқинда бўладиган аукционда сотмоқ учун қул бозорига жўнатдилар. Мана ҳозир, панжарали деразадан тушаётган ой нури уларни ёритаркан,

биз уларнинг сўзларини тинглайлик. Икковлари ҳам йиғлашяпти, лекин бир-бирларига эшитдирмаслик учун оҳиста йиғлашга уринмоқда.

— Ойи, бошингизни тиззамга қўйиб, пича ухласангизчи,— деди қиз, онасига ўзини хотиржам кўрсатишга уриниб.

— Ухлаёлмайман, Эмма, сира ухлаёлмайман! Сен билан энг охирги кеча бирга бўлишимиз, қизим!

— Ойи, бундай деманг! Эҳтимол, икковимизни бирга сотишар. Ахир у одам, бизни — яхши мол экансизлар, яхши жойга сотамиз,— деб айтди-ку.

У одамнинг кўзи ва сўзлари Сусаннанинг эсига тушди. У киши Эммелинанинг қўлларини ушлаб, жингалак сочларини кўтариб кўриб, биринчи навли мол, деб эълон қилган эди. Сусанна бу манзарани эсларкан, юраги ёрилгудек гумурди. Унинг ҳимоя қилувчи кишиси, ишонадиган нарсаси йўқ.

— Ойи, биз жуда яхши жойланамиз. Бирорта оилага сиз ошпаз бўлиб кирасиз, мен бўлсам хизматкор ёки тикувчи бўлиб кираман. Худди шундай бўлади, бунга ишонаман. Шод-хуррам бўлиб кўринайлик, қўлимиздан келадиган ҳамма ишни айтайлик, эҳтимол, биз бирга сотилиб кетсак,— деди Эммелина.

— Эртага сочингни силлиқ қилиб тараб қўяман,— деди Сусанна.

— Нега, ойи? Силлиқ соч менга ярашмайди.

— Лекин яхши одамга сотиласан.

— Нима учун?— деб сўради қиз.

— Агар камтар ва содда кўринсанг, ўзингни чиройли қилиб кўрсатишга ҳаракат қилмасанг, сени муътабар бир оила дарҳол сотиб олади. Буларнинг ҳаммасини сендан яхшироқ биламан,— деди Сусанна.

— Бўбди, ойи, сочимни силлиқ таратдираман.

Мана, тонг ҳам отди, ҳамма қўзғалиб қолди. Муҳтарам мистер Скеггс молларини кимошдига яхшилаб тайёрлаш учун, зўр бериб ҳаракат қилмоқда. У, қулларнинг кийим-бошларига бир назар ташлаб, ҳар қайсисига «ўзингни хурсандроқ тут» деб буйруқ берди; энг охир у, сотиш олдидан қулларнинг ҳаммасини доира қилиб тизди ва сўнгги бор кўздан кечирмоқчи бўлди.

Бошига пальметто деб аталадиган шляпа кийган ва оғзига сигара солган мистер Скеггс атрофда айланиб юрибди.

— Бу нимаси?— деди у, Сусанна билан Эммелина ёнида тўхтаб.— Жингалак сочларинг қани, ҳой қиз?

Қиз қўрқиб-писиб онасига ғирмайди. Она эса; негр хотинларга хос мулойим сўзлик билан оҳиста, деди:

— Сочи ҳар томонга ҳурпайиб турмасин учун, унга силлиқ ва соддагина қилиб тарашни буюрдим. Унинг шу кўриниши мулойимроқ.

— Бўлмаган гап!— деди хўжайин ва қизга буюрди:— Бор, сочингни чиройли кокил қил!— у, таёғини ҳамла қилгансимон силтаб давом этди:— Тезроқ қайт. Сен унга кўмаклашгин,— деди у, қизнинг онасига.— Кокили бўлса, уни юз доллар қиммат сотиш мумкин.

Чиройли, қуббали бинонинг мармар полида ҳамма миллат кишилари у ёқдан-бу ёққа юриб туришади. Ҳамма бурчакларга аукциончилар учун кичкина минбарлар қўйилган. Хонанинг икки четидаги икки минбарни олифта ва қобил иккита жентльмен банд қилган. Улар, инглизчани французчага аралаштириб, ўзларига қарашли ҳар турдаги молларининг афзаллигини шукуҳ билан мақтаяптилар. Учинчи минбар ҳозирча банд қилинмаган; савдо қачон бошланишини кутиб турган бир гуруҳ кишилар уни ўраб олишган. Сен-Клэрнинг хизматкорлари — Том, Адольф ва бошқалар шу ерда эди. Қўрққан ва ақл-ҳушларини олдирган Сусанна билан Эммелина ҳам ўз қисматларини кутиб шу ерда турардилар. Уларни турли-туман томошабинлар ўраган ва буларни олиш-олмаслик ҳақида уларнинг ўзлари ҳам бир қарорга келмаган эдилар. Улар, отларнинг фазилатини муҳокама қилаётган чавандоз каби, қулларни бемалол ушлаб кўрар, қадди-қоматини, афт-башарасини ўзаро муҳокама қилишарди.

— Салом, Альф. Бу ёққа сени қайси шамол учирди?— деб хитоб қилди бир олифта йигит, Адольфга лорнеткадан[1] қараётган ва башанг кийинган йигитнинг елкасига уриб.

— Менга малай керак эди. Эшитсам Сен-Клэрнинг қуллари сотилармиш. Шуларни бир кўрай деб келдим...

— Сен-Клэрнинг одамларини олишдан худо сақласин. Бузуқ негрлар, ичида бирорта тузуги йўқ. Шайтондан ҳам бадтар сурбет, жиловсиз,— деди бошқаси.

---

[1] Лорнетка — бир хонали кўзойнак *(таржимон)*.

— Бундан қўрқмайман! Менинг қўлимга тушсин-чи, дарров эпақага солиб қўяй. Улар, хўжайинлари энди мсье Сен-Клэр эмас, бошқа одам эканлигини тезда тушуниб олишади. Азбаройи худо, шу сатангни олганим бўлсин! Кўриниши менга маъқул.

— Сенга қиммат тушиб кетади, кўрасан. У пулни беҳуда исроф қилишга ўрганиб қолган. Ҳамма нарсангни талон-торож қилади.

— Ҳеч-да, бу тўра қўлимга тушсин — хўжайиннинг молини исроф қилиш одатини дарров ташлайди. Бир неча марта полиция участкасига юбориб, пўстагини яхшилаб қоқдирсам бўлгани. Кўрасан, унинг миясини жойига солиб қўя оламан! Уддасидан чиқаман, хотиржам бўл! Сотиб оламан, гап шу!

Том «кимни хўжайиним десам экан» деб, атрофида милтиллаб турганларга тикилиб қарарди. Ўқувчи, мабодо сиз икки юз киши орасидан ўзингизга мутлоқ ҳукмронлик қилувчи бир кишини танлаб олиш зарурияти га тушиб қолсангиз, Том каби сиз ҳам ўз қисматингизни хотиржамлик билан ишониб топшириб қўядиган одамларнинг жуда кам эканлигини тушуниб олардингиз. Том ҳар хил одамларни: новча, барваста, дағал одамларни; кичкина, чийилдоқ, қуриб-қовжираб қолган одамларни; жуда совлатли, қотма ва баджаҳл одамларни, ақлсиз ва эси паст кўпгина одамларни кўрардики, буларнинг бари қуллар билан худди чўпдек муомала қилардилар. Улар зарур бўлса бу чўпни ўтга ташлар, зарур бўлмаса — саватда қолдирардилар. Лекин Том Сен-Клэрга ўхшаган битта ҳам кишини кўролмади.

Савдо бошланай деб қолган пайтда бир гуруҳ қуллар ёнига катак кўйлакли, кўкраги очиқ, эски, ифлос чолвор кийган, елкаси кенг, пайдор бир киши келди. У тирсаги билан оломонни туртиб ўзига йўл очиб борарди. У яқинлашиб келаркан, Томни ниҳоятда қаттиқ жирканч ва қўрқув ҳисси чулғаб олди. Паст бўйлилигига қарамай, бу одамнинг жуда бақувват эканлиги кўриниб турарди. Тўғрисини айтганда, унинг юмалоқ калласи, оч кул ранг катта кўзлари, пахмоқ оқиш қоши, қуёшда ўнгиб кетган ва симдек ғайир сочлари кишида аллақандай ёмон таъсир қолдирарди. У, бесўнақай катта оғзини тўлдириб носвой отган ва гоҳ-гоҳ шиддат билан оғзидан тамаки аралаш тупурарди. Сепкил босган сержун қўллари бениҳоя қотган, у қуёшда қорайган; кир тирноқлари жуда

ўсиб кетган. Бу одам назар-писанд қилмай, қулларни бирин-кетин кўздан кечириб чиқди. У, Томнинг жағидан ушлади ва тишини кўриш учун оғзини очди; пайларини кўриш учун енгини шимарди; орқа-олдига айлантирди ва қанчалик эпчиллигини билмоқ учун сакратиб ҳам кўрди.

— Аслинг қаердан?— деб лўнда қилиб сўради у, Томни бошдан-оёқ кўраркан.

— Кентуккидан, хўжайин,—деди Том, худди нажот излагандек атрофига қараб.

— Нима қилардинг?

— Ферма бошқарардим, хўжайин,— деди Том.

— Ишониб бўпман сўзингга!— деди у қисқа қилиб, Том ёнидан кетаркан.

Адольф олдида у бир оз тўхтади. Кейин унинг ярқироқ ботинкасига тамаки сувини тупурди-да, нафратомуз кулиб, бошқаларни кўргани ўтди. Кейин Сусанна билан Эммелина олдида тўхтаб, оғир ва ифлос қўли билан қизни ўзига тортди ва унинг кўкраги ва бўйнини, қўлларини ушлаб кўрди, тишларини қаради ва кейин онасининг олдига итариб юборди.

Бу бадбуруш бегона кишининг қўли қизига теккан сари муштипар она қаттиқ азобланар ва бу азоб унинг жафокаш юзида акс этарди.

Қиз қўрқиб йиғлай бошлади.

— Йиғлама, ҳароми!— деди сотувчи.— Йиғлаш мумкин эмас, савдо бошланяпти!

Шу билан савдо бошланди.

Биринчи кўришдаёқ сотиб олишга қарор берган ёш жентльменга Адольфни катта пулга сотдилар.

Сен-Клэрнинг бошқа қулларини ҳар хил харидорлар сотиб олишди.

— Қани, энди навбат сенга келди, чол! Эшитдингми, ҳой?— деди аукциончи Томга қараб.

Том ҳадиксираб атрофига разм солганича кат устига чиқди. Атрофдаги ҳамма овозлар — унинг фазилатини мақтаб, инглиз ва француз тилида қичқираётган сотувчининг овози, шошилиб баҳо айтаётган харидорларнинг овози — ҳаммаси бир-бирига қўшилиб ғала-ғовур ҳосил қилганди. Бир минутдан кейин, сўнгги марта болғанинг тақиллагани ва жумланинг «доллар» деган охирги сўзи эшитилди. Шу билан Томнинг масаласи ҳал этилди. У хўжайинли бўлди.

Уни катдан итариб юбордилар. Ҳўкиз бош, елкаси кенг бир одам Томнинг елкасидан ушлаб олиб, четга туртиб юборди ва: «Бу ерда тур!» — деди.

Нима бўлаётганини Том зўрға фаҳмларди. Савдо давом этарди: қарс-қурс ва тақир-туқур овозлар, гоҳ инглизча, гоҳ французча хитоблар. Болға яна бир марта тақиллади, Сусаннани сотдилар! У катдан тушаётганида бир лаҳза тўхтаб, саросима билан орқасига қаради. Қизи унга қўлини чўзяпти. Сотиб олган кишига у, юзини буржайтиб қараяпти. У одам кўринишидан хушкўнгил, ўзи ўрта яшар эди.

— Ҳой, хўжайин, умрингиз узун бўлсин, қизимни ҳам олинг!

— Жоним билан олардим, лекин пулим етмас, деб қўрқаман,— деди жентльмен.

У, ёш қизнинг кат устига кўтарилишига, чўчиб ва юраги дов бермай, теваракка ола-зарак боқишига ачингансимон қизиқиб қарарди.

Қизнинг оппоқ юзига қон қуйилди, ҳаяжонланганидан кўзи чарақлади, бу билан янаям чиройлироқ бўлиб кетганини кўрган она оҳ тортди. Аукциончи унинг гўзаллигидан фойдаланишга шошилди ва инглиз тилини французчага аралаштириб, унинг хислатларини чиройли иборалар билан мақтай берди. Қизнинг баҳоси тез кўтарила бошлади.

— Кучимга яраша бир нарса қилишга уриниб кўрайчи...— деди хушкўнгил кўринишли жентльмен, харидорларга қўшилиб.

Аммо бирпасда қизнинг баҳоси шундай ошдики, ҳалиги жентльменнинг пули камлик қилиб қолди. У дим бўлди. Аукциончи қизиб кетяпти, лекин харидорлар астасекин чекинмоқдалар; фақат икки киши қолди: қари бир аристократ билан ҳалиги юмалоқ калла ошнамиз. Аристократ ўз рақибига нафрат билан қараб, бирмунча вақт нархни ошириб борди. Лекин юмалоқ калла устунлик қилди: у, жуда ўжар ва кўриниши хунук бўлса ҳам бой экан. Тортишув тўхтади. Ниҳоят, болға тушди ва қиз юмалоқ каллага қолди.

Қизнинг хўжайинини мистер Легри дейдилар, у Қизил дарё бўйидаги пахта плантациясининг эгаси экан. У, қизни Том ва яна икки қул турган томонга итарди. Қиз ҳўнграй-ҳўнграй қуллар ёнига келди.

Хушкўнгил жентльмен ачиняпти. Лекин бундай ҳодисалар ҳар кун юз беради-ку! Бундай савдоларда кўпинча йиғлаганларни кўрасан: бир-бирларидан жудо бўлаётган оналар ва қизлар ҳар доим йиғлайдилар. Иложингиз йўқ! Дунёнинг иши шундай экан. Шунинг учун хушкўнгил жентльмен ўзининг янги харидини олиб иккинчи томонга қараб кетди.

Икки кундан кейин Б. ва К. вакиллари фермага тегишли пулни тўла-тўкис юборишди.

XXXI БОБ

Кўчиш

Қизил дарёда[1] сузиб бораётган кичкина ва ёмонгина кеманинг қуйи палубасида қўл ва оёқлари кишанланган Том ўтирарди. Унинг юрагида кишандан ҳам оғир тош ётарди. Том учун ҳамма нарса сўнган — осмон ҳам, ой ҳам, юлдузлар ҳам. Сузиб бориларкан, ҳув анави қирғоқлар ва дарахтлар бирин-кетин ўтиб кетаётгани каби, Том учун ҳамма нарса ўтиб кетди ва энди ҳеч қачон қайтиб келмайди. Кентукки, хотини ва болалари, саховатли хўжайинлари, Сен-Клэрнинг уйи, ундаги нозик табиатлилик ва зеб-зийнатлар, ёқимли ва маъсум кўз Еванинг олтин сочли бошчаси, ўзига мағрур, чиройли ва бепарво бўлган хушкўнгил Сен-Клэр, енгил ва беташвиш истироҳат чоғлари — ҳаммаси ўтиб кетди! Хўш, буларнинг ўрнига нима қоляпти?

---

[1] Қизил дарё — Миссисипининг ўнг тармоғи.

Қулликнинг энг аччиқ томонларидан бири шуки, зийрак ва ҳушёр негр олижаноб оилада яшаб, бу оиланинг дид ва одатларини ўзига сингитиб олади; шундан кейин у, дағал ва шафқатсиз хўжайиннинг қўлига тушиб қолади. Масалан, бир вақтлар гўзал меҳмонхонани безаб келган курси ёки стол, пировардида, синиб ва шилқиллаб ифлос ошхонага ёки фаҳш бир жойга тушиб қолади. Лекин икки ўртадаги катта фарқ шундаки, курси ёки стол ҳеч нима ҳис этмайдилар, аммо инсон ҳис эта олади. Негрни «тутиб олиш, қонунга мувофиқ суд қилиш ва жонли мулкка айлантириш» мумкин; лекин бунга қарамай, уни муҳаббат, қўрқув ва умид каби жажжи хотирот ва кечинмалар оламидан маҳрум этиш мумкин эмас.

Томнинг хўжайини мистер Саймон Легри, Янги Орлеаннинг турли жойларидан қул харид қилди. Уларни жуфтлаб кишанлади ва Қизил дарёда сузишга тайёр бўлиб турган «Пират» пароходига олиб келди.

Пароход жўнагандан кейин, Легри айланиб, ўз қулларини билармонлик билан кўздан кечира бошлади. У, Том олдида тўхтади. Том жуда ясанган эди: аукциончининг буйруғига мувофиқ харидорларни яхшироқ тортиш учун, Том энг яхши костюм ва крахмалланган ички кўйлак кийган эди. Легри унга:

— Тур!— деб қисқа қилиб дўқ урди.

Том ўрнидан турди.

Ташла бу бўйинтуруқни!

Кишандан вазминлашган Том ечина бошлаганда, Легри унга ёрдам бера бошлади, кейин дағаллик билан Томнинг бўйнидан ёқасини тортиб олиб, чўнтагига солди.

Кейин у, Томнинг сандиқчаси ёнига келди — буни илгари кавлаб кўрган эди — ундан иккита эски чолворни ва Том отхонада ишлаганда киядиган жулдур куртками олди, кейин Томни қўлини кишандан бўшатди-да, яшиклар орасидан пана жойни кўрсатиб, буйруқ берди:

— Ана у ерга бориб, буларни кий!

Том унинг буйруғини бажариб, бир неча минутдан сўнг жойига қайтиб келди.

— Этикни еч!— деди мистер Легри.

Том этикни ҳам ечди.

— Мана,— деди Легри, одатда қуллар киядиган бир жуфт қўпол кавушни олдига ташлаб,— кий буни!

Кейин мистер Легри Томни яна кишанлади ва шошмасдан, унинг чўнтакларини тинта бошлади. Чўнтакдан шойи дастрўмолчани олиб ўз чўнтагига солди. Ева яхши кўрадиган ҳар хил майда-чуйда нарсаларни Том чўнтагида асраб юрарди; Легри буларни олиб, нафрат билан кўздан кечириб, елкасидан ошириб дарёга ташлади.

Кейин Легри Томнинг маъюс юзига қараб, нари кетди. У, Томнинг анча-мунча либоси солинган сандиқчасини олди-да, кеманинг гумшуқ қисмига борди: ҳаял ўтмай бу ерда уни матрослар ўраб олишди. Жентльмен бўлишни истовчи негрларни зўр бериб масхара қилдилар; тезда ҳамма нарсалар бирин-кетин сотилди, бўш сандиқча эса кимошди савдосига қўйилди. Ҳаммалари бу ишни ҳазилкашлик, деб ҳисобларди. Том ўзининг ҳар бир нарсаси қисматига жудаям ачиниб, йиғлагундек бўлиб унга қарарди; бу қарашига айниқса мазақ қилиб кулишдилар. Аммо сандиқчанинг кимошди савдосига қўйиб сотилиши янада қизиқроқ кўринди ва кўпгина заҳарли қочирмаларга сабаб бўлди.

Саймон бу ишни тамомлаб, қуллари олдига қайтди.

— Энди, Том, сени ортиқча юкдан халос қилдим. Бу либосни яхшилаб асра, сенга ҳаливери бошқа либос тегмайди. Негрларни мен ўз нарсаларини асрашга ўргатаман. Менда бир йилда бир мартагина кийим берилади.

Кейин Саймон Эммелина олдига келди; у, бошқа бир хотин билан қўшилиб кишанланганча ўтирарди.

— Қани, дилбарим,— деди Легри унинг бағбақасига уриб,— хурсандроқ бўлиб ўтирсангчи!

У, қизнинг юзида беихтиёр пайдо бўлган қўрқув ва жирканчни пайқади-да, жаҳл билан хўмрайди:

— Сен бу ҳунарларингни ташла, жоним! Сен билан сўзлашаётганимда ширин-ширин кулимсирашга мажбурсан, эшитдингми? Сен эса, эски сариқ пўстак,— деди у, Эммелина билан кишанланган мулат аёлни тепиб,— нега қовоғингни солиб олибсан? Кулиброқ қара! Кулимсира!— кейин икки қадам чекиниб, бошқаларга қараб, деди:— Ҳаммангиз менга қаранг... менга қаранг... Кўзимга тикилиб қаранг... Тўғри кўзимга қаранг...— деб такрорлади тепиниб.

Худди сеҳрлангандек, ҳаммалари унинг чақнаётган кул ранг зангор кўзига тикилиб қарай бошладилар.

— Энди,— деб у, темирчининг болғасига ўхшаш катта ва оғир муштини юмиб кўрсатди,— бу муштни кўрдингизми? Қани, буни тортиб кўр-чи!— деди у, муштини Томнинг қўлига қўйиб.— Сизларга айтсам, мен шу мушт билан негрларни ураман. Бир мушт уришим билан думбалоқ ошиб йиқилиб тушмаган негрни ҳали кўрганим йўқ,— деб у, муштини Томнинг юзига шунча яқин олиб келдики, Том, кўзини пирпиратиб, ўзини орқага тортди.— Мен лаънати назоратчилар сақламайман, мен ўзим назоратчиман. Мен ҳамма нарсани сезаман. Ҳамма нарсани... Шунинг учун, олдиндан айтиб қўяй: бир оғиз сўз айтишим билан, хурсанд бўлиб юр, кулиб қара! Мен билан фақат мана шундай қилиб муроса қилишингиз мумкин. Мендан силлиқ муомала кутманг. Менда қитдак ҳам шафқат йўқ.

Аёлларнинг кўксидаги нафас беихтиёр тўхтади ва саккиз нафар қулнинг ҳаммаси ҳуши учиб, ғамгин ҳолда полга чўкди. Бу вақт Саймон орқага қайрилди-да, бир-икки рюмка ароқ ичгани пароход буфетига кетди.

— Мен ўз негрларим билан мана шундай таништа бошлайман,— деди у, ёнида турган олижаноб қиёфали нотаниш одамга.— Менинг системам — муштдан бошланади, токи уларни нима кутишини ўзлари билсин.

— Рости билан-а?— деб сўради нотаниш киши, табиатшунос шу вақтгача ҳеч бир кўрилмаган йиртқич ҳайвонни қандай синчиклаб кўздан кечирса, у ҳам Саймонга шундай қизиқиб қараб.

— Мен негрлар билан ҳалала-ҳашту ўйнайдиган ва аблаҳ назоратчиларга алдатадиган оқ билак плантаторлардан эмасман. Мускулларимни ушлаб кўринг, муштумга бир қаранг. Биласизми, сэр, негрларни уриб машқ қилавериб мускулларим янаям қаттиқ бўлиб қолди, буни ушлаб кўринг-а!

Нотаниш одам унинг муштини ушлаб кўриб, деди:

— Тўғри, муштингиз анча қаттиқ экан. Кейин, менинг назаримча,— деб давом этди у,— муштингиз билан бирга юрагингиз ҳам тош бўлиб кетгандир.

— Хотиржам бўлинг!— деди Саймон, ўзидан мамнун ҳолда кулиб.— Мен каби меҳру шафқати кам одам дунёда бормикан? Мени алдаш ҳам осон эмас. Мени алдай оладиган негр ҳали онасидан туғилгани йўқ. Кўз ёши билан ҳам, хушомад билан ҳам мени қўлга олиб бўлмайди — бу аниқ гап!

— Олган қулларингиз ёмон эмас,— деди нотаниш одам.

— Бўлмасамчи! — деди Саймон. — Мана масалан, анави Томни олайлик. Уни менга бир муъжиза деб айтишди. Унинг учун пича ортиқроқ тўлаб юбордим, аммо зиёни йўқ — уни мен кучер ва қўрғончанинг бошқарувчиси қилиб қўяман. Лекин илгари ишлаган жойида миясига сингиб қолган ҳамма бемаъниликларни

юлиб ташлаш керак. У ерда уни жуда эркалатишган, негрларни эса эркалатиб юбориш ярамайди; мана шунинг учун у тентак бўлиб қолган. Мана бу сариқ жодугарга эса, мени қўлга туширишди. Назаримда у, нимжон ва дардчил кўриняпти, лекин ҳар ҳолда унга тўлаган пулимни қайтариб оламан; у ҳали яна икки йилга иш беради. Мен, негрларни унча узоқ асрамайман. Негрдан охиригача фойдаланаман-у, янгисини сотиб оламан — ушлаган йўлим ана шу. Ташвиш ҳам озроқ, арзон ҳам тушади,— деди Саймон, стакандан оз-оз хўплаб.

— Сизникида улар неча йил бардош бера олади?— деб сўради нотаниш одам.

— Очиғини айтсам, ўзим ҳам яхши билмайман. Саломатлигига боғлиқ. Бақувватлари олти-етти йилга боришади, бўлмағурлари эса икки-уч йилдан кейин ишдан чиқади. Бу ишни бошлаган вақтимда, уларга кўп беҳуда уринган эдим: уларни қўллашга ҳаракат қилдим, касал бўлиб қолса ҳатто даволадим, кўрпа-тўшак ва либос бердим; хуллас, уларга ҳар қандай қулайликлар туғдиришга ҳаракат қилдим. Кейин қарасам, буларнинг ҳаммаси бефойда экан. Ортиқча пул сарфу бирталай ташвиш. Энди, мен негрдан: касалмисан, соғмисан, деб сўраб-нетиб турмайман. Негр ўлиши билан, бошқасини сотиб оламан ва шундай қилиш осон ҳам арзон деб биламан.

Бу вақтда пароходнинг қуйи палубасида Эммелина билан унга кишанланган мулат аёл орасида мутлақо бошқа мавзуда суҳбат борарди. Улар табиий, бир-бирларига ўз қиссаларини ҳикоя қилишарди.

— Сенинг хўжайининг ким эди?— деб сўради Эммелина.

— Хўжайиним мистер Эллис эди. У Ливестритда туради. Балки уйини кўргандирсан?

— Сенга у яхши муомала қилармиди?— деб сўради Эммелина.

— Қасал бўлмасидан илгари ёмон эмас эди. У олти ойдан ошиқроқ касал бўлиб ёстиқда ётди ва жуда ингиқ бўлиб қолди. На кундузи, на кечаси ҳеч кимга ором бермасди. Мени кечалари ухлагани қўймасди, шунинг учун мен бутунлай ҳолдан толиб қолдим. Бир марта кечаси ухлаб қолган эдим, у мени сўкиб —«Сени энг ашаддий, ёмон хўжайинга сотаман»— деди. Илгари эса—«Мен ўлгандан кейин сен озод бўласан»— дерди.

— Дўстларинг бормиди?— деб сўради Эммелина.

— Эрим бор. Темирчи. Одатда хўжайин уни бошқа жойларга пул ишлагани юборарди. Мени шундай тез олиб кетишдики, ҳатто у билан кўриша олмадим ҳам. Менинг тўртта болам ҳам бор! Ё раббим!— деди хотин ва қўли билан кўзини ёпди.

Баъзи одамлар, бировнинг чекаётган жафолари ҳақида ҳикоя эшитганларида, уни юпатиш учун ўзларида табиий бир истак ҳис этадилар. Эммелина ҳам унга таскин берувчи сўз айтмоқчи эди, лекин ҳеч нарса ўйлаб тополмади. Уни нима деб юпата оларди ҳам? Улар, ҳозирги хўжайинлари бўлган расво одам ҳақида,

худди сўз бириктириб қўйгандек, қўрққанлари ва жирканганларидан сўз очмасдилар.

Қайғули юк ортилган пароход Қизил дарёнинг лойқа-қизил суви устида тик ва эгри-бугри ястанган қирғоқлар орасидан сузиб борарди. Кўпгина маъюс кўзлар қизил тупроқли тикка қирғоқларга толиқиб боқарди. Ниҳоят, пароход кичкина бир шаҳарча ёнида тўхтагач, Легри ўз негрлари билан пароходдан тушди.

XXXII БОБ

Хафагазак жойлар

Том билан ҳамроҳлари юриш қийин бўлган йўлдан, бесўнақай арава кетидан оғир қадам босиб бордилар.

Араванинг олдида Саймон Легри, кишанланган икки аёл эса орқадаги юклар орасида ўтирарди. Булар Легрининг олис плантациясига борардилар.

Бузуқ йўл гоҳ шамол шохларини силкиб, ғамгин шитирлаётган қарағайлар ўсмиш яйдоқ ерлар орасидан, гоҳ ёғоч кўприклар ташлаб қўйилган ботқоқлардан ўтарди;

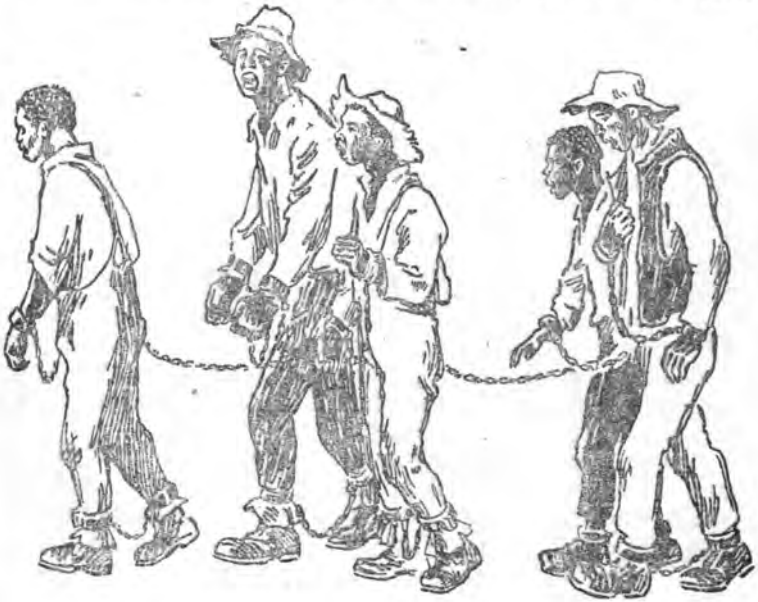

мотамсаро қорамтил туклар босган сарв дарахтлари суюқ ботқоқлик устидан бўй чўзиб турарди; унда-бунда сув ичида чириб ётган шохлар устидан бадбуруш заҳарли илонлар ўрмалаб ўтарди.

Яхши от устида, чўнтагини пулга тўлдириб, бирорта муҳим иш билан бу йўлдан биринчи марта чопиб бораётган одамни тасаввур этинг. Бу одамга ҳам бу йўл ҳеч сўзсиз кўнгилсиз кўринарди.

Лекин ҳар қадам босган сари, орзу қилган ва севган нарсаларидан узоқлашаётган қулларга бу йўлнинг қанчалик даҳшатли ва ноумид эканини тасаввур қила оласизми?

Қулларнинг қора юзлари ғамгин эди. Уларнинг маъюс кўзлари йўлда учраган ҳар бир нарсага диққат ва итоат билан қарарди.

Фақат от ҳайдаб бораётган Саймоннинггина димоғи чоғ кўринарди. Гоҳ-гоҳ, у ичига ароқ қуйилган чўнтак шишасини оғзига тутиб, ўзини тетикларди.

— Ҳой!— деб қичқирди у, орқасига қараркан, ғамгин юзларни кўриб.— Қани, бир ашула айтинглар, йигитлар!

Қуллар саросималаниб, бир-бирларига қарадилар. Легри даҳшат билан қамчинини силтади.

Дарҳол ашулачи топилди; у, қуллар орасида кўп тарқалган маъносиз ашулалардан бирини айта бошлади:

Бир кун сухсурни тутдим,
Ҳой, ҳой, ҳой!
Хўжайинни кулдирдим:
«Ойни қаерда кўрдинг?»
Хо-хо-хо! Ҳой! Хо!
Хо-хо-хо! Э! О!

Ашулачи оғзига келган сўзни айтар, оҳангни бузмасликка уриниб, маънога эътибор бермасди. Негрлар унга жўр қилишарди.

Хо-хо-х-о! Ҳой! Хо!
Тепага! Э! О! Тепага! Э! О!

Улар жони борича хурсанд бўлиб кўринишга ҳаракат қилишарди. Бироқ энг қаттиқ фарёд ҳам бу чапанича ашуладаги каби қайғули садо бермасди. Лекин

Саймон уларнинг овозларида яширинган ғамгин ёлворув оҳангларини эшитмасди. У фақат қўшиқнинг шовқинини ва негрларини «шодлантириб» юборгани учун хурсанд эди.

— Хўш, кичкинтой,— деди у Эммелинага қайрилиб ва унинг елкасига қўлини қўйиб,— ярим соатдан кейин уйда бўламиз.

Легри сўкиниб ғазаби тошар экан, Эммелина қўрқувдан титрарди, лекин Легри мулойим сўзлаганда эса Эммелина бадтарроқ қўрқарди. Унинг қараши Эммелинани қизартирди. Қиз ёнида ўтирган мулат аёлга, ўз онасидай беихтиёр ёпишади.

— Сен ҳеч вақт исирға тақмаганга ўхшайсан-а,— деди Легри, қизнинг жажжи қулоқчасини йўғон, дағал бармоқлари билан ушлаб.

— Ҳеч, хўжайин,— деб жавоб берди Эммелина, титраб-қалтираб ва ерга қараб.

— Агар сен яхши қиз бўлсанг, исирға олиб бераман. Қўрқма, сен кўп ишламайсан. Сен вақтингни мен билан ўтказасан, уйимнинг бекаси бўлиб яшайсан. Фақат яхши қиз бўлишинг керак.

Легри маст эди. У, кўп ичганидан, кўнгли хушмуомалани тусаб қолди. Узоқда унинг плантацияси кўринди. Бир вақтлар бу плантация ҳафсаласи зўр бадавлат бир жентльменники эди, у одам мулкининг чиройли бўлиши учун астойдил ҳаракат қиларди. Лекин, у жентльмен синиб қолди, кейин ўлди. Легри унинг ерини сотиб олди ва дунёда бошқа нарсалардан қандай фойдаланса, бу мулкдан ҳам шундай фойдалана бошлади — ишқилиб, ундан кўпроқ пул сиқиб олинса бас эди. Ҳозир бу ерда ҳамма нарса қаровсиз ва ярим вайрон ҳолда эди.

Бир вақтлар олдида гулзор ва тарашланган майсалар бўлган уй олдини энди от пайхон қилган, ёввойи ўтлар босиб кетганди; унда тешик пақирлар, похол, сомон ва бошқа ҳар хил балою бадтарлар сочилиб ётарди. У ер-бу ерда раъногул новдалари учрар, уларнинг таналари ёнбошлаб қолган нафис устунга чирмашганди; устунлар ҳозир от боғлайдиган қозиқ хизматини ўтаганидан ёнбошлаб қолган эдилар. Кенг боғни ҳам ёввойи ўтлар босганди, фақат ҳар жой-ҳар жойда нодир ўсимликлар сақланиб қолган, уларнинг ҳеч кимга керак бўлмаган гуллари диккайиб турарди. Оранже-

рея[1]нинг ҳамма ойнаклари синган, лекин токчаларда тупроғи қуруқ бир неча тувак кўринар ва улардан барглари хазон бўлган қуруқ шохчалар чиқиб турарди.

Арава шағал тўкилган йўлкага кирди: йўлкани ҳам ўт босганди. Йўлканинг ҳар икки тарафига бир вақтлар жуда чиройли хитой дарахтлари ўтқазилган, улар ҳалиям ўзларининг гўзалликларини ва тўқ зангор япроқларини йўқотмаганлар, чунки, бу дарахтлар ерга жуда чуқур томир отганликларидан ҳар қандай офат уларга шикаст етказолмасди.

Жанубдаги ҳамма уйлар каби, кенг ва гўзал уй эса ҳамма томондан икки қават айвон билан ўралган ва ҳамма хоналарнинг эшиклари шу айвонларга чиқарди. Бу айвонларнинг остига ғишт устунлар қилинганди.

Лекин бундай қараганда уй, одамсиз ва қаровсиздек ҳувиллаб кўринарди; деразаларнинг баъзисига тахта қоқилган, баъзисига эса тўр парда ўрнига кир латталар осилган; ҳамма нарса уйга ҳеч ким қарамай, ташлаб қўйилганидан дарак берарди.

Ҳамма ерда ғўлалар, тўп-тўп похол, бўш бочка ва яшиклар ётарди. Тўртта қопонғич ит аравага ташланди; агар жулдур кийимли қуллар ёрдамга келиб итларни ҳайдамаганда, улар Том ва ўртоқларини ғажиб ташларди.

— Сизларни нима кутишини энди кўрдингизми?— деди Легри, итларни эркалатаркан, Том ва унинг ҳамроҳларига.— Энди кўрдингизми, мабодо меникидан қочмоқчи бўлсангиз, сизни мана нима кутади. Бу кўппаклар қочқин негрларни овлаш учун ўргатилган. Буларнинг фикри-зикри сизларни ғажиб ўлдиришда. Бу нарса ёдингиздан чиқмасин... Ишлар қандай, Сэмбо? — деб қичқирди у эгилиб таъзим қилиб турган йиртиқ шляпали саёққа.— Ишларингиз қалай?

— Жойида, хўжайин.

— Квимбо,— деди у, жони борича хўжайиннинг эътиборини ўзига тортмоқчи бўлаётган иккинчи саёққа қараб,— сенга берган буйруғим эсингда турибдими?

— Эсимда турибди, хўжайин.

Бу икки негр плантацияда энг эътиборли кишилар эди. Легри ўз бульдоглари[2]ни қандай ўргатган бўлса,

---

[1] Оранжерея — иссиқ гулхона *(таржимон)*.

[2] Бульдог — йўғон тумшуқли бақувват ит *(таржимон)*.

буларни ҳам шундай ўргатиб, уларга баджаҳллик ва қонхўрликни сингдиришга уринганди. Узоқ машқлардан сўнг у, ўз мақсадига эришди ва бу икки негр кўппаклардан ҳам бадтар бўлиб етишди.

Бизга тарихдан маълум бўлган кўпгина ҳокимлар каби, Легри ҳам қўл остидаги кишилар орасида низо-жанжаллар чиқариш йўли билан уларга ҳукмронлик қиларди. Сэмбо билан Квимбо бир-бирларини жон-жаҳдлари билан ёмон кўрардилар; бошқа негрлар эса буларнинг иккисини ҳам жон-жаҳдлари билан ёмон кўрарди. Булар орасидаги ўзаро адоватдан фойдаланган Легри бир нарсадан кўнглини тўқ тутиши мумкин эди: агар плантацияда бирор ҳодиса юз берса, унга албатта хабар беражаклар.

Ҳар бир одам бошқа кишилар билан ҳеч бўлмаса бир оз яқинлик қилиб туришга муҳтож. Шунинг учун Легри бу иккала лаганбардорига, гарчи жуда дағал ва камситган тарзда бўлса-да, дўстлик қиларди. Лекин бу дўстлик уларнинг ҳар иккиси учун жуда хавфли эди, чунки хўжайиннинг битта имо-ишораси биланоқ, улар бир-бирларини жон-жон деб, ғажиб ташлашга тайёр турардилар.

— Қани, Сэмбо,— деди Легри,— бу азаматларни баракларга олиб бор-чи... Буни кўр, сенга қандай хотин олиб келдим,— деди яна у, мулат аёлнинг занжирини Эммелинадан бўшатиб ва уни Сэмбо томонга туртиб юбориб.— Мен сенга хотин ваъда қилган эдим, сўзимнинг устидан чиқдим.

Аёл чўчиб тушди ва ўзини орқага ташлаб, ёлвора бошлади:

— Ҳой, хўжайин, менинг эрим Янги Орлеанда қолди-ку.

— Ҳа, нима бўлибди? Бу ерда эринг бошқа бўлади. Оғзингни юм! Бор!— деб бақирди Легри, қамчини кўтариб.— Сен эса, жонгинам,— деб Эммелинага мурожаат қилди,— мен билан юрасан.

Деразадан қора юзи ғазабланган биров кўринди, кейин, Легри эшикни очганда, шошилиб дўқ қилаётган аёл овози эшитилди. Эммелина кетидан ташвишланиб қараб турган Том, Легрининг жаҳл билан берган жавобини эшитди:

— Тилингни калтароқ қил! Нимани хоҳласам, ўшани қиламан, сени ҳам, бошқаларни ҳам.

Том ортиқ ҳеч нарса эшитолмади. Сэмбо уни баракка олиб кетди. Негрлар посёлкаси хўжайин уйидан узоқда — ифлос кўчанинг икки четига жойлашган аянч бостирмалардан иборат эди. Бу баракларни кўриб Томнинг юраги орзиқди. Том эса, бечораҳол бўлса ҳам, оғир ишдан кейин дам олиш мумкин бўлган ўзига қарашли тинч ва озода, кичкина уйни орзу қилганди! У аввал бир баракка қаради, кейин иккинчисига кўз ташлади. Бараклар ичида қаттиқ тахталардан бўлак ҳеч қандай жиҳоз йўқ эди. Полда ифлос похоллар ётар, улар оёқ остида роса топталган эди.

— Қайси барак меники бўлади?—деб маъюс сўради Том, Сэмбодан.

— Билмадим... Сени бу ерга тиқсаммикан,— деди Сэмбо.— Бу ерда битта жой бўшга ўхшайди. Ҳамма баракларда негрлар тўлиб ётибди. Янгиларни қаерга тиқишни билмай қолдим.

Узоқ ва оғир меҳнатдан ҳориган қуллар, гала-гала бўлиб баракларига қайтганларида вақт анча кеч бўлиб қолганди. Бу жулдур кийимли эркак ва аёллар янги келганларга қовоқларидан қор ёғиб хўмрайиб қарардилар. Бутун посёлкада заҳарли ўшқириш овозлари эшитиларди. Негрлар ўзларига хос кекирдак овози билан кели учун бир-бирлари билан сўкишардилар: кечаси ейдиган нонларини пиширш учун уларнинг ҳар қайсиси ўзига тегишли ярамас маккажўхорини келида туйиб олиши керак эди. Уларнинг бор-йўқ овқати ёлғиз ўша нондан иборат эди. Улар тонгдан қоронғи кечгача назоратчиларнинг қамчиси остида далада ишларди. Қизғин иш вақти бўлганидан, уларнинг ҳар бирини ҳолдан кетгунча ишлатар эдилар.

Эҳтимол, бирон бекорчи такасалтанг назар-писанд қилмай: «Пахта териш шунча оғир иш эканми?»— деган саволни берар.

Оғир эмасми? Бошингизга бир томчи сув тушса, шунга бардош бериш оғирми? Қани айтинг-чи? Ҳеч оғир эмас. Лекин инквизициянинг[1] энг қаттиқ жазо чораларидан бири шундан иборатки, киши бошининг бир жойига кўп соатлар давомида сув томчилаб тураверади. Ҳадеб айни бир ҳаракатни бир неча соат такрорлайверсангиз

[1] Инквизиция — динсизларни қидириб топиш ва жазолаш мақсадида Рим папалари томонидан XIV асрда таъсис этилган диний жиноий суд маҳкамаси *(ред.)*.

ва буни ўз хоҳишингиз билан қилмаётганингизни билсангиз, аслида оғир бўлмаган иш ҳам кишини ҳолдан толдирадиган даражада оғир бўлиб қолади. Том, янги ўртоқлари орасидан, лоақал бирорта хушкўнгил ва хушюзлисини топишга уринди, лекин бундай кишини тополмади. У фақат бадқовоқ ва баджаҳл эркакларни, мадорсиз ва юрак олдирган хотинларни ёки заррача хотинлик хислати қолмаган дағал аёлларни кўрди. Кучли одам кучсизини эзарди. Ҳар ким фақат ўз ғамини ерди. Бу қуллар билан ҳайвон каби муомала қилардилар; бинобарин, уларнинг худди ҳайвондай бўлиб қолганликларига таажжубланмаса ҳам бўларди! Ярим кечагача баракларда жанжал ва сўкиниш тўхтамасди. Кели етишмасди; заифроқ кишилар ҳаммадан кейин туярдилар.

— Ҳой, менга қара!— деди Сэмбо мулат аёлнинг ёнига келиб, унга бир халта дон ташларкан.— Отинг нима?

— Люси,— деди аёл.

— Хўш, Люси, энди сен менинг хотинимсан. Мана бу донни туйиб, менга кечки овқат тайёрлагин. Эшитяпсанми?

— Мен сенинг хотининг эмасман ва ҳеч қачон хотининг бўлмайман ҳам!— деди аёл, жуда ташвишланган ҳолда, ўзида ботирлик ҳис этиб.— Йўқол кўзимга кўринма!

— Менга қара, калтак ейсан!— деди Сэмбо, даҳшат билан оёғини кўтариб.

— Майли, ўлдириб қўя қол! Қанча тез ўлсам, шунча яхши. Дунёда яшагим келмайди,— деди у.

— Ҳой, Сэмбо, қулларни майиб қилсанг, хўжайинга арз қиламан,— деди Квимбо.

У, донларини туймоқчи бўлиб турган икки-учта мадорсиз аёлни кели ёнидан тепиб юбориб, ўзи кели билан овора бўлиб турган эди.

— Мен ҳам хотинларга кели бермаётганлигингни хўжайинга айтаман!— деб бақирди Сэмбо.— Навбат кутишинг керак.

Йўл юриб чарчаган Том жуда оч эди. У овқат егуси келиб, юраги гумурганидан ҳушидан кетаёзган эди.

— Ол,— деди Квимбо, унга халтачада дон ташлаб.— Биратўла ҳаммасини еб қўйма, негр. Бошқа олмайсан. Шу бир ҳафталигинг.

Том донни туйиб олиш учун ярим кечагача навбат кутди. Лекин навбати етганда икки хотинни кўрди: булар жуда ҳолсиз эдилар, дон туйишга кучаниб кўрдилар, бўлмади, ҳолсизланиб йиқилиб қолдилар. Том буларнинг донини туйиб берди, улар учун ўтга бир неча ғўла ташлади, шундан кейингина ўз овқатини тайёрлагани тутинди. Том икки аёлга хизмат қилиб арзимас ёрдам кўрсатди, холос, аммо уларнинг шафқатсизлик туфайли дағаллашган юракларини юмшатиш ва уларда миннатдорлик ҳиссини уйғотиш учун шугина ҳам кифоя бўлди. Аёлларнинг дағал юзларида мулойим табассум пайдо бўлди, шундан сўнг улар ишга тутиндилар ва Томга ҳамир қилиб, нон пишириб бердилар.

Том овқат еб бўлиб, боя «шу ерда яшайсан» деб айтилган баракка оёғи тортмай бориб, ухламоқ учун жой қидира бошлади. Пол ухлаётган одамларга тўлиб ётар эди. Дим баракдан сассиқ ҳид анқиб турарди. У ташқарида ётмоқчи бўлди, очиқ ҳаво совуқ ва зах эди. Унинг танаси истироҳат талаб қиларди. У похолга узаниб, устига йиртиқ кўрпани ёпди.

XXXIII БОБ

Касси

Ўзининг янги ҳаётида Том нимага ишониш мумкин ва нимадан қўрқиш кераклигини жуда тез тушуниб олди. У ҳар қандай ишни ҳам уддалаб кетаверарди; у буюрилган ишни ўз вақтида, кўнгилдагидек қилиб бажарувчи, виждонли одам эди. У оғир ва ювош бўлиб, шу феъли билан зўр бериб ишлаб, аҳволини яхшилашни умид қиларди. У шунча захмат-машаққат чекди, унга шундай озор беришди ва азоблашдики, охирида кучдан кетиб, ўзини ҳар доим касал ҳис этабошлади; шундай бўлишига қарамай: «Аҳволим бир кун бўлмаса, бир кун яхшиланиб қолар», деган умид билан тинмай ишлайверди.

Томнинг кучи борича тиришиб ишлаганини Легри аллақачон сезган бўлса ҳам, индамай юрди. У, қўлига бундай яхши хизматкор тушиб қолганига жуда хурсанд эди; лекин дилида Томга чуқур нафрат билан қарардики, зотан ёмон одам яхши одамга шундай қарайди. Легри, ҳимоясиз кишилар билан ваҳшиёна муомала қили-

шини Томнинг кўраётганлигини сезарди; Том бир нарса демасада, Легрининг қилиқларига чин қалбидан ранжиганини ҳам сезарди. Хўжайин эса, табиий, ўз қулининг бундай қарашини ёқтирмайди. Том қайғудош ўртоқларига хушмуомала қилар, жон-дили билан уларга ҳар хил ёрдам кўрсатарди, бу эса қулларга қизиқ ва ғалати кўринарди. Легри буни пайқаб қолди. Томни сотиб оларкан, кейинчалик уни назоратчи қилиб, у ёқ-бу ёққа жўнаган вақтида бутун хўжаликни Томга топшириб кетмоқ ниятида эди. Аммо, унинг назарида, яхши назоратчи, биринчи галда шафқатсиз бўлиши лозим эди. Шунинг учун Легри Томнинг табиатидан раҳм-шафқат деган туйғуларни сиқиб чиқаришга қарор берди. Томнинг плантацияга келганидан бир неча ҳафта ўтгач, Легри бу ниятини амалга оширишга киришди.

Бир кун эрталаб Том ҳамма қатори ишга бораркан, бир аёлни кўриб қолди; Том уни илгари ҳеч кўрмаганди. Аёлнинг устки қиёфаси уни ҳайратда қолдирди. У, новча, қомати келишган, қўл ва оёқлари нозик, озода ва яхши кийинганди. Еши ўттиз беш ёки қирқда бўлса керак. Унинг юзи биринчи қарашдаёқ эсда қоларди. Шунингдек, бир қарашдаёқ, унинг бошидан аллақандай ваҳшиёна, азоб-уқубат тўла бир ҳодиса кечирганини ҳам фаҳмлаш мумкин эди. Унинг пешонаси кенг, қошлари қаламдек гўзал тортилган. Тўғри бурни, кичкина, нафис оғзи, чиройли боши ва бўйни унинг яқин орада гўзал аёл бўлганидан дарак бериб турарди. Лекин энди юзига қайғу ва хўрлик ажинлари тушганди. Юзи қонсиз, хаста, икки чаккаси ичига ботган, бутун қиёфаси озганди, қаттиқ жафо чекканидан, у мадорсизлангандай кўринарди. Унинг маъюслик ва умидсизлик билан тўлган қоп-қора, катта кўзлари, тим қора, узун киприклари кишини ҳаммадан ортиқ ҳайратлантирарди. Унинг юзидаги ҳар бир чизиқда, лабининг тузилишида, аъзойи баданининг ҳар бир ҳаракатида ғурурлик ва кишининг жиғига тегадиган аллақандай такаббурлик сезилиб турарди; мана шунинг учун ҳам унинг мағрур, заҳарханда ва нафрат изҳор этиб турган юзидаги умидсизлик ҳамда чуқур азобланишини билдириб турган кўзларини кўриш ғалати таъсир қолдирарди.

Том унинг кимлигини ва қаердан келганини билмасди. Ғира-шира қоронғи бўлган мунгли илиқ тонг пайти у, Том ёнида тик ва мағрур борарди. Бошқа негрлар уни

танир эдилар. Унинг атрофидаги жулдур кийимли, ярим оч кишилар ўз ораларида унинг пайдо бўлишига жуда ҳайрон қолишди.

— Ўйнаб бўлибди!— деди бир негр.— Аллақачон шундай бўлиши керак эди.

— Ҳи-ҳи-ҳи!— деб кулди яна биттаси.— Энди бизнинг турмушимиз қандай эканлигини биласан.

— Кўрамиз, қандай қилиб ишга қўл урар экан!

— Кечқурун калтак ейиши турган гап!

— Савалаганларини кўрсам бир ҳордиқдан чиқардим-да!

Аёл бу масхаралашларга эътибор бермас, фақат нафратомуз кулимсирарди. Бутун умри яхши тарбия олган, маданий кишилар орасида ўтган Том унинг яхши тарбия топган аёллардан эканини дарҳол фаҳмлади. Том, бу аёлнинг қандай қилиб чўри бўлиб қолганини билишга уриниб кўрса ҳам, ҳеч нима чиқмади. Аёл унга ҳеч қарамади, бир оғиз сўз демади, аммо ҳамма вақт унинг ёнида бораверди.

Том зўр бериб ишлай бошлади, аммо бояги ғалати аёл унинг яқинида ишлаётгани учун, аҳён-аҳёнда кўз қирини солиб қўярди. Аёл туғма эпчиллиги ва уддабурролигидан бошқалардан кўра яхшироқ ишларди; Том дарҳол буни пайқади. Хотин, жадал ҳам пухта ишлар ва ўз-ўзини ҳамда уни бу ишга мажбур этган аҳволни масхаралагансимон нафратомуз кулимсирарди.

Томнинг яқинида яна бир хотин — у билан бирга сотиб олинган мулат аёл ишларди. У хотин жуда ҳолдан кетиб, зўрға оёқда турганидан, Том тез-тез унинг оҳфарёдини эшитиб турарди. Том аёлнинг ёнига келди-да, гап-сўзсиз, қопидан бир неча тутам пахтани олиб, унинг қопига солди.

— Керакмас! Керакмас!— деди аёл унга таажжубланиб қараб.— Балога қоласан.

Улар ёнига Сэмбо югуриб келди. Бу аёлни у айниқса ёмон кўрарди. Қамчини кўтариб, хирқираб даҳшат билан қичқирди:

— Бу нимаси, Люси? Муттаҳамлик қиляпсанми? А?—Сэмбо, аёлни нағал қоқилган оғир этиги билан тепди ва Томни қамчи билан урди.

Том индамай ишини давом этдирди. Аммо, бусиз ҳам сўнгги даражага етиб ҳолсизланган аёл ҳушидан кетди.

— Ҳозир буни ҳушига келтираман!— деди назорат-

чи, қаҳрланиб кулимсираб.— Менда камфорадан ҳам яхши дори бор!

Бу сўзларни айтиб, у енгидан тўғноғични суғуриб олди-да, аёлнинг баданига бор бўйи суқиб юборди. Аёл оҳ тортди-да, ўрнидан турди.

— Тур, ифлос, ишга туш, йўқса терингга янги бир дори юбораман!

Аёл инсон қурбидан келмайдиган зўр куч билан ўрнидан турди-да, ишига тутинди.

— Тезроқ қимирла!— деди Сэмбо.—Дангасалик қилсанг, гўштингни узиб оламанки, жонингдан ҳам кечиб юборасан!

— Шундай ҳам жонимдан тўйганман,— деб пичирлади аёл.

Том, яна калтак ейишини ўйлаб-нетиб турмай, терган пахтасининг ҳаммасини олиб Люсининг қопига солди.

— Керакмас! Улар сени, худо кўрсатмасин, жуда ёмон қилиб қўйишлари мумкин!— деди мулат аёл.

— Калтакка сендан кўра мен тузукроқ бардош бера оламан,— деб Том, ўз жойига қайтди.

Бунинг ҳаммаси бир минут ичида бўлиб ўтди.

Бояги ғалати хотин Томнинг сўнгги сўзини эшитди. У, қора кўзларини сузиб, тааҗжуб билан Томга оғир назар ташлади. Кейин ўз саватидан озгина пахта олиб Томнинг қопига солди.

— Сен бу плантация тўғрисида ҳеч нарса билмайсан,— деди у.— Агар ўзингга нима таҳдид қилишини билганингда эди, пахтангни бировларга бермасдинг. Бир ойдан кейин ҳеч кимга ёрдам бермайсан, фақат ўз жонингни ўйлайдиган бўлиб қоласан!

Аёл ўз пахтасини Томнинг қопига солганини назоратчи кўрди ва қамчисини ўқталиб, аёл олдига кела бошлади.

— Нима?! Нима?!— деб бақирди назоратчи унга ғазаб билан.— Сен ҳам муттаҳамлик қиляпсанми? Энди қўлимга тушдинг-ку, адабингни бераман.

Аёлнинг қора кўзлари чақмоқдек ялтираб кетди. Лаблари буришди, бурун парраклари титради. Қайрилиб, ғазаб ва нафрат билан назоратчининг юзига тикилди.

— Кўппак!— деди у.— Қани, менга тегиб кўр-чи. Сени итларга егизиб юборишга, тириклай ўтга ёндиришга ёки тилка-пора қилдириб ташлашга ҳали кучим етади. Бир оғиз айтсам кифоя!..

Сэмбо чўчиб тушди.

— Ҳайронман, бу ерда нима қилиб юрибсан?— деди у ва лаби осилиб, икки қадам чекинди.— Мен сизни ранжитишни истамагандим, Кассихон!

— Кимлигингни унутма!— деди аёл.

Сэмбо, даланинг нариги бурчагига қараб жўнаб қолди.

Аёл яна ишга киришди, у жуда абжир ишларди, буни кўриб Том ҳайрон қолди. Унга аллақандай бир жоду ёрдам беради, деб ўйлаш мумкин эди. Кун ҳали ботганича йўқ, лекин унинг савати лиқ тўлиб, ёпилган ва боғланганди; ҳолбуки у, терган пахтасидан бирқанчасини Томнинг қопига ҳам солган эди.

Қоронғи тушгач, негрлар саватларини бошларига қўйиб саройга жўнашди; саройда пахта тортиб олинар ва шу ерда сақланарди. У ерда Легри иккала назоратчи билан қизғин сўзлашиб ўтирмоқда эди.

— Том бўлмағур ишларни қиляпти: Люсининг саватига пахта солмоқчи бўлди. У хумпар тезда ҳамма негрларни «бизни хафа қилишяпти» деб арз қилишга ўргатади. Хўжайин уни қўлга олиши керак, йўқса ишни расво қилади,— деди Сэмбо.

— Ҳе, қора шайтон-эй!— деди Легри.— Унинг танбиҳини бериш керак!

Иккала негр хунук иржайишди.

— Хўжайин Легрининг ўзи унинг танбиҳини берсин! Шайтон ҳам негрни хўжайинимиздек дарров бўйсундиролмаса керак,— деди Квимбо.

— Бирор кишини калтаклашга Томни мажбур қиламиз, йигитлар! Шундай қилинса, миясидаги ҳамма ярамас фикрлари, тентаклиги йўқолади.

— Хўжайин унинг қўлига осонликча қамчи олдиролмаса керак.

— Нима бўлса ҳам унинг миясидан аҳмоқона фикрларни тозалаб ташлаш керак,— деди Легри, оғзига табак сола туриб.

— Ана, Люсининг ўзи ҳам келяпти! Бутун плантацияда ундақа заҳар ва гушна аблаҳ йўқ!— деди Сэмбо.

— Эҳтиёт бўл, Сэм! Уни нима учун ёмон кўрасан — биламан.

— Шунинг учун ёмон кўраманки, у хўжайиннинг буйруқларига бўйсунмайди. Хўжайин унга: «Сэмбога хотин бўласан» деб эди, у унамаяпти.

— Сўзимга кўнмаса, қамчига кўнади,— деди Легри, тупуриб.— Афсуски, ҳозир далада ишнинг қизиган пайти, у эса жуда озғин; озғин одам эса узоқ вақт туриши керак, чунки улар ёмон ўжар бўлади. Уни раъйидан қайтариш учун чала-ўлик бўлиб қолгунча уриш керак, урсанг у ишга ярамай қолади.

— Ахир у бадбахт барибир ҳеч иш қилмайди, бунинг устига вайсагани-вайсаган, унинг учун Том ишлаб беради.

— Том дейсанми? Ундай бўлса уни Том урсин. Қани, Том бир оз ҳузур қилсин-чи. Том учун бу яхши сабоқ бўлади, кейин менга ҳам фойда бўлади, сабабки, Том уни сизлар сингари қаттиқ урмайди.

— Хо-хо-хо! Ҳу-ҳу-ҳу!— деб қаҳ-қаҳлади икки аблаҳ.

— Лекин унинг савати тўла, хўжайин. Том билан Кассихон пахталаридан Люсининг саватига солиб беришган, хўжайин.

— Унинг саватини ўзим тортаман,—деди Легри маъюдор қилиб.

Икки назоратчи яна хунук хохолаб кулишди.

— Кассихон улар билан кун бўйи бирга ишладими?— деб сўради Легри.

— У шайтондек эпчил ишлади!

— Чиндан ҳам унинг ичига шайтон ҳамма болалари билан кириб олган,— деди Легри ва қўпол сўкиниб, тарози қўйилган саройга жўнади.

Ҳориган кишилар саройга оҳиста киришар ва ўз саватларини тортмоқ учун қўрқиб тарозибонга берардилар.

Тош тахтага қулларнинг номлари ёзилган қоғоз ёпиштирилганди. Ҳар қайси номнинг рўпарасига Легри ўша қул терган пахтанинг миқдорини ёзиб қўярди.

Томнинг савати тортилиб, унинг оғирлиги маъқулланди. Том, иш вақтида иноқ бўлиб қолган мулат аёлга ташвишланиб қаради.

Мулат аёл, кучсизликдан чайқалиб юриб бориб, тарозига саватини қўйди. Легри саватнинг оғирлигидан етарли пахта терилганини пайқаса-да, жўрттага жаҳли чиққан бўлиб, бақирди:

— Дангаса, ҳайвон! Тағин етмайди! Бир четга ўт, сен билан кейин гаплашамиз!

Мулат аёл, нима қилишини билмай, бир оҳ тортиб, скамейкага ўтирди.

Тарози ёнига «Кассихон» деб айтилган аёл келди. У, такаббурлик ва нафрат билан тарозига саватини қўйди. Легри заҳарханда, аммо ташвишланиб унинг кўзига термилиб қаради.

Аёлнинг қора кўзлари унга тикилди, лаблари андак ҳаракатга келди, у французчалаб бир нима деди. Унинг нима деганига ҳеч ким тушунмади, лекин Легрининг юзи ғазабдан буришди. У қўл кўтариб Кассига ҳамла қилай деганда, Касси унга нафратланиб ғазаб билан қарадида, ўгирилиб жўнади.

— Бу ёққа кел-чи, Том,— деди Легри.— Сени қора иш қилдиргани олмаганимни ўзингга айтгандим. Сенга мен юқорироқ мансаб бериб, назоратчи қилиб қўйишга қарор қилдим. Бугун янги вазифангга тушишинг керак. Мана бу хотинни савала. Одамни қандай савалаганликларини бир неча марта кўргансан.

— Афв этинг, хўжайин,— деди Том.— Мен бундақа ишга ярамайман. Умримда ҳеч кимни урган эмасман. Бу мумкин эмас, хўжайин.

— Кўп ишларни қилмаган бўлишинг мумкин. Менинг қўлимда ё тез мулла бўласан, ёки гўрга киргизиб юбораман!— деди Легри ва мол терисидан қилинган қайишни ушлаб, Томнинг бетига устма-уст урди.

— Хўш, нима дейсан?— деб сўради у, қўли чарчаганда.— Ҳалиям «уролмайман» деяверасанми?

— Уролмайман, хўжайин,— деб жавоб берди Том, юзидан оқаётган қонни артаркан.— Мен туну кун ишлашга, ўлгунимча ишлашга тайёрман, лекин ноҳақ ишни қилолмайман. Мен ҳеч кимни ҳеч қачон урмайман, хўжайин. Ҳеч қачон!

Томнинг овози жуда майин эди, у ўзини одобли тутарди, шунинг учун Легри уни қўрқоқ ҳисоблаб, эпақага солиш осон бўлади, деган фикрга келган эди. Лекин Томнинг сўнгги сўзларидан шу ердаги халойиқнинг ҳаммасини ҳайрат титроғи босди.

— Ё худо!— деб хитоб қилди шўрлик мулат аёл, қулочини ёзиб.

Ҳамма ихтиёрсиз бир-бирига қаради ва қаттиқ тўстўполон бўлишини кутиб, энтикиб қолди.

Легри биринчи пайтда гаранг бўлиб қолди шекилли, кейин, бениҳоя ғазабланиб, ўшқира бошлади:

— Нима дединг?! Лаънати қора ҳайвон! Мен уни ноҳақ ишни қилишга мажбур этаётган эмишман-а! Сизларга ўхшаган қабиҳ қора галанинг нима иш ҳақ, нима иш ноҳақлиги ҳақида бир нарса дейишга ҳақи борми? Йўқ, бунга чек қўяман! Сен кимсан ўзинг? Ўз хўжайинингга ҳаққоният тўғрисида таълим беришга журъат қиларкансан, демак, ўзингни жентльмен деб ҳисобласанг керак, а, жаноб Том? Демак, сенингча, бу хотинни савалаш адолатсизликми? Ноҳақ ишми?

— Ноҳақ, хўжайин,— деди Том.— У бечора касал, заиф. Бундай одамни уриш шафқатсизлик бўлади, мен буни ҳеч қилмайман. Мени ўлдирмоқчи бўлсангиз, ўлдиринг. Лекин мен ҳеч кимга ҳеч қачон қўлимни кўтармайман. Ўлсам ўламан, кўтармайман!

Томнинг юмшоқ овозида пўлат каби мустаҳкамлик сезиларди. Легри ғазабланганидан титрарди. Унинг оч зангор кўзлари жаҳлидан ялтиради. Лекин Легри, худди ўз сайидини тилка-пора қилишдан илгари, уни ўйнатишни истаган йиртқич ҳайвондек, бирпас ўзини тутиб турди.

— Қаранг, биз гуноҳкор одамларга қандақа тақводор кўппак келиб қолибди!— деб бошлади у сўзини.— Бу авлиё ҳамда жентльмен биздақа гуноҳкорларни ва бизнинг гуноҳларимизни фош қиляпти. Сендақа художўйни қара-ю! Сен муттаҳам ўз ишингда: «Қуллар, хўжала-

рингизга бўйсунингиз» деган сўзни ҳеч ўқимаганмисан? Мен сенинг хўжанг эмас эканманми? Сенинг қора пўстагинг тўла ҳамма нарса учун бир минг икки юз доллар тўламадимми? Сенинг танинг, сенинг жонинг меники эмасми?— деб қичқирди у, кучининг борича оғир этиги билан Томни тепиб.— Жавоб бер!

Қон кўз ёши билан аралашиб Томнинг юзидан оқарди. Шундай бўлса ҳам у жавоб берди:

— Йўқ, йўқ, йўқ, менинг жоним сизники эмас, хўжайин. Уни сотиб олмагансиз, сотиб ололмайсиз ҳам. Сиз менинг жонимга ҳеч қандай ёмонлик қилолмайсиз ҳам.

— Қилолмайманми?— деб қайтариб сўради Легри, кулимсираб.— Кўрамиз! Ҳой Сэмбо, Квимбо! Бу кўппак шундай боплаб урилсинки, бир ойгача қимирлаёлмасин!

Икки улкан негр дарров Томни ушлаб олишди. Уларнинг юзи тантанабозлик ва ёмонликка қувонишдан ёришиб кетди. Шўрлик мулат аёл дод деб қичқирди. Ҳамма тўсатдан пайдо бўлган бу ғала-ғовурда ўрнидан қўзғалди. Аммо бу вақт энди жаллодлар Томни судраб чиқишган, у эса ҳеч бир қаршилик кўрсатмай, ўша жаллодлар ёнида борарди.

XXXIV БОБ

Квартеронканинг қиссаси

Тун. Том ташландиқ тахта омборида синиқ асбоб-ускуналар, брак қилинган пахта ва ҳар хил ахлатлар орасида қонига беланиб, оҳ-воҳлаб ётарди.

Тун захкаш ва қоронғи; ҳавода гала-гала чивинлар визиллашар ва Томнинг яраларига қўниб, оғриқни бениҳоя зўрайтирарди; лекин Том, ҳаммадан ҳам юракни ёндирувчи ташналикдан ортиқроқ азоб чекарди.

Бирдан у аллакимнинг оёқ шарпасини эшитди, унинг кўзига фонус шуъласи урди.

— Ким у? Сув! Ўтиниб сўрайман, сув беринг!

Олдида Касси пайдо бўлди. У фонусни ерга қўйди; ўзи билан олиб келган кўзадан кружкага сув қуйди-да, Томнинг бошини кўтариб ичкизди. Том жуда ташна бўлганидан, кетма-кет бир неча кружка сув ичди.

— Шу топда сенинг учун энг зарур нарса — сув ичиш,— деди Касси.— Сув ичиш сен учун энг муҳим эканлигини билардим. Қалтакланганларга кечалаб сув ташишим биринчи марта эмас.

— Ташаккур сизга, бека,— деди Том, чанқови босилгач.

— Мени бека дема! Мен ҳам сен каби бахтсиз қулман, балки сендан ҳам бахтсизроқдирман,— деди у ачиниб.— Энди,— деди у, совуқ, ҳўл чойшап қопланган кичкина тўшакни Томнинг ёнига ёзиб,— мана бу ёққа кўчишга ҳаракат қил, шўрлик.

Яродор Том жуда қийналиб, зўрға тўшакка ўтиб олди ва баданига нам рўжа тегиши билан дарди бирдан енгиллашгандай бўлди.

Ваҳшиёна калтакланган кишиларни парвариш қилишга Касси одатланган; шунинг учун у, Томнинг яраларига азобни енгиллаштирадиган аллақандай докаларни ҳўллаб қўйиб, яхшилаб боғлади.

— Сенинг учун қўлимдан келгани шу,— деди у, Томнинг бошига ёстиқ ўрнига брак қилинган бир қучоқ пахтани қўйиб.

Том унга ташаккур билдирди. Аёл тиззасини қучоқлаб полга ўтирди. Унинг юзида ачинганлик ва ғамгинлик бор эди. Шляпаси орқасига сурилган, узун гажим қора сочлари мағрур ва ғамгин юзларига тушганди.

— Қилган ишларингнинг ҳаммаси бефойда,— деди у ниҳоят.— Сен ҳеч нарсадан қўрқмас одам экансан, ҳақиқат ҳам сенинг томонингда. Аммо ҳаммаси беҳуда, кураш мумкин эмас. Сен шайтоннинг қўлига тушгансан. У сендан зўр чиқади, шунинг учун унга бўйсунишинг керак.

Бўйсунмоқ! Аттанг, инсон қанчалик заиф! Унинг тун бўйи тортган азоблари унга: «бўйсун! бўйсун!» демадими? Мана энди бу жоду кўз ва қайғули юз хотин ҳам унга шуни айтяпти, уни шу томонга суряпти.

— Ё раббим! Ё раббим! Қандай қилиб бўйсуна оламан?— деб оҳ тортди Том.

— Худога илтижо қилишнинг фойдаси йўқ — у ҳеч қачон, ҳеч кимнинг оҳ-фарёдини эшитган эмас,— деди аёл ўжарлик билан.— Худо йўқ демайман, мабодо бўлса ҳам у бизга қарши. Ҳамма бизга қарши — ер ҳам, осмон ҳам.

Том кўзини юмиб, чўчиб тушди.

— Бу ерда нималар бўлаётганини сен ҳали билмайсан,— деди аёл,— мен биламан. Мен бу ёвуз золимнинг зулми остида роппа-роса беш йилдан буён яшайман. Уни жуда ҳам ёмон кўраман. Бизнинг бу плантациямиз жуда олис жойда, ботқоқлар орасида, энг яқин қўшни плантация бу ердан ўн миль нарида; бу ерда бирорта оқ одам йўқ, демак, сени тириклай ёндирсалар ёки қозонга солиб қайнатсалар, ёки тилка-пора қилсалар, ёки итга ташлаб едирсалар, осиб қўйиб ўлгунингча урсалар — судга бориб ҳеч ким гувоҳлик бермайди. Бу ерда қонун йўқ, ҳеч ким сенинг тарафингни олмайди. Бизнинг хўжайин эса ҳар қандай шафқатсизликлан қайтмайди. Агар бу ерда бўлаётган ишларни айтиб берсам, одамнинг сочлари тикка бўлиб кетади. Қаршилик кўрсатишнинг ҳеч фойдаси

йўқ: наҳотки мен у билан яшашни истасам? Мен яхши тўпдан чиққан маълумотли хотин эмасмидим? У ким эди? Унинг ўзи ким? Лекин уни кечаю кундуз қарғасам ҳам мана шу беш йил давомида у билан яшадим! Энди эса у янгисини, ўн беш яшарини олиб келди...

Том қўлини қовуштирди. Атрофни зулмат ва даҳшат чулғаб олганди.

Аёл қатият билан сўзини давом этдирди:

— Сен билан бирга ишлаётган разил кўппаклар сенинг жафо чекишингга арзийдиларми? Шуни билиб қўйки, уларнинг ҳар бири пайт топган ҳамон сенга хиёнат қилади. Уларнинг ўзлари ҳам бир-бирлари билан шундай меҳру шафқатсиз ва разилларча муомала қилишади. Уларни қалтакдан қутқазаман деб ўзингни шунча азобга солганингни кўр!

— Нимаики бўлмасин, улар бахтсиз одамлар!— деди Том.— Уларнинг шафқатсиз бўлиб қолишларининг сабаби нима? Агар мен ҳам бўйсунсам аста-секин уларга ўхшаб қоламан. Йўқ, йўқ, ҳеч қачон! Мен ҳамма нарсани йўқотдим — хотинимни ҳам, болаларимни ҳам, бирор ҳафта кўпроқ яшаганда мени албатта озод қиладиган саховатли хўжайинимни ҳам — менинг учун азиз бўлган ҳамма кишиларни йўқотдим, шундай бўлса ҳам шафқатсиз ва ёмон одам бўлишни истамайман.

— Бизнинг ҳаммамиз хўрланганмиз, оёқ остида пайпасланганмиз,— деди Касси.— Мана, Эммелина ҳам тағин курашмоқчи, сен ҳам... Не фойда? Сен ё таслим бўласан, ё ўлиб кетасан.

— Э, ундай бўлса жон дердим,— деди Том,—майли, менга қандай хоҳласалар, ўшандай азоб бераверсинлар, барибир ўлимдан қочиб бўлмайди. Ўлганимдан кейин эса, ҳеч нарса қилолмайдилар...

Аёл индамади, унинг қора кўзлари полга тикилганди.

«Эҳтимол у ҳақлидир,— дерди аёл ўзига.— Бир марта бўйсунган киши, кейин ҳеч нарсага умид қилолмаслиги табиий. Биз ифлослик ва ёмонлик ичида яшаймиз, аввал бошқаларни ёмон кўрамиз, кейин ўзимизни! Лекин, шундай бўлса ҳам ўзимизни ўлдиришга журъат этолмаймиз! Ҳеч қандай умид йўқ! Ҳеч қандай нажот йўқ! Мана энди бу қизчани олайлик... Мен ўша чогда неча ёшда бўлган эсам, у ҳам шу ёшда...»

— Менга қара,— деди у Томга ошиғич.— Кўрдингми, мен ҳозир қандай бўлиб қолибман? Мен зеб-зийнатлар ичида ўсгандим. Кичкина қизлигимда ҳашаматли меҳмонхоналарда ўйнардим. Мени қўғирчоқдек ясатиб кийинтиришарди. Менга қараб ҳамма завқланарди. Меҳмонхона ойналаридан боғчамиз кўриниб турарди, бу боғчада, апельсин дарахтлари остида ака-укаларим ва сингилларим билан яшин-тополоқ ўйнардим. Мени монастирга беришди, у ерда музикани, француз тилини, чок тикишни ўргандим. Ўн тўрт ёшимда отам ўлди, унинг жанозасига келдим. Отам тўсатдан ўлиб қолганда, унинг ишларини тартибга сола бошлаб кўрсалар, мол-мулки қарзларини тўлаш учун зўрға етаркан. Кредиторлар унинг бор мулкини рўйхатга олишди, бу рўйхатга мен ҳам тушиб қолдим, чунки онам чўри эди. Отам мени озод қиламан, деб юрган, лекин бахтга қарши, орзусига етолмай ўлиб кетди. Соппа-соғ ва бақувват отамни бундай тез ўлади, деб ҳеч ким ўйламаган эди. Ўлишдан тўрт соат бурун у соппа-соғ бўлган, лекин ўша пайтда Янги Орлеанда пайдо бўлган вабодан энг олдин отам ўлган. Отамни кўмганларидан кейин эртаниси, унинг хотини ҳамма болаларини олиб, ота-онасининг плантациясига кетган. Уларнинг бу қилган муомаласи менга аллақандай ғалати кўринади, лекин мен воқиа нима эканлигини тушунмасдим. Қолган ҳамма мулк-рўзғор ёш бир юристнинг қарамоғида эди. У уйга ҳар кун келар ва менга яхши муомала қиларди. Бир марта у жуда чиройли бир йигитни олиб келди. Бунақа чиройли йигитни мен ҳеч кўрмаган эдим. Ўша кечани то ўлгунимча унутмайман. Бу йигит билан боғда сайр қилиб юрдим. Ота-онасиз, танҳо қолганимдан маъюс эдим, у эса, менга жуда хушмуомала қилар ва ширин-ширин сўзлар айтарди... У менга: «Сизни монастирга бермасларидан илгари кўрганман, сизни севаман» деди-да, кейин «дўстингиз ва ҳимоячингиз бўлсам» деб, мендан рухсат сўради. Қисқасини айтганда у, менга бу ҳақда бир оғиз гапирмай, икки минг доллар пул тўлабди; ана шундан кейин мен унинг мулки бўлиб қолдим. Мен хурсанд эдим, чунки уни севардим. Севардим!— деб такрорлади Касси ва сўзидан бир лаҳза тинди.— Бу одамни мен жуда-жуда севардим! Уни мен ҳозир ҳам севаман, то ўлгунимча севаман!У жуда чиройли, жуда олижаноб эди! У мени ажойиб бир уйга жойлаштириб қўйди. Хизматчи-

лар, отлар, экипаж, мебель ва либослар берди. У менга пулга ниманики сотиб олиш мумкин бўлса, ўшанинг ҳаммасини берди. Лекин менинг учун унинг ўзидан бўлак ҳеч нарса керак эмасди. Уни мен жонимдан ортиқ севардим, ҳатто истаган чоғимда ҳам, унинг ҳирсларидан биронтасига қаршилик кўрсатолмасдим.

Мен ёлғиз бир нарсани истардим: у менга уйланса экан, дердим. Агар у мени ўз айтганича яхши кўрса, менга тортинмай уйланади ва мен озод бўламан, деб ўйлардим. У: «Сени никоҳ қилиб ололмайман, лекин биз бир-биримизга содиқ бўлсак, барибир никоҳсиз ҳам уйланган ҳисобмиз» дерди. Чиндан ҳам мен бу одамнинг хотини эмасмидим? Мен унга вафодор эмасмидим? Етти йил давомида ҳар доим унинг раъйига қараб иш тутмадимми? Уни қувонтириш учун ўзимнинг бутун ҳаётимни бахш этмадимми? Унга сариқ иситма тегди. Мен йигирма куни ва йигирма кеча унинг бошида мижжа қоқмай ўтирдим: унга дори-дармон қилдим, ҳеч қандай ёрдамсиз уни парваришладим. У менга: «Сен менинг фариштамсан, мени ўлимдан қутқаздинг» дерди... Бизнинг иккита жуда чиройли боламиз бор эди. Каттаси ўғил эди, унга биз Генри деб от қўйдик. У отасига ўхшарди — кўзлари жуда чиройли, пешонаси ва қўнғир сочлари худди отасининг ўзи эди. Кичкина қизимиз Элиза эса, отасининг айтишига қараганда, менга ўхшарди. У менга: «Сен Луизианада энг чиройли хотинсан», деб айтар ва мени ҳамда болаларимизни кўриб фахрланарди. У, болаларимизни ясатишимни севар, очиқ экипажда биз билан бирга юрар ва бошқаларнинг биздан завқланганини эшитишни яхши кўрарди; бизнинг тўғримизда эшитган мақтов гапларини менга доим айтарди. Оҳ, у кунларда мен нечоғлик бахтиёр эдим! Дунёда мен ҳаммадан бахтли эдим! Лекин тезда бошимга оғир кулфатлар тушди.

Янги Орлеанга унинг яқин қариндоши келди, эрим у билан жуда иноқ бўлиб қолди. Мен эса, нима учундир, уни бир кўришдаёқ, қўрқиб қолдим. Унинг пойқадами бизга ёқмаслигини сездим. У, Генрини бирга олиб кетар ва Генри вақтини кечалари аллақаерларда ўтказиб, уйга соат икки-учларда қайтарди. Мен чурқ этишга журъат қилмасдим; чунки Генри қизиққон эди, ундан қўрқардим. Амакиваччаси уни қиморхоналарга олиб борар экан; Генрининг феъли шундай эдики, у ерга кирдими, бас, қайтиб чиқолмасди. Кейинчалик маълум бўлдики, амакивач-

часи уни бошқа хотин билан таништирибди; қарасам, тез орада Генри мендан совиб қолди. У, бу ишларини менга айтмасди, лекин ҳамма ишларни ўзим пайқаб олдим. Юрагим пораланди, лекин мен бир сўз айтишга ботинолмасдим. Пировардида, у аблаҳ, Генрини авраб: «Бу хотинни болалари билан менга сотиб, картанинг қарзларини уз ва ўзинг бошқа хотинга уйлан» дебди. Қарзлар уйланиш учун тўсиқлик қилиб турган экан, шунинг учун Генри болаларим билан мени сотибди. У менга бир куни: «Қишлоққа бораман, ишим бор; икки-уч ҳафтадан кейин қайтаман» деди. У мен билан одатдагича ширин сўзлашиб, қайтишга ваъда берди, лекин мени алдаёлмади. Мен тошдек қотиб қолдим; тилим ҳам сўзга келмасди, йиғлаёлмасдим ҳам. Мени ўпди, болаларни бир неча бор ўпди-да, чиқди. Унинг отга ирғиб минганини кўрдим, кейин то кўздан ғойиб бўлгунча орқасидан қараб турдим; кейин ҳушдан кетиб, йиқилиб қолибман.

Кейин у — ҳалиги бадбуруш аблаҳ пайдо бўлди! У ўз мулкига эга бўлиш учун келган эди. У менга: «Сени ва болаларингни сотиб олдим» деб ҳужжатларини кўрсатди. Уни қарғадим ва: «Ўлсам-ўламан, лекин сен билан яшамайман» дедим. «Билганингни қил. Аммо ўзингни жўн тутмасанг, иккала болангни сотаман ва сен уларни қайтиб ҳеч кўрмайсан» деди у.

У: «Сени сотиб олиш фикри менда аллақачон, сени биринчи марта кўрган кунимдаёқ туғилганди», деб иқрор бўлди. У, мени тезроқ сотсин, деб Генрини жўрттага қарзга ботириб қўйган экан. У, Генрини бошқа хотин билан жўрттага таништирганига ҳам иқрор бўлди ва менга: «Йиғлама, барибир кўз ёши билан ҳеч нарсага эришолмайсан» деди. Таслим бўлдим, чунки қўлим боғланган, болаларим унинг қўлида эди; қачон унинг бирор талабидан бош тортишга уринсам, доим «болаларингни сотаман» деб қўрқитарди, шунда унинг талабини бажаришга мажбур бўлардим. «Ҳе, қуриб кетсин бундай турмуш! Пора-пора бўлган юрак билан кун кечириш, севгинг бахтсизликка айланган бўлса-да, тўхтамай севмоқ ва ёмон кўрган одамингга бўй эгмоқдан ҳам ёмон кун бўлармикин! Мен Генрига китоб ўқиб беришга, ўйнашга, вальс рақсига тушишга, ашула айтиб беришга ўрганиб қолгандим; бу одамнинг хурсандчилиги учун бир нарса қилиш эса, менга оғир азоб бўлиб кўринарди; лекин мен унинг бирор талабини рад этмасдим, чунки ундан қўр-

қардим. Болаларим билан у шафқатсиз ва дағал муомала қиларди. Элиза жўн ва ювош қиз эди. Генри эса, отаси сингари довюрак ва қизиққон, ўз деганидан қайтмасди. У одам эса Генрига доим осилар ва мудом уни жазоларди. Мен болани одобга ўргатишга уриниб кўрдим; унинг кўзига бола камроқ кўриниши учун ҳаракат қилдим, чунки болаларим жонимдан ҳам азиз эди, лекин менинг тадбирларимдан ҳеч бир натижа чиқмади: у, болаларни сотиб юборди! Бир куни у мени экипажда сайр қилгани олиб чиқди; кейин уйга қайтиб келиб қарасам, болаларим йўқ! У менга «болаларингни сотдим», деб, уларнинг танаси ва қони учун олган пулни кўрсатди. Мен жуда қаттиқ ғазабландим ва уни шундай қарғадим — шундай қарғадим; у мендан қўрққандек кўринди. Лекин йўлидан қайтмади. У менга: «Энди болаларингни кўриш-кўрмаслигинг ўз юриш-туришингга боғлиқ, агар тинчимасанг, болаларингни қисмати ёмон бўлади» деди. Хайр! Агар сиз ўз қўлингизда хотин кишининг болаларини ушлаб турсангиз, уни ҳар нарса қила оласиз. У мени итоат қилишга мажбур этди, мени ювош қилиб қўйди. Шу тахлитда бир ҳафта ўтди, икки ҳафта ўтди. Бир куни менга турма ёнидан ўтишга тўғри келди. Дарвоза олдида оломонни кўрдим ва битта боланинг додлаган овозини эшитдим; шу онда кичкина Генримни кўриб қолдим: у, ўзини тутиб турган учта эркак қўлидан қутулиб чиқди-да, додлаб, менга югурди ва кўйлагимга ёпишиб олди. Эркаклар ёмон сўкиниб, унинг орқасидан чопдилар, бир эркак — уни ҳеч унутмайман — Генрининг орқасидан: «Турмада шундай адабингни берайликки, иккинчи қочмайдиган бўласан» деб қичқирди. Мен улардан илтимос қилдим, ялиниб-ёлвордим, лекин жавоб ўрнига, фақат кулардилар. Бечора бола юзимга термилиб додларди, у менга шу қадар қаттиқ ёпишдики, улар болани менинг ёнимдан тортиб олганларида юбкамнинг этаги унинг қўлида қолди. Улар боламни етаклаб кетдилар, у эса: «Ойи! Ойи! Ойи!» деб қичқирарди. Ўткинчи бир кишининг менга раҳми келгандай бўлди. Унга мен ёнимда бор пулимнинг ҳаммасини таклиф қилиб, болага ёрдам кўрсатишни сўрадим. Лекин у бошини чайқалтириб, шундай деди: «Ўғлингизнинг хўжайини айтадики, ўғлингиз унга ҳамма вақт дағаллик қилар эмиш, унинг гапига кирмас эмиш, шунинг учун ўғлингизни адабини бираказ бериб қўймоқчи бўлибди». Бу гапни эшитиб

орқамга қайрилдим-да, уйга югурдим. Уйга етгунча йўлда боламнинг доди қулоғимдан кетмади. Уйга кирдим, нафасим бўғилганча меҳмонхонага югурдим; Бэтлер шу ерда экан. Кўрган-эшитганларимнинг ҳаммасини айтдим ва ундан болага ёрдам бериб, қутқазиб олишни илтимос қилдим. Лекин у кулиб юборди ва: «Ўғлинг қилмишига яраша жазосини топибди. Боланинг кажбаслигини йўқотиш керак; қанчаки тез йўқолса, ўшанча яхши» деди.

Бошим айланиб, кўзим тинди. Стол устида катта пичоққа кўзим тушганлиги эсимда; пичоқни олиб, ўзимни аблаҳга ташлаганим ҳам эсимда. Кейин кўзимни қоронғилик босди ва у ёғи нима бўлганини билмайман.

Ҳушимга келсам, яхши бир хонада ётибман. Кекса бир негр хотин мени парваришларди; доктор келди ва умуман ҳамма менга ғамхўрлик қиларди. Секин-секин билсам, хўжайиним кетибди ва мени сотмоқ учун бу уйда қолдирибди. Мана шунинг учун менга ғамхўрлик қилишаётган эканлар.

Мен тузалишни истамасдим, ўламан деган умидда эдим. Лекин муродимга етолмадим, иситмам босилди, соғайиб, оёққа босадиган бўлиб қолдим. Ҳар куни мени ясанишга мажбур қилишарди. Менинг олдимга жентльменлар келишар, сигара чекишиб, мени кўришар, саволлар беришар ва менга қанча баҳо қўйиш мумкинлиги устида ўзаро тортишишарди. Мен шундай хафақон ва индамас эдимки, ҳеч ким олгиси келмади. «Агар ўзингни хушчақчақ ва ширин сўз қилмасанг, калтакка ётқизамиз» деб менга пўписа қилишди. Бир куни менинг олдимга Стюарт деган битта жентльмен келди. Унинг раҳми келди шекилли, қайғумни сезиб бўлса керак, ёлғизлигимда олдимга кела бошлади; ниҳоят, унга бутун воқиани ҳикоя қилиб бердим. У мени сотиб олди ва болаларимни сотиб олиш учун қўлидан келган ҳамма ишни қилишга ваъда берди. У Генрим ишлаётган мусофирхонага борибди; у ерда Генрини Марварид дарёдан келган бир плантаторга сотиб юборганларини айтибдилар. Шу-шу, ўғлимнинг дарагини ҳеч эшитмадим. Аммо Стюарт қизимни ахтариб топди: қизим бир кампирникида экан. Стюарт қизим учун катта пул бермоқчи бўлса ҳам унашмаган. Бэтлер, қизни менга сотиб олишмоқчи эканини эшитиб: «У хотинга айтиб қўйингизки, қизини энди ҳеч қачон кўролмайди» деган. Капитан Стюарт мен билан яхши

муомала қиларди. Унинг жуда яхши плантацияси бор экан, мени ўша оёққа олиб кетди. Бир йилдан кейин ўғил туғдим. Бу болани нақадар севардим! У менинг Генримга ўхшарди. Лекин мен унинг ўсиб катта бўлишини истамасдим, йўқ, сира истамасдим. У икки ҳафталик бўлганда, қўлимга олдим, ўпдим, йиғладим, кейин оғзига афъюн сувини қуйиб, бағримга босдим. У ухлади-ю, иккинчи марта кўзини очмай қўя қолди. Унинг устида эгилиб юм-юм йиғладим! Ҳамма мени унга янглишиб афъюн бериб қўйган деб ишонишарди. Мен эса уни ўлдирганимга ҳозир ҳам қувонаман, чунки уни азобуқубатлардан халос қилдим. Мен ўз боламга ўлимдан яхшироқ бир нарса беролармидим? Тезда капитан Стюартга вабо тегиб ўлди. Яшаш истаганларнинг ҳаммаси ўлишарди, мен бўлсам... мен ўлишни истасам ҳам яшардим! Мени яна сотдилар, қўлдан-қўлга ўта бошладим, ниҳоят, қарий бошладим, юзимда ажинлар пайдо бўлди... Иситма бўлиб қолдим... Ўшанда мени аблаҳ Легри сотиб олиб, бу ерга олиб келди... Ана энди бу ердаман!

Касси ўз ҳаёт достонини аллақандай ички ҳаяжон билан ҳикоя қиларди. У гоҳ Томга қараб сўзлар, гоҳ ўзўзи билан сўзлашаётгандек кўринарди. Унинг сўзларида шу қадар эҳтирос ва зўр куч сезилардики, Том гоҳо ўз жароҳатининг дардини ҳам унутиб юборарди. У, баъзибаъзида тирсагига суяниб туриб, Кассининг у бурчакдан бу бурчкка шошилиб юришига ва узун, оғир қора сочларининг орқасида силкинишига қарарди.

— Улар, бизнинг тортган жафоларимиз, болаларимизнинг тортган жафолари ҳеч нарса эмас, деб ўйлайдилар. Баъзида кўчада кетасан, аммо юрагингда шунча қайғу тўпланиб қолганки, унда шаҳар бутун кўмилиб кетиши мумкин. Кўчада юриб кетаётганимда: икки томондаги иморатлар бошимга ағдарилиб тушса экан, оёқ остимдаги йўллар ёрилиб кетса экан, дейман! Қиёматда ҳам мен худо олдида, мени нобуд қилганларга, болаларимни, жонимни ва танимни нобуд қилганларга даъвогар бўламан.

У бармоқларини қирсиллатди, қора кўзларида ғазаб ўти яшнади.

— Легрининг эса тез кунда ой-кунини тамом қиламан,— деди у.— Уни дўзахга.., тўғри шайтоннинг олдига жўнатаман. Майли, бунинг учун мени тириклай ёндирсинлар, қўрқмайман.

Бўш саройдан унинг ниҳоятда қаттиқ кулги овози чиқа бошлади, кулги, кейин тутаноқли йиғига айланди; у йиғлаб туриб, полга йиқилди ва питирлаб ўзини ура бошлади.

Бир неча вақтдан сўнг у ҳушига келди. Ўзини тутиб олгач, секин ўрнидан турди.

— Сенга яна ҳеч нарса керак эмасми, бечора?— деб сўради у, Томнинг ёнига келиб.— Сув ичасанми?

Том сув ичаркан, ачиниб унинг юзига қаради. Бир нарса демоқчи эди, лекин у:

— Қўй, гапирма, шўрлик. Ухлаёлсанг ухла,— деб пичирлади. Қасси кўзани унинг ёнига яқинроқ қўйди-да, жойини тузатиб, саройдан чиқиб кетди.

XXXV БОБ

Белгилар

Легрининг уйидаги меҳмонхона — катта манқал-печкали кенг ва узун бир бўлма эди. Бир вақтлар унинг деворларига ҳашаматли ва қиммат баҳо гулқоғозлар ёпиштирилган, энди буларнинг ранги ўчиб кетган, йиртилган ва зах деворлардан парча-парча бўлиб осилиб турарди. Зах босганлиги, ифлослиги ва одам кирмаганидан, бу хонадан қуюқ ва кишини касал қиладиган ҳид димоққа урарди; одамлари кетиб, дераза ва эшиклари уриб ташланган уйлардан одатда шундай ҳид келади. Гулқоғозларда пиво ва вино доғлари кўринарди, бўр билан аллақандай хатлар ва устун қилиб рақамлар ёзилган: гўё деворда биров ҳисоб масаласини ҳал қилганга ўхшарди. Манқал-печкада чўғ яшнамоқда, чунки ҳавонинг иссиқлигига қарамай, бу катта хонада кечқурин доим зах ва совуқ бўларди; бундан ташқари, Легри сигара чекиш ва пуншга сув иситиш учун, яқинида олов ёниб туришини талаб қиларди. Манқал-печкадан тушаётган қизил шуъла уй ичидаги эгар-жабдуқ, қамчилар, пальто ва ерда тартибсиз сочилиб ётган ҳар хил кийим-кечакларни ёритиб туради; биз илгари кўрган кўппаклар ҳам худди ўз катакларидагидек баҳузур шу ерда юрарди.

Легри ўзига пунш тайёрларди ва жўмраги учган ёриқ чойнакдан қайноқ сув қуяркан, одати бўйича вайсарди:

— Падарига лаънат шу Сэмбонинг! Мени қайраб янги негримни урдирди, баччағар! Дала ишларининг энг қизғин пайтида у чўзилиб ётибди, бир ҳафтагача ишга чиқмайди энди!

— Бўлмағур феълинг бор-да шунақа,— деган бировнинг овозини эшитди у.

Бу овоз хонага билдирмасдан кирган Кассининг овози эди.

— Эй, сенмисан, шайтон! Қайтибсан-да?

— Ўз билганимни қилгани қайтдим,— деб совуқ жавоб берди у.

— Бекор айтибсан, мен сўзимдан қайтмайман. Ё жўн юр, ё бўлмаса баракка бориб, бошқалар нима еса, ўшани еб, ишла.

— Сенинг уйингда яшагандан кўра, энг ифлос баракда яшаган минг марта яхшироқ!— деди аёл.

— Шундай бўлса ҳам уйимга келибсан-ку,— деди Легри, унга қайрилиб қараркан заҳарханда қилиб.— Келганингдан кейин, тиззамга ўтир, жоним, қулоқ сол, сенга гапим бор,— деди уни белидан қучоқлаб.

— Эҳтиёт бўл, Саймон Легри!— деди аёл ва кўзларида ғазаб олови яшнади.— Ҳа, мендан қўрқасан-а, Саймон!— деди яна.— Бу ишинг дуруст! Эҳтиёт бўл, менинг жиним бор!

Кейинги сўзларни у, Легрининг қулоғига пичирлаб айтди.

— Рост айтасан, сенинг жининг бор!— деди Легри уни ўзидан нари итараркан, ҳадиксираб қараб.— Қулоқ сол, Касси, кел, икковимиз яна бурунгидек дўст бўлайлик.

— Бурунгидек?— деб такрорлади аёл, ачиниш билан. Шуни айтди-ю, бирдан индамай қолди. Шу чоғ унда жуда зўр туйғу уйғонди ва бундан бошқа бир оғиз сўз айтолмай қолди.

Агар аёлнинг иродаси кучли ва жўшқин бўлса, энг дағал эркак ҳам бора-бора бундай аёлнинг таъсирига берилади; шунинг учун бўлса керак, Легри Кассига тез-тез бўйсуниб қолади; Касси эса қулликнинг энг даҳшатли зулми остида аста-секин нотинч ва кўпириб кетувчан бўлиб қолди. Баъзида у, ақлдан озгандай, ўзини тутолмай қоларди; дағал ва нодон одамларнинг кўплари жиннилардан қўрққанлари сингари, Легри ҳам Кассининг тутаноғидан жуда қўрқарди. Легри Эммелинани

уйга олиб келгандан кейин Кассида шу дамгача яшириниб ётган аёлларга хос меҳр-муҳаббат туйғулари намоён бўлиб қолди ва у кучи борича қизни ёқлай бошлади. Бунинг натижасида Легри билан иккаласи ўртасида қаттиқ низо туғилди. Легри ғазабланган ҳолда: «Агар тинчимасанг, далага ишлагани юбораман», деб қасам ичди. Касси эса кеккайиб, нафрат билан: «Далага ишлагани жон-жон деб бораман», деди. У дўқ-пўписага назар-писанд қилмаганини кўрсатиш учун, юқорида кўрсатиб ўтганимизча, чиндан ҳам далада кун бўйи ишлади.

Ўша кун Саймон Легри, гарчи ҳеч кимга билдирмаса ҳам, эртадан кечгача ичини ит талаб, ўзини қўйгани жой тополмади. У, Кассининг кучли таъсиридан қутулолмас, бунга ожиз эди. Касси саватни тарозига қўйганда, Легри: «Энди феълидан қайтгандир» деб умид қилиб, ярим мазақ ва ярим муроса оҳангида сўзлай бошлаган эди-ю, Касси бунга жавобан фақат нафрат билдирди.

Унинг Томга ваҳшиёна муомаласи Кассини янада қаттиқроқ ғазаблантирди; у Легрини инсонга доғ туширадиган бу қилиғи учун жазолаш мақсадида, унинг кетидан уйга кирди.

— Касси,— деди Легри,— мен билан мўмин ва жўн бўлсанг.

— Мўмин ва жўн бўл дейсанми? Хўш, ўзингни қандай тутяпсан? Ишнинг қизғин пайтида энг яхши хизматкорингни майиб қилдинг! Ҳаммаси ўзингнинг баджаҳллигингдан.

— Рост, мен аҳмоқлик қилдим. У билан жанжаллашмаслигим керак эди,— деди Легри.— Лекин қул ўз гапида туриб олса уни қайириш керак, ахир.

— Уни қайиролмайсан.

— Қайиролмайман?— деди Легри, ирғиб туриб.— Кўрамиз! Мен қайиролмайдиган негр ҳали дунёга келган эмас! Суякларининг ҳаммасини бирма-бир синдираман, лекин ўз айтганимни қиламан.

Шу чоғ эшик очилиб, Сэмбо кирди. У эгилиб таъзим қилиб Легрининг ёнига келди ва қоғозга ўралган бир нарсани узатди.

— Бу нима, кўппак? — деб сўради Легри.

— Жодугарлик, хўжайин.

— Нима, нима?

— Жодугарлик. Сеҳрланган нарсалар. Буни негрлар жодугарлардан оладилар. Кимда шунақа нарса бўлса, қанчаки урманг, барибир унга ҳеч нарса қилмайди. Мана шу нарсани Томнинг бўйнидан топдик. Қора ипга боғлаб осиб олган экан.

Легри ҳар хил хурофотларга ишонувчи мутаассиб киши эди. У қоғозни олди-да, жуда қўрқиб, уни ёзди.

Унинг ичидан кумуш доллар чиқди; кейин ялтироқ, узун олтин соч чиқиб, жони бордек, Легрининг бармоғига ўралди.

— Падар лаънат!— деб қичқирди Легри, тепиниб ва соч худди уни чақиб олгандек бармоқларини силтаб.— Қаердан олдинг буни? Йиғиштир! Ёндир! Ёндир!— деб бақирди-да, сочни манқал-печкага ташлади.— Буни нимага менга олиб келдинг?

Сэмбо таажжубланганича оғзини очиб қолди. Чиқиб кетмоқчи бўлиб турган Касси, нима бўлганига тушунмай, тўхтаб қолди.

— Ҳар қанақа бўлмағур нарсаларни менга иккинчи бор олиб келма!— деди Легри, эшикка тисарилиб кетаётган Сэмбога муштини ўқталаркан.

У, кумуш долларни олиб деразадан ташқарига, қоронғиликка отиб юборди.

Сэмбо омон-эсон қочиб олганига хурсанд эди. У кетгандан кейин, Легри ўзининг бунчалик қўрққани учун уялди. У, диққат бўлиб, креслога чўкди-да, хўмрайиб пуншни шимира бошлади.

Касси билдирмасдан хонадан чиқди ва Томга қарашиб, дардини енгиллатиш учун, унинг олдига жўнади.

Ажабо, Легрига нима бўлди? Нима учун бу тошюрак одамни оддийгина оч сариғ соч ўрами

бунчалик безовта қилиб қўйди? Бу саволларга жавоб бериш учун биз унинг илгариги ҳаётидан пича ҳикоя қилишга мажбурмиз.

Бу бераҳм, жиловсиз золимни ҳам бир вақтлар онасининг мулойим қўллари силаб-сийпаган. Олис Янги Англияда оч сариғ сочли бир аёл ёлғиз ўғилчасининг бешигини тебратарди. Аммо, ўғил отасининг изидан борди; ота эса, тошюрак ва шафқатсиз одам эди. Жанжалкаш, баджаҳл ва катталикни севувчи Саймон, онасининг барча кенгашларига қулоқ солмай, ёшлигидаёқ уйдан чиқиб кетди ва бахт излаб денгиз сафарига жўнади. У, уйга фақат бир марта қайтиб келди. Меҳрибон она чин юрагидан ўғлини бундай дағал ва бузуқ ҳаётдан қайтаришга уринди.

Легрининг тузалиши мумкин эди. У иккиланиб юрди. Лекин ёмонлик ғалаба қилди. У ўз кўксидаги виждон овозини қаттиқ ғазаб билан бўғиб ташлади. Пиянисталик қилавериб, сўкиниб, пировардида бурунгидан ҳам бадтар дағал бўлиб қолди. Бир кун кечаси она унинг тиззасини қучоқлаб: «Бу юришингни ташла, жон ўғлим!» деб ёлворган эди, у онасини полга тепиб юборди. Она ҳушдан кетди. Саймон эса, сўкиниб, кемага жўнади. Бир неча ойдан сўнг, у улфатлари билан пиянисталик қилиб ўтирганда хат олди, у конвертни очди. Унинг ичидан узун соч ўрами тушиб, Саймоннинг бармоқларига ўралди. Хатда, онасининг ўлгани ва ўлиш олдидан уни афв этгани ҳақида ёзилганди.

Мутаассиб ва жоҳил Легри чўчиб тушди. Хат билан соч ўрамини ўтга ташлади; лекин у, сочнинг ўтда жизғиб бўлиб буралишини кўриб, даҳшат ичида: «Дўзахда мен ҳам мана шундай ёнармиканман» деб ўйлади. У, ўзининг ташвишли фикрларини йўқотмоқ учун тез-тез ича бошлади; лекин, гоҳо, жимжит кечалар қўққисдан унинг кўзига ўзи ётган жойи ёнида онаси тургандек ва сочлари унинг бармоқларига ўралаётгандек кўринарди. Бундай вақтларда у, совуқ терга ботиб, юраги ёрилгудек каравотдан сапчиб турарди.

Ҳозир эса пунш ичиб ўтираркан, Легри ўз-ўзига бундай дерди:

— Падарига лаънат бу негрнинг! Бу сочни қаердан топди экан? Худди ўшанинг ўзи-я! Мен бўлсам, бу воқиани энди эсимдан чиқарганман, деб юрардим. Падар қусур, наҳотки бу ҳеч эсимдан чиқмаса?.. Йўқ,

ёлғиз ўтиришим яхши эмас. Эммани чақираймикин? Бу баджаҳл маймунча мени ёмон кўради. Эй, менга бари-бир, келишга мажбур қиламан!

Легри катта йўлакка чиқди — бир вақтлар гўзал айланма пиллапоя орқали бу йўлакдан юқорига чиқиларди; йўлак ифлос ва қоронғи бўлиб, яшиклар ва ҳар қандай қақур-қуқурга тўлганди. Гилам солинмаган зиналар қоронғида аллақаёққа кўтарилиб кетгандай кўринарди. Эшик устидаги ойнаги синиқ деразадан оппоқ ой нури тушарди. Ҳаво захкаш ва гўр сингари бадбўй эди.

Легри пиллапоянинг пастки зинасида тўхтаб, бировнинг ашула айтаётган овозини эшитди. Бу эски ва машъум бинода ашула ғалати ва мавҳум садо берарди. Легри жуда асабий эди. Бу нима ўзи?

Ёввойи ва эҳтиросли овоз қуллар орасида кенг тарқалган ашулани айтарди:

Уша куни бўлур кўз ёш ва кулфат,
Унинг номи қиёматдир, зўр даҳшат.

— Лаънати қиз!— деди Легри. — Бўғиб ўлдираман уни! Эмма! Ҳой Эмма!— деб қаттиқ овоз билан чақирди.

Унга ўз чақириғининг мазақли акс-садоси жавоб берди. Эҳтиросли овоз эса қўшиқни давом этдирарди:

Ажралгай бола отадан,
Жудо бўлгай онадан,
Юз кўришмас улар абадий!

Бўш деворлардан нақарот равшан ва қаттиқроқ чиқарди:

Уша куни кўз ёш бўлур ва кулфат,
Унинг номи қиёматдир, зўр даҳшат.

Легри қотиб қолди. У ўзининг бу ҳолини эътироф қилишга уяларди, аммо пешонасида катта-катта тер доналари пайдо бўлди, қўрқувдан юраги оғир тепарди; қоронғида унинг кўзига хира милтиллаган бир оқ нарса пайдо бўлгандек кўринди; гўё унинг олдида онаси тургандек туюлди.

«Энди ҳамма нарса намоён,— деди у ўзига, меҳмонхонага қайтиб келиб, ҳалиги жойига ўтираркан.— Бу баччағарни безовта қилмасликка тўғри келади. Унинг лаънати қоғозига нимага қўл тегиздим? Энди албатта

сеҳрландим. Ҳалиям қалтираяпман... Ҳамма ёғимни тер босиб кетди-я! Бу сочни қаердан топди экан? Йўғ-эй, бу соч онамнинг сочи бўлмаса керак! У сочни куйдириб юборганман, аниқ эсимда! Жуда қизиқ бўлади-да, агар ўша соч бошқатдан дунёга келса!»

— Ҳой! Бах-бах!— деди у, итларга қараб.— Туринглар, менинг ёнимда ўтиринглар!

Лекин кўппаклар уйқусираган кўзларини ним очдилар-да, яна мудрайвердилар.

— Сэмбо билан Квимбони чақирай, ашула айтиб беришсин ёки шайтоннинг ўйинига ўхшаган ўйинларидан бирортасини ўйнашсин, диққатчилигимни ёзишсин,— деди ўзига Легри.

Шундай деб у, шляпасини кийди-да, айвонга чиқиб мугузни чала бошлади — у, ўзининг иккала лаганбардорини одатда мана шу йўсинда чорларди.

Легри кайфи чоғ пайтларда уларни кўпинча меҳмонхонага чақирар, ароқ ичкизиб, қизитиб қўйиб, уларнинг ашуласини эшитар, ўйин ва муштлашини кўриб роҳатланарди.

Касси бечора Том олдидан қайтганда, кечаси соат бирдан ўтганди, меҳмонхонадан қаттиқ ҳайқириқ ва тепки овози чиқар, аҳён-аҳёнда итлар ҳам вовиллашарди. Ичкилик энг авжига чиққан пайт эди.

Касси айвонга чиқиб, деразадан қаради. Легри ва иккала назоратчи негр ўлгудай маст, ашула айтиб бақиришар, курсиларни йиқитишар, афтларини иржайтириб ва бадбуриш қилиб бир-бирларини масхаралашарди.

Касси кичкина, нозик қўлини дераза токчасига қўйиб, уларга тикилиб қаради.

«Наҳотки оламни шундай аблаҳдан халос этмоқ гуноҳ бўлса?» деб сўради ўзидан.

Кейин қайрилиб шошилганича пиллапоядан кўтарилди ва Эммелинанинг эшигини қоқди.

XXXVI БОБ

Эммелина ва Касси

Кўрқувдан ранги ўчган Эммелина бўлманинг бир бурчагида ўтирарди. Касси кирганда қиз чўчиб, ирғиб турди, лекин уни таниб, олдига югурди ва қўлини ушлади.

— Сизмисиз, Касси? Келганингиз жуда яхши бўлди? Қўрқиб эдимки... Билмайсиз, улар бутун кечаси билан пастда шовқин-сурон кўтариб чиқишди!

— Билмайсиз дедингми? — совуққина деди Касси.— Биринчи марта эшитаётганим йўқ.

— Ҳой Касси, менга айтинг: бу ердан қутулиб, бирор ёққа кетишимизнинг иложи йўқми-а? Қаерга бўлмасин — барибир, ҳатто илон тўла ботқоқликка бўлса ҳам майли, ишқилиб шу ердан нарироққа қочиб кетсак!..

— Фақат гўрга қочиб кетсак мумкин,— деб жавоб берди Касси.

— Ўзингиз ҳеч қочиб кўрганмисиз?

— Бошқаларнинг қочганини кўрганман, бунинг нима билан тугаганини кўрганман,— деди Касси.

— Мен жон-жон деб ботқоқда яшардим, дарахтнинг пўстлоғини чайнардим. Илондан қўрқмайман! Ундан илон яхшироқ,— қизғин деди Эммелина.

— Сенга ўхшаб гапирганлар бу ерда кўп эди,—деди Касси.— Лекин ботқоқда сени ит билан тутадилар, ана ундан кейин... ундан кейин...

— У мени нима қиларди? — деб сўради қиз ва нафасини тўхтатиб, Кассининг юзига тикилди.

— Тўғриси: «Мени нималар қилмасди?» деб сўрагин,— деди Касси. — У, бу касбини Вест-Индиянинг қароқчиларидан ўрганган. Агар унинг баъзи вақт қиладиган ҳунарларини, гоҳ-гоҳ ўзига эрмак учун айтадиган ҳикоятларини сенга айтиб берсам, кечалари уйқунг келмайдиган бўлиб қоласан. Бу ерда мен шундай додфарёдларни эшитганман, улар бир неча ҳафталаб қулоғимдан кетмаган. Уйнинг яқинида қоп-қора қуриган дарахт бор, унинг теварагига, тупроқ устига кул сепилган. У ерда нима қилинишини кимдан хоҳласанг сўра, лекин ҳеч кимса жавоб беришга журъат қилмайди.

— У ерда нима қилишади?

— Сенга айтишни истамайман. Хаёлимга келса юрагим ёрилгудек бўлади. Агар шўрлик Том гапида туриб олмоқчи бўлса, худо билади, эртага нима бўлар экан.

— Ёмон-эй, қуриб кетсин!— деди Эммелина ва юзидан қон бутқул қочди.— Ҳой Касси, нима қилай, ўргатиб қўйинг!

— Мен нима қилган бўлсам, шундай қил. Бундан яхши чора тополмайсан. Унга итоат қил, аммо лаънат ва нафрат билан.

— У: «Мен билан ароқ ич», дейди. Мен эса, бу савил қолғур ароқни ёмон кўраман... — деди Эммелина.

— Ичавер,— деди Касси.— Мен ҳам ароқни ёмон кўрардим. Энди усиз туролмайман. Ҳар ким бир нарса билан қайғусини ўчириб туриши керак. Бу ер шундай даҳшатлики, ароқсиз кун кечиролмайсан.

— Онам менга: «Ҳеч ичма!» деганди.

— Эй, о н а н г «ичма» дебмиди! — деди Касси, «она» сўзини айрим бир ғамгин ва аччиқ тарзда ифодалаб.— Нима учун бу оналар ўз болаларига насиҳат қилишаркан? Сен сотиб олингансан, сенинг учун ақча тўланган, сен энди, сенинг-чун пул тўлаган одамникисан. Сенга кенгашим шу — ичавер. Кўтарганингча ич, мусибатинг енгил бўлади.

— Ҳой Касси! Менга раҳм этинг, ахир!

— Менга раҳм эт эмиш! Сенга раҳм қилмаяпманми? Менинг ўзимнинг ҳам қизим йўқми, ахир? Худо билади, қизим қаерда ва кимнинг қўлида саргардон бўлиб юрибди. У ҳам онаси босиб ўтган ва болалари босадиган издан кетяпти! Дунё тамом бўлгунча бу малъунлик тамом бўлмайди!

— Нега мен дунёга келган эканман!— деб хитоб қилди Эммелина, қулочини ёзиб.

— Мен ҳам дунёга келганим учун кўп марта пушаймон қилганман,— деди Касси.— Ўзимни-ўзим ўлдирардим, лекин юрак дов бермайди,— деди яна у юзида тинч умидсизлик акс этдириб: у, хотиржам бўлса, юзида ҳар доим мана шундай кайфият зоҳир бўларди.

— Ўз-ўзини ўлдириш яхши эмас,— деди Эммелина.

— Нега яхшимас? Бизга ўхшаб кун сайин азоб-уқубат тортиб яшагандан, ўз-ўзингни ўлдирганинг яхшироқ.

Эммелина юзига қўлини ёпиб, тескари қараб олди...

Бу вақт пастда жуда кўп ичиб юборган Легри учиб қолди. Легри камдан-кам ўлчовдан ортиқ ичарди. Соғлом ва бақувват бўлганидан, у шунча кўп ича олардики, унинг ўрнида бошқа одам бўлса аллақачон ақлдан озар ёки ўларди. Лекин, одатда, у эҳтиёт бўлар ва ҳушдан кетгунча ичмасди. Бу кеча эса унда виждон азоби қўзғалгач, у шу қадар ичдики, ўзини йўқотиб қўйди.

Легри ухларди. У қаттиқ уйқуда экан, юзини ўраган бир хотин келиб, унинг устига совуқ ва юмшоқ қўлини қўйгандек туюлди. Юзини кўрмаса ҳам, бу хотин унга таништдек сезилди; Легри чўчиб тушди. У, ўша сочнинг ўз бармоқларига ўралаётганини сезди... йўқ, бармоққа эмас, бўйнига ўралаётганини сезгандек бўлди; худди илмоқдек соч, уни бўғяпти, ана у ҳозир нафас ололмаяпти. Кейин у, бировнинг пичирлаганини эшитди ва қўрққанидан томирларида қон тўхтаб қолди, кейин, ўлим даҳшати босган ҳолда, ўзини тубсиз жар ёқасидан кетаётгандек ва аллаким қора қўллари билан уни жарга итариб ташлашга ҳаракат қилаётгандек кўринди; ёнида Касси турган эмиш, кулар эмиш ва у ҳам уни жарга итараётган эмиш. Жар тагидан юзи ёпиқ хотин чиқибди. У юзини очибди. Қараса, унинг онаси эмиш. Онаси ундан юзини ўгириб, пастга, жуда пастга учиб кетган эмиш, атрофдан эса дод-вой, оҳ-фиғон ва гувиллаган кулгилар келар эмиш... Легри уйғониб кетди.

Тонг шафағининг қирмизи нури хонага туша бошлаганди. Оқаришиб қолган осмондан ёрқин тонг юлдузи унга чароқлаб боқарди. Ҳар бир янги кун нақадар тантанали гўзаллик билан туғилади! Лекин йиртқич ҳайвонга айланган Легри тонг лаззатини сезмасди. У, ўрнидан туриб, стаканга тўлдириб ароқ қуйди-да, ярмини ичди.

— Бу кечани жуда ёмон ўтказдим, падарқусур! — деди у, бўлмага кирган Кассига.

— Бунақа кечаларни ҳали кўп кўрасан. Тўхтаб тур,— деди у, хотиржамлик билан.

— Нима демоқчисан, ярамас?

— Яқинда биласан,— деб жавоб берди Касси.— Менга қара, Саймон, сенга бир маслаҳат бермоқчиман.

— Маслаҳатларинг керакмас менга!

— Маслаҳатим шуки, Томга озор берма,— қатъият билан деди Касси, бўлмани йиғиштираркан.

— Сенга нима дахли бор?

— Ҳақиқатан ҳам, бунга менинг ҳеч қандай дахлим йўқ. Сен, бир минг икки юз доллар пул тўлаб бировни оларкансан, кейин уни энг қизғин иш пайтида ўзингга ишлатиб олишдан маҳрум қиларкансан — бу билан менинг нима ишим бор! Унинг яраларини боғлаб қўйдим.

— Яраларини боғлаб қўйдинг? Менинг ишимга аралашсин, деб сенга ким рухсат берди?

— Сенинг ишингга аралашганим йўқ, хотиржам бўл. Сенинг қулларингни парвариш қилиб, бир неча минг долларингни сақлаб қолсам-у, бунинг эвазига сен менга мана бу хилда ташаккур айтасан. Далангда ҳосил бошқаларникидан кам бўлади, ўйнашган гаровингни ютқизасан. Томпкинс сени масхара қила бошлайди, сен эса пулни тўлайсан, холос.

Бошқа кўпгина плантаторлар сингари, Легри ўз даласидан унадиган ҳосил билан мақтанишни яхши кўрар ва қўшни шаҳарчадаги кўп кишилар билан «ҳаммадан кўп ҳосил оламан» деб, гаров бойлашган эди. Касси хотинларга хос айёрлик билан унинг сезгир жойига тегиб қўйди.

— Хўп, унга энди тегмайман,— деди Легри.— Лекин у мендан кечирим сўраб, ўзини жўнроқ тутишга ваъда берсин.

— У сендан ҳеч қачон кечирим сўрамайди,— деди Касси.

— Нима? Сўрамайди дейсанми?

— Сўрамайди.

— Нима учун кечирим сўрамас экан? Шуни билмоқчиман, хоним,— деб сўради Легри нафрат билан.

— Чунки у ҳақли ва ўзининг ҳақли эканлигини билади, шунинг учун ҳақли эмасман, деб айтмайди.

— Унинг билиш ёки билмаслиги билан кимнинг иши бор? Негрга нимани буюрсам, шуни айтиши керак ёки...

— Ёки сен пахтангдан яхши ҳосил ололмай, гаровни ютқизасан, чунки мавсумнинг энг қизғин пайтида уни ишлатгани қўймайсан.

— Қандай бўлса ҳам, уни қайириб оламан. Наҳотки мен негрларни билмасам? Шу бугун эрта бланоқ мендан итдек ялиниб афв сўрайди.

— Йўқ, Саймон, сўрамайди. Бундай одамларни сен билмайсан. Уни тилкалаб ташласанг ҳам ўз деганидан қайтмайди.

— Хайр, кўрамиз... Қаерда у? — деб сўради Легри, эшикка томон юриб.

— Машина саройи олдидаги пахта омборида,— деди Касси.

Касси билан сўзлашаркан, Легри ўзини жуда тетик ва тинч тутди. Лекин уйдан чиқаркан, аллақандай безовталик ҳис этди, илгари ўзини ҳеч бундай сезмасди. Кечасидаги даҳшатли тушлар ва Кассининг машъум

фолбинликлари унга таъсир қилди. У, Томнинг олдида ўзимдан бошқа ҳеч ким бўлмайди, деган қарорга келди. Агар Том оёғини тираб олса-ю, афв ўтинмаса, кейинчалик қулай пайт келганда, унинг жазосини бермоқчи бўлди.

Тантанали тонг нури, бесўнақай дераза орқали Том ётган саройга ҳам тушарди.

— Салом, оғайни! — деди Легри, нафрат билан Томни тепиб.— Аҳволинг қандай? «Баъзи бир нарсаларни сенга ўргатиб қўйиш қўлимдан келади», деб сенга айтмабмидим? Қалай, маъқул бўлдими? Кечаси билан озмоз эсинг кириб қолгандир?

Том ҳеч жавоб бермади.

— Тур, ҳайвон!— деб бақирди Легри, уни яна тепиб.

Бундай шалайимланиб, ҳолдан кетган одамнинг ўрнидан туриши қийин эди, лекин Том туришга уриниб кўрди. Легри хохолаб кулди.

— Бугун унча абжирмассан, Том. Оқшом шамолламадингми, ишқилиб?

Том охири ўрнидан кўтарилди ва хўжайини олдида қимирламай, тик турди.

— О, шайтон-эй, ўрнингдан тура олар экансан-ку!— деди Легри, унинг у ёқ-бу ёғига қараб.— Демак, сени кеча кам савалашган экан. Хўш, Том, олдимда тиз чўкиб, мендан афв сўра.

Том қимирламади.

— Тиз чўк, ит!— деб қичқирди Легри ва қамчи билан туширди.

— Мистер Легри,— деди Том,— мен сиздан афв сўраёлмайман. Менинг қилган ишим тўғри. Эндиги сафар ҳам худди шундай қиламан. Сиз менга қандайки таҳдид қилманг, мен ҳеч кимни калтакламайман.

— Йўқ, мистер Том, сени нима қилишимни ҳали билмайсан шекилли. Кечагиси эндигисининг олдида ҳолва. Сени дарахтга боғлаб, секин кабоб қила бошлаганимдан кейин — кўрамиз, қандай сайраркансан. Сенга ёқадими шу?

— Биламан, хўжайин, қўлингиздан энг ёмон ишлар келади,— деди Том.

— Сенинг кажбаслигингни йўқ қиламан! — газаб билан бақирди Легри.

— Йўқ, хўжайин, йўқотолмайсиз,— деди Том.— Менинг ёрдамчим бор.

— Ёрдамчингиз ким?

— Қудратли тангрим.

— Вой, аблаҳ!— деб бақирди Легри ва бир муштлаб Томни ағдарди.

Бировнинг совуқ ва юмшоқ қўли Легрининг қўлини ушлади. У, орқасига ўгирилди, олдида Касси турарди. Кассининг совуқ ва юмшоқ қўли даҳшатли тушни унинг ёдига солди. Унинг юрагида тунги қўрқувлар қўзғалиб, янгидан ҳаракатга келди.

— Аҳмоқ бўлма,— деди унга Касси французчалаб.— Тегма унга! Менга топшир. Йўқса далага иккинчи чиқолмайди. Сенга айтмадимми, бу одам айтганидан қайтмайди, деб. Гапим тўғри эканми?

Ҳатто тимсоҳ билан каркидон зирҳга қопланган бўлишларига қарамай, шуларнинг ҳам нозик жойлари бор, дейдилар. Ҳар қандай виждонини йўқотган золим аблаҳнинг ҳам иримдан қўрқишдек нозик жойи бўлади.

Легри Томга жазо беришни қулайроқ пайтга қолдирмоқчи бўлиб, орқа ўгирди.

— Сенинг айтганинг бўлсин,— деди у хафақонлик билан, Кассига қараб.— Билиб қўй,— деб ўшқирди Томга,— бу сафар сенга тегмайман, фақат шунинг учунки, ҳозир, далада айни иш қизиган пайтда менга ишлайдиган одам керак. Лекин мен ҳеч нарсани унутмайман! Ҳамма қилмишларингни ҳисоб-китобингга ёзиб қўяман. Буларнинг товони учун бир кун эски қора пўстагингни батамом шилиб оламан. Буни унутма!

Легри қайрилди-да, чиқиб кетди.

— Кўрамиз, сен ўз товонингни қандай тўларкинсан!— деди Касси унинг орқасидан хўмрайиб қараб.— Хўш, шўрлик, аҳволинг нучук?

XXXVII БОБ

Озодлик

Ҳозирча Томни қийновчилари қўлида қолдириб, Жорж билан Элизанинг саргузаштларига қайтайлик; уларни биз катта йўлдаги фермада, дўстлар орасида қолдирган эдик.

Том Локер ҳам худди тоби қочган бизондек[1], жонжалкаш хасталардан эди. У оҳ-воҳ қилар, инграр ва

[1] Бизон — Шимолий Америкада яшовчи ёввойи буқа.

Доркас холанинг оналарча назорати остида оппоқ тўшакда ётаркан, ўзини ҳар томонга урарди.

Виқорли, хушмуомала, кўк кўз ва дўнг пешона, кумушдек оппоқ сочларини озода дока қалпоқча остида бекитиб турган новча аёлни кўз олдингизга келтиринг. Унинг кўкрагидаги оқ дурра учлари боғланган; у жигар ранг шойи кўйлагини оҳиста шилдиратиб хонада юрибди.

— Ҳу, падар лаънат!— деди Том Локер, одеялга муштини уриб.

— Сенга айтишга мажбурман, Томас, бундақа гапларни гапирма,— деди Доркас хола, унинг тўшагини секин тузатиб.

— Хўп, ача,— деб жавоб берди Том.— Бундай иссиқда сўкинмай нложим йўқ-да!

Доркас хола унинг бўйнидан жун шарфни олиб, одеял билан яхшилаб ўради, шундан кейин Том Локер уясида ётган ипак қуртига ўхшаб қолди; уни ўраркан, Доркас хола насиҳатомуз деди:

— Илтимосим шу, дўстим, оғзингни шалоқ қилма. Кейин сен, умуман, ўз феъли-атворингни ўйла.

— Ҳе падарига лаънат,— деди Том Локер,— ўйлашимнинг нима кераги бор! Бошимда бундан бошқа ташвиш йўқми, падарига қусур!

Шундай деб у яна питирлади ва жойини ағдар-тўнтар қилди.

— У олифта хотини билан ҳали шу ердадир?— деб хафақон сўради у, бир оз индамай ётиб.

— Ҳа, шу ерда,— деб жавоб берди Доркас хола.

— Улар кўлга борсинлар,— деди Том.— Қанча тезроқ кетсалар, шунча яхши.

— Ўзлари ҳам шундай қилсалар керак,— деди Доркас хола, хотиржам иш тўқишни давом эттириб.

— Ҳой,— деди Том.— Сандаскида бизнинг агентларимиз бор. Улар пароходларнинг ҳаммасини назардан ўтказиб туришади. Энди менга сир сақлашнинг кераги йўқ. Лаънати Меркс билан ўчакишиб қолдим: уларнинг қутулиб кетишини энди ўзим истайман, падарига қусур!..

— Томас! Яна бошладинг!

— Бутунлай сўкинмасдан туролмайман, ахир, ача: агар оғзим жуда танғиб қўйилса, шишадек ёрилиб, майда-майда бўлиб кетаман, ахир... Ҳа, у хотин тўғри-

сида... Уларга тайинла — унга бошқа кийим кийдиришсин, йўқса таниб қолишади. Унинг нишонлари ҳақида Сандаскига хабар қилинган.

— Биз, буни назарда тутамиз,— деди Доркас хола, одатдагича ўзини вазмин тутиб.

Том Локер ёнига иккинчи бор қайтмаслик учун шуни айтишимиз лозим: у, жароҳатлари ва бод иситманинг азобини тортиб уч ҳафта ётди, кейин соғайди ва бурунгидан сал ақллироқ бўлиб қолди. У, негрлар орқасидан овлашни ташлаб, одам кам борадиган бир ўлкага жўнади ҳамда у ерда айиқ, бўри ва бошқа ўрмон жониворларини овлай бошлади ва пировардида бутун мамлакатга донг чиқарди.

Агентларнинг Сандаскида пойлаб турганликлари ҳақида Том томонидан огоҳлантирилган қочоқлар иккига бўлинишга қарор қилдилар. Кампир онаси билан Жим олдин кетди, икки кеча ўтказиб, уларнинг орқасидан ўз болаларини олиб Жорж билан Элиза жўнадилар: Сандаскида уларга меҳмондўст бир оила бошпана берди, кейин улар кўлдан ўтишга шайлана бошладилар.

Тун тез ўтди, улар устида озодлик тонгининг юлдузи порлади. Озодлик! Қандай жозибали сўз! Бунинг маъноси нима? Нега бу сўзни айтганда Америкадаги эр ва аёлларнинг юраклари қаттиқроқ ура бошлайди? Нега бу сўзни деб уларнинг оталари ўз қонларини тўкдилар, оналари эса ўзларининг энг яхши фарзандларини ўлимга юбордилар?[1]

Аммо, бутун бир мамлакатга озодлик кераг-у, айрим бир кимсага озодлик керак эмасми? Мамлакатнинг озодлиги — унинг ҳар бир фуқаросининг ҳам озодлигидан иборат эмасми ахир? Қора кўзлари яшнаган, томирларига Африка қони аралашган мана бу йигит учун озодлик нима, яъни Жорж Гаррис учун озодлик нимадан иборат? Сизнинг оталарингиз учун озодлик — мамлакатнинг мустақил бўлиш ҳуқуқини ифодаларди, Жорж Гаррис учун эса озодлик — кишининг ҳайвон эмас, балки инсон бўлиш ҳуқуқидан, ўз хотинини «ўз хотиним» деб айтиш ва ҳар қандай жабру зулмдан уни ҳимоя қилиш ҳуқуқидан, ўз боласини асраб тар-

---

[1] Америкаликларнинг мустақиллик учун олиб борган урушлари ҳақида сўз боради (1775—1783). Бунгача Шимолий Америка Англияга қарарди.

биялаш ҳуқуқидан, ўзининг хусусий уй-жойига, ўз диний эътиқодига, бировлар томонидан сиқилмайдиган ўз хусусий дидига эга бўлиш ҳуқуқидан иборатдир. Жорж жосусларни ғафлатда қолдириш учун эркакча либос кияётган нозик ва жонон хотинига, бошини қўлига қўйганча қараб тураркан, мана шу ҳақда ўйларди.

— Сочимни қирқишга тўғри келади,— деди кўзгу олдида турган Элиза, қалин, ипакдек кўркам қора сочини ёзиб.— Эсизгина сочим, нима дединг, Жорж?— деб эрига қаради у, бир неча толим сочини кафтига олиб салмоқлаб кўраркан.—Эсизгина, қирқишга тўғри келади.

Жорж маъюс кулимсиради, аммо ҳеч нима демади. Элиза кўзгуга ўгирилди-да, кокилларини қайчи билан бирин-кетин қирқа бошлади.

— Тамом,— деди у, бош чўткани олиб,— энди тарайман, шу билан иш битади.

У қизарди ва эрига ўгирилиб, кулганча деди:

— Қара, чиройли ўғил бола бўлибманми?

— Қандай кийим кийма, барибир чиройлисан,— деди Жорж.

— Нега бундай маъюссан?— деб сўради Элиза, бир тиззасига чўкиб, унинг қўлидан ушлаб.— Йигирма тўрт соатдан кейин Канадада бўларканмиз. Бир кун ва бир кеча кўлда бўламиз, кейин... кейин!..

— Ҳа, Элиза,— деди Жорж, уни ўзига тортиб,— келажак, бутун тақдирим ана шу кўлдан ўтишга боғлиқ. Мақсадга яқин қолганда, ҳамма нарсадан маҳрум бўлмайлик!.. Агар мени, тутиб олишса, ўзимни ўлдираман, Элиза.

— Қўрқма,— деди у, умидвор овоз билан.

— Бу мусибатли йиллар пировардига етяптими-а? Биз озод бўламизми-а?

— Бундан кўнглим тўқ, Жорж,— қатъийлик билан олдинга қараб деди Элиза, унинг узун қора киприклари орасидан умид ва завқ ёшлари томди.

— Сенга мен ишонаман, Элиза,— деди Жорж, бирдан қўзғалиб.— Сенга ишонаман! Юр! Вақт бўлди!

У Элизадан бир қадам чекинди, аммо қўлини қўймай завқланиб унга қараркан, давом этди:

— Сен чиндан ҳам чиройли ўғил бола бўлиб қолибсан. Қалта соч сенга ярашар экан. Шапкангни кий. Хўп. Бир оз мана бу томонга суриброқ кий. Сен, ҳеч қачон бунчалик чиройли бўлган эмассан! Энди бориб арава кира қилиш керак. Смитхоним бизнинг Гаррига бошқа кийим кийинтирдимикин?

Эшик очилди; хуш чеҳрали бир аёл, қиз либосига кийинтирилган кичкина Гаррини олиб кирди.

— Жуда соз қизча бўлибдими бу!— деди Элиза унга ўгирилиб.— Энди уни Гарриэта деб чақирамиз. Исми яхши-а?

Бола эркак либоси кийган онасига хафақон қаради. У, гаранг, индамас ва қаттиқ хўрсинарди.

— Гарри онасини танимадими?— деди Элиза, боласига қўлини узатиб.

Лекин бола уялиб, Смитхонимга ёпишди.

— «Мени танисин» деб овора бўлма, Элиза,— деди Жорж.— Барибир, кемада унинг ёнимизга келиши мумкин эмас.

— Бекор қилаётганимни ўзим ҳам биламан,— деди Элиза,— аммо мендан юзини ўгирганига дилим оғрияпти. Плашчим қани? Жорж, эркаклар плашчни қандай кийишади, менга кўрсат.

— Мана бундай,— деди эри, елкасига плашчни ташлаб.

— Шундайми?— деб сўради Элиза, унинг ҳаракатларига тақлид қилиб.— Энди мен қадамни катта-катта ташлашим, этикни тарақлатиб, чапанича юришим керак.

— Чапанича юрмаса ҳам бўлаверади,— деди Жорж.— Яхшиси, уятчан йигитга ўхшаб юр. Сенга шундақа юриш кўпроқ ярашади.

— Қўлқоп катта экан!— деди Элиза.— Бунинг ичида қўлим йўқолиб кетди.

— Қўлқопингни камроқ еч,— деди Жорж.— Сенинг кичкина нозик қўлчаларинг ҳаммамизни нобуд қилиши мумкин. Хўш, Смитхоним, унутманг: сизни биз қўриқлаб борамиз, сиз бизнинг холамиз бўласиз.

— Менга,— деди Смитхоним:— «Хотини ва ўғли билан кетаётган эркакка назар ташлаб борилсин», деб

ҳамма капитанларга топшириқ берилганини айтишганди.

— Майли, назар ташлашаверсин!— деди Жорж.— Агар биз ҳам ёнида хотини ва ўғли билан кетаётган эркакни кўрсак, дарҳол капитанга хабар берамиз.

Кўча эшикка арава келиб тўхтади; қочоқларга уйидан бошпана берган саховатли оила меҳмонларни кузатгани чиқди.

Том Локернинг айтганини қилишди — бошқатдан кийинганларидан сўнг, қочоқларнинг қиёфаси таниб бўлмас даражада ўзгарди. Канадада туғилган ва ўз ватанига қайтаётган Смитхоним, кўлдан ўтаётган вақтда кичкина Гаррининг холаси ролини бажаришга рози бўлди; Гарриии ўзига ўргатиб олиш учун у кетиш олдидан сўнгги икки кун ичида Гарридан ажралмади; ширин сўз, пряник ва конфетлар ёрдами билан Смитхоним уни батамом ўзига қаратиб қўйди.

Арава уларни пристанга олиб борди. Йигитга айланиб қолган Элиза, Смитхонимга назокат билан қўл узатиб аравадан тушишга ёрдамлашди; Жорж юклар тараддудини қилди; сўнгра ҳаммалари бирга пароходга чиқишди.

Жорж билет сотиб оларкан, касса ёнида турган икки эркакни кўрди; улар ўзаро сўзлашардилар.

— Мен, кемага чиққанларга бирма-бир қараб турдим,— деди бири.— Улар бу кемада йўқ.

Сўзлаётган киши кема хизматкорларидан эди: унинг суҳбатдоши бизнинг эски танишимиз Мэркс бўлиб, у, Сандаскига сайидини ушлаш учун ўзига хос корчалонлик билан етиб келганди.

— Хотинни оқ хотиндан ажратиш қийин,— деди Мэркс,— эркаги ҳам жуда оқ мулат. Қўлига тамға босилган.

Жоржнинг билет ва пул ушлаб турган қўли бир оз титради; лекин у хотиржам ўгирилиб, Мэркснинг кўзига бепарво қараб, уни кутиб турган Элизанинг ёнига шошилмайгина жўнади.

Смитхоним қизлар кўйлакчасини кийиб олган Гарри билан хотинлар каютасига жойланди; бу ерда қорачадан келган кичкина қизнинг гўзаллиги ҳамма аёлларни завқлантирди.

Сўнгги занг урилди; Жорж, пиллапоядан қирғоққа тушаётган Мэркснинг орқасидан қараркан, ўзида йўқ

хурсанд эди; кема қимирлаб, палуба билан қирғоқ оралиги кенгая бошлагандан кейин, у, енгил нафас олди.

Ҳаво очиқ, жуда яхши кун. Эри кўлининг кўм-кўк тўлқинлари қуёшда жилваланиб ўйнар, ярқирар ҳам кўпикланарди. Соҳилдан оромбахш шабада эсиб турарди, дабдабали кема эса олдинга тез сузиб борарди.

Ҳар бир кишининг юраги қанчадан-қанча яширин сирларни ўзида сақлайди! Палубада, уятчан ҳамроҳи билан секин айланиб юрган Жоржга қараган киши унинг миясидаги фикрлари, юрагида қайнаётган туйғуларни била олармиди? Соат сайин яқинлашаётган бахт Жоржга шу қадар гўзал ва шу қадар ажойиб кўринардики, у ҳатто бу бахтнинг яқин қолганига ишонгуси келмасди; кўпдан буён кутилган озодлик яқинлашган сайин Жорж, уни қўлдан бой бериб қўймасам, деб қўрқарди.

Кема зўр бериб олдинга борарди. Вақт ўтиб турарди; ниҳоят, узоқда Канада соҳили кўринди.

Жорж ва унинг хотини бир-бирларининг қўлларидан ушлашиб турардилар, шу вақт кема Канаданинг Ахмерстберг деган кичкина шаҳарчасига яқинлашиб қолди. Жорж тез-тез ва калта нафас ола бошлади; кўзлари тинди; у, ўз қўлида титраб турган кичкина қўлчани ҳеч нима демасдан сиқди. Занг урилди; кема тўхтади. Жорж, худди тушдаги каби, ўз юкини кўтариб, ҳамроҳларини чақирди. Кичкина тўда соҳилга тушди ва кема кетгунча тўхтаб турди.

Смитхоним уларни саховатли бир миссионерникига олиб келди; бу одам ўзини чегарадан ўтиб келган қочоқ қулларга бошпана бериш каби олижаноб ишга бағишлаганди.

Биринчи озодлик кунининг бутун лаззатини қандай тасвирлаш мумкин? Ҳар бир кишида, бошқа беш туйғудан кўра нозикроқ ва юксакроқ олтинчи ҳиссиёт — алоҳида озодлик ҳиссиёти йўқми, ахир? «Биров мени пойлаб юрибди» демасдан, қўрқмай юриш, сўзлашиш, нафас олиш ва ўзингизни хавфсизликда ҳис этиш нақадар яхши! Она ўз боласига мингларча даҳшатли офатларнинг таҳдид қилганини эслаб, унинг тинч ухлашига қараркан, бу чоқдаги зўр қувончини ким тасвирлай олади? Бошдан кечирилган ҳамма машаққатлардан

кейин бола унинг кўзига илгаригидан ҳам азизроқ кўринарди. Жорж билан Элиза бир минут ҳам ухламадилар. Бу бахтли кечада уларнинг кўзига уйқу келмасди! Рост, бу икки бахтиёрнинг на бир парча ерлари бор эди ва на бош суқадиган жойлари; улар пулларини бир доллар ҳам қолдирмай сарфлаган эдилар. Шундай бўлса ҳам бахтиёрликдан уларнинг кўзларига уйқу келмасди.

XXXVIII БОБ

Галаба

Турмушининг энг оғир чоғида: «Бу кунимдан ўлганим яхшироқ» деб ўйлаган одамлар дунёда озми дейсиз?

Том ўз қийновчиси олдида туриб, унинг пўписаларини эшитаркан, қўрқмади; у ҳар қандай азобларга бардош бериш учун ўзида етарли куч, мардлик борлигини ҳис этарди. Аммо, жаллод кетиб, вақтинча кўтарилган ҳаяжон босилгач, ҳолсизланган ва шалпайган бадан яна оғрий бошлаганда, уни умидсизлик чулғаб олди: унга батамом ожизлик ва умидсизлик ҳисси қайтиб келди. Бутун кун уни ғам босди.

Ҳали унинг яралари битмаганди, лекин Легри уни далага ишга юборишни талаб қилди. У, дард ва чарчашдан азоб чекарди; бунинг устига жоҳил хўжайин томонидан ҳадеб кашф этиладиган ҳар хил ноҳақ азоб ва масхараланишларга бардош бериш зарурияти қўшиларди. Ўртоқларининг ҳамиша ғамгин юришларига Том энди таажжубланмасди: у бурунги хушкўнгиллигини, мулойим табиатлигини, қувноқлигини ўзи ҳам йўқотганлигини сезарди. Унинг бўш вақти бўлмасди. Иш қизғин чоқларда, Легри қулларни тонг отгунча ишлашга мажбур қиларди; якшанба кунлари ҳам бошқа кунлардагидек ишлардилар. Нима учун улар якшанба куни ишламасликлари керак экан? Улар қанча кўп ишласалар, Легри ўшанча кўп пахта олади; қанчаки кўп пахта олса, чўнтагига ўшанча кўп пул киради-ку, ахир. Агар қуллар ҳаддан зиёд чарчаб ўлиб қолсалар, зарари йўқ — Легри янгисини сотиб олади. Ишдан кейин Том бутунлай ҳолсизланиб, йиқилиб қоларди.

Ҳафталар ўтар, ойлар ўтар, Томнинг дили эса ҳамон ғамгин эди. Офелиянинг Кентуккига ёзган хати унинг эсига тушди ва ҳамон: «Мени қайтиб сотиб олсалар керак» деб умид қиларди. У: «Мана келиб қолишар, ана келиб қолишар» деб ҳар кун кутарди. Лекин ҳеч ким келмасди. Гоҳо у Касси билан учрашарди, гоҳо хўжайиннинг уйига кириб, ориқлаб кетган Эммелинага кўзи тушарди; лекин уларнинг ҳеч қайсиси билан бирор марта дурустгина сўзлашолмади. Сўзлашиш учун энди унинг вақти ҳам йўқ эди.

Бир марта кечаси, қуллар барагида ҳамма ухлаб ётганда, Том уйғониб кетди ва ходалар орасидаги — дераза хизматини бажарувчи тешикда Кассининг юзини кўрди. Касси имо билан уни ташқарига чақирарди.

Том чиқди. Тун соат бирдан ўтганди. Ой тиниқ ва равшан нур сочарди. Кассининг кўзлари ой ёруғида аллақандай ғалати бўлиб яшнарди; унинг кўзида одатдаги ғамгин умидсизлик кўринмасди.

— Бу ёққа кел, Том тоға,— деди у, кичкина қўлини унинг елкасига қўйиб ва уни қаттиқ олдинга итарарди, Том эса: «Бунинг қўли пўлат шекилли» деб ўйларди.— Бу ёққа кел, гапим бор.

— Нима бўлди, Кассихоним?— деб сўради ташвишланган Том.

— Том, озод бўлишни истайсанми?

— Мени озод қилишадиган вақт келиб қолар, деб ишонаман.

— Ўша вақт келди!— деди Касси, аллақандай завқли жўшқинлик билан.— Юр!

Том юраги дов бермай тўхтади.

— Юр!— деб пичирлади у, қора кўзларини унга тикиб.— Қани, юр дейман! Ухлаяпти. Қаттиқ ухлаяпти. У кўпроқ ухласин, деб ароғига баъзи бир нарсаларни сепдим. Афсуски бу доридан менда оз эди; кўпроқ бўлганда сен менга керак ҳам бўлмасдинг. Юр, орқа эшик очиқ. Болтани даҳлизга қўйиб келдим. Ётган хонасининг эшиги ҳам очиқ. Сенга йўлни кўрсатиб қўяман. Ҳамма ишни ўзим қилардим-у, қўрқаман: қўлларим жуда заиф. Юр!

— Дунёнинг ҳамма хазиналарини берганларида ҳам бормайман!— деди Том қатъий суратда ва гарчи Касси унинг орқасидан итараётган бўлса ҳам тўхтади.

— Бу бахтсизларни ўйла, ахир,— деди Касси.— Биз уларнинг ҳаммасини озод қиламиз, ботқоқларга кетамиз, у ерда бопроқ қаттиқ жой топиб, ўша ерда яшайверамиз. Мен бундай воқиаларнинг бир неча марта бўлганини эшитганман. Бизни нимаки қилмасинлар, биз учун бу ерга қараганда бошқа ерда яхшироқ бўлади.

— Йўқ, олтин берсангиз ҳам бормайман,— деди Том қатъий равишда.— Ёмонлик ҳеч қачон яхшилик туғдирмайди. Яхшиси, ўнг қўлимни чопиб ташлайман.

— Ундай бўлса, буни ўзим қиламан,— деди Касси.

— Ҳой Кассихон!— деб қичқирди Том.— Жонингизни шайтонга сотманг! Бу ишингиздан кулфатдан бошқа ҳеч нарса чиқмайди.

Касси индамай қолди. Унинг ерга қараган кўзларидан катта-катта ёшлар оқарди.

— Кассихон!— деб юраги дов бермай сўз бошлади Том, унинг индамай қолишидан фойдаланиб,— яхшиси, сиз бу ердан қочинг... сиз ва Эммелина... Қочинг, агар бунинг учун бировнинг қонини тўкиш талаб қилинмаса, қочинг.

— Сен ҳам биз билан бирга қочасанми, Том тоға?

— Йўқ,— деди Том.— Менсиз қочинг. Бир вақтлар қочмоқчи бўлгандим, лекин энди...

— Бу ердан фақат қабрга қочиш мумкин,— деди Касси.— Ҳар бир ҳайвоннинг, ҳар бир парранданинг бошпана жойи бор. Ҳатто илонлар ва тимсоҳлар ҳам хотиржам дам олиш мумкин жойларни биладилар. Лекин биз учун бошпана йўқ. Ҳатто одам боролмайдиган ботқоқларда ҳам бизни итлар топиб олади. Қаерга қочайлик биз?

Том индамасди.

Ростини айтганда, Касси қочишни аллақачонлар орзу қиларди.. У жуда кўп планларни тузиб чиққан, лекин уларнинг ҳеч бирини амалга ошириш мумкин бўлмаганидан қолиб кетганди. Аммо бу сафар унинг миясида содда ва бажарилиши мумкин бир фикр пайдо бўлдики, бунинг натижасида, унга тўсатдан яна умид қайтиб келди.

— Том тоға, мен қочишга ҳаракат қилиб кўраман,— деди у, қўққисдан.

— Худо кўмак берсин сизга!— деди Том.

XXXIX БОБ

Айёрлик

Легри уйининг парамони бошқа кўпгина чердаклар каби кенг, бўш, ифлос, ўргумчак уя босган эски-туски нарсаларга тўла эди. Бир вақтлар бу плантациянинг эгаси бўлган бой оила, уйга жуда яхши жиҳозлар олиб келганди; жиҳозларнинг бир қисмини уй эгалари ўзлари билан олиб кетдилар, бир қисми пўпанак босиб, бўшаб қолаётган хоналарда қолди, бир қисми эса чердак-

ка тахлаб қўйилганди. Бир вақтлар мебель солиб келинган иккита катта яшик ҳам шу ерда турарди. Чердакка кичкина даричадан ёруғ тушарди; даричанинг ойналарини чанг босиб кетгани сабабли, ундан тушадиган ёруғ ғира-шира бўлиб, илгари тез-тез тозаланиб турган — орқаси баланд курсилар ва столлар зўрға кўринарди. Бу парамонга кирган киши ихтиёрсиз сеҳргарлик ва ажиналар ҳақида ўйлаб қоларди. Шунинг учун бу парамондан ҳамма қўрқарди; афсоналар бу қўрқувни янада кучайтирардилар. Иримчи негрлар эса афсонага ўч бўладилар. Бир неча йил муқаддам Легрининг аччиғига теккан бир негр аёл бу парамонга қамаб қўйилган ва унда бир неча ҳафта ёлғиз ўтирган. У ерда нима ҳодиса бўлгани номаълум; негрлар ўзаро пичирлашиб ҳар нарсаларни гумон қиладилар, лекин шуниси маълумки, энг охири шўрлик аёлнинг ўлиги парамондан пастга олиб тушилиб, кўмилганди; шундан буён кечалари парамондан қарғиш, дод-фарёд, ёлвориш ва оҳ-фиғон овози чиқади, деб айтардилар. Бу овозларни эшитиб Легри ғоят ғазабланди ва: «Қимки парамон ҳақида оғиз очаркан, унинг ҳамма сирлари билан мукаммал танишиш имкониятига эга бўлади, яъни кишанга солиниб парамонга жўнатилади ва у ерда бир ҳафта ётади» деб қасам ичди. Парамон ҳақида гапларни тўхтатиш учун бу пўписа кифоя бўлди, лекин ундаги ажиналарга ишониш — заррача бўшашмади.

Аста-секин ҳамма, парамонга олиб чиқадиган пиллапоядангина эмас, ҳатто бу пиллапоя солинган даҳлиздан ҳам ўзларини олиб қочадиган бўлиб қолдилар. Кассининг миясига тўсатдан: ўзини ва Эммелинани озод қилиш учун, Легрининг хурофотларга ишониб, ажинадан қўрқишидан фойдаланиш керак, деган фикр келди.

Кассининг ётоқхонаси худди парамоннинг тагида эди. У, бир куни Легридан ижозат сўрамасдан ўз ётоқхонасидан ҳамма нарсаларни ва жиҳозларни уйнинг энг четидаги бошқа хонага ташишни буюрди. Касси бу ишни бошламасдан илгари Легри от миниб сайрга кетганди; ивирсираш ва шовқин кўтариб кўчиш айни қизиб турганда Легри қайтиб келди.

— Ҳой, Касси!— деб қичқирди Легри.— Бу нима қилганинг?

— Ҳеч нима,— деб ғашланиб жавоб берди Касси.— Бошқа хонага кўчяпман.

— Нима учун? — деб сўради Легри.

— Кўнглим шуни истади,— деди Касси.

— Бу нима гап! Нима учун?

— Тинч ухлашни истайман.

— Тинч ухлашни? Сенинг уйқунгга нима халақит беряпти?

— Қулоқ солишни истасанг, айтиб беришим мумкин,— деб совуқ жавоб берди Касси.

— Гапир, ит!— деди Легри.

— Балки сен у ерда жуда тинч ухлардинг. Ҳар кун кечаси, соат ўн иккидан тонг отгунча чердакда биров оҳ-воҳлаб чиқади. У ерда аллақандай одамлар муштлашади, тўполон кўтариб, полда юмалашади.

— Чердакда одамлар бор эмиш!— деб хитоб қилди Легри, кулишга қийинчилик билан ўзини мажбур этиб.— Бу қандай одамлар экан, Касси?

Касси ўткир қора кўзларини кўтарди ва Легрига шундай назар билан боқдики, бу назар унинг суягигача тешиб ўтди; Касси деди:

— Қандай одамлар дейсанми, Саймон? Уларни сен яхшироқ биларсан. Ё билмайсанми?

Легри ёмон сўкиниб, Кассига қамчи туширмоқчи бўлган эди-ю, у чап бериб, эшикка кириб олди ва орқасига қараб:

— Нималар бўлаётганини билгинг келса чердагингда бир кеча ёт,— деди ва эшикни ичидан ёпиб, кейин қулфлаб олди.

Легри бақирар, сўкинар, «эшикни синдираман» деб пўписа қиларди, лекин кейин фикридан қайтди шекилли, юраги безовта бўлиб, меҳмонхонага жўнади. Касси ўз найрангининг муваффақиятли чиққанини тушунди ва шу чоқдан бошлаб Легрини янгидан-янги уйдирмалар билан қўрқитиш йўлига тушди.

У, чердакда бир ёриқ жой топиб, унга эски шишанинг бўғзини жойлаб қўйди; озгина шамол эсса, шиша бўғзи узун ва киши йиғисига ўхшаган маъюс овоз берарди, қаттиқ шамол турганда эса, бу овоз чинқириқ садога айланар ва иримчи қулоқларга худди даҳшат ҳамда умидсизлик билан тўлган киши фарёдидек бўлиб эшитиларди.

Бу садони эшитган негрлар чердакда яшовчи ажина ҳақидаги афсонани дарҳол эсларига туширдилар. Ажиналар даҳшати бутун уйни босди; Легрига бу ҳақда

биров сўз очишга журъат қилмаса ҳам, умумий қўрқув беихтиёр унга ҳам ўтар ва заҳарларди.

Касси аллақандай ғалати йўл билан Легрига таъсир қила оларди. Легри унинг хўжайини, золими ва қийновчиси эди; Легри уни ҳар нарса қилишга қодир бўлиб, Касси унинг олдида ҳимоясиз эди; бироқ, агар аёл кучли ва қатъий иродали бўлса, энг баджаҳл эркак ҳам бу аёлнинг таъсирига берилиб қолиши мумкин. Легри сотиб олган вақтда Касси нозик ва заиф характерли хотин бўлиб, Легри уни аёвсиз эзди. Аммо вақт ўтган сайин, умидсизлик уни ғазаблантирди, унга куч берди, ашаддий нафрат алангасини ёндирди Шунинг учун Легри ундан қўрқар ва кўпинча унинг гапига бўйсунарди.

Касси сал айниб қолиб, ҳамма сўзларида қандайдир бир ёввойилик, мавҳумлик ва тушуниб бўлмайдиган иборалар пайдо бўлгандан кейин, бу бўйсуниш айниқса кучайди.

Орадан икки кун ўтди; Легри эса меҳмонхонада, деворга нурсиз хира ёруғ бераётган ўт ёнида ўтирарди. Кечки пайт эди. Бўрон ғувилларди. Бундай бўронли кечаларда қаровсиз қолган ҳамма панд уйларда ғалати овозлар эшитилиб туради. Деразалар зириллар, дарпардалар шилдирар, шамол ўкирар, мўридан ғувиллаб ўтиб, хонани ажиналар галасига ўхшаган тутун оқимлари билан тўлдирарди. Легри аввал ҳисоб-китобини тўғрилаш билан банд бўлди, кейин газеталарни кўриб чиқди, Касси эса бурчакдаги ўтга ғамгин қараб ўтирарди. Ниҳоят, Легри газетани қўйди-да, стол устидаги эски китобга кўзи тушди; кечки пайт бошланаётганда бу китобни Касси ўқиётганлиги эсига тушди; у, китобни олиб, варақлай бошлади. Ёмон нашр қилинган бу китоб, одам ўлдиришлар, ажиналар, ўликлар, нариги дунёдан келадиган арвоҳлар ҳақида ёзилган ҳикоялар тўплами эди. Китобда анчагина суратлар ҳам бор эди.

Легри фирқиллади, жийранди, шундай бўлса ҳам китобни бирмунча варақлади, кейин уни полга отди-да, сўкинди.

— Ажиналарга ишонмайсан-ку, Касси?— деб сўради у, манқал-печкани косов билан титаркан.— Сен ақлли хотинсан ва ҳар қандай тасодифий шовқиндан қўрқмасанг керак.

— Ишонаманми, ишонмайманми, сенга барибир эмасми?— ғамгин деди Касси.

— Мен кемада хизмат қилган чоғимда матрослар мени ҳар хил даҳшатли афсоналар билан қўрқитмоқчи бўлардилар,— деб давом этди Легри,— лекин менга булар кор қилмасди. Ҳар қандай беҳуда гапларга ишонадиган аҳмоқ эмасман.

Касси қоронғи бурчакдан унга тикилиб қаради. Унинг кўзларида Легрини ҳар доим қўрқитадиган ғалати аланга чақнарди.

— Бу шовқиннинг ҳаммасини каламушлар билан шамол кўтаради,— деди Легри.— Хусусан, лаънати каламушлар. Кема трюмини остин-устин қилиб тарақлатишганларини кўп эшитганман. Шамол-чи... Азбаройи худо, шамол қутуриб гувиллаганда ҳар балони эшитиш мумкин.

Ўзининг тикилиб қарашидан Легрининг қўрқаётганлигини Касси жуда яхши биларди ва шунинг учун аллақандай сирли кўзларини ундан узмасди.

— Нега индамайсан, ҳой хотин? Ё менинг сўзим нотўғрими?

— Устидан қулфлаб, курси тираб қўйилган эшикни каламушлар оча оладими?— деб сўради Касси.— Каламушлар сенинг каравотинг атрофида юриб-юриб, кейин устингга ана бундай қилиб чангалларини қўя оладиларми?

Кассининг чақнаётган кўзлари Легрига тикилган ва Легри ҳам Кассига, қўрқинчли тушда кўргандек қараб турар эди. Касси унга муздек совуқ қўлини тегизганда, у орқага тисарилиб, сўкина бошлади.

— Бўлмаган гапларни гапирмасанг-чи, хотин! Гапираётган ҳодисаларингни ўзинг кўрганмисан?

— Йўқ, кўрганмасман, албатта... Мен «кўрдим» деб айтдимми?— деб жавоб берди Касси, нафратомуз совуқ кулимсираб.

— Лекин... айт... кўрганмисан? Айт, Касси, айт...— деди Легри.

— Ўша хонада бир кеча ёт,— деди Касси,— кейин ҳаммасини биласан.

— Касси, чердакдан тушадими у?

— «У» деганинг нимаси!— деб сўради Касси.

— Ўзинг айтдинг-ку, ахир...

— Сенга ҳеч нима деганим йўқ,— деб аччиғи чиқиб ва хафақон жавоб берди Касси.

Легри ҳаяжонланиб хонада юра бошлади.

— Мен бунинг ҳаммасини текшираман. Шу кечаёқ аниқлайман. Тўппончаларимни олай...

— Текшириб кўр,— деди Касси.— Менинг илгариги хонамда ухлагани ёт. Ўша ерда ётиб кўришингни жуда хоҳлайман. Тўппончаларингни от. Текшир.

Легри тепиниб жуда шалоқ сўкинди.

— Сўкинма,— деди Касси.— Шу топда гапларингга ким қулоқ солиб тургани номаълум. Жим! Бу нима?

— Нима?— деб сўради Легри, чўчиб.

Бурчакда турган эски голландия соати ўн икки марта секин занг урди.

Легри индамас ва қимирламасди. Уни ғоят қаттиқ қўрқув босди. Касси масхараомуз кўзини яшнатиб унинг юзига қарар ва зангни санарди.

— Ўн икки,— деди у.— Энди ҳаммасини кўрамиз.

У даҳлизнинг эшигини очди-да, остонада тўхтаб, қулоқ сола бошлади.

— Жим! Бу нима?— деди у, бармоғини кўтариб.

— Шамол,— деди Легри.— Бугун у қутургандек ҳайқиряпти.

— Бу ёққа кел, Саймон,— деди Касси пичирлаб ва унинг қўлидан ушлаб пиллапояга қараб судради.— Бу нима? Қулоқ сол.

Юқоридан жуда хунук овоз эшитилди. Бу овоз уларга чердакдан эшитилди. Легрининг оёғи титради. Қўрқувдан юзи оқарди.

— Тўппончаларингни нега олмайсан?— деб сўради Касси кулимсираб; бу кулимсирашни кўриб Легрининг томирларидаги қони қотиб қолди.— Ахир, ҳаммасини текшириб чиқмоқчи эдинг-ку. Юқорига чиқ, улар юқорида.

— Керакмас!— деди Легри, сўкиниб.

— Нима учун? «Ажина бўлмайди» деб ўзинг айтяпсан-ку. Юр!

Касси пиллапояга бир оз кўтарилди-да, кулиб орқасига қаради:

— Юр юқорига!

— Шайтон — худди ўзинг бўласан!— деди Легри.— Қайт, жодугар! Қайт, Касси! У ёққа чиқа кўрма!

Касси қаттиқ қаҳқаҳа отиб пиллапоядан юқорига югуриб чиқиб кетди. Легри унинг чердакка олиб борадиган эшикни очганини эшитди. У қўлида шам ушлаб

турганди; қаттиқ шамол шамни ўчирди. У, даҳшатли, ғайри-табиий ув-в-в овозларини эшитди; бу овозлар унинг қулоғини ўярди.

Қўрқувдан тепа сочи тик турган Легри меҳмонхонага югуриб кирди; унинг кетидан Касси ҳам қайтиб кирди: унинг ранги ўчган, хотиржам ва қасоскор каби совуқ эди. Кўзларида илгаригидек даҳшат солувчи аланга яшнарди.

— Хўш, кўрдингми, хурсандмисан энди?— деб сўради Касси.

— Жин урсин сени, Қасси!— деди Легри.

— Нега?— деб сўради Қасси.— Мен фақат юқорига чиқиб, эшикни ёпиб тушдим. Нима деб ўйлайсан, Саймон, сенингча чердакда нима бор?

— Сенинг ишингмас! — деди Легри.

— Шунақами? Менинг ишим эмасми? Яна яхши,— деди Қасси.— Шунга севинаманки, энди чердак тагида ётишдан қутулдим.

Қассининг найранги жуда содда эди. У, кечаси шамол бўлишини билиб, қош қорайиш олдидан парамонга кўтарилди-да, дераза билан эшикни очиб қўйди. Шунинг учун шамол кириб, шамни ўчирди.

У, мана шундай найранглар билан Легрини аҳмоқ қила бошлади, натижада Легри шу даражага бориб етдики, биров унга: «Чердакка чиқасанми ёки бошингни шернинг оғзига тиқасанми?» деса у бошини албатта шернинг оғзига тиқишга рози бўларди. Қечалари уйда ҳамма ухлаганда, Қасси парамонга секин-секин озиқ-овқат ташиди, шунинг соясида у ерда оз-моз овқат ғамлаб қўйди, кейин у ерга ўзининг ва Эммелинанинг кийимларини олиб чиқди. Ниҳоят, ҳамма нарса тайёр бўлди ва улар ўз планларини бажаришга киришиш учун қулай пайтнигина кута бошладилар.

Кейинги вақтда Қасси Легрига айниқса хушмуомала бўлиб қолди. У, бир марта Легрининг кайфи чоғ бўлган вақтдан фойдаланиб, Қизил дарё бўйидаги қўшни шаҳарчага бирга олиб боришга кўндирди: бу шаҳарчага бораркан, у, атрофга диққат билан қараб, йўлларнинг ҳар бир муюлишини ёдига олиб, бу йўлларни пиёда босиш учун керак бўлган вақтни ҳисоблади.

Қайтгач у, энди планни бажаришга киришиш мумкин, деган қарорга келди.

Кун кеч бўлиб борарди. Легри уйда йўқ — у қўшни фермага кетганди. Қасси анча кундан буён унга жуда ширин сўз ва унинг қош-қовоғига қараб иш тутарди; Легри фермага кетаётганда Қасси уни жуда яхши кузатиб қўйди. Энди Қассининг орқасидан Эммелинанинг хонасига кирайлик; бу ерда улар ўз буюмларини икки тугунчага солиб боғлаяптилар.

— Бизга ортиқ ҳеч нарса керакмас,— деди Қасси.— Шляпачангни кий. Вақт бўлди!

— Ҳали ёруғ,— деди Эммелина.— Бизни кўриб қолишлари мумкин.

— Қўришаверсин,— деди Касси хотиржамлик билан.

— Уларга бизнинг орқамиздан «қидир-қидир» қилиш имкониятини бериш кераклигини билмайсанми? Менинг планим мана шундай: биз орқа эшикдан чиқиб, баракларнинг ёнидан қочамиз. Сэмбо билан Квимбо бизни албатта кўрадилар ва овни бошлайдилар. Орқамиздан қувадилар, биз эса ботқоқликка қараб қочамиз. Ундан кейин улар одам чақира бошлайдилар, итларни қўйиб юборадилар, ўзаро жанжаллаша бошлайдилар; биз эса вақтдан фойдаланиб, ариққа тушамизда, сувнинг ичи билан уйга қайтамиз; итлар изимизни йўқотадилар, чунки ит сувда из билмайди. Ҳамма бизнинг орқамиздан қувиб кетади ва уй бўшаб қолади; биз даҳлизнинг орқа эшигидан кириб, чердакка чиқамиз. У ерда мен катта яшикнинг ичига жуда соз жой тайёрлаб қўйганман. Парамонда анча вақт ўтиришга тўғри келар, чунки Легри, бизни топиш учун ер ва осмонни ағдар-тўнтар қилади. У, қўшни плантациялардаги ҳамма назоратчиларни чақириб, қидир-қидир қилади; улар ботқоқликнинг ҳар бир қаричигача титиб чиқишади — ахир, биласан-ку, у: «Меникидан ҳали ҳеч ким қочиб кетолганмас», деб мақтанишни жуда яхши кўради. Майли, агар вақти бўлса ов қилаверсин.

— Планингиз жуда соз, Касси!— деди Эммелина.— Сиздан бошқа ҳеч ким қочиш йўлларини ҳар томондан бундай яхши ўйлаб қўймайди.

Кассининг кўзларида на завқланиш ва на шодлик бор эди — унда ёлғиз қатъий қарордан бошқа ҳеч нарса кўринмасди.

— Юр!— деди у Эммелинанинг қўлидан ушлаб.

Қочоқлар уйдан оҳиста чиқдилар-да, қуйилиб бораётган оқшом кўланкалари орасидан бараклар бўйлаб югурдилар. Ғарбда кумушдек оппоқ ярим ой, қоронғилик бошланишини тўхтатиб, нур сочарди. Улар, плантацияни ўраб олган ботқоқликларга етаёзган эдиларки, бирдан «тўхта!» деган овозни эшитдилар. Улар орқасидан Квимбо эмас, балки Легрининг ўзи чопиб борарди; у, даҳшат ва ғазаб билан югурарди. Унинг овозини эшитиб, Эммелина саросималанди. У, Кассининг қўлини қўйиб юбориб:

— Ҳозир беҳуш бўлиб йиқиламан!— деб пичирлади.

— Агар беҳуш бўлиб йиқилсанг, ўлдираман сени!— деди Касси ва ёнидан кичкина ярқироқ ханжарни олиб

қизнинг кўзи олдида, пўписа қилган йўсинда силкиб қўйди.

Пўписа таъсир қилди. Эммелина Кассининг орқасидан ботқоқзорга кириб кетди; ботқоқзор эса, шундай қалин ва қоронғи эдики, Легри уларни бу ердан ёрдамчисиз топишга умид ҳам қилолмасди.

— Хўп,— деди у, даҳшатли кулимсираб.— Улар ўзларини-ўзлари тузоққа илинтирди. Майли, у ерда пича ўтирсинлар. Ҳаял ўтмай ҳисоб-китобларини тўғрилайман.

У, баракларга қараб жўнади; у ерда ишдан эндигина қайтган эркак ва аёллар тўпланишиб турарди.

— Ҳой, Сэмбо!— деб бақирди у,— Квимбо! Ҳой, негрлар! Иккита хотин ботқоқликка қочди. Қайси негр ўшаларни ушласа, унга беш доллар бераман. Итларни ечиб юборинглар! Йўлбарсни, Фурияни ва бошқа ҳамма итларни қўйворинглар!

Қочиш ҳақидаги хабар негрларга жуда катта таъсир қилди. Баъзи эркаклар олдинга югуриб чиқиб, ўз хизматларини таклиф қилдилар; буларнинг баъзи бирлари ваъда қилинмиш мукофотга учган, баъзилари эса хўжайинга қулларча лаганбардорлик қилмоқчи эди. Бировлар ёғли қарағай таёқларини ёндириб, уларни машъал каби ҳавода айлантирар, бошқалари даҳшатли ҳуришлари ҳамма ёқни босаётган итларни ечарди.

— Хўжайин, уларни мабодо тутолмасак, отсак ҳам майлими?— деб сўради Сэмбо, Легридан милтиқ оларкан.

— Хоҳласанг, Кассини от. У ўзининг эски оғайниси шайтоннинг олдига кетаверсин — вақти бўлган. Ёшига тегма,— деди Легри.— Қани, йигитлар, илдамроқ бўлинглар, ивирсиранглар. Уларни ким тутса беш доллар олади. Қолганларга бир стакандан ароқ!

Ёркин ёнаётган машъаллар нурида бу кишилар галаси итлар галаси билан бирга ҳуриб, бақиришиб, қийқиришиб ботқоқликка югуришиб кетди. Қолган негрлар — плантациядагиларнинг ҳаммаси — бир оз кейинроқда, бу галанинг орқасидан жўнади. Шунинг учун Касси билан Эммелина уйга қайтганларида уй мутлақо бўш эди. Таъқибчиларнинг қичқириқлари ҳамма жойдан эшитилиб турарди. Касси ва Эммелина, меҳмонхона деразасидан қараб, ботқоқлик четида милтиллаётган машъалларни кўрдилар.

— Қидир-қидир бошланди!— деди Эммелина.— Уни қара, чироқлар ўйнай бошлади! Жим! Ана итлар! Агар у ерда қолсак, ҳолимиз нима бўларди. Яшириниш керак. Тезроқ!

— Шошилиш керакмас,— деди Касси хотиржамлик билан.— Улар ов билан овора ва бу томоша бутун кечасига етади. Зарур бўлган ҳолда тепага чиқа қоламиз. Унгача,— деб давом этди у, Легри шошилиб полга тушириб қолдирган калитни нимчасининг чўнтагидан олиб,— унгача мен йўл харажати учун пул олай.

У ёзув столининг тортмасини очиб, бир даста пул олди ва шошилиб санади.

— Керакмас!— деди Эммелина.— Қўйинг!

— Қўймайман,— деди Касси.— Ботқоқларда очликдан ўлишни истайсанми? Бу пул билан озод штатларга етиб оламиз. Пул билан ҳар нима қилиш мумкин, қиз.

Шундай деб, у пулни қўйнига солди.

— Ахир бу ўғирлик эмасми?—ачиниб пичирлади Эммелина.

— Ўғирлик дейсанми?!— деб хитоб қилди Касси ва ижирғаниб кулди.— Бизнинг танимиз ва жонимизни ўғирлаган одамдан ўғирлаш—ўғирлик бўлмайди. Бу долларнинг ҳар бири очликдан ўлаётган, ҳориган, хўжайинлари фойда олсин учун ҳалок бўлиб кетаётган бахтсиз одамлардан ўғирлаб олинган. Биз эмас, у ўғирлайди!.. Хайр, чердакка чиқадиган вақт бўлди. У ерга мен бир талай шам билан бир нечта китоб чиқариб қўйганман, диққат бўлмаймиз. Ишонаманки, улар бизни излаб парамонга чиқишга журъат қилмасалар керак. Лекин, агар у ерга чиқиб қолсалар, менинг ўзим ажинага айланаман.

Чердакда Эммелина бир вақт мебель ташиш учун хизмат қилган катта яшикни кўрди, бу яшикнинг очиқ томони деворга, тўғрироқ айтганда томнинг ён бағир томонига айлантириб қўйилганди. Касси кичкина лампани ёқди ва улар томнинг ён бағир четидан ўрмалаб яшикка кирдилар. Яшикда иккита кичкина матрас ва бир неча ёстиқ бор эди, тепалатиб шам ва озиқ-овқат билан тўлдирилган сандиқча ҳам шу ерда эди; Уларнинг сафарига керакли ҳамма кийим-кечакни Касси иккита кичкина тугунчага жойлаганди.

— Шу ерда яшаймиз,— деди Касси, лампани яшик деворига қоқиб қўйилган михга иларкан.— Маъқулми сенга бу ер?

— Улар бизни чердакка чиқиб ахтармасликларига ишонасизми?

— Кошки эди, Легрининг чердакка чиқишини маза қилиб томоша қилардим-да!— деди Касси.— Йўқ, бу ерга у чиқмайди. Олтин сочиб қўйганда ҳам чиқмайди. Негрлар эса отилишга рози бўладиларки, аммо парамонга чиқмайдилар.

Андак кўнгли тинчиган Эммелина ёстиққа чўкди.

— Касси, нега мени «ўлдираман» дединг?— деб сўради у, содда диллик билан.

— Беҳуш бўлиб йиқилмаслигинг учун,— деб жавоб берди Касси.— Агар беҳуш бўлиб йиқилганингда, сени муқаррар ўлдирардим. Беҳуш бўлиб йиқила кўрма, Эммелина! Бизга беҳуш бўлиб йиқилиш асло тўғри келмайди. Агар ўшанда йиқилишингга йўл қўйсам, ҳозир у аблаҳнинг панжасида бўлардинг.

Эммелина чўчиб тушди.

Улар анчагача индашмадилар. Касси французча китоб ўқирди, можаролар вақтида чарчаб қолган Эммелина мудрай бошлади. Аллакимларнинг қичқириб гапириши, от туёқлари овози, итларнинг ҳуриши уни уйғотди. У сапчиб кетиб,- кейин секингина қичқириб юборди.

— Овчилар қайтишди,— деди Касси, оҳиста.—Қўрқма. Мана бу тешикка қара. Уларнинг ҳаммаси пастда эканлигини кўрмаяпсанми? Бугун энди Саймон ов қилмайди. Отининг ифлослигини кўр: ботқоқда жуда кўп чопган бўлса керак. Итлар ҳам чарчашганидан чўзилиб қолишяпти. Эй саховатли тўрам, ҳали кўп югурасиз. Илвасинингиз излаган ерда эмас.

— Жим!— деди Эммелина.— Эшитиб қолишса нима бўлади?

— Эшитишса тумтарақай қочишади,— деди Касси.— Қўрқмасак ҳам бўлаверади. Қанча кўп шовқин қилсак, шунча тезроқ муродимизга етамиз.

Уй фақат ярим кечада тинди. Легри ўз номардгарчилигини лаънатлаб, ухлагани кириб кетди. У: «Эртага қочоқларни албатта тутиб олиб, боплаб жазосини бераман», деб қасамёд этди.

XL БОБ

Жафокаш

Касси билан Эммелинанинг қочиши Легрини ғоят ғазаблантирди ва у, бутун ғазабини ҳимоясиз Томнинг бошига ёғдирди — зотан бундай бўлишини кутиш ҳам керак эди.

Легри аёлларнинг қочганини қулларга шошилиб эълон қилган вақтда Томнинг кўзлари шодликдан яшнади. Легри буни сезди. Томнинг овда қатнашмаганини ҳам билди.

Легри аввал Томни зўрлаб мажбур қилмоқчи бўлди, лекин Томнинг инсон шаънига тўғри келмайдиган ишларга қатнашишдан нақадар қаттиқлик билан бош тортишини тажрибада кўргани учун, бадбахт негрни, вақтсоати келгунча, тинч қўйишга қарор қилди.

Омади юришмаганидан пушаймон ва номус қилган Легри қайтгач, унинг ўз қулига нисбатан бўлган ва узоқдан берли босиб келинаётган қаҳр-ғазаби жуда қаттиқ қўзғалди. Бу одам ҳув сотиб олинган кунидан бошлаб унга зўр бериб, қатъий, оғишмай, нафрат билан қарамадими? Бу одамда Легрини жаҳаннам алангаси каби куйдирган сокин куч бўлмаганмиди, ахир?

— Уни ёмон кўраман!— деди Легри, кечаси каравотдан сапчиб.— Жуда ёмон кўраман! Наҳотки у менинг мулким бўлмаса? Наҳотки уни истаганимча жазолаш қўлимдан келмаса? Ким менга халақит бераркан, билиб қўяй!

Шундай деб, у муштини юмди.

Бироқ Том жуда қиммат баҳо хизматкор эди. Бу мулоҳаза Легрининг нафратини заррача камайтирмаса ҳам, ҳар ҳолда уни бирмунча илгариги шаштидан тушурди.

Эрталаб у Томга ҳеч нима демади. У, қўшни плантаторларни милтиқ ва итлари билан чақиртириб келиб, ботқоқликни ҳамма томондан ўрашга ва унинг бир энлигини қолдирмай тинтиб чиқишга қарор берди. Агар қочоқлар тутилса — яхши, агар тутилмаса — Том жавоб беради. Шундай фикрлар экан, Легри томирларидаги қоннинг қайнаётганини сезиб, тишларини ғижирлатди.— «Ё унинг кажбаслигини йўқ қилиб ташлайман, ёки...»

Ичкаридан чиққан овоз мабодо Томнинг кажбаслигини йўқотиб бўлмаса, уни нима қилиш кераклиги ҳақида разилона бир маслаҳат берди.

Дейдиларки, хўжайиннинг м а н ф а а т л а р и — қулнинг энг яхши ҳимоячиси эмиш. Бунда шуни назарда тутмайдиларки, қаҳр-ғазаби авж олган пайтларда, ҳамма манфаатларини эсдан чиқариб, фақат «ўз деганим бўлсин» дейдиган кишилар ҳам бўлади.

— Жуда соз,— деди Касси, ёриқдан қараб,— бугун яна ов бўлади.

Бир неча отлиқлар уй олдида тўхтадилар; бошқа плантациялардан келган бир неча ит галалари ҳуриб, вангиллаб, қопишиб, ўзларини жангга ташламоқчи бўлардилар ва негрлар уларни зўрға босиб туришарди.

Отлиқларнинг иккитаси қўшни плантациялардан келган назоратчилар эди, қолганлари эса Легрининг қовоқхона улфатлари бўлиб, уларни Легри яқиндаги шаҳарчадан чақирганди. Бундай қабиҳ газандалар тўдасини тасаввур этиш қийин. Легри оқларга ҳам ва атроф плантациялардан ёрдам учун келган негрларга ҳам ароқни мўл-мўл қуйиб берарди. Қулдорлар орасида одам овини—«қидир-қидир» га қатнашадиган негрлар учун бир байрамга айлантириш расм бўлиб қолганди.

Касси қулоғини ёриққа қўйиб тингларди. Эрталабки шамол тўғри уйга қараб эсгани туфайли, у, ҳовлида айтилган сўзларнинг кўпини эшитиб олди. Касси, уларнинг жойни қандай ўзаро тақсим этганликларини, ўз итларининг қонхўрлигини таърифлаб мақтанишларини, қандай ҳолатда отиш кераклигини олдиндан тушунтиришларини ва қочоқлар қўлларига тушгач, уларни нима қилар эканликлари ҳақида қаттиқ овоз билан айтилган сўзларни эшитаркан, қорача юзида ғамгин табассум пайдо бўлди.

Ниҳоят, Касси орқага тисарилди-да, қулочини ёзиб, қаттиқ ҳаяжонланган ҳолда Эммелинага, деди:

— Агар сен бўлмасанг эди, ўзим уларнинг олдига чиқардим-у, мени отиб ташлайдиган одамга раҳматлар айтардим. Менга озодликнинг нима ҳам кераги бор? Озодлик менга болаларимни топиб ёки ёшлигимни қайтариб берадими!

Қайғу-ҳасрат билан айтилган бу сўзлар болаларча содда дил Эммелинани қўрқитиб юборди. У қаттиқ ҳаяжонланиб, бунга ҳеч нима жавоб бермай, секин Кассининг қўлини ушлади.

— Керакмас!— деди Касси, уни ўзидан итариб ташлашга уриниб.— Сен ўзингни севдиришга мажбур қилянсан. Мен эса, энди ҳеч кимни севмоқчи эмасман.

— Бечора Касси!— деди Эммелина.— Бу фикрларингизни ташланг. Озод бўлганингиздан кейин, балки қизингизни топарсиз. Агар тополмасангиз, сизга мен қиз бўламан. Шўрлик онамни қайтиб кўришга энди умид қилмайман. Мени севмасангиз ҳам сизни севаман!

Бу ювош боланинг ширин сўзлиги Кассини енгди. У Эммелинанинг ёнига ўтириб, бўйнидан қучоқлади-да, унинг юмшоқ жигар ранг сочларини силай бошлади. Эммелина унинг ярқираб ёш оқиб турган кўзининг гўзаллигига қараб ҳайратда қолди.

— Оҳ, Эмма!— деди Қасси.— Болаларимни нақадар соғинганимни билсанг эди! Уларни шундай кўргим келади!— деб у кўкрагига урди.— Агар бу қалбнинг нақадар пучлигини билсанг эди!

Зўр бериб узоқ ов қилдилар, аммо бундан ҳеч натижа чиқмади. Легри уй олдига келиб отдан тушди. Қасси чарчаган ва руҳи тушган Легрига ғамгин табассум билан қарарди.

— Ҳой Квимбо!— деб бақирди Легри, меҳмонхонадаги диванга чўзилиб.—Томни олиб кел, дарров бўл! Уларнинг қаердалигини бу қари доғули билади. Унинг қора пўстагидан битта ҳам гап қолдирмай суғуриб оламан.

Бир-бирларини ёмон кўрган Сэмбо билан Квимбо Томни жон-жаҳдлари билан ёмон кўрардилар. Том келган вақтда биринчи кунлардаёқ Легри: «Томни бош назоратчи қилмоқчиман» деб уларга айтганди. Уларнинг Томни ёмон кўриб қолишларига мана шу сабаб бўлганди; Том хўжайиннинг қаҳри остига тушиб қолганини сезганларидан кейин эса, уни янада қаттиқроқ ёмон кўрдилар, чунки улар лаганбардор, хушомадчи ва кўп йиллардан буён малайлик қилиб бузилгандилар.

Квимбо, Легрининг буйруғини жон-жон деб бажаргани кетди.

Том нима учун йўқлатилганини дарҳол тушунди. У, қочоқларнинг ҳамма планларини ва ҳозир қаерда эканликларини биларди; у, юзма-юз бўладиган одамнинг кимлигини ва унинг беҳад золимлигини ҳам биларди. Лекин у, ўзининг ўлимига рози бўлса бўладики, аммо ҳимоясиз аёлларнинг қаердалигини айтмаслигини ҳам биларди.

У, саватини ерга қўйди ва Квимбо ғазаб билан ёқасидан ушлаганда ҳам асло қаршилик кўрсатмади.

— Энди тоза калтакни ейсан-а!— дерди улқан Квимбо, уни олдига солиб туртаркан.— Бу сафар омон қутулмайсан! Йўқ! Қочоқ негрларни яширишнинг фойдасини кўрасан! Калтакни ейсан-а!

Лекин Том унинг сўзига қулоқ солмасди. У ўзида қудратли руҳий куч ҳис этарди. Дарахтлар, ниҳоллар ва қулларнинг бостирмалари милтилларди. Унга шунчалик мусибат кечиртирган бу хафақон жой унинг ёнидан тез ўтиб боради.— Томга гўё тез юриб кетаётган вагон деразасидан бу жойга қараётгандек туюларди. У, ўлимнинг яқинлигини сезди.

— Салом, Том!— бир-бирига босиб олган тишлари орасидан овоз чиқариб бақирди Легри қаҳр-ғазаб билан ва унинг олдига югуриб бориб ёқасидан ушлади.—Шу бугуннинг ўзида жонингни олишга қарор қилганимни биласанми?

— Шундай бўлишини сезаяпман, хўжайин,— деди Том, оҳиста.

— С е н и . . . м е н . . . ў л д и р и ш г а . . . қ а р о р қ и л д и м,— деб такрорлади Легри, ниҳоятда даҳшатли хотиржамлик билан.— Агар сен бу хотинлар тўғрисида билганларингни батамом айтмасанг, ҳозир ўлдираман.

Том индамасди.

— Эшитдингми?— деб, қутурган арслондек бўкирди Легри.— Гапир!

— Гапирадиган сўзим йўқ, хўжайин,— деди Том, оҳиста ва қатъий.

— «Уларнинг қаердалигини билмайман» деб айтишга журъат ҳам қиласанми?— деди Легри.

Том индамади.

— Гапир!— деб ўшқирди Легри, унинг ёқасидан сиқиб, ғазаб билан силтаркан.— Ҳеч нима билмайсанми?

— Биламан, хўжайин. Лекин айта олмайман... Ў л и ш и м г а розиман.

Легри нафас ололмай қолди. Қаҳрини қийинлик билан босаркан, Томнинг қўлидан ушлаб олдига тортдида, юзини-юзига яқинлаштириб, даҳшатли овоз билан, деди:

— Ҳой, Том! Агар сени бир марта омон қўйворган

эканман, бугун ҳам омон қўйворади, деб ўйлайсанми? Йўқ, энди мен қарор қилиб қўйганман, ҳатто зиёнларни ҳам ҳисоблаганман. Сен мудом менинг зиддимга юргансан. Аммо сени ё қайириб оламан, ё ўлдираман. Менга бўйсунмас экансан, қонингни томчи-батомчи оқизаман.

Шундай деб у, оғзи кўпикланган ҳолда ўз сайидини ерга йиқитди...

— Жони чиқай деб қолди, хўжайин,— деди Квимбо, Томни пийпаларкан, унинг мутеълигидан беихтиёр таъсирланиб.

— Ўз ишингни қилавер!— деб бақирди Легри.— То иқрор бўлмагунча қонини оқизаман.

Том кўзини очиб хўжайинга қаради.

— Бечора одам!— деди у.— Қўлингдан бошқа ҳеч нарса келмайди...

Шундай деб ҳушидан кетди.

— Ҳақиқатан, ўлиб қолганга ўхшайди,— деди Легри унинг ёнига келиб, юзига ғирмайиб қараркан.— Тамом бўлибди. Майли, энди оғзини очавермайди-ку, шу ҳам фойда.

Лекин Том ҳали ўлмаганди.

Томнинг ажойиб мардлиги уни пийпалаган икки негрнинг юрагини ларзага солди ва Легри кетгач, улар уни ҳушига келтира бошладилар.

— Аттанг, жуда ёмон иш қилдик-да!— деди Сэмбо— Ишонаманки, бунинг учун нариги дунёда биз эмас, хўжайин жавоб берса керак.

Улар Томнинг яраларини ювдилар, брак тахтадан унга дағал ётоқ жой қилиб, авайлаб ётқизиб қўйдилар. Улардан бири югуриб уйга кирди ва Легридан «ўзимга» деб озгина ароқ сўраб олди. Қайтиб келиб, ароқни Томнинг оғзига қуйди.

— Ҳой, Том, биз сени қийнаб ўлдираёздик!

— Сизларни чин юрагимдан афв этаман!— деди Том, эшитилар-эшитилмас.

XLI БОБ

Еш хўжайин

Орадан икки кун ўтгач, енгил экипажда ўтирган бир йигит, хитой дарахтлари ўтқазилган хиёбон ичидан экипажини чопдириб ўтди-да, Легрининг уйи олдида тўхтади. У, отнинг орқасига тизгинни шошилиб ташлаб,

экипаждан ирғиб тушди ва: «Хўжайинни кўриш мумкинми?» деб сўради.

У йигит Жорж Шелби эди.

Офелиянинг Шелбихонимга ёзган хати тасодифан бир почта бўлимида икки ойча босилиб ётган. Табиийким, хат ўз эгасига етгунча Томни сотиб юборганлар ва уни Қизил дарё ботқоқликларига олиб кетганлар.

Шелбихоним хатни жуда ҳаяжонланиб ўқиди, лекин ўша онда у бирор тадбир кўришга ожиз эди; чунки унинг эри қаттиқ иситма бўлиб, талвасада ётар, Шелбихоним касал эрининг бошидан қимирлаёлмасди. Бу вақт ичида катта йигит бўлиб қолган Жорж Шелби отасининг рўзғор ишларини юргизишда онасига зўр бериб ёрдамлашарди. Хайриятки Офелия, Сен-Клэрларнинг ишини ўз зиммасига олган адвокатнинг номини ўз хатида ёзиб юборганди; шунинг учун Шелбихоним бу адвокатга хат ёзиб, Томнинг тақдири қандай бўлганини хабар қилишни сўради. Бир неча кундан сўнг мистер Шелби ўлди ва она билан ўғилнинг бошига кўпгина янги ташвишлар тушди.

Мистер Шелби ўз хотинининг қобилиятига ишонч билдириб, қўрғончадаги ишлар юзасидан уни ягона мутавалли қилиб тайинлаганди; бу эса унинг устига кўпгина ишларни ортдирди.

Шелбихоним эридан мерос бўлиб қолган мушкул ишлар чигалини ўзига хос ғайрат билан ёза бошлади. У, Жорж билан бирга ҳамма вақтини счётларни текширишга, мулк сотиб қарзларни тўлашга сарфлади; чунки у, биринчи галда ҳамма қарзларни узиб, кейин қоладиган мол-мулкни равшан аниқлаб олишни истарди. Худди шу вақтда адвокатдан хат келди; адвокат ўз хатида Томнинг аукционда сотиб юборилганлигидан бошқа, унинг ҳақида ҳеч нима билмаслигини ёзганди.

Бу жавоб на Жоржни қаноатлантирди ва на Шелбихонимни. Олти ой ўтгач, Жорж, онасининг иши билан Жанубга бораркан, Янги Орлеанга ҳам ўтиб, Томни топишга ва уни қайтариб сотиб олишга қарор қилди.

Бир неча ой муваффақиятсиз ахтаришдан кейин, Жорж Янги Орлеанда бир одамни учратди; бу одам унга зарур бўлган ҳамма нарсани айтиб берди. Ана шундан кейин, ёш қаҳрамонимиз ўзининг эски дўстини топиб, уни қутқазиб олиш учун чўнтагига пул солиб, Қизил дарёга жўнади.

Легри меҳмонни анча дағал қабул қилди.

— Менинг билишимча,— деди йигит,— сиз Янги Орлеанда Том деган негрни сотиб олгансиз. Бир вақтлар у, отамнинг қўрғончасида яшарди, мен ўшани сиздан қайтариб сотиб олмоқчи эдим...

Легри қовоғини солди-да, чидамсизлик билан унинг сўзини бўлди:

— Падар лаънати бу Томни мен ҳақиқатан сотиб олганман! У фитначи ва тиниб ўлмас кўппак экан! Менинг негрларимни авраб қочириб юборди. Ҳар бири саккиз юз — бир минг доллар турадиган иккита хотинни олиб кетди. Ундан «хотинлар қаерда?» деб сўрасам, «биламану, айтмайман» деб жавоб берди. Ҳеч кимдан ҳеч қачон емаган калтакларини егизсам ҳам айтмади. Ҳозир у ўлим тўшагида ётибди, лекин бу ниятига етиша олмаса керак.

— Қани у?— сесканиб ва шошилиб сўради Жорж.— Унинг ўзини кўрайин!

Йигитнинг юзи қизарди, кўзида аланга порлади; лекин ўзини босиб, ортиқ ҳеч нима демади.

— Ҳу у ерда, саройда,— деди Жорж отининг юганини ушлаб турган негр бола.

Легри болани бир шапалоқ уриб, қаттиқ сўкди. Жорж эса ҳеч нима демасдан, орқасига қайрилиб, саройга қараб кетди.

Ўша фалокатли кечадан бошлаб Том икки кундан буён саройда ётарди. У танасида оғриқ ҳис этмасди, чунки, ваҳшиёна пийпаланишдан сўнг унинг сезгиси қотиб қолганди. У деярли ҳамма вақт ўзини унутиш ҳолатида эди.

Бахтсиз қуллар, қисқа вақтли истироҳат чоғидан воз кечиб, тун қоронғисида унинг олдига яшириниб киришар ва ҳанузгача юпатиб келган кишиларини энди ўзлари юпатишарди. Улар унга совуқ сувдан бошқа ҳеч нарса олиб келолмасдилар.

Уларнинг кўз ёшлари Томнинг пок, лекин энди ҳеч нима сезмаётган юзига томарди.

Яширин жойидан гоҳ-гоҳ чиқиб турадиган Касси, Томнинг уни ва Эммелинани қутқазиш учун ўз ҳаётини қурбон қилганлигини тез орада билди ва бундан бир кун илгари, хавф-хатарни писанд қилмай, Томни кўргани келди. У Кассига зўрға пичирлаб бир неча оғиз сўз айтди; бу сўзлар унинг дилини қоплаб олган музни

эритди ва беҳад умидсизланган маъюс аёл унинг устида йиғлаб юборди.

Жорж саройга кираркан, боши айланиб, юраги орзиқаётганини сезди.

— Бу нима гап?.. Бу нима гап?..— дерди у, Томнинг олдига чўккалаб.— Том тоға, бечора қадрдон дўстим!

Унинг овози ўлаётган Томнинг қулоғига етди, у бошини оҳиста қимирлатиб, кулимсиради.

Йигит кўзидан мард юракка ярашадиган ёшлар оқа бошлади.

— Ҳой, Том тоғажоним! Кўзингни оч!.. Мен билан сўзлаш! Менга қарасанг-чи! Мен мистер Жоржман, сенинг кичкина мистер Жоржинг бўламан! Мени таниясанми?

— Мистер Жорж!— деди Том заиф овоз билан ва кўзини очди.— Мистер Жорж!

У, ҳалиям ҳеч нима тушунмаётгандек кўринарди.

Лекин у, секин-секин ҳушига кела бошлади. Мурда кўзларда жон ва нур пайдо бўлди, юзи батамом яшнади. У қадоқли қўлларини қовуштирди ва юзидан ёш оқа бошлади.

— Орзумга етишдим... Улар мени унутмаган эканлар! Ўзимни энди яхши ҳис этяпман. Энди хотиржам ўламан. Худога шукур!

— Сен ўлмайсан! Ўлмаслигинг керак, йўқ! Мен сени қайтариб сотиб олиб, уйга олиб кетгани келдим,— деди Жорж ҳаяжон ва жўшқинлик билан.

— Э, мистер Жорж, вақт ўтгандан кейин келдингиз.

— Ўлма! Сен ўлсанг мен ҳам ўламан! Сенинг қанча азоб чекканингни ўйласам, юрагим пора-пора бўлади... Шунақа эски саройда ётибсан... Бечора, бечора!

— Мени бечора деманг!— деди Том тантанали суратда.— Мен бечора эдим, аммо ҳозир бундай эмас. Мен эшик ёнидаман, фароғатга бораман! Ҳой, мистер Жорж, осмон яқин! Мен енгдим.

Жорж унга диққат билан тикиларди. Атроф жим эди.

Том унинг қўлини сиқиб, деди:

— Мени қандай аҳволда учратганингизни бечора Хлояга айта кўрманг. Унинг учун жуда ҳам ёмон бўлади... Оҳ, бечора болаларим... кичкинам! Уларни ўйлаганимда бағрим ёнади? Мендан хўжайинга, дилбар ва саховатли бекага, ҳаммага... ҳаммага салом айтинг.

Уларнинг ҳаммасини нечоғлик яхши кўришимни сиз билмайсиз!

Сарой эшиги ёнига Легри келди. У ясама бепарволик билан эшикдан қараб, орқасини ўгирди.

— Қари шайтон!— деб қичқирди, қаҳр-ғазаб билан тўлган Жорж.

Ёш хўжайин билан учрашув шодлиги натижасида пайдо бўлган тетиклик йўқолди. Том бўшашди, кўзлари юмилди, юзи тинч ва тантанали қиёфа олди.

У хириллаб оғир нафас оларди; унинг кенг кўкраги оғир-оғир кўтарилиб ва тушиб турарди.

Жорж унга чуқур эҳтиром билан қараб турди. Улганидан кейин унинг кўзини Жорж ўзи ёпди.

Орқада хўмрайиб Легри турарди. Жорж қайрилиб уни кўрди.

— Сиз ундан олишингиз мумкин бўлган нарсанинг ҳаммасини олибсиз,— деди Жорж, мурдани кўрсатиб.— Унинг жасади учун қанча олишни истайсиз? Уни мен иззат-икром билан кўммоқчиман.

— Мен ўлик негр билан савдо қилмайман,— хўмрайиб жавоб берди Легри.— Хоҳлаган ерингизга кўмаверинг.

— Ҳой йигитлар!— деб буйруқ бергансимон қичқирди Жорж, мурдага қараб турган учта негрга.— Қани бу ёққа келиб, ёрдамлашинг, буни аравамга олиб борайлик. Менга битта курак ҳам олиб келинг.

Негрлардан бири куракка югурди. Қолган иккитаси Жоржга ёрдамлашиб, Томнинг жасадини аравага олиб боришди.

Жорж, Легрига бир оғиз сўз демади, ҳатто унга қарамади, лекин Легри ҳам Жоржнинг буйруқларига аралашмади, фақат ясама бамайлихотирлик билан ҳуштак чаларди.

Жорж, арава кенгроқ бўлсин учун ундан ўтирғични олди, тагига ўз плашчини ёзиб, Томнинг жасадини оҳиста қўйди. Кейин ўгирилиб Легрига қаради ва зўрға ўзини босиб, деди:

— Сизнинг аблаҳларча одам ўлдиришингиз ҳақида қандай фикрда эканлигимни ҳали ўзингизга айтганим йўқ. Ҳозир вақти эмас ва бу ер гаплашадиган жой ҳам эмас. Лекин, сэр, бу гуноҳсиз тўкилган қон учун одил суд қасос олади. Йўл устидаги биринчи шаҳардаёқ сизнинг жиноятингизни ҳукумат идораларига айтаман.

— Айтаверинг,— деди Легри, нафрат билан бармоқларини шақиллатиб.— Кўрай-чи, қўлингиздан нима келаркан. Сизнинг даъвонгизни тасдиқлайдиган гувоҳларингиз борми?.. Айтаверинг!

Легрининг сўзи тўғрилигини Жорж дарҳол тушунди. Бу атрофда бирорта оқ одам йўқ эди. Жанубнинг судьялари эса негрларнинг гувоҳликларини эътиборга олмасдилар.

— Ўлик негр учун шунча шовқин кўтариш — арзийдиган иш-да!— деди Легри.

Бу сўзлар Жоржга бочкадаги милтиқ дорисига тушган учқун каби таъсир қилди. Кентуккилик йигит ўзини тутиб туролмади. У Легрининг юзига айлантириб бир мушт солдики, Легри ерга ағдарилиб тушди, ғазабдан чўғ бўлиб кетган Жорж эса, аждарни енгган баҳодир каби унинг тепасида турарди.

Баъзи одамларга калтак наф қилади: улар, ўзларини яхшилаб уриб, лойга йиқитган кишига дарҳол ҳурмат билан қарай бошлайдилар. Легри ҳам мана шун-

дай одамлардан эди. У, ўрнидан туриб, кийимининг чангини қоқди-да, узоқлашиб бораётган араванинг орқасидан ошкора ҳурмат билан қараб турарди. У, экипаж кўздан ғойиб бўлгунча ҳатто оғзини ҳам очмади.

Плантация чегарасидан ўтгач Жорж, бир неча дарахт кўкариб турган қуруқ қум тепаликни кўрди. Шу ерда негрлар Том учун қабр қазишди.

— Плашчингиз нима бўлади, хўжайин?— деб сўрашди негрлар, қабр қазилгач.

— Қабрга қўйинглар. Сенга бошқа ҳеч нима беролмайман, Том, ҳеч бўлмаса плашчимни ол.

Томни қабрга туширдилар. Негрлар, овоз чиқармай, унинг устига тупроқ ташладилар, янги гўр устига кўк ажриқ сепдилар.

— Жўнангиз энди, йигитлар,— деди Жорж, уларнинг ҳар қайсисига чорак доллардан бериб.

Лекин улар кетмадилар.

— Ёш хўжайин бизни сотиб олсалар...— деди уларнинг бири.

— Унга садоқат билан хизмат қилардик,— деди иккинчиси.

— Бу ерда қийин, хўжайин,— деди биринчиси.— Бизни сотиб олсангиз-чи, хўжайин!

— Йўқ, сотиб ололмайман!—қийналиб, овозини зўрға чиқариб пичирлади Жорж ва қўли билан: «Жойларингга бораверинглар» дегандек имо қилди.— Йўқ, мумкин эмас.

Бечораларнинг ҳушлари учди ва индамай қайтиб кетишди.

Жорж, шўрлик дўстининг қабри олдида тиз чўкиб:

— Қасамёд қиламан!— деди у.— Ўз ватанимдан шармандали қуллик тамғасини ювиб ташлаш учун шу ондан бошлаб ҳаётимни бағишлашга қасамёд қиламан!

XLII БОБ

Бир арвоҳ ҳақида ишончли ҳикоя

Легрининг хизматкорлари орасида арвоҳлар ҳақида бу кунлардаги каби гап-сўз ҳеч қачон бўлган эмасди, энди эса бунчалик гап-сўз бўлишига айрим сабаблар бор эди.

Одамлар бир-бировларига пичирлашиб: «Ҳар кун кечаси биров чердакдан пиллапояни босиб тушиб уйга

киради» деб гапиришарди. Юқори эшикни қулфлатиб қўярдилар, аммо бу ҳам фойда бермасди. Ёки арвоҳда яна бир калит бор, ёки у, ҳамма арвоҳларда азалдан бўлган имтиёздан фойдаланиб, калит солинадиган тешикдан ўтарди. Арвоҳ кечаси билан бутун уй бўйлаб шу қадар енгил сайр қилардики, том маъноси билан ҳамманинг юрагини ёрарди.

Ажинанинг қиёфаси ҳақида билармонларнинг фикрлари хилма-хил бўлиб чиқди. Бунга сабаб шу эдики, негрларда ва бизга маълум бўлишича, кўпгина оқларда шундай одат бор: «арвоҳ пайдо бўлди» дегунча, улар бошларига кўрпа, юбка ёки бошқа бирор нарсани ёпиб оладилар. Кўз ёпиқ бўлган маҳалда, киши сезгисининг ўткирроқ бўлиб қолишини ким билмайди! Ҳамма бостирмаларда ажинанинг қиёфасини, бошдан-оёқ, лекин турлича қилиб тасвирлардилар. Ҳар ким «меники рост» деб қасам ичарди. Фақат битта нарса, яъни ҳамманинг бир оғиздан: «У кафанга ўралган» деб гапириши, ҳалиги қарама-қарши фикрларни бир-бирига яқинлаштириб қўярди. Негрлар қадимги замон тарихини ўқиб ўрганишмаган ва Шекспирнинг ажина-арвоҳлар либоси ҳақида ёзган сўзларини билмасдилар. Шекспир эса, уни шундай тасвирлаганди:

...Оқ кафанга ўралган мурда
Рим кўчаларида
Чийиллар, ваҳший увуллар...

Шундай қилиб, бизга аниқ маълумки, ажиналар севадиган соатларда Легрининг уйида оқ кафанга ўралган новча бир нарса юрар, ҳамма эшикларни очар, гоҳ кўринар, гоҳ ғойиб бўлар ва ниҳоят ўт ўчириш пиллапоясидан чиқиб, фалокатли парамонга кириб кетарди; эрта билан эса гўё ҳеч нарса бўлмагандек, ҳамма эшик яна қулфланган бўларди.

Бу ҳақда овозалар Легрига ҳам бориб етди. Бу тўғридаги хабарни яширишга қанча зўр бериб ҳаракат қилсалар, Легри шу қадар қаттиқроқ ҳаяжонланарди. У, ҳар қачонгидан кўпроқ ичкиликка берила бошлади, илгаригидан ҳам қаттиқроқ бақириб сўкинарди, кечалари хунук тушлар кўрарди. Том ўлган кун кечқурун у, шаҳарга бориб, имкон борича кайф-сафо қилди. Уйга, чарчаб кеч қайтди, эшикни қулфлади-да, калитни олиб ухлагани ётди.

Ҳа, шундай, у эшикни қулфлади, курси билан унинг олдини тўсди, каравотнинг бош томонига жинчироқни ёқди, каравот ёнига тўппончаларини қўйди, деразаларнинг ҳамма дарпардаларини ва тирагичларини текширди, на арвоҳ ва на шайтондан қўрқмаслиги ҳақида қасамёд қилиб, ухлашга уринди.

Ҳа, у ухлаб қолди, чунки ҳориган эди, қаттиқ ухлади. Лекин қаттиқ уйқу орасида ҳам аллақандай даҳшатли бир нарсанинг яқинлашаётганини юраги ёрилгудек бўлиб сезди. Унинг устида аллақандай бир кўланка энгашди. Легри: «Онамнинг кафани кўриняпти», деб ўйлади: ҳолбуки у, Касси ушлаб турган оқ матони кўрарди. У, аллақандай дод-вой ва оҳ-фиғон садоларини эшитарди; у ҳамон ухлаётганини билар ва қийналиб, уйғонишга ҳаракат қиларди. Шундай ҳолатда у ярим уйқуда ётди. У, хонада бировнинг юрганини, эшик очиқлигини сезар, аммо қўлини ҳам, оёғини ҳам қимирлата олмасди. Ниҳоят у кучи борича ҳаракат қилиб, тўсатдан иккинчи биқинига айланди: эшик ҳақиқатан ҳам очиқ эди; у, бировнинг қўлини кўрди: қўл жинчироқни ўчирди.

Деразадан хира ой нури тушарди. Аллақандай оқ нарса хонада юрарди! Легри ҳатто арвоҳ кафанининг шилдираган овозини ҳам эшитди. Бу оқ нарса каравотнинг худди ёнида тўхтади; Легри совуқ бир қўлнинг текканини сезди ва уч марта пичирлаган овозни эшитди:

— Юр! Юр! Юр!

Легри қўрққанидан терга пишиб ётаркан, ажина ғойиб бўлди. У, каравотдан ирғиб туриб, эшикка югурди. Эшик қулф эди. Легри ҳушидан кетди.

Ўшандан буён Легри илгаригидан янада кўпроқ ича бошлади. У ҳар қандай ўлчов ва эҳтиётгарликни йўқотиб, кучининг борича, тўхтовсиз ичарди.

Кўп вақт ўтмай, теварак-атрофда: «Легри қаттиқ бетоб, эрта-индин ўлармиш», деган овозалар тарқалди. Унда оқ иситма бошланди. У, шу қадар қўрқинчли эдики, ҳеч ким уни келиб кўргани ботинолмасди. У, сўкинар, бўкирар, ҳўнграр, ҳайқирар, арвоҳлар ҳақида шундай даҳшатли нарсаларни айтардики, уни эшитган кишиларнинг томирларида қон юрмай қоларди. Кечалари унинг ўлим тўшаги олдида даҳшатли оқ хотин пайдо бўлар ва қаттиқ туриб олиб:

— Юр! Юр! Юр!— деб такрорларди.

Легрига арвоҳ кўринган кечадан кейин эрта билан

ташқари эшик алланечук очиқ қолганлиги ва негрларнинг баъзи бировлари иккита оқ нарсанинг хиёбондан катта йўлга ўтиб бораётганини кўрганликлари маълум бўлди.

Қуёш чиқмасдан олдинроқ Касси билан Эммелина шаҳардан узоқда бўлмаган катта чакалакзорга кирдилар.

Касси бошдан-оёқ қоп-қора кийинди — у ўзини испан креолкаси[1] қилиб кўрсатишга қарор қилди, испан креолкалари эса фақат қора либос киядилар. Тўр билан безанган қора шляпача ва қора вуаль[2] унинг юзини мутлақо ёпиб турарди. Эммелина ўзини атоқли креолканинг хизматчиси қилиб кўрсатиши керак эди.

Касси кичкиналигидан бадавлат хонадонда ўсгани учун ҳозир ўзини бемалол атоқли хонимлар сингари тутар ва сўзлашарди. Унда ҳали ҳам тоза либослардан сақланганди. Яхши либос ва бир қанча қиммат баҳо нарсаларнинг ёрдами билан у, ўзини киши кўзига кўнгилдагидек қилиб кўрсатишга муваффақ бўлди.

Шаҳарга кираверишда у яхши бир чамадон сотиб олди. Шу ернинг ўзидаёқ бир одамни ёллаб, унга чамадонни кўтариб юришни топширди. Шундай қилиб, Касси чамадон кўтарган хизматкор ва қутича ҳамда саватчалар кўтарган Эммелина ҳамроҳлигида бир хоним қиёфасига кириб, кичкина мусофирхонага келди.

Унинг мусофирхонада биринчи кўрган кишиси — Жорж Шелби бўлиб, у ҳам пароход кутарди.

Касси, Жоржни чердак даричасидан кўрган, Легрини юзига урганини хурсанд бўлиб томоша қилган, Томнинг жасадини олиб кетганини ҳам кўрганди. Уйда арвоҳ қиёфасида юрганда негрларнинг Жорж ҳақида айтган ҳамма сўзларини эшитганди ва унинг кимлигини ҳамда Томга қандай муносабатда бўлганини биларди. У, Жоржга дарҳол ишонч ҳис этди ва у билан бир пароходда кетишини билиб севинди.

Кассининг афти-ангори, қадди-қомати, хулқи ва энг муҳими пулни аямасдан сарф қилиши, унга нисбатан ҳар қандай гумонсираш имкониятини йўқотди. Кўп одамларнинг назарида бойлик инсоннинг асосий фазилати бўлгани учун катта-катта пуллар сарф қилган

[1] Креоллар — ота-боболари испан ёки француз бўлиб, иссиқ мамлакатларда туғилиб ўсган оқ бадан кишилар.

[2] Вуаль — қора тўр рўмолча.

кишига ҳеч ким гумонсираб қарамайди. Касси, одамларнинг бу хусусиятини аллақачонлар билар ва шунинг учун эҳтиётдан пул ғамлаб олганди.

Кечқурун пароход келди. Жорж Шелби кентуккиликларга хос одоб билан Кассининг қўлтиғидан олди ва палубага олиб чиқиб, унинг учун алоҳида каюта топиб берди.

Касси ўзини касалликка солди ва Қизил дарёда бораркан, бир марта ҳам каютадан чиқмади. Оқсочи эса зўр бериб уни парвариш қиларди.

Миссисипига етганда Жорж, креолканинг ҳам дарёнинг юқорисига кетишини билди ва унга ўзи кўчиб ўтадиган пароходдан алоҳида каюта топиб беришни ваъда қилди, шу билан бирга ғоят назокат билан унинг бетоблиги учун таассуф изҳор этди, йўлда кета туриб, унинг ҳар қандай хизматини бажаришга тайёр эканлигини билдирди.

Шундай қилиб, уларнинг учовлари ҳам эсон-омон «Цинциннати» пароходига ўтдилар ва дарё юқорисига тез суръат билан сузиб кетдилар.

Касси тузала бошлади. У, палубага чиқиб, кўпчилик билан бирга овқатланадиган бўлиб қолди. Пароходдагилар унинг ҳақида: «Бу хотин ёшлигида ажойиб гўзал бўлган экан-да» деб сўзлай бошладилар.

Жорж уни биринчи кўриши биланоқ, аллақандай бир кишига ўхшатиб, ғоят таажжубланган, аммо ўхшатган одамининг ким эканлигини сира ёдига келтира олмасди. Шунинг учун у, разм солмаслигини истамагани ҳолда, доим ундан кўзини узмасди. Касси, стол ёнида ёки ўз каютасининг эшиги олдида ўтираркан, бу йигитнинг кўзи унга тикилганлигини ҳамиша сезарди. У: «Қарайверманг, ҳижолат бўляпман» дегандек қилиб қовоғини солганда, Жорж тушуниб, камтарлик билан ундан ўз назарини оларди.

Касси, ташвишга тушиб, «Бу йигит мендан шубҳаланмаяптимикан?» деган фикргача борди. Ахийри у: «Унинг олий ҳимматлигига ишониш хавфсизроқ бўлади» деган қарорга келди-да, ўз тарихини унга ҳикоя қилиб берди.

Жорж, Легрининг плантациясини ғазабланиб эсларкан, ундан қочган ҳар бир кишига чин қалбидан хайрихоҳлик қилишга тайёр эди, шунинг учун, унинг ёшига хос довюраклик билан оқибатда рўй бериши мумкин

хавф-хатарни писанд қилмай, Касси билан Эммелинага қўлидан келган ҳамма ёрдамни кўрсатишга ваъда берди.

Кассининг каютаси ёнидаги каютани ўн икки яшар дилбар қизи билан кетаётган де-Тухоним деган бир француз аёли ишғол қилганди.

Бу хоним Жоржнинг кентуккилик эканини эшитиб, у билан танишишни истади. Йўл йироқ — икки ҳафта давом этар, табиий йўловчилар зерикардилар зерикишни де-Тунинг қувноқ чиройли қизчаси ёзиб борарди. Де-Тунинг Жорж билан танишуви мана шу қизчанинг ёрдами билан бўлди.

Жорж кўпинча де-Тухоним каютасининг эшиги ёнида креслода ўтирар ва палуба чеккасида ўтирган Касси, уларнинг сўзларини эшитарди.

Де-Тухоним, ундан Кентукки ҳақида сўрарди — хонимнинг айтишича, у Кентуккида анча йил яшаган экан. Жорж бу хонимнинг бир вақтлар уларнинг ерига қўшни бўлиб яшаганлигини ҳам билиб олди. У Жоржнинг туғилган округида бўлган кўпгина воқиаларни билар ва бу билан Жоржни ҳайратда қолдирарди.

— Гаррис деган фамилияли одамни билмайсизми?— деб сўради де-Тухоним, ундан бир куни.— Унинг жойи сизларга яқин.

— Биламан, шундай бир чол бор. Унинг жойи отамнинг ерига яқин,— деди Жорж,— лекин биз у билан кам учрашамиз.

— У жуда катта қулдорлардан шекилли?— деди де-Тухоним, ўз ҳаяжонини яширишга қўлидан келганча уриниб.

— Шундай,— деди Жорж ва унга тааҗжубланиб қаради.

— Балки сиз эшитгандирсиз... унинг қули бор эди, бола... Жорж деган мулат?..

— Бўлмасамчи! Жорж Гаррис! Яхши биламан уни. У онамнинг ходимасига уйланганди, ҳозир Канадага қочиб кетди.

— Қочиб кетдими?— деб шошилиб сўради де-Тухоним.— Худога шукур!

Жорж унга тааҗжубланиб ва қизиқиб қаради, аммо ҳеч нима демади.

Де-Тухоним қўлини юзига ёпди-да, йиғлаб юборди.

— У менинг укам бўлади,— деди у.

— Сизнинг укангиз, хоним?!— деб хитоб қилди Жорж чуқур ҳайратда қолиб.

— Ҳа,— деди-да, де-Тухоним бошини ғурур билан кўтарди ва кўз ёшларини артди.— Мистер Шелби, Жорж Гаррис менинг укам бўлади!

— Буни ҳеч кутмагандим! Бу жуда ажойиб иш-ку!— деди Жорж ва креслосини орқага суриб, де-Тухонимга бошдан-оёқ қарай бошлади.

— У болалик вақтида, мени Жанубга сотдилар,— деди у.— Мени бир саховатли ва ҳимматли одам сотиб олди. У мени Вест-Индияга олиб кетди; у ерда озод қилиб менга уйланди. Яқинда у ўлди. Мен ҳозир Кентуккига боряпман. Укамни топиб, қайтариб сотиб олмоқчи эдим.

— У менга: «Эмели деган опам бор, Жанубга сотилиб кетган» деб айтарди,— деди Жорж.

— Рости билан-а? Ўша Эмели мен бўламан,— деди де-Тухоним.— У ҳозир қандақа, айтиб беринг...

— Анча вақт қул бўлиб юришига қарамай, жуда яхши йигит бўлиб чиққан-да,— деди Жорж.— Ажойиб, ақлли, олижаноб йигит. Мен уни яхши биламан, чунки, у бизнинг уйдаги қизлардан бирига уйланган.

— Хотини қандай?— қизиқиб сўради де-Тухоним.

— Муъжиза!— деди Жорж.— Чиройли, ақлли, хушмуомала. Уни онамнинг ўзи тарбиялаб, ўз қизидек муомала қиларди. У ўқиш-ёзишни билади, жуда чевар. Яхши ашула ҳам айтади.

— Сизнинг уйингизда туғилганми?— деб сўради де-Тухоним.

— Йўқ. Отам уни бир марта Янги Орлеанга борганда сотиб олиб, онамга совға қилганди. У вақтда у саккиз ё тўққиз яшар қизча бўлган. Отам бу қиз учун қанча тўлаганини онамга ҳеч айтмаганди; лекин бир куни унинг қоғозларини кавлаётганимизда бир эски счёт чиқиб қолди; шундан билдикки, отам унинг учун жуда катта пул тўлаган экан. Қиз жуда чиройли эди; шунинг учун қулфурушлар бунча катта пул талаб қилган бўлсалар керак.

Жорж Кассига орқасини ўгириб ўтирарди, шунинг учун ҳам унинг нақадар зўр эътибор билан бу тафсилотларга қулоқ солаётганини кўрмасди.

Бирдан Касси Жоржнинг қўлидан тутди-да, ранги ўчган ҳолда сўради:

— Қизни сотган одамларнинг номлари нима экан?

— Агар янглишмасам, бу олди-сотдини Симмонс деган бир киши қилган. Ҳар ҳолда сотиқ хатда «Симмонс» деган имзо бор.

— Ё раббим!— деб хитоб қилди Касси ва беҳуш бўлиб каюта полига йиқилди.

Жорж билан де-Тухоним нима бўлганини тушунмай, ирғиб турдилар. Кассининг ҳушдан кетишининг сабаби уларга номаълум эди; лекин улар бундай ҳодиса юз берганда одатда кўриладиган тадбирларнинг ҳаммасини кўрдилар. Жоржнинг инсонпарварлик ҳислари кучайиб, ҳовлиққанидан ичида суви бор кўзани ағдариб юборди ва иккита стакан синдирди; бировнинг мазаси қочганлигини эшитган хонимлар каюта эшигига тиқилдилар ва бу туфайли каютага тоза ҳаво кирмай қолди.

Бечора Касси! Ҳушига келгач, у, деворга ўгирилдида, йиғлаб юборди. Оналар, сиз унинг нима учун йиғлаётганини фаҳмласаларингиз керак. У, ўз қизини кўриш умиди пайдо бўлгани учун йиғларди... Бир неча ойдан сўнг у, қизини кўрди ҳам... Лекин биз жуда илгари чопиб кетяпмиз.

XLIII БОБ

Бу воқиалар нима билан тамом бўлди

Қолганини ҳикоя қилиш узоқ эмас. Романтик воқиалар йигитларни жуда ҳаяжонлантириб қўяди; бу воқиаларнинг романтиклиги Жорж Шелбига ҳам жуда қаттиқ таъсир қилди. Бунинг устига, Жоржнинг хушкўнгиллигини ҳам қўшиб қўйиш керак. Шунинг учун у, имкон бўлиши биланоқ, Элизанинг сотилиши ҳақидаги ҳужжатни Кассига юбориш учун бутун кучини сарф қилди. Ҳужжатда кўрсатилган вақт ва имзо Кассининг ўз қизи ва унинг қисмати ҳақида билганларининг ҳаммасига тамом тўғри тушарди, шунинг учун Кассининг Элиза ўз қизи эканлигига заррача шак-шубҳаси йўқ эди. Энди қочоқларни топиш қолди, холос.

Қутилмаган ҳолда ўз қисматларининг бир хилда бўлиб чиқиши туфайли бир-бирларига боғланиб қолган Касси билан де-Тухоним дарҳол Канадага жўнадилар ва қочоқ негрлар одатда бошпана топадиган қишлоқларда суриштириш, қидириб топишга киришдилар. Амхерстбергда, Жорж билан Элиза икков Канада чега-

расидан ўтгач, уйида тўхташган миссионерни булар тариф топдилар. Миссионер уларни Монреалга[1] , натди.

Жорж билан Элиза беш йилдан буён озод яшарл лар. Жорж, бир муътабар механикнинг устахонаси ишлар ва эндиликда янаям кўпайиб қолган оиласини қийналмасдан боқа оларди, Элиза қиз туғиб олган эди.

Чиройли ва қобилиятли кичкина Гарри мактабга қатнаб, яхши ўқирди.

Жорж Канада чегарасидан ўтиб кетаётганда унга бошпана берган Амхерстбергнинг эътиборли пастори (имоми) де-Тухоним билан Кассининг ишларини енгиллаштиришга жуда ҳаракат қилиб, ҳатто Жоржни ахтариб топиш учун Монреалга бирга боришга ҳам рози бўлди. Сафар чиқимларининг ҳаммасини де-Тухоним ўз устига олди. Монреаль атрофларидаги озодагина, бежирим бир кичкина квартирани тасаввур этингиз. Оқшом яқинлашмоқда. Манқал-печкада роҳатбахш олов ёнади. Оппоқ дастурхон солинган стол устида кечки овқат тайёр. Бурчакда кўк мовут қопланган яна бир стол туради; унинг устида чизмакашлик тахтаси, қалам-қоғозлар ётибди; тепасида — яхши китоблар терилган токча.

Бу жой — Жоржнинг кабинети. Қизғин ҳаваскорлиги соясида у энг оғир вақтларда ўқиш ва ёзишни ўрганган эди; мана шу ҳаваскорлиги уни бутун бўш вақтини билимини ортдириш учун сарфлашга ундайди.

Мана у, стол ёнида ўтириб «Оилавий кутубхона» деган бир китобдан алланималарни кўчирмоқда.

— Бўлди, Жорж,— деди Элиза.— Бутун кун уйда бўлмайсан, бу ерга келиб ҳам биз билан ишинг бўлмайди. Китобингни қўй, чой дамлагунимча гаплашиб ўтирайлик.

Кичкина Элиза онасининг илтимосини қувватлаб, отасидан китобни тортиб олди ва унинг тиззасига чиқди.

— Ҳа, шўх қиз!— деди Жорж ва бундай чоқларда ҳамма эркаклар ўзларини қандай тутсалар, у ҳам шундай тутиб, қизчасининг амрига бўйсунди.

— Ана бу иш жойида!— деди Элиза, кейин нонни кеса бошлади.

Элиза бир оз улғайган ва андак семириб қолган.

---

[1] Монреаль — Канаданинг энг катта шаҳри.

Сенини ҳам ёши улуғ хотинлар каби тараган. Лекин ...да мамнунлик акс этади.

— Гарри, болам, мактабда берилган масалангни ...дингми?— деди Жорж, қўлини ўғлининг бошига қўйиб.

Гарринининг бошида чегарадан қочиб ўтаётганда қи...линган кокиллар йўқ, лекин унинг пешона, киприк ва кўзлари илгариги каби. У, фахрланганидан қизариб жавоб берди:

— Ечдим. Ўзим ечдим. Ҳеч ким ёрдам бергани йўқ!

— Баракалла!— деди Жорж.— Ҳаммасини ўзинг қил, ўғлим. Ўқиш учун отангда унчалик имкон бўлмади, сенда эса имконият бор.

Шу чоғ аллаким эшикни тақиллатди. Элиза эшик ёнига келиб, уни очаркан, севиниб баланд овоз билан деди:

— Вой, сизмисиз?!

Бу овозни эшитиб даҳлизга эри ҳам чиқди. Амхерстберглик муътабар пастор бу уйнинг азиз меҳмони. Уйга у билан бирга икки аёл ҳам кирди. Элиза улардан ўтиришни сўради.

Ростини айтсак, софдил пастор бўлажак учрашув режасини олдиндан ўйлаб қўйган ва йўлда келишаркан, аёллардан унинг кўргазмаларига амал қилишни қайта-қайта сўраган эди.

У, аёлларни ўтиргизди, чўнтагидан дастрўмолчасини олиб, оғзини артди ва аллақачон ўйлаб қўйган нутқини бошлашга тайёрланди. Аммо худди шу онда де-Тухоним унинг ҳамма планини бузиб, Жоржни қучоқлади-да:

— Ҳой, Жорж! Мени танимаяпсанми? Мен опанг Эмили бўламан-ку!— деб қичқирди.

Планлари барбод бўлган пасторнинг кайфи жуда бузилди.

Қасси ўзини анча босиқ тутарди ва эҳтимол ўз ролини охиригача бажарарди; аммо бир ҳол ишни бузди: унинг олдида тўсатдан кичкина қиз Элиза пайдо бўлди; у юз, бўй ва сочининг ҳар бир тори жиҳатдан, бир вақтлар Кассидан тортиб олишган кичкина Элизанинг худди ўзгинаси эди; шунинг учун Касси ҳам ўзини тўхтатолмади ва набирачасини бағрига босиб:

— Жон қизим, мен сенинг онанг бўламан!— деди. Бу сўзининг чин ҳақиқат эканлигига унинг имони комил эди.

Бундай учрашувларни илгаритдан ўйлаб қўйилган режа билан ўтказиш қийин, албатта; шундай бўлса ҳам ҳамманинг ҳаяжони бирмунча босилгач, пастор учрашув олдида айтмоқчи бўлган нутқини сўзлади. Бу нутқ кечикиб айтилган бўлишига қарамай зўр таъсир қолдирди; тингловчилар шу қадар оҳ тортиб йиғладиларки, хоҳ ҳозирги замоннинг ва хоҳ қадим замоннинг ҳар бир нотиғи ҳам бундай муваффақиятдан тўла қаноат ҳосил қиларди.

Мана энди дўстларимиз стол теварагида бирга ўтиришибдилар. Кутилмаган шодлик натижасида пайдо бўлган қаттиқ ҳаяжон босилган ва улар қизғин суҳбатлашаяптилар. Стол устида турли ноз-неъматлар ёзилган, фақат Кассигина кичкина Элизани тиззасига ўтиргизиб, уни бағрига маҳкам босган ва у лабини қаттиқ юмиб олиб, қизча оғзига тиқмоқчи бўлган пирогни ейишдан бош тортади. У кичкина Элизага: «Бугун пирогсиз ҳам қорним тўқ, энди менинг ҳар қандай пироглардан ҳам ширинроқ ва аълороқ нарсам бор», дейди ва қизча буни эшитиб ҳайрон бўлади.

Касси озодлик шароитида икки-уч кун яшаши биланоқ шундай ўзгариб кетдики, уни таниб бўлмасди. Унинг юзини хафақон қилиб турган умидсизлик нишоналари йўқолди ва унинг ўрнига оҳиста меҳрибонлик ва дилкашлик белгилари пайдо бўлди. Ахир у, оиласини кўриш муродига эришди ва ўз юрагидаги барча меҳру муҳаббатни болаларга бағишлай оладиган бахтли кунни кўрди, қулликда эса бундан мутлақо маҳрум эди! Кичкина Элизага нисбатан бўлган меҳрибонлик ўз туққан қизига бўлган меҳрибонликдан ҳам ортиқроқ кўринарди, чунки бу қизча юз ва бўй-басти жиҳатидан бир вақтлар ундан тортиб олинган қизчанинг худди ўзи эди. Кичкина Элизага бундай муҳаббат соясида она билан қиз яқиндан танишиб, маҳкам боғланишдилар.

Биринчи учрашувдан кейин бир икки кун ўтгач, де-Тухоним ўзининг ҳол-аҳволини укасига муфассал гапириб берди. Унга эридан анчагина давлат қолган экан; шунинг учун у, Жоржга пул бермоқчи бўлди. Жорждан: «Нимани истайсан? қанча пул керак?» деб сўраган эди, Жорж:

— Менга ўқиш учун имкон туғдириб бер, Эмили. Менинг орзум — илм олиш. Қолганини ўзим топаман,— деб жавоб берди.

Ҳар томонлама муҳокамадан кейин оиланинг ҳаммасини Францияга кўчириб кетишга қарор қилинди. Ёз кунда улар Эммелинани ҳам олиб йўлга чиқдилар.

Кемада, океанда юзиб кетаётганларида гўзал Эммелинага капитаннинг биринчи ёрдамчиси ошиқ бўлди ва портга етиб келгач, унга уйланди.

Жорж француз университетларидан бирида тўрт йил ўқиди, чарчамасдан зўр бериб ишлади ва кенг маълумотли одам бўлиб етишди.

Биз энди Офелия билан Топси ҳақида бир неча сўз айтишимиз лозим. Жорж Шелбига эса навбатдаги хайрлашув бобини бағишлаймиз.

Офелия Топсини ўз ватани Вермонтга олиб кетди. Янги Англиянинг мартабали кишилари буни кўриб таажжубландилар. Уларга Топсининг бу ерга келтирилиши аввал маъқул тушмади, лекин ўз бурчига содиқ Офелия қизни зўр бериб ўқитиб тарбиялади ва бу соҳада шундай муваффақиятларга эришдики, Топси ҳамма қўшнилар учун эрка қиз бўлиб қолди.

Эҳтимол, баъзи оналарга хушхабар бўлар, шунинг учун хотима сўзимизда шуни айтиб ўтайлик: де-Тухоним тез орада Кассининг ўғлини ҳам топди — Кассининг ўғли — жуда ғайратли йигит бўлиб, онасидан кўра бир неча йил илгарироқ қочишга муваффақ бўлганди. Шимолда мазлумларнинг дўстлари унинг ҳам илмли киши бўлиб етишишига ёрдам бердилар.

XLIV БОБ

Озод этувчи

Жорж Шелби онасига қисқача хат ёзиб, уйга қачон боришини хабар қилди. Томнинг ўлганлиги ҳақида хатда ҳеч нарса ёзмади, чунки бунга юраги дов бермади. Бу тўғрида ҳам бир неча сўз ёзай деб, қандай ўлганлигини тасвирлашга уриниб кўрди, лекин қўлига қалам олиши билан кайфи бузиларди; қоғозга кўз ёшларини оқиза-оқиза, ўрнидан туриб кетар ва ўзига таскин берарди.

Шелбининг уйидагилар ёш мистер Жорж келадиган куни севинишиб, ивирсираша бошладилар.

Куз оқшоми, совуқ эди; Шелбихоним ўзининг шинам меҳмонхонасидаги манқал-печка ёнида ўтга исиниб ўти-

рарди. Эски ошнамиз Хлоя хола эса кечки овқат учун столга дастурхон ёзар, кумуш ва биллур идишларни қўярди.

У янги чит кўйлак кийганди; олдига покиза фартуғ тутган, бошига яхшилаб оҳарланган баланд қалпоқча кийган, унинг ялтироқ қора юзи мамнун эди. Бекаси билан тўйиб гаплашиш имкони бўлсин учун у столга дастурхонни секин ёзарди.

— Ҳаяллашяпти. Узоқ йўл, ҳаяллашса ажаб ҳам эмас,— деди у.— Унинг тарелкасини ўтга яқинроқ қўйдим. Мистер Жорж иссиқда ўтиришни яхши кўради. Бизнинг энг яхши чойнагимиз қани? Сэлли уни нега келтирмабди? Рождествода мистер Жорж бекага совға қилган кичкина янги чойнак қани! Уни мана бу ерга қўяман! Хоним, мистер Жорждан хат олдиларми?— деб сўради у қизиқиб.

— Олдим, Хлоя. Хати жуда қисқа. У хатида: «Бугун кечқурун уйга етиб бораман» дебди, бошқа ҳеч гап ёзмабди.

— Чолим тўғрисида ёзмабдими?— деб сўради Хлоя, стол устига ҳамон стакан ва пиёлаларни тераркан.

— Йўқ, ёзмаган. У бошқа ҳеч нарса ёзмаган, Хлоя. Келганида ҳаммасини ўзи айтиб беради.

— У киши шунақа. Мистер Жорж ҳамма нарсани ўз оғзи билан айтиб беришни яхши кўради. Унинг бу феълини мен аллақачон билганман. Тушунмайман, нега бу оқ одамлар узундан-узун хат ёзишни яхши кўришаркан? Ахир хат ёзиш жуда қийин, серташвиш иш-ку!

Шелбихоним кулди.

— Чолим келиб қолса, на ўғил ва на қизларини танийди энди. Худойим, қизимиз Толли кап-катта бўлиб қолди-я! Яхши шўх қиз. Уни маис пирогига қараб тургин, деб уйда қолдириб келдим. Мен чолимга маис пирог қиляпман; у маис пирогни жуда яхши кўрарди. Чолимни олиб кетишаётган куни эрта билан ҳам шунақа пирог қилгандим. Уша кун жуда қаттиқ қайғургандимда!

Шелбихоним уф тортди: у дилида ғашлик ҳис этди. Ўғлидан келган хатнинг қисқалиги уни шубҳага солиб қўйганди.

— Бекам счётларни тайёрладиларми?— деб сўради Хлоя.

— Ҳа, тайёрладим, Хлоя.

— Мен кондитердан олган счётларимни чолимга

кўрсатмоқчиман. Кондитер: «Меникида яна ишлаб тур» ейди: «Раҳмат, хўжайин,— дедим,— яқинда чолим келади; бекам ҳам менсиз қийналади», дедим унга. Хўжайиним Жон яхши одам экан!

Ўз хизматлари нималарга қобил эканини исбот қилиш учун Хлоя кондитер унга тўлаган маошларнинг ҳамма счётларини эрига кўрсатмоқчи эди. Шунинг учун у Шелбихонимдан: «Бу счётларни эҳтиёт қилинг», деб қаттиқ илтимос қилган, Шелбихоним ҳам унинг илтимосини бажарганди.

— Чолим Поллини танимайди... Уни олиб кетганларига беш йил бўлди-я! У вақтда Полли кичкина эди... зўрға юрарди. Юрмоқчи бўлса: «Ҳой, эҳтиёт бўл, йиқилади», деб қўрқарди чолим... Ана келишяпти!

Шу чоқ ғилдирак овозлари эшитилди.

— Мистер Жорж!— деб қичқирди Хлоя хола, деразага қараб.

Шелбихоним эшикка шошилиб бориб, ўғлининг қучоғига ташланди. Хлоя хола ташвишланиб қоронғиликка қарарди.

— Бечора Хлоя хола!— деди Жорж унинг ёнига келиб ва қора қўлларини ачиниб ушлаб.— Уни бирга олиб келиш учун бутун давлатимни беришга рози эдим. Аммо у дунёдан ўтди.

Шелбихоним оҳ тортиб қичқирди. Аммо Хлоя хола овозини чиқармади.

Улар овқатхонага кирдилар. Хлоя холани жуда фахрлантирган счётлар ҳамон стол устида ётарди.

— Буларни олинг!— деди Хлоя қўллари титраган ҳолда, счётларни йиғиштириб бекага узатаркан.— Уларни кўришимнинг кераги йўқ. Шундай бўлишини илгаридан билардим. Уни сотиб, ўша ёқда, плантацияда ўлдиришди.

Хлоя орқасига қайрилди-да, ғурур билан уйдан чиқиб кетди. Шелбихоним секин унинг изидан чиқди, қўлидан ушлаб креслога ўтирғизди ва ўзи унинг ёнига ўтирди.

— Бечора, яхши Хлоям!— деди у.

Хлоя унинг елкасига бошини ташлади ва ҳўнграб:

— Оҳ, бекам, афв этинг! Юрагим пора-пора бўлди! Бундан бошқа сўзим йўқ,— деди.

— Биламан, биламан,— деди Шелбихоним, унга қўшилишиб йиғларкан.

Жимлик бошланди. Ҳаммалари йиғлардилар. Ниҳоят,

Жорж Хлоянинг ёнига ўтириб қўлидан ушлади-да, Томнинг қандай ўлганини, Томнинг унга айтиб қўйиш учун топширган ҳамма ширин сўзларини айтди.

Орадан бир ойча вақт ўтди. Шелбининг мулкида яшаган барча қуллар катта уйга чақирилди. Уларга: «Ёш хўжайин, сизлар билан сўзлашмоқчи», деб хабар қилинди.

Жорж ҳаммани таажжублантирган ҳолда залга бир тўп қоғозни кўтариб кирди; булар — қулларнинг озод қилинишини билдирадиган ҳужжатлар — эркинномалар эди. Жорж, ҳар бир ҳужжатни навбатма-навбат ўқиб, уни ўз эгасининг қўлига топширарди. Йиғи-сиғи ва шодлик овозлари эшитиларди.

Бироқ, Жоржни ўраб, «бизни ҳайдаманг» деб ёлворган қуллар ҳам бўлди. Улар зўр ташвишга тушиб, Жоржга ўз эркинномаларини қайтарардилар.

— Биз ҳозир ҳам озодмиз. Ўзимизга зарур бўлган ҳамма нарсамиз бор. Биз туғилган жойларимиздан кетишни хоҳламаймиз. Хўжайинни ва бекани ташлаб кетишни истамаймиз,— дейишарди улар.

— Дўстларим,— деди Жорж, ҳаммани жимжит қилиб,— бу ердан сизни ҳеч ким қувмайди. Далага ҳам, уйга ҳам илгари қанча бўлса, ҳозир ҳам ўшанча одам керак. Аммо сизлар энди озод одамларсиз. Сизнинг меҳнатингиз учун сизларга маош тўлайман. Мабодо мен қарздор бўлиб, ишларим чатоқлашиб қолса ёки ўлиб-нетиб қолсам, сизларга ҳеч ким тегмайди, сотиб юбормайди. Мен бу ерда сизларнинг орангизда яшайман ва сизларга озод киши ўз ҳуқуқидан қандай фойдаланиши кераклигини ўргатаман. Сизларнинг яхши шогирд бўлишларингизга имоним комил. Мен эса, яхши муаллим бўлишга ҳаракат қиламан.

Озод этилганлар севиниб бир-бирларини табрикладилар.

— Яна бир неча оғиз айтай,— деди Жорж.— Бизнинг саховатли қари тоғамиз Том эсингизда борми?

Жорж, Томнинг қандай ўлганини қисқача ҳикоя қилди. Томнинг ўлиш олдидан ўз оғайниларига юборган дўстона видолашув сўзларини уларга айтди-да, ўзидан қўшимча қилиб, деди:

— Дўстларим, унинг қабри устида мен: «Ҳеч қачон менда қул бўлмайди, менинг айбим билан ҳеч кимса оиласидан ажратилиб, плантацияга—ўлимга юборилмайди»,

деб қасамёд қилганман. Сиз ўз озодлигингиз учун шодланаркансиз, саховатли кекса Том шарофати билан бунга эга бўлдингиз. Ундан миннатдор бўлиб, хотини ва болаларига ғамхўрлик қилинг. Том тоғанинг кулбаси ёнидан ўтганингизда ҳар қачон ўз озодлигингиз ҳақида ўйланг.

МУНДАРИЖА

Бичер-Стоу ва унинг китоби (*К. Чуковский*). 3
I боб. Бунда китобхон энг инсонпарвар шахс билан танишади 17
II боб. Она 27
III боб. Эр ва ота 31
IV боб. Том тоға кулбасида бир кеча 37
V боб. Тирик молнинг эгаси ўзгаргач, ҳоли нима кечади? 50
VI боб. Маълум бўлиш 60
VII боб. Онанинг кураши 70
VIII боб. Элизанинг қочиши 85
IX боб. Бундан маълум бўладики, сенатор ҳам одам экан 101
X боб. Мол жўнатиш 117
XI боб. Тирик мулкда нобоп фикрлар пайдо бўляпти . 126
XII боб. Қонуний савдо натижасида юз берган саргузашт 140
XIII боб. Квакерлар қишлоғи 155
XIV боб. Евангелина 164
XV боб. Томнинг янги хўжайини ва бошқа турли нарсалар ҳақида 172
XVI боб. Томнинг бекаси ва унинг назарлари 189
XVII боб. Озод инсон ўзини қандай ҳимоя қилади . . . 199
XVIII боб. Офелиянинг кузатишлари ва фикрлари . . . 216
XIX боб. Офелиянинг кузатишлари ва фикрлари (давоми) 229
XX боб. Топси 240
XXI боб. Кентукки 255
XXII боб. „Ўтлар қурийди .. гул сўлийди„ 260
XXIII боб. Анрик 264
XXIV боб. Машъум нишоналар 273
XXV боб. Ёш насиҳатгўй 278
XXVI боб. Ўлим 283
XXVII боб. Дунёнинг иши шу билан тугар экан 295
XXVIII боб. Бирлашув . . . . . 2[illegible]
XXIX боб. Ҳимоясизлар 307
XXX боб. Қуллар бозори 316
XXXI боб. Кўчиш 326

XXXII *боб.* Хафагазак жойлар 332
XXXIII боб. Касси 339
XXXIV боб. Квартеронканинг қиссаси 347
XXXV боб Белгилар 357
XXXVI боб. Эммелина билан Кесси 363
XXXVII боб. Озодлик 369
XXXVIII боб. Ғалаба 376
XXXIX боб. Айёрлик 379
XL боб. Жафокаш 391
XLI боб. Ёш хўжайин 396
XLII боб. Бир арвоҳ ҳақида ишончли ҳикоя 402
XLIII боб. Бу воқиалар нима билан тамом бўлди 409
XLIV боб. Озод этувчи 413

ЎРТА ВА КАТТА ЁШДАГИ БОЛАЛАР УЧУН

На узбекском языке

ГАРРИЭТ БИЧЕР-СТОУ

ХИЖИНА ДЯДИ ТОМА

Издательство „Ёш гвардия" — Ташкент—1960

Редактор *И. Муслим*
Рассом-редактор *К. Назаров*
Техн. редактор *Я. Пинхасов*
Корректор *Э. Миробидов*

* * *

Босмахонага берилди 15/VII 1960 й. Босишга рухсат этилди 9/XI 1960 й. Формати $84\times108^{1}/_{32}$. Босма листи. 13,125. Шартли босма листи 21,53. Нашр листи 22,79.
Тиражи 20 000.
«Ёш гвардия" нашриёти, Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома №840

* * *

ЎзССР Маданият министрлиги Ўзглавиздатининг 1-босмахонаси, Тошкент, Ҳамза кўчаси, 21. 1960 й. Заказ № 382.
Баҳоси 7 с. 90 т.

118